

ПРОГРАМА ЗА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ • СТРАНДЖА-САКАР

СТРАНДЖАНСКО САКАРСКИ СБОРНИК

ТОМ II
книга 2

МАЛКО ТЪРНОВО
1984

LAZIGES·METANASTE

pannonie inferioris

Reby

liburnie pars

Dalmatie locis

MISIA·SUPERIOR

dardania

Orba Superior

Macedonie pars

ПРОГРАМА ЗА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ • СТРАНДЖА-САКАР •

СТРАНДЖАНСКО САКАРСКИ СБОРНИК

**Доклади от Втория
интердисциплинарен
симпозиум
• Странджа-Сакар •**

Малко Търново, 30.IX.-2.X.1980

ТОМ II
книга 2

МАЛКО ТЪРНОВО
1984

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

**проф. Александър Фол /председател/
Слава Йорданова /отг. редактор/, инж. Петър
Кънев, Цена Косева, к.ф.н. Тодорка Мурдже-
ва, к.ф.н. Петър Пейков, Илия Петков,
к.ф.н. Стефан Пейков, проф. Крумка Ша-
рова**

СЪСТАВИТЕЛ
к.ф.н. Стефан Петков

© ПРОГРАМА ЗА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СТРАНДЖАНСКО-САКАРСКИЯ КРАЙ

**ПОСВЕЩАВА СЕ НА 1300-ГОДИШНИНАТА
ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА
ДЪРЖАВА**

УЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ВТОРИЯ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРЕН СИМПОЗИУМ „СТРАНДЖА-САКАР“

/обзор на замисъла, работата и резултатите му/

По решение на Окръжния комитет на Българската комунистическа партия - Бургас, от 30 септември до 2 октомври 1980 г. в гр. Малко Търново се състоя Вторият интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар'80“, организиран от Комитета за култура, Държавния комитет за планиране, Министерството на народната просвета, Държавния комитет за наука и технически прогрес, Българската академия на науките и окръжните народни съвети в Бургас, Хасково и Ямбол.

През 1980 г. в работата на симпозиума взеха участие 110 учени и специалисти от 35 научни институти и държавни организации, а така също и голям брой специалисти, партийни и държавни ръководители от трите окръга - Бургас, Хасково и Ямбол.

На симпозиума бяха изнесени близо 90 пленарни и секционни научни доклади и съобщения. От тях 80 са публикувани в книга първа и втора на „Странджанско-Сакарски сборник“ - том II. С това по-голямата част от научните резултати, добити от Програмата „Странджа-Сакар“ в периода 1978-1980 г. стават достояние на нашата научна общественост. Публикуването им в отделни книги, обособени около два основни проблема - социално-икономическо развитие и културно-историческо наследство на Странджанско-Сакарския край - създава възможност както за тематична насоченост, така и за относително самостоятелно научно и информационно обръщение.

Но Вторият интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“ е единно явление - и като замисъл, и като производство на нови знания, и като резултат. Това наложи в предговора на том II на „Странджанско-Сакарски сборник“ да предложим на неговия читател и настоящия обзор.

• • •

На 30 септември 1980 г. симпозиумът бе открит от проф. Александър Фол - председател на Общия научноконсултативен съвет на програмата „Странджа-Сакар“, и приветстван от члена на ЦК на БКП и първи секретар на ОК на БКП - Бургас, Николай Жишев.

На първото заседание при изключителен интерес на обществеността /присъстваха близо 500 души/, бяха изнесени четири пленарни доклада. Два от тези доклада, „Характер, цели и задачи на научноизследователската програма „Стран-

джа и Сакар" с автор к.ф.н. Стефан Пейков и „Проблеми на перспективното социално-икономическо развитие на Странджанско-Сакарския район" [автори к.и.н. Ани Делиева и к.ф.н. Иван Делиев. Бяха изнесени от името на Общия научноконсултативен съвет на програмата „Странджа-Сакар", създаден със съвместно решение на Държавния комитет за планиране, Комитета за наука и технически прогрес и висше образование, Комитета за култура и Българската академия на науките през 1975 година.

Във втория доклад на Научноконсултативния съвет въз основа на обстойно научно проучване на социално-икономическите проблеми на Странджанския и Сакарския край, извършено по инициатива на Общия научноконсултативен съвет, бяха очертани основните проблеми, стоящи за решаване в района на Странджа-Сакар. Те са:

- почти с еднаква сила и сериозност за целия район стои проблемът за социалния прирѣст на населението, който върви в низходяща посока. Този процес се дължи на механичен отлив, особено силен в началото на 70-те години. За няколко десетилетия населението на Странджанско-Сакарския край е намаляло близо два пъти. Ниската раждаемост и застаряването на населението е предпоставка за обезлюдяване в следващите десетилетия преди всичко на граничните райони;

- липсва необходимото структурно разнообразие в промишлените дейности и ясна промишлена специализация. В голяма степен причина за това е фактът, че пред развитието на промишлените дейности са поставяни преди всичко социални задачи /разкриване на работни места/;

- изостава в развитието си селскостопанското производство. Като правило то е недостатъчно за самозадоволяването на населението [с някои малки изключения/;

- значително по-нисък от средния за страната е относителният дял на заетите в промишлеността;

- слаба е концентрацията на население и дейности. Странджанско-Сакарският край заема около 5,5 % от територията на НРБ, а в него живее по-малко от 1,5 % от населението и се произвежда по-малко 1 % от промишлената продукция.

Авторите обосноваха своя извод, че натрупващите се социално-икономически проблеми са съпроводени със слаба изученост на ресурсния потенциал, което дава основание да се направи заключението, че главната причина за досегашните негативни страни в развитието на Странджанския и Сакарския край е слабата усвоеност на територията. Приведени бяха като примери следните авторски наблюдения:

- значително под възможния потенциал са усвоени рудните полезни изкопаеми - главно полиметалните руди с преобладаващо медно, оловно-цинково, желязно или друго съдържание. Дори съществуващите проекти показват възможности за увеличение на добивите от 3 до 5 пъти;

- слабо усвоени са все още минералните суровини - мрамори, гранити, габро и други декоративни и строителни материали;

- възможно е усвояването на значителни запаси от каменни въглища и други енергийни суровини;

- в редица части на района горските ресурси не са усвоени;

- фактически неусвоен е и селскостопанският потенциал при използването

на местни сортове и породи за комплексно развитие на пасбищното животновъдство;

- все още слабо са усвоени водните ресурси както на странджанските реки, така и на р.Тунджа;

- Странджанско-Сакарският край е практически неусвоен в транспортно-комуникационно отношение;

- ниска е степента на усвоеност на рекреационните ресурси по Черноморската ивица и в Странджа;

- подземните минерални води, въпреки огромните запаси и високите качества, също така са неусвоени.

В доклада бяха предложени за обсъждане от участниците в симпозиума две възможни алтернативи на перспективното социално-икономическо развитие на Странджанския и Сакарския край. В първата алтернатива по-нататъшното възможно развитие на този район на страната се разглежда като следствие от социално-икономическото развитие на съответните окръзи и териториално-производствените комплекси. Посочени бяха както положителните, така и отрицателните страни на тази възможност. Втората алтернатива бе потърсена от авторите в реално съществуващата възможност за усвояване на Странджанско-Сакарския район за нуждите на националната ни икономика. Изборът на алтернатива за развитието на този район зависи от задълбоченото комплексно анализиране и съпоставяне на двете съществуващи възможности и преди всичко от анализа на обществената необходимост, на потребностите от развитието на този район. В по-нататъшното изложение авторите развиха оригинални по своята същност идеи, повечето от които имаха характера на предпрограмна концепция с оглед на това в перспектива да се разработи комплексна целева програма за усвояване на Странджанско-Сакарския край. Посочено бе, че поставянето на една такава цел изисква решаването на следните основни задачи:

1. Изучаване на Странджанско-Сакарския край.

2. Усвояване на ресурсния потенциал на Странджанско-Сакарския край.

3. Взаимодействие на Странджанско-Сакарския край с производствената специализация на окръзите и териториално-производствените комплекси.

4. Усъвършенстване на социалистическия начин на живот.

Авторите предложиха в матричен вид и една примерна структура за усвояване на Странджанско-Сакарския край. Изтъкнато бе, че особена роля при осъществяването на всяка програма за социално-икономическо развитие на Странджанско-Сакарския край ще играе решаването на проблема за научното осигуряване.

Воден от тези съображения Общият научноконсултативен съвет бе възложил втори пленарен доклад на тема: „Характер, цели и задачи на научноизследователската програма „Странджа-Сакар“. Този доклад предложи на вниманието на участниците в симпозиума тезата, че ефективно решаване на задачата за научно осигуряване е предварителното разработване и осъществяване на комплексна териториална научноизследователска програма, имаща за цел издирването, регистрирането и изследването на ресурсите и условията на Странджа и Сакар с оглед на ускорено социално-икономическо и културно развитие на района.

Изтъкнато бе, че предпоставка за осъществяването на научноизследователската програма е успешната концентрация на националния научен потенциал и

научната дейност по проблемите, свързани с цялостното ускорено изследване на Странджа и Сакар, като единен физико-географски комплекс. Същността на концентрацията в науката е в правилното координиране на силите на оптимално изградените изследователски звена за решаване на значими проблеми на науката и практиката. Воден от необходимостта за правилно тактическо научно-организационно решаване на задачите за цялостно изследване на избрания район, авторът обоснова необходимостта от това да се предвидят и осъществят близкосрочна координационна научноизследователска програма за Странджанския и Сакарския край /1981-1985 г./ и дългосрочна комплексна териториална програма за научни изследвания на Странджанския и Сакарския район /1986-2000 г./.

Изтъкнато бе, че задача на организационната програма е в определен период от време /3-5 години/ да се осъществи управляем преход и развитие от отраслова, през полустационарна към проблемна структура на организация на изследователските дейности. Това свое твърдение докладчикът обоснова по следния начин:

- за Странджа-Сакар от всички възможни подходи е избран комплексният подход, т.е. този подход, който позволява да се обхванат и опишат всички подсистеми и явления, които се съдържат в територията в тяхната цялост;

- интервалът от време, в който ще съществува и функционира програмата, е 20-25 години, т.е. тя е дългосрочна;

- за нуждите на социалното управление са необходими не отраслови фрагменти на знанието, а цялата информация за избрания район, което налага да се генерира ново знание, описващо района на Странджа и Сакар като пълна система;

- придобитото ново научно знание и осъществяваните научноизследователски дейности за района на Странджа и Сакар трябва задължително да циркулират във вътрешния организационно-информационен цикъл: „Фундаментални изследвания - приложни изследвания - развойни изследвания”.

Авторът посочи съществените отлики между двете програми: Координационната програма за научни изследвания на Странджа и Сакар формира и синхронизира близкосрочните изследователски дейности и играе ролята на тактическо средство за управление на процеса на изграждането на дългосрочната научноизследователска програма. Дългосрочната програма изгражда далечната стратегия да подчинява комплексния подход за изучаване на района на изискванията на програмата за ускорено социално-икономическо и културно развитие чрез ускоряване усвояването на ресурсите и условията.

В изложението бе подчертано, че основната задача на координационната програма е да улесни и осигури цялостната координация между всички ведомства и научноизследователски звена у нас, които са планирали, планират или биха могли да планират и осъществят научни изследвания във физико-географските граници на Странджанско-Сакарския край /административно включени в Бургаски, Хасковски и Ямболски окръг/.

По отношение на структурата програмата включва няколко насоки на дейност - изследователска, информационна, организационна, издателска и т.н. Определянето на темите и за научни изследвания в разпределението по направления е извършено според областта на знанието, към която се отнасят. По най-крупните проблеми е предвидено да се провеждат срещи на научните дейци под формата на симпозиуми, семинари и конференции. По този начин се

осъществява единство между генериращата и транслиращата функция на програмата. Така резултатите ще достигнат по най-бърз начин до специалистите, а с това ще се поражда и нов ефект.

На този последен етап /1980 г./ на разработване на програмата се направи следната равностетка: в първия вариант на програмата са предложени и заявени за разработване 69 теми, залегнали в изследователските планове на 20 научни институти, звена и ведомства. В сегашния /1980 г./ вид на координационната програма има заявени 130 тема, разграничени като фундаментални изследвания, изследвания с приложен характер и развойни тема, два изследователски проекта, в които участвуват 35 научноизследователски институти и звена.

Динамичният характер на координационната програма позволява в процеса на нейното действие тя да бъде обогатявана, актуализирана и допълвана в зависимост от изискванията, които ще възникнат по време на действието ѝ, а от тук и включването на нови теми, чието разработване ще се окаже належащо на определен етап.

В близкото бъдеще разгръщане на координационната програма определящи ще бъдат социално-икономическите, геолого-географските и биологическите изследвания.

Изследванията на социалните и икономическите условия в района трябва да осигурят основния емпиричен материал, свързан със сегашното състояние и социалната перспектива на населението. От тях трябва да се получат и основните становища и препоръки, насочени към осигуряването на интензивно комплексно развитие на Странджанско-Сакарския край. По този начин неизбежно е в програмата да се отреди водеща роля на икономиката като наука. Така интердисциплинарният характер на програмата следва да бъде подчинен на една водеща научна дисциплина - ситуация, която теорията като случай предвижда и разработка. Управленческите, организационните и наукоевдските изследвания, които се реализират в това основно направление, ще имат за задача да осъществяват проекти и разработки, необходими на националните и териториалните органи за социално управление.

Насоката за геолого-географски изследвания е свързана с необходимостта от пълно геолошко проучване и картиране с оглед изясняването на ресурсите, условията, баланса, целесъобразността и техническите възможности за използването им.

Биологическите изследвания трябва да осигурят систематичното и пълното изучаване на животинския и растителния свят на района и екологията му, като гарантират най-пълното използване на биологическите ресурси на Странджанско-Сакарския край.

Координационната програма за научни изследвания на Странджанския и Сакарския край през VII петилетка /1981-1985 г./ е разработена в изпълнение на съвместно решение № 1 от 31.X.1975 г. на Държавния комитет за планиране, Комитета за наука, технически прогрес и висше образование и Комитета за култура. Като документ, който трябва да улесни и осигури изследователската и научноорганизационната дейност между всички ведомства и научни звена у нас, програмата не изчерпва своето съдържание само с планираните научни теми, а в процеса на реализацията ѝ се създават възможности за възникване и осъществяване на нови теми, засягащи пряко проблемите на

Бургаски, Хасковски и Ямболски окръг. С координационната програма освен това се цели да се предложат на вниманието на отделни институти, колективи или изследователи научни проблеми, които представляват интерес за социално-икономическото и културното развитие на Странджанския и Сакарския край, но които не са предвидени в техните годишни планове.

В съответствие с възприетите принципи на изграждане и осъществяване на дългосрочната териториална програма за научни изследвания всички предлагани теми, отделни етапи или резултатите от тях следва да бъдат обсъждани и приемани от специалния Общ научноконсултативен съвет на програмата „Странджа-Сакар“. Това трябва да става, за да се улеснят процесите на междудисциплинарно взаимодействие, да се осигури единна методология за изучаване на избраната територия и цялостното осъществяване на цикъла „фундаментални-приложни-развойни изследвания“ и в последна сметка - на прилагане на интердисциплинарния подход.

След окончателното ѝ приемане и утвърждаване координационната програма ще стане основен планов документ за извършване на научни изследвания в Странджанския и Сакарския край за периода 1981-1985 година.

Работата на първото пленарно заседание на симпозиума бе организирана и от доклада на професор Георги Дечев - доктор на биологичните науки, в сътрудничество с н.с. Данка Танкова от Единния център за наука и подготовка на кадри по биология при БАН, в който бяха разгледани екологическите, икономическите и социокултурните аспекти на опазването на окръжаващата среда в Странджанския и Сакарския край. Дватама автори след продължителна експериментална работа в района на Странджанското крайбрежие на Черно море, въз основа на конкретни наблюдения и резултати достигат до обобщения с актуално социално звучене. Стойности на предлаганите и посрещаните с определено внимание от участниците в симпозиума изводи е в тяхната насоченост към намирането на предохранителни средства за преодоляване на критични екологически ситуации. Убедително бе аргументирана и развита авторската теза, че на много места вече е надхвърлена естествената самопочиствателна способност на екосистемите, при което техните саморегулаторни способности не са в състояние да ги стабилизират на ново стационарно ниво и се получава "срыв". Оттук: и социалното последствие - цялата отговорност за поддържане на деликатния баланс „човек-природа“ пада върху обществото. Оригиналният принос на двамата автори, които като професионални изследователи не пренебрегват отговорността на науката, е в това, че те се обръщат към социокултурния подход и се стремят да го развият в една система - регулатор на процеса. В доклада на проф. д-р Г. Дечев и н.с. Д. Танкова бе предложен възглед за екологичната култура като задължителен елемент на културата на развитото социалистическо общество. Тази култура следва да се формира на нивото на личността и на обществото. За личността тя ще се изразява, според авторите на доклада, в изграждането на вътрешен морален екологичен кодекс, с който отделният индивид ще се съобразява както в свободното си време, така и в трудовия процес.

За обществото екологичната култура трябва да се изрази в превръщането на екологичното познание в неделима част от дейностите, имащи отношение към проблема „човек-природа“, в създаване на обществено съзнание. В

заклучение на вниманието на участниците в симпозиума, а с това и за пръв път на нашата общественост и органите на социалното управление у нас бе поставен въпросът за създаване на национална програма за решаване, а ние бихме уточнили - за създаване и развитие на екологичната култура, с помощта на изкуството, образователната система, средствата за масова информация.

Пленарното заседание на участниците в симпозиума имаше възможност да изслуша обзорния доклад, посветен на минералните суровини в Странджанско-Сакарската област и перспективите за усвояването им. Подготвен от Министерството на металургията и минералните ресурси, той бе изнесен от главния директор Никола Манолов. Посочено бе, че областта на Странджа и Сакар попада в обсега на Средногорската металогенна зона, която е една от най-перспективните в страната за търсене на находища от медни руди. Следи от оживена в миналото миннодобивна дейност и рударство в областта се намират навсякъде. Системните и целенасочени геоложки проучвания започват след 9 септември 1944 година. Никола Манолов предложи и разгледа в определена последователност известните находища и проявления на руди в района на Странджа и Сакар: 1. железни и медно-железни руди; 2. медни, медно-пиритни и медно-полиметални руди; 3. оловно-цинкови руди; 4. златни руди; 5. възлища; 6. нерудни изкопаеми, и 7. подземни води.

Предвид на това, че някои рудни находища и проявления от Св. Илийските и Манастирските възвишения, попадащи в северозападните части на областта, се намират към вътрешността на страната, същите ще бъдат само бегло споменати в настоящия доклад.

В заключение авторът отбелязва, че пред геологопроучвателите и миннодобивниците стоят разнообразни и трудни проблеми и задачи по търсенето, проучването и добива на полезните изкопаеми в Странджанско-Сакарската област.

Анализът на досегашните резултати от геоложките проучвания показва, че главното внимание трябва да бъде насочено към разкриване на нови находища от медни, медно-железни и медно-полиметални руди, а също така и към изясняване възможностите за намиране на ефективни железнорудни находища от вътрешен тип.

Докладът на Министерството на металургията и минералните ресурси бе посрещнат с голям интерес от участниците - учени, стопански ръководители и специалисти.

Съдържащото се в него основно предложение - да бъде разработена и приета генерална програма за развитие на геологопроучвателните работи в Странджанско-Сакарския район до 1990 г., бе прието като важен елемент и чепосредствена задача на координационната програма за научни изследвания. Докладът обогати интердисциплинарния характер на научния форум и създаде определени предпоставки в заседанията на секциите да се отчитат и социално-икономическите перспективи, което създава комплексното усвояване на минералните ресурси в страната.

По-нататъшната работа на Втория интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“ продължи в заседания по секции. Работата на отделните секции беше предварително добре подготвена от Общия научноконсултати-

вен съвет на програмата „Странджа-Сакар“. За ръководство на отделните секции бяха определени изтъкнати наши специалисти, като бе създадена много добра възможност на отделните участници в зависимост от това дали те присъствуват със съобщения, доклад, или по-значителен научен принос в програмата на симпозиума и по този начин да изложат свои оригинални идеи.

В продължение на два дни в четирите секции, изградени на проблемно-дисциплинен принцип, бяха изнесени 86 доклада и научни съобщения.

Работата в секция „Социално-икономическо развитие на Странджанско-Сакарския край“ бе ръководена от ст.н.с. Васил Василев от Икономическия институт при БАН и секретар к.г.н. Михаил Михайлов, от Геолого-географския факултет при СУ „Климент Охридски“.

В двете заседания на секцията бяха изнесени 15 доклада, от които седем изнесоха партийни и държавни ръководители на селищните системи от района. В оживените дискусии участваха 60 души, половината от които бяха ръководители на различни звена и отрасли. Изказаха се 22 души.

Голям интерес и оживени разисквания предизвикаха докладите на ст.н.с. 1 ст. М. Деведжиев и к.т.н. Ат. Атанасов „Териториално-устройствени проблеми на Странджанския и Сакарския край“; к.г.н. М. Михайлов и Ст. Цанев „По въпроса за промишленото развитие на Странджанския край“; Г. Николов „Развитие на овцевъдството в Странджа и Сакар през периода 1981-1990 г.“; Г. Станков и Д. Лазов „Определяне на икономическите възможности на териториите на Странджа и Сакар за разположение на ресурсоемки производства“; Ил. Петков „Състояние и проблеми на социално-икономическото развитие на Малкотърновската селищна система“; Г. Морфакчиев „Трета металургична база и влиянието ѝ върху развитието на селищната система Боярово“, и на Г. Цанков „Проблеми на промишленото развитие на селищната система Елхово през VIII петилетка“.

В обобщителния си доклад председателят на секцията ст.н.с. В. Василев разгледа проблематиката на изнесените доклади и с това всъщност очерта основните проблеми на комплексното социално-икономическо развитие на Странджанско-Сакарския край като цяло и на селищните системи в частност, териториалното им устройство, формиране на демографската структура и насочване на миграционните движения на населението, комплексното използване на специфичните природни и трудови ресурси, разработване на комплексни програми за промишленото развитие и развитието на животновъдството, усъвършенстване на образователната система и др.

От докладите и оживените разисквания в секцията се очертаха три основни извода:

- в резултат на съчетаването на множество фактори и условия селищните системи в Странджанско-Сакарския край изостават в социално-икономическото си развитие в сравнение с останалите аналогични териториални единици в Бургаски, Ямболски и Хасковски окръг;

- в досегашното икономическо развитие на селищните системи не са използвани в достатъчна степен наличните природни ресурси - рудни и нерудни изкопаеми, поземлени фондове, климатични условия и други;

- във всички селищни системи в Странджанско-Сакарския край е налице тежка демографска ситуация, която в голяма степен възпрепятствува

ускореното социално-икономическо развитие на селищните системи и поража-да специфични и сложни проблеми.

Преценявайки досегашните мащаби и темпове на икономическия растеж на селищните системи и отбелязаното изоставане, вземайки под внимание остротата на съществуващите социално-икономически, демографски и културни проблеми, секцията смята единодушно, че е необходимо да се извърши диференциация и градация на проблемите според степента на тяхната неотложност, като се набележат и възможните планово-управленски средства и методи за тяхното решаване. Необходимо е да се обединят усилията на висококвалифицирани специализирани научни колективи от икономисти-регионалисти, социолози, демографи, специалисти по проблемите на жизненото равнище и др., които, въз основа на комплексна регионална програма за дългосрочно социално-икономическо развитие на Странджанско-Сакарския край, да диференцират проблемите по степен на важност, по значението им за целия край и по селищни системи, по етапи на реализация, по отделни отрасли на материалното производство и на непроектствената сфера и така да пристъпят към проучването и разрешаването им.

Секцията счита, че комплексната регионална програма за развитието на Странджа и Сакар трябва да представлява неразделна част и по-нататъшна актуализация и усъвършенстване на генералната схема за териториалното разположение на производителните сили в НРБ. В рамките на тази програма трябва да намерят ясна формулировка и най-ефективни решения както стратегическите проблеми от най-общ характер за Странджанско-Сакарския край, които чертаят далечни перспективи на развитие, така и най-неотложните проблеми, които да бъдат включени за решаване още през VIII петилетка.

Възлов проблем на изграждането и координацията в рамките на комплексната регионална програма „Странджа и Сакар“ е демографският. Секцията смята, че за нормалното перспективно социално-икономическо развитие на селищните системи в района ще бъде необходим приток на младо население от други териториални единици.

Най-съществените проблеми, които е необходимо да бъдат решени в рамките както на VIII петилетка, така и до 1990 г., са следните:

- да се разработи системата от икономически стимули за развитие на икономиката и за задържане на населението в селищните системи на Странджанско-Сакарския край, която да получи правна регламентация;

- да се организират и разработят перспективни производства с малки капиталовложения, които да привличат младото трудово поколение и да допълват народостопанската специализация на Бургаски, Хасковски и Ямболски окръг;

- особено внимание трябва да се обърне на изграждането на материално-техническата база за комплексно обслужване на населението от Странджанско-Сакарския край;

- да намерят рационално решение транспортните проблеми на района, като се проучи икономическата целесъобразност от прокарването на нова ж.п. линия в направление от Бургас през Грудово в посока към Елхово и Свиленград, да се подобрят съществуващите и се прокат нови шосейни връзки.

Членовете на секцията стигнаха до единодушно становище, че е необхо-

димо в рамките на комплексната научноизследователска програма „Странджа-Сакар“ да се обособи подпрограма „Социално-икономическо развитие на селищните системи“. Тази подпрограма трябва да има своя рационална вътрешна структура и да бъде възложена за изпълнение на компетентни научни колективи от централните научноизследователски институти. В рамките на многодисциплинарната комплексна научноизследователска програма „Странджа-Сакар“ споменатата подпрограма трябва да има водещо място и синтезираща роля по отношение на останалите научно-технически, културно-исторически, екологически, биологически и други изследвания. Тази подпрограма трябва да бъде подхранвана от научните резултати на тези науки.

Изнесените доклади и оживените разисквания по тях предложиха богат набор от идеи, които могат да помогнат съществено при вземането на съответни предпланови решения. Поради това секцията смята, че е необходимо да се сформира група, на която да се възложи подготовянето, въз основа на тези идеи, на систематизирано предложение до съответните партийни и държавни органи на национално и окръжно ниво.

Отчетено бе, че координационната програма за научни изследвания „Странджа-Сакар“ ще изиграе важна роля за разкриването на потенциалните възможности и очертаването на конструктивните предложения за цялостното социално-икономическо развитие на този край. Но тази програма трябва да се допълни и с едно ново направление, което ще играе ролята и на трансмисия между фундаменталните изследвания и стопанската практика. Това направление би могло да се нарече „производствено-техническо“. То трябва да обедини усилията на представителите на съответните технически науки.

Изнесените доклади и станалите разисквания очертах известна непълнота на проблематиката, поради което секцията отчете необходимостта да се обогатят тематично социално-икономическите изследвания, като се обхванат и следните важни проблеми: пътищата и етапите за установяване на най-рационална структура на материално-техническата база на производствената и непроеизводствената сфера; външноикономическите връзки и насоките за усъвършенстване експортната структура на икономиката на Странджанско-Сакарския край; повишаването на жизненото равнище на населението и утвърждаване на социалистическия начин на живот. Освен това в рамките на икономическата проблематика трябва да бъдат включени и редица методологически и методически разработки, например: проблеми за установяване на икономическата ефективност от териториалното разположение на производителните сили; проблеми на междурегионалното преразпределение на националния доход; система от икономико-математически модели за средносрочно регионално прогнозиране и др. Участниците в секцията „Социално-икономическо развитие на Странджанско-Сакарския край през 1980 г. предлагат да се разработи предварително структурата на докладите за социално-икономическото развитие на този край за обявения 111 интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“ през 1982 година. С тази задача да се натовари специално сформирана група.

Секцията сметна също така, че е необходимо да се състави комисия, в която да участвуват представители както на централните ведомства - Държавния комитет за планиране, отрасловите министерства и функционалните

ведомства, така и на селищните системи от Странджанско-Сакарския край. Тази комисия трябва да подготви материалите за включване в VIII петилетка, като градира всички социално-икономически проблеми и мероприятия за всички селищни системи на Странджанско-Сакарския край.

На заседанието на секция „Минерални и биологични суровини“ с председател заслужилите деятел на науката проф. Иван Хайдушки и секретар к.т.м.н Георги Ярмов бяха изнесени осем от предвидените 14 доклада. Изнесените доклади на проф. Ив. Хайдушки „Геодезически проблеми при реализацията на координационната програма „Странджа-Сакар“; инж. Н. Костов „Динамика на първичната дендропродуктивност при антропогенно повлияни екосистеми в Странджа планина“; ст.н.с. I ст. д-р П. Савов „Нови сортове пшеница Алтимир-67 и Средец-68“; на ст.н.с. I ст. д-р П. Маджаров „Нови сортове от кореноплодни и подправни зеленчукови култури“; ст.н.с. П. Ножаров и Н. Петков „Палеомагнетизъм и опит за палеомагнитна възрастова корелация на магмените скали от Странджа“; на доцент Бистра Векилска и ст.ас. Д. Топлийски „Оценка на термичните условия на Странджанското крайбрежие с оглед развитието на курортното дело, туризма и селското стопанство“ разгледаха различни страни на съществуващите условия и минерални и биологични суровини. По-голямата част от докладите представят богат материал от научните и практическите изследвания, но липсваха предложения за по-нататъшното развитие и разработка на поставената задача в пленарния доклад. Не бяха показани пътищата и етапите, през които ще премине темата до нейното завършване. Не са определени и сроковете за научна разработка, за експериментирание и предложения за внедряване.

За повишаване на научната стойност и за тематичното обогатяване на докладите секцията препоръчва да се изградят колективи по различни направления, като направление „горско стопанство“, „геология“, „земеделие“ и други.

На заключителното заседание бяха направени интересни предложения:

- да се създаде научно звено за Странджа-Сакар при Научноизследователския институт за полезни изкопаеми към Комитета по геология със седалище Бургас;

- да се заяви своевременно пред Комитета за архитектура и благоустройство при Министерския съвет, респективно към Главното управление по геодезия, картография и кадастър за започване на работи по изграждане на Единния кадастър на Народна република България върху територията на Бургаски, Хасковски и Ямболски окръг, необходим за получаване на информация при изпълнението на комплексната програма „Странджа-Сакар“.

В работата на секцията „Опазване на околната среда“ с председател проф. д-р Георги Дечев и секретар н.с. Данка Танкова участваха 35 души. Изнесени бяха 16 доклада и две научни съобщения. Характерни със своята насоченост и приноси са докладите на доц. к.т.н. Ив. Добревски „Относно възможностите за използване на химическите и водните ресурси на Черно море“; доц. Р. Радев „Методически въпроси за формиране от регионалните материали за природоопазващи мероприятия“; н.с. Е. Матвеева „Проблеми на еутрофикацията на Бургаския залив“; н.с. Данка Танкова „Разходи за мероприятия по опазване и възпроизводство на обкръжаващата среда и ефек-

тивност на използването им"; проф. д-р на биологическите науки С. Недялков „Биосферните резервати като фонова база на екологичния биосферен мониторинг"; Ж. Спиридонов „Опазване на природните екосистеми и генетичния фон в Странджанския край"; Т. Мичев „Проблеми на опазването на орнитофауната в района на Бургаските езера"; на Ив. Коеджииков „Международноправни проблеми за опазване на морската среда в района на Черно море" и други.

Изнесените доклади и съобщения могат да се обединят в три тематични групи:

- методически аспекти на научната дейност за опазване и възпроизводство на обкръжаващата среда, например: методически проблеми при формиране на регионалните програми за природоопазващи мероприятия; принципи на функциониране на водното стопанство в териториално-производствен комплекс; методи за определяне разходите за природоопазващи мероприятия и ефективност на използването им; резерватите като еталон на екологичното равновесие и фонова база за биосферния екологически мониторинг; методи за функционално и екологическо устройство на територията на рекреационните гори и други;

- използването и опазването на ресурсите в района на Странджа и Сакар; изследване на възможностите за използване на химическите и водните ресурси на Черно море; перспективи за използване на водните ресурси на Странджанския край и Южното Черноморие за развитие на морски аквакултури; самопречиствателната способност като един от основните фактори за опазване на водите и други;

- опазването на компонентите на обкръжаващата среда в Странджанско-Сакарския край: възможности за заустване на отпадъчните води от Нефтохимическия комбинат - Бургас в Черно море; допречистване на отпадъчните води на Нефтохимическия комбинат - Бургас; горските екосистеми на странджанските резервати; стопанисване на горските биоценози в Странджа; перспективни обекти в Странджа и Сакар за поставяне под режим на Закона за защита на природата; защитени растения в района; рекреационна дигресија на екосистемите в курортните гори на Странджанското черноморско крайбрежие и други.

Докладите предизвикаха оживена дискусия, зададени и обсъдени бяха 37 въпроса. Осъществен бе ползотворен обмен на мнения между научни работници от различни научни звена, от висшите учебни заведения и специалисти от района. Обсъден бе въпросът за необходимостта от изграждане на АЕЦ с мощност 1000 мвт, която да осигури водни потоци и отпадъчна енергия за внедряване на технология за получаване на химически продукти и опреснена вода. С треска бе разгледано състоянието на езеро „Вая" и възможностите за изграждане по биологичен начин на фенолните прослойки в дълбокия тинест слой. Ожигени разисквания предизвикаха проблемите около Нефтохимическия комбинат - Бургас и окислителните езера от местността „Пода". Обсъдиха се и възможностите за разширяване площта на съществуващите резервати и други защитени територии в района, за стопанисването на горските биоценози и други.

На заключителното пленарно заседание на симпозиума секция „Опазва-

не на околната среда" внесе предложения по дългосрочната програма за научноизследователска работа „Странджа-Сакар“. Подчертана бе необходимостта от незабавно решаване на някои проблеми.

Констатирано бе, че извършеното досега по подготовката на програмата „Странджа-Сакар“ в области на опазването и възпроизводството на обкръжаващата среда заслужава висока оценка и е добра основа за съставяне на окончателен вариант на програмата. При уточняването и доработването на програмата трябва да се отчита тясната взаимовръзка с плана за фундаментални и приложни изследвания в страната: да се експериментират редица резултати от провежданите изследвания при условията на Странджанско-Сакарския край; да се включат специални теми и задачи за Странджа и Сакар в плановете за VIII петилетка, като се отчита крайно ограниченият научен потенциал в страната в сравнение със социалните потребности в тази област. Необходимо е да се осигури широкото коопериране между Българската академия на науките, висшите учебни заведения и ведомствени институти и се постигне активното включване на специалисти от района.

Участниците в секцията препоръчват да се сформира с приоритет колектив за комплексни изследвания относно влиянието на Трети металургична база върху обкръжаващата среда, върху здравето на населението, развитието на селското стопанство и риболова, като този колектив извърши експертна оценка в сравнително кратки срокове. Необходимо е също така за научни обосноваването определяне на мероприятията по отпадъчните води на Нефтохимическия комбинат - Бургас и с оглед евентуалното ликвидиране на окислителните езера в местността „Пода“ да се разработят методи за определяне самопречиствателната способност на бургаската акватория към нефтопродукти.

Препоръчва се да се възложи на Научния координационен център по опазване и възпроизводство на обкръжаващата среда при Българската академия на науките и на Окръжния народен съвет да проучат възможностите за разширяване площта на съществуващите и създаване на нови резервати и защитени територии в района. Интерес представляват предложенията да се разработи програма съвместно с КОПС /Комитет за опазване на природната среда/ при Министерския съвет за провеждане на научни изследвания относно замърсяването на Черно море от река Дунав.

Всички допълнения на координационната програма за научни изследвания „Странджа-Сакар“ с конкретни теми и задачи ще бъдат представени впоследствие от участващите научни звена и висши учебни заведения.

При съставяне на териториалните програми за комплексното социално-икономическо развитие на селищните системи през VIII петилетка проблемите за опазване и възпроизводство на обкръжаващата среда трябва да получат комплексно решение, като при необходимост бъдат привлечени научноконсултантска помощ от специалисти, привлечени за разработване на програмата „Странджа-Сакар“. Тук възникнаха и конкретни идеи с практическа насоченост, например завършването в срок на градската пречиствателна станция в Бургас; стопанският комбинат „Нефтохим“ да подобри рязко работата на пречиствателната станция и осигури пречистването на така наречените „условно чисти“ отпадъчни води от ТЕЦ и предприятието „Булана“.

В тази секция бяха потърсени и някои възможности за бъдещо развитие на интердисциплинарния характер на симпозиума. Препоръча се да се прецени целесъобразността от обединяването на секция „Опазване на околната среда“ със секция „Минерални и биологични суровини“ за по-пълното комплексно изясняване на въпросите, като при необходимост се въведе структуриране в подсекции.

Работата на секция „Културно-исторически проблеми на Странджанско-Сакарския край“ премина в пет заседания, на които бяха изнесени 46 научни доклада и съобщения, обхващащи политическата и културната история на населението от Странджанско-Сакарския край. По-голямата част от тези доклади и съобщения - 39 се публикуват в тази книга на „Странджанско-Сакарски сборник“. Отделните заседания бяха председателствувани от н.с. Марина Черкезова от Етнографския институт при БАН, от директора на Дирекция „Културно-историческо наследство“ - Бургас к.и.н. Крали Кралев със секретари н.с. Здравка Попова и Таня Бонева, главен асистент в СУ „Климент Охридски“.

Между изнесените доклади трябва да бъдат отбелязани докладите на Елена Гроздинова „Демографски и стопански облик на Странджанския край през XV-XVIII век“; Илия Тодев „Едно пътуване в Тракия от есента на 1829 година“; Божидар Димитров „Странджа и Сакар в VII-XIV век - граници, население, политическа съдба“; ст.н.с. Цонко Генов „Странджа-Сакар в руско-турските войни през XVIII и XIX век; ст.н.с. Петър Коледаров „За първото отбелязване на Странджа върху географската карта, името на светилището при Малко Търново и локализацията на стратегията Селетика и територията, населявана от племето селети в района му“; доц. Андрей Пантев „Източна Тракия пред Парижката конференция“; арх. Н. Тулешков „Жилищната архитектура на Странджа“; Л. Ботушаров „Единство на минало и настояще в традиционната народна култура /към въпроса за комуникацията в културата/“; н.с. Марина Черкезова „Културно-исторически аспекти, социални функции и регионални особености в развитието на народното облекло в края на XIX век и средата на XX век“; Таня Бонева „Характер, развитие и особености на социално-нормативната култура в Странджа - XIX-XX век“; н.с. Виолета Василчина „За резултатите от изследването на монументалното и декоративното изкуство в Хасковски окръг“; н.с. Ив. Карайотов „Странджа и морето в културно-исторически аспект“; Цоня Дражева „Трапезната керамика в средновековния български град“ и други.

Обширната и разнообразна тематика на проблемите бе групирана в няколко направления: историческо развитие през Средновековието; национално-освободителното движение, Руско-турската освободителна война 1877-1878 г.; революционното антифашистко движение; археологически проучвания в района на Малко Търново и вътрешността на Странджа; Странджа и морето; проучване на античния Деултум; проучване на архитектурните паметници на Странджа и Сакар; етнографски проучвания на традиционната материална, духовна и социално-нормативна култура, на фолклора и на съвременни етнокултурни процеси. Тази последователност е спазена в общи линии при съставянето на книга втора на сборника.

По-голямата част от докладите и научните съобщения разкриват неизве-

стни страни на културно-историческото развитие на Странджанско-Сакарския край и са принос в разработването на цялостната проблематика, както в регионален, така и в национален план. Извън сборника остава съдържанието на дискусиите, които през 1980 г. не бяха пълно документирани.

След продължителни и ползотворни дискусии с оглед на по-нататъшното разработване на проблемите, свързани с историческото и културното развитие на Странджа и Сакар, секцията предложи да се създадат две научноизследователски бази за културно-исторически проучвания и археологически разкопки в:

а/ Дебелт, от която ще се организират и осъществяват археологически разкопки на античния Деултум и средновековния Дебелт и ще се правят проучвания на близкия хинтерланд за изясняване на предантичния период на Деултум и неговите връзки с ареала Странджа;

б/ Странджа - да се намери подходящ район във вътрешността на Странджа, където да се създаде постоянна база за културно-исторически проучвания и археологически разкопки.

Освен това секцията предложи да се създаде интердисциплинарна група, която да разработи методика за събиране, проучване и анализиране на традиционната народна култура с оглед нейното правилно интерпретиране и използване в съвременната художествена самодейност, в празнично-ритуалните системи и етнографското музеезнание в трите окръга. В тази секция се породиха идеята и в резултат бе внесено предложение с. Бръшлян да бъде превърнато в архитектурно-етнографски резерват, а в гр. Малко Търново да се изгради музеен комплекс.

Участниците в секцията смятат, че е необходимо Третият интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“, който ще се състои през 1982 г., да протече предимно в пленарни заседания, като проблемите се обединят в колективно разработени доклади. Секционните заседания да преминават под формата на разговори „около кръглата маса“ по актуални проблеми на културно-историческото развитие на Странджа и Сакар, като тези проблеми бъдат предварително тезисно формулирани и раздадени на участниците. Събраният архивен и теренен материал да бъде обединен и издаден в тритомник, посветен на културно-историческото развитие на Странджа и Сакар от древността до наши дни, като издаването му стане до 1985 година. За целта да се изгради авторски колектив и редколегия.

След приключването на дейността на четирите секции участниците във Втория интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“ по традиция се събраха за обмен на идеи и информация на заключително пленарно заседание, което бе ръководено от първия секретар на Общинския комитет на БКП в Малко Търново Илия Петков, член на Общия научноконсултативен съвет на програмата „Странджа-Сакар“. Председателите на секциите - ст.н.с. В. Василев, доц. Р. Радев, ст.н.с. Марина Черкезови и проф. Иван Хайдушки докладваха за основните изводи и резултати от работата в секциите.

Приет бе заключителен документ - предложение от участниците във Вторият интердисциплинарен научен симпозиум „Странджа-Сакар“, състоял се в гр. Малко Търново на 30.IX, 1 и 2.X.1980 година до Общия научноконсултативен съвет на програмата „Странджа-Сакар“, пълния текст на което е пуб-

ликуван в „Странджанско-Сакарски сборник“, том II, книга първа.

В предложението, прочетено от заслужилия деятел на науката проф. Иван Хайдушки се констатира, че:

■ Благодарение на активизирането и съсредоточаването на изследователските усилия към проблемите на района и насочването на някои водещи научни институти към научното осигуряване за развитието на този район на страната в периода 1978-1980 г. се положиха основите и започнаха да се осъществяват научни изследвания на социално-икономическите, биологическите, геолого-географските и културните аспекти на Странджа и Сакар. Особено важно значение има разработената научнообоснована програма за развитие на овцевъдството и говедовъдството в района. Нов етап на развитие през 1978-1980 г. отбелязаха културно-историческите проучвания, чиито резултати бяха докладвани на симпозиума и в по-голямата си част се публикуват в книга втора на „Странджанско-Сакарски сборник“ - том II. В докладите и разискванията се очерта богат набор от идеи за предпланови решения, с което значително се увеличи практическят резултат от научните търсения в навечерието на VIII петилетка.

Участниците във Втория интердисциплинарен научен симпозиум единодушно констатираха, че избраният подход за изграждането на програмата „Странджа-Сакар“ на два последователни етапа, включващи съсредоточаването на научния потенциал чрез координационна програма и последващо изграждане на дългосрочна комплексна териториална програма за научни изследвания, е методологически правилен и реално отчита състоянието на научните изследвания и местните условия. За успешното осъществяване на този замисъл е необходимо своевременно да се вземат всички мерки и създадат благоприятни условия от страна на заинтересованите ведомствени институции за цялостното му осъществяване.

През 1984 година е необходимо да се подчертае, че именно участниците във Втория интердисциплинарен научен симпозиум предложиха на Научно-консултативния съвет на програмата „Странджа-Сакар“ и препоръчаха на ръководствата на Държавния комитет за планиране, Комитети за култура, Министерството на народната просвета, Държавния комитет за наука и технически прогрес, Българската академия на науките, окръжните комитети на БКП и окръжните народни съвети в Бургас, Хасково и Ямбол да излязат със становище относно създаването на концепция и дългосрочна комплексна целева програма за усояване и ускорено социално-икономическо и културно развитие на Странджанско-Сакарския край.

Отчитайки положителната роля от периодичното провеждане на интердисциплинарния симпозиум „Странджа-Сакар“ за осъществяването на програмата, се предложи той да се провежда редовно на всеки две години, като Общият научноконсултативен съвет помоли за необходимото съдействие Държавния комитет за планиране, Комитети за култура, Министерството на народната просвета, Държавния комитет за наука и технически прогрес, Българската академия на науките и другите заинтересовани ведомства да създадат с ускорени темпове необходимата база и условия за провеждането му на място в Странджанско-Сакарския край.

Предложено бе и прието от участниците в Научноконсултативния съвет

на програмата „Странджа-Сакар“ създаването на постоянно действащ орган - секретариат на симпозиума, който да организира както самата проява, така и да осъществява умножаване и внедряване на нейните резултати.

Като продължи идеите на Първия интердисциплинарен научен симпозиум „Странджа-78“, симпозиумът „Странджа-Сакар-80“ отрази обективно разнообразието на научноизследователските интереси и степента на развитието на българската наука за Странджа и Сакар. Той бе една успешна крачка напред и постигна цялостен научен, политически и социален ефект.

Симпозиумът потвърди необходимостта от периодичното му провеждане за успешното реализиране на програмата „Странджа-Сакар“.

Вторият интердисциплинарен научен симпозиум „Странджа-Сакар“ е закономерен резултат от извършената организаторска работа на Общия научно-консултативен съвет, ръководен от проф. Александър Фол, и оперативното бюро. Провеждането му в гр. Малко Търново, в сърцето на Странджа планина, създаде особена задуховеност и творческа атмосфера, заслуга за което имат Общинският комитет на Българската комунистическа партия, Общинският народен съвет и всички обществени организации и цялото население в Малкотърновската община.

Това даде основание на участниците в симпозиума да предложат и в бъдеще той да се провежда в гр. Малко Търново, факт, който има голямо социално и политическо значение за Странджанско-Сакарския край.

Към работата на симпозиума проявиха внимание централните средства за масова информация, които поместиха информации и съобщения за неговата работа. Специално поздравление бе получено и от председателя на Комитета за наука и технически прогрес и висше образование Начо Папазов.

Напред с проявените положителни тенденции все още обаче съществува непълнота в проблематиката като особено слабо е застъпена проблематиката на Сакар, липсва единна методология и проблемен подход при организиране на научните изследвания, което да гарантира цялостно проучване на района. Слабо са включени научноизследователски звена и развойни бази на района, особено от Ямболски и Хасковски окръг.

Изключително ползотворно бе активното участие на обществеността на Бургаски, Ямболски и Хасковски окръг в заседанията на симпозиума и особено на обществеността на града-домакин. Участието на представител на планиращите органи от страната, подкрепата на Държавния комитет за планиране, Държавния комитет за наука и технически прогрес и Министерството на народната просвета, на редица общественици даде възможност на практика идеята за ускорено социално-икономическо и културно развитие да се превърне в двигател на общественото участие в тази високопатриотична задача, да се превърне наистина в стимул в навечерието на 13-вековния юбилей на България.

Интересът към проблематиката на Странджа и Сакар и особено към избори на пътищата за тяхното бъдещо развитие въз основа на комплексна и системна предпланова научна информация предизвика оживени дискусии и стана повод да се изведе на преден план основният проблем за бъдещото усвояване на края и терпимостта на това усвояване, както и за ролята и мястото на цялата българска наука в неговото осъществяване.

Съчетанието на усилията на дейците на науката с хората, притежаващи богат практически опит обуслови едно от основните постижения на симпозиума - приземяването на цялостната научноизследователска дейност, с оглед нейния реален принос в непосредственото социално-икономическо и културно развитие при най-пълноценно целево изследване и приложение на богатите ресурси на Странджанско-Сакарския край - минерални, биологични, екологични, демографски, психологични, социални и културни.

Всичко това наложиха участниците в симпозиума да излязат пред Научно-консултативния съвет с предложение да се внесе за обсъждане в правителството проектът на координационната научноизследователска програма за ускорено социално-икономическо и културно развитие на този край.

В потвърждение на определения социален и научен ефект на Втория интердисциплинарен научен симпозиум по посока на общото социално-икономическо развитие на югозападния район на страната, трябва да се споменат две породени от него управленски действия. Няколко седмици след провеждането на симпозиума Изпълкомът на ОНС - Бургас /окръг-координатор на програмата „Странджа-Сакар“ през 1980 г./ разгледа на свое заседание подробна информация на председателя на Оперативното бюро Тодорка Мурджева, зам. председател на Изпълнителния комитет на Окръжния народен съвет - Бургас и даде висока оценка за постигнатите резултати и прие съответни решения.

По-късно на съвместно заседание на окръжните комитети на Българската комунистическа партия и окръжните народни съвети на Бургас, Ямбол и Хасково с Общия научноконсултативен съвет на програмата „Странджа-Сакар“, състояло се в гр. Ямбол, под председателството на проф. Александър Фол, бяха разгледани резултатите от Втория интердисциплинарен научен симпозиум „Странджа-Сакар-80“. В работата на съвместното заседание взе участие и членът на Политбюро на ЦК на БКП Тодор Божинов. В своето изказване др. Тодор Божинов оцени симпозиума като решителна крачка напред в научните изследвания на Странджа-Сакар.

В този смисъл, както вече писахме, резултатите на симпозиума постигнаха основната и главна цел - да се привлекат усилията на българската наука за практическо усвояване на Странджанско-Сакарския край като по този начин науката се превърне в пряка производителна сила, и тя да даде своя принос в изпълнение на партийните решения за ускорено развитие на пограничните райони на страната.

Като научен форум обаче Вторият интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“ надхвърли своите практически задачи и се превърна в оригинална и утвърждаваща се форма на взаимодействие между отделните клонове на науката у нас. По този начин независимо от избора на малкия Странджански градец за място на неговото провеждане още във второто си издание Интердисциплинарният симпозиум се очерта като характерно явление на интеграционните процеси в съвременната българска наука.

гр. Малко Търново
27.XII.1984 г.

ОТ СЪСТАВИТЕЛЯ

**ЗА ПЪРВОТО ОТБЕЛЯЗВАНЕ НА СТРАНДЖА ВЪРХУ
ГЕОГРАФСКАТА КАРТА, ИМЕТО НА СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ
М.ТЪРНОВО И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА СТРАТЕГИЯТА СЕ-
ДЕТКА И ТЕРИТОРИЯТА, НАСЕЛЯВАНА ОТ ПЛЕМЕТО
СЕЛЕТИ В РАЙОНА МУ**

ст.н.с.Петър Коледаров
доктор на историческите науки

Името на планината, която ни е избрала гук на този научен форум, е все още с неясна етимология. Самото начално съчетание от съгласни, което при изговор на турски език изисква извучаване Иstrandжа - показва явно предосманското формиране на топонима. Без да се пираме на този чисто езиковедски въпрос, който налага специално проучване, ще посоча гук едно твърде интересно и, доското ни е известно - първо споменаване на Странджа върху географската карта.

В табула IX от картите към ръкописа на „Географията“ на Клавдий Птоломей, датиран към 1500 г. и пазен сега във Варшавската национална библиотека под сигнатура BC24, на югозапад от Аполония /дн.Созопол/ е означена като стратегия Strangia Selebia - /вж. картата на 10-та стр. на корицата/

Достъпно е това отбелязване в табулата да е занесено според информация, доставена от полски пътешественици на Балканите преди началото на XVI в. Вероятно, тя да се дължи на изтъкнатия хуманист, то род дубровничанин, Фелакс Петанчич. Той бил секретар на унгаро-чешкия полски крал Владислав II Ягело /1490-1516/ и първи ръководител и уредник на Ягелонската кралска библиотека в Краков. Ф.Петанчич е имал достъп както до античните автори /в това отношение до Птолемеевата творба най-авторитетния през това и следващото столетие източник в Европа за географски знания на Балканите/, така и случай при пътуванията си през Турция да получи сведения за съвременната му топонимия.

Ф.Петанчич е оставил своите пътни бележки за Османската империя и предели - F. Petrus, Itinerarius in Turcicum libellus, издадено за първи път във Виена през 1522 г. В откъси съчинението му /пасажите, които се отнасят до българските земи/ е преведено от К.Й.Аречек в „Стари пътешествия по България“ в Периодическо списание, кн.IV /1883/, с.67-75. Творбата му е пътепис от посещенията му през 1502 г. на о-в Родос, докато достигнал през стария двоен или наричан още Диагонален път от Средна Европа през Белград-Ниш-София-Пловдив-Одрина за Цариград. В нея той само споменава за съществуването и на други пътища към султанската столица през Варадин-Гемешвар-Сибин-Търговище-Видин-Никопол или през Браила и устията на Дунава през Северна Добруджа и дн.Северозточна България към Тракия. Именно последният

минава през Странджа и е бил обичайният за поляците, пътуващи с мисии до Цариград. Името „Странджа“ е било опознато от Ф.Петанчич вероятно при другите негови или на негов сънародник посещения на Турция.

• • •
С означението *Strangia Seletica* следва да се допусне, че на табула IX от Варшавския препис от „Географията“ на Кл.Птоломей е отбелязана стратегията Селетика. Както при другите подобни военно-административни единици в Римската империя тя носи името и е разположена в територията, обитавана от местно тракийско племе, в случая - селети. Според Страбон те „живеели около Додона чак до Ахелой“.¹

В своето описание на географското положение на Тракия /III, 11,6/ Клавдий Птоломей пише: „Стратегиите в тази област откъм двете Мизии и около планината Хемус от запад нататък са тия: Дантелетска, Сардикийска, Усдикесийска, Селетийска, *(Βελλετικη)*, а наблизо до Македония и Егейско море по същия ред /т.е. от запад на изток/ дохождат тия стратегии: Медийска, Дросийска, Койлетийска и над Медийската - Бесийска, под която се намира Бенийската, а после Семейската; покрай Морския бряг /т.е. на Пропонтида, дн.Мраморно море/ от Перинт /по-късната Хераклея Пропонтийска, дн.гр.Мармара Ереглиси/ чак до Аполония се простира Астийската стратегия.“²

Астийската стратегия явно е обхващала дн.Югоизточна Тракия и Странджа, но без Хасекията и северните ѝ разклонения, които до Ахело /Алхяло, дн.Поморие/ съставлявали Селетийската стратегия.

Текстовете у Кл.Птоломей и Страбон ни позволяват според реда на изброяване, съпоставка на сведенията и др. да локализираме по този начин местоживелищата на селетите и учредената от римската власт стратегия с тяхното име.

• • •
Особен интерес представлява споменатата от Страбон Додона.

Още Херодот в своята „История“ споменава за светилището Додона по повод разказа за пътуванията на хипербореиците за Делос покрай Черноморския бряг. Според „бащата на историята“ те „били приемани първи измежду гърците от додонците...“³ Това съобщение ни насочва да търсим една Додона в Причерноморския дял на Тракия, като се има пред вид движението на хипербореиците и споменатото по-горе сведение на Страбон и дадените от него географски данни за живелищата на селетите, а особено Ахелой, което в случая трябва да се отъждестви с едноименната тракийска река в средновековните извори, дн.Чимоската, вливаща се в Черно море при гр.Поморие /бившето Алело, Анхяло/.

В научната книжнина се приема, че са съществували две Додони, но със съвсем други локализации, а именно:

1. В Елир, в подножието на планината Томарос, дн.наричана още Олистика, където е бил един от най-старите оракули в Елада.

В тази област протича елирската р.Ахелос /дн.Ахелой/, която извира от Понд пл. и оросява областите Етолия и Акарнания, за да се влее в Патраския залив.

2. В Пелазгийска Тесалия, на 15 стадия от Скотуса.⁴

Скотуса е античен град, който се намирал на североизток от гр. Фарсала и споменат за последен път от Стефан Византийска /VI в./. Вероятно е бил

разрушен при славянските походи и заселване през VI-VII в. Днес съществува едно ново поселение в околията Фарсала от окръг Лариса в Тесалия, на което е дадено старото име Скотуса.

Втората Додона се локализира в Тесалия въз основа на едно споменаване у Пиндар. Последното обаче е твърде неясно и по-скоро неговите додонци могат да се свържат с пастирите от околностите на Емирската Додона, които са използвали пасбищата в Тесалия. При това положение имаме основание да предположим, че у Пиндар пак става дума за Епирската Додона. Втора Додона в действителност е съществувала през античността, но не в Тесалия, а на другия край на полуострова - в Тракия.

Легендарните хипербореици *[Ἰπέρβοροι]* били според първичното гръцко схващане - „блажените богове над планината“, а впоследствие - твърде щастлив и непорочен народ, който живеел в далечния север. Те носели името на северния вятър Борей и живеели на север от баснословните Рипейски планини, т.е. те били южна граница на земите им. Рипейските планини в представите на древните люде са били: територията на дн. Съветски съюз, на север от бреговете на Черно море.

Според изследванията на акад. Гаврил Ил. Кацаров вярата на хипербореиците имала връзка с религията на старите траки.⁵

Това обстоятелство, наред с географското положение и пътя на хипербореиците и разказа на Херодот, че са предавали даровете на скитите, а след това на следващите народи, то очевидно съседите на скитите е известно, че са били траките, що се отнася до додонците - това са могли да бъдат колонисти от Елада, които живеели по брега на територията на пелазийското или тракийско светилище Додона.

В случая за изясняването на локализацията на Причерноморската или Тракийската Додона хвърлят светлина и извършените разкопки и проучвания на археологията в последно време. В местността „Мишкова нива“ при дн. гр. Малко Търново бяха разкрити остатъци от антично светилище, чието име не ни е известно. От обнародваните надписи без изображения, намерени *in situ* или в близката околност⁶ може да се направи изводът, че култът в светилището край М. Търново е твърде архаичен и се свързва с писмените сведения за Додона. Това предлага отъждествяването и локализацията ѝ със светилището, на което се спира в доклада си Петър Балабанов от ОИМ-Бургас, на предишния Странджански симпозиум - „Малко Търново - важен античен поселищен център“⁷ а територията му - със стратегията Селетика у Клавдий-Птоломеевата „География“, без разбира се да се покрива напълно с нея.

При това положение, според нас през античността са съществували само две Додони - едната е епирската - на ю.з. от дн. гр. Янина, а другата - е тракийската - при дн. гр. Малко Търново.

БЕЛЕЖКИ

1. Вж. Strabonis Geographica., 1,2. „Българският превод на текста в Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София 1949², с.207.

2. Claudii Ptolemaei Geographia, III, 11,6. Вж. българския превод на текста пак там, с.353.

3. Вж. Нет .IV. 33 и българския превод, пак там, с.18: „Делосците разказват, че от хиперборейците се донасят у скитите свещени дарове, увити в пшеничена слама, от скитите ги приема съседния народ и ги предава на следния по ред народ, и така от народ на народ се предават на запад чак до Адрия. От тука изпращани към юг първи между гърците ги приемат дононците, после слизат към Малийския залив и преминават в Евбея, гдето се пренасят от град в град чак до Карист, от тука прескачат Андрос, защото каристяните ги занасят в Тенос, а теносците - в Делос“.

4. Вж. за локализациите и известните данни за Долона в PWRE, 9. Halband, col. 1257-1265.

5. Вж. Г.Ил. Кацаров, Псп, LXVI, 130, бел.12 на с.35.

6. Вж. G.Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria reperte, III . 2, 10859 и 10860; Е.Велков. Нови данни за икономическата история на античния град при Малко Търново. Известия на Народния музей - Бургас, II, 1964 г.

7. Вж. П. Балабанов, Малко Търново - Вятен античен и средновековен поселищен център в Странджа, Странджанско-Сакарски сборник, том 1, стр. 340-344, гр.М.Търново, 1984

БРОНЗОВАТА ЕПОХА В СТРАНДЖА И САКАР -- ПРОБЛЕМИ И ПРОУЧВАНИЯ

Пламен Георгиев

В сравнение с проучването на отделните епохи от най-древната история у нас - неолит и енеолит, изследванията на бронзовата епоха в цялост и на отделни региони доскоро беше крайно недостатъчно. Въпреки че през последните десетилетия се появиха някои до-обстойни проучвания, то те са съвсем недостатъчни за цялостната характеристика на този твърде важен за тракийската история период.¹

В значителна степен това се дължи и на самия характер на периода, отличаващ се с изключителна динамичност в развитието на производителните сили, произтичащо преди всичко от прогресивното нарастване на успехите в усвояването на металургията на бронза. Задълбочаването на държавообразователните процеси води в края на периода и началото на следващия до конкретно оформяне историческата картина на древна Тракия.

Проследявайки по време и по райони проучването на интересувания ни период, ще констатираме, че то е съсредоточено предимно в Тракийската низина и в Северозападна България. Отчасти се наблюдава известно активизиране на проучванията в Добруджа. Районът на Странджа и Сакар почти не е бил в зоната на зрение на българските праисторици. Ще спомена, че проведените през последното десетилетие експедиции тук допринесоха твърде много за картирането на редица обекти. Тези експедиции обаче имат свои определени задачи. Обектите и материалите, с които се занимаваха, влизат в рамките на първото хилядолетие преди новата ера.²

Голяма част от известните днес селища от бронзовата епоха в Странджа и Сакар са локализирани само чрез случайни находки. За по-голяма яснота посоченият район, който ни занимава, ще разгледаме в рамките на неговите три основни части, в тяхната самостоятелност и взаимна връзка.

Първият подрайон - това е крайморският, започващ на юг от Бургас и стигащ до Резовска река.

Вторият подрайон обхваща вътрешността на Странджа и достига до река Тунджа на запад.

Третият подрайон включва централната част на Сакар до река Марица.

Това деление е обяснимо исторически и е обвързано с редица географски и икономически фактори.

В крайморския район са локализирани няколко селища, чийто материали са от особено значение за цялостната характеристика на бронзовата епоха тук. Това

са селищата край Бургас, Черноморец, нос Атия, в Приморско и Китен. Те оформят един интензивно населен край, ясно свързан с морето. Имайки предвид характера на корабоплаването през средната и късната бронзова епоха в Егейския район, трябва да отбележим, че всички те са разположени на удобни за приставане заливи.

Преди всичко за нас остава проблемът за тяхната хронология, продължителност на живота и контактите им. Това дава основание да се водят проучвания, които да изяснят културно-историческия облик на крайморския район през този твърде ранен период.

Вторият подрайон обхваща вътрешността на Странджа и се характеризира с развит медодобив и овцевъдство. Изхождайки от това, можем да си съставим предварително мнение за характера на селищата, които ще търсим тук. Имайки предвид терена на посочения по-горе подрайон, естествено ще бъде трудно да открием селищна могила, а за сметка на това можем да издирим еднослойни поселения в непосредствена близост до рудните местонахождения, свързани пряко с крупни селища, които в момента по материали от повърхността отнасят към по-късно време.

Химическият състав на добиваната тук медна руда дава основание да допуснем рудодобив още в края на третото и началото на четвъртото хилядолетие пр.н.е. Имайки предвид всичко това, трудно бихме се съгласили с констатацията на Евгени Черних, че районът е бил слабо населен и то поради липса на условия за развитието на скотовъдство.³

Друг е въпросът, че липсват все още сериозни проучвания, чрез разкопки с цел изясняване на съществуващите проблеми. Тези проучвания се затрудняват и от липсата на чисто, стерилно селище от бронзовата епоха, от което да почерпим данни за спецификата в хронологията на района. Този факт може да се обясни с кратковременния живот на дадените поселения, свързано от своя страна с поминъка на населението.

В подобен план трябва да разглеждаме и третия подрайон - Сакарския край, който е далеч от морето, но е ограничен от две плавателни на времето си реки - Тунджа и Марица. Той има своя специфика както суровинна, така и демографска. Картината на бронзовата епоха тук също е доста неясна, основавайки се на причините, посочени за горните два подрайона. Единствените разкопки на селища от интересуващата ни епоха са правени през 1945 година от Васил Миков в местността Баа дере до село Михалич, Хасковски окръг.⁴ В научната литература упорито се използва името Михалич, но минималните проучвания, извършени там, не ни дават основание за сериозното му използване като характеристика на ранния бронз в Сакар.

Интерес представлява самото разположение на селището. То е от тъй наречения тип „нос-река“, като в достъпните си части е било укрепено. Околовърст на него съществуват още няколко еднослойни селища с неголям площ. Материалите от тях са едновременно и пряко кореспондират с материалите от селищата около Троя и Западна Мала Азия, докато материалите от централните селища имат повече паралели в Тракийската низина по средното течение на река Марица.

Северно от село Михалич в околностите на село Браница се локализируют също няколко селища от бронзовата епоха. Оттук произхожда и една колекция

от калъпи за отливане на бронзови предмети /сърпове, върхове на копия и др./⁵

При северозападните подстъпи на Сакар, между Симеоновград и с.Свирково, на завоя на р.Марица и около устието на р.Росица се наблюдава една голяма селищна агломерация, включваща едно основно селище, известно в литературата под късното име Констанция и няколко по-малки селища-стъпници. Между тях е известната от разкопките на Р.Попов селищна могила Деве барган. Тези селища са групирани по начин твърде близък с устройството на агломерацията при Михалич и при Троя. Материалите от тях намират преки аналогии помежду си.

Интересен е фактът, че тези селища са разположени по същото трасе, където през античността и по-късно през средновековието минава пътят от сърцето на Тракийската низина към Егейско море. Имайки предвид материалите, които се откриват в този район, техните близки малоазийски аналогии, можем да формулираме предположението, че този път е оформен още през ранната бронзова епоха.

Най-съществен проблем след изясняване на хронологията ще бъде уточняването на контактите в посока север-юг. Това касае целия Странджанско-Сакарски район. Практически контактите между племената в този район и тези от Западна Мала Азия се осъществяват в рамките на една културна и на една близка етническа общност. В двете области са разпространени близки погребални обичаи, еднакъв инвентар в потребенятия и селищата.

Проблемите на бронзовата епоха тепърва предстои да бъдат решавани на базата на сериозни разкопки в трите подрайона, за които споменахме. Това ще доведе до пресичане на областта перпендикулярно на границите на тези подрайони в посока от запад на изток. По този срез ще се проследят вътрешните взаимодействия и културно-историческите взаимоотношения между Тракия, Мала Азия и Егейските острови.

Б Е Л Е Ж К И

1. Г.Ил.Георгиев и колектив. Езеро. Ранно бронзово селище, С., 1979, с.5-6; Р. Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България - Археология, XVI, 1974, 1.

2. Тракийски паметници, С., 1977, т.1.

3. Е. Н. Черных, Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии., С., 1978, с.265.

4. В. Миков, Праисторическото селище до Михалич, Свиленградско - РП, 1, 1948, с.18-20.

5. Пл. Георгиев. Констанция и Троя по данни от последните находки - ИНИМ, т.3, С., 1981, с.334-339; Д.Аладжов и колектив. Констанция'77, ИНИМ, т.3, С., 1981, с.266-269.

ПЪТЯТ КАБИЛЕ - УСКУДАМА ПРЕЗ ПЪРВОТО ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПРЕДИ НОВАТА ЕРА

Божидар Чалъров

И в далечната прасторическа древност, пак и през античността и средновековието, пътищата - водни и сухоземни - са имали изключително важно значение за цялостния политически, икономически и културен живот на народите. Тези съобщителни артерии са от голяма важност за общуването между хората, и те свързват отдалечени една от друга области.

Малкото сведения и публикации върху пътищата през I хилядолетие в Древна Тракия са фрагментарни и непълни. Отделни автори дават сведения въз основа на своите специални интереси: историци - на базата на писмени извори, археолози - според запазените каменярски участъци от римската епоха, нумизматите само допускат, че са съществували пътища, обезпечавали търговски връзки, но не определят кои са те, т.е. пътищата от тази епоха до този момент не са били предмет на нито едно самостоятелно изследване.

За да се избегнат някои недоразумения, необходимо е да подчертаем, че съобщителните средства и в древността, и през античността могат да носят името „пътища“, като се има, разбира се, предвид, че до римско време въпросните пътища в Древна Тракия били резултат от продължителното „утъпяване“ и почвата в онези посоки (направления), които били използвани най-интензивно и придвижване на хората или за пренасяне на товари. Това понятие за „път“ в предимската епоха у нас е разглеждано от проф. Хр. Данов.¹

Предлаганата работа представлява пръв опит да се изследва пътната мрежа в указания в заглавието район от древнотракийските земи през античната епоха посредством прилагането на комплексни методи. С други думи в случая е комбинирани резултатите от днешните изследвания в областта на историята, археологията и техните помощни науки, както и резултатите от географските проучвания на района.

Долината на река Тунджа от Ямбол на юг се огражда на запад от Светицелийските и Манастирските възвишения и Сакар планина. Източно река Тунджа събира водите си от Бакаджиците и Дервенските възвишения на Странджа планина. Тук са полетата на Ямболско и Елховско, в които се чувствува преходно-средиземноморско климатично влияние. Областта е обект на заселване от древността и има естествена връзка на юг по река Тунджа чрез Сремския пролом, на север чрез Вратника, на изток - с река Мочурлийска с Бургаско поле.

При проучването на пътя по река Тунджа ние сме улеснени, тъй като той е описан в пътеводителя на император Антонин.² Важни за този район са

проучванията на Георги Аянов преди 35 години върху „Стари пътища и селища край тях през Странджа и Сакар“.³ Той разглежда пътищата през римската епоха на базата на пътните станции, като твърди, но не доказва, че те „са били при градове или по-стари тракийски селища“.⁴ Като използва топсними, един „стар мост“ /без да го датира/, средновековна крепост и пътешественици от XVI и XVII век, Георги Аянов очертава две трасета на пътя от двете страни на река Тунджа през римската епоха. Липсват му обаче по-подробни сведения за селищата, некрополите и крепостите от същата епоха. Не се позовава също така на монетните находки от римските императори и вносните предмети, намерени по долината на река Тунджа.

Според Георги Аянов и от двете страни на река Тунджа е имало път през римската епоха, въпреки че в пътеводителя е даден само пътят по десния бряг. Петър Коледаров също твърди, че има път по левия бряг на реката през средновековието.⁵

Като основна база за проучването на пътната мрежа за нас ни послужи поселищното развитие, нумизматичната топография и местонамирането на всички вносни предмети. Допустими са поправки, които биха се отразили върху търговските връзки, но не така силно върху пътната система.

Под сухопътна мрежа за първото хилядолетие преди новата ера в Древна Тракия ние разбираме не само основните пътища /направления/, свързващи населените места, но и маршрутите, използвани от войските. С други думи това са съобщителни артерии, предназначени за движение, независимо дали са организирани в съоръжение или не. Естествено не всички пътища са били организирани в съоръжения като истински съобщителни артерии и през римската епоха. Под организиран в съоръжение „път“ през античната епоха ние разбираме този, който може да има настилка за смяна на конете, места за нощуване, кладенци, охранителни кули, мостове, милиарни колонии, напречни стени, врати по пътищата. Те са били използвани от върховната власт за връзка с периферните области, а от търговските кервани за превоз на стоки.

Съвременното техническо съоръжение „път“ е различно от понятието „път“ в древността, и по-точно в Древна Тракия през I хил.пр.н.е. Ние приемаме, че древен път е всяка дълга ивица земя, относително фиксирана за дадено време и място. По тази ивица трябва да се пропътува от едно място до друго.

Кои са основните фактори, влияещи за развитието на пътната мрежа в Древна Тракия? На първо място това са епохалните за развитието на производителните сили събития: усвояването на желязната металургия в края на II хил. пр.н.е. и образуването на тракийската държава; на второ - географската среда /долини, проходи, пасища и извори/ и гъстотата на населението. Съществуват и временни фактори - войните, въстанията и походите.

Целта на настоящето проучване е не да търсим трасето, а общото направление на пътя по долината на р.Тунджа през първото хилядолетие преди новата ера. Като започнем изследването по десния бряг на реката, където е бил главният път през римската епоха, ние ще привличаме най-важните монетни находки и вносни предмети и по левия бряг на реката.

Тракийският град Кабиле е разположен върху най-източното разклонение на Средна гора - Зайчи връх. Тук река Тунджа променя посоката си и навлиза в Ямболското поле. Според последните проучвания селището възниква към края

на II и началото на I хил. пр. н. е. от заселници, напуснали съседните селищни могили⁶. Най-близката селищна могила е на 2 км североизточно от село Кабиле - Ясатене, която съществува от късния неолит до ранножелязната епоха⁷.

От археологическата карта на района⁸ се вижда, че при впадане на река Тунджа и нейния десен приток Мочурица има най-много селищни могили и праисторически селища. От това се налага изводът, че тракийският поселищен център Кабиле се е развил от един праисторически пункт. Селищни могили има в землището на град Ямбол - две⁹, село Веселиново¹⁰, Завой¹¹. Праисторически селища има в село Чарда¹² и Ямбол¹³.

Важният кръстопът на търговски и военни пътища, водният превоз по река Тунджа¹⁴, за който няма преки писмени или археологически доказателства, са способствували Кабиле, както и Севтополис, да се развият като стопански административен и културен център през античността. Градът е поддържал редовни търговски връзки с много съвременни нему гръцки производствени центрове, като Тасос, Родос, Кос, Хераклея, Олбия, Ефес, Атина¹⁵. По водния и сухоземен път край река Тунджа са се превозвали чернофирнисови и червенофирнисови съдове: кантароси, киликси, лакримарии, вази. Намереният бронзов венец и пръстен от Кабиле не е от местен произход.¹⁶ Досега са открити над 22 амфорни печата. В околността се проучва голям некропол от късножелязната епоха.

Доказателство за особено изгодното местоположение на Кабиле и неговата роля в търговския обмен с района и колонията са разнообразните монетни находки: отук произхожда голяма колективна находка от монети на македонските владетели Филип II, Александър III и Лизимах¹⁷; откриват се монети, сечени в Кабиле на тракийския владетел Адей¹⁸; от келтския владетел Кавар¹⁹ и от Одесос²⁰. От Ямболско, без да е известно точното местонахождение на намирането, произхожда колективната находка на монети от Александър III и Кавар²¹.

На юг от град Кабиле по десния бряг на река Тунджа селищни могили има в землищата на селата Тенево²² и Драма²³. А в селищата Пчела²⁴ и Синапово²⁵, Дуганово²⁶ и Мрамор²⁷ има праисторически селища.

В Ямболско и Елховско поле Тунджа образува много ръкави, меандри и приема притоци от двете си страни. Преходно-средиземноморското климатично влияние и изобилието на вода са създавали благоприятни условия за живот, което е видно от десетките тракийски селища. В българската територия на Долна Тунджа, от двата бряга на реката се наброяват 33 тракийски селища от I хил. пр. н. е.²⁸ Те са били охранявани от тракийските крепости: на Зайчи връх /Кабиле/; до Бакаджиците, от другата страна на река Тунджа в местността Калето до с.Търнава²⁹; с.Стрем, над река Тунджа в м.Долно градище /от тук е минавал старият път по левия бряг на реката/³⁰; срещу с.Стрем от другата страна на реката, в землището на село-Устрем също има крепост на върха Сиври кая, северозападно от селото. Тя се датира от късножелязната епоха и римското владичество³¹. Крепост от римската епоха и средновековието има южно от село Драма, там където е минавало трасето от римския калдъръмен път³².

Прави впечатление, че и от двете страни на Сремския пролом има тракийски крепости, които по местоположение отговарят на селата Стрем и Устрем. Би трябвало да се потърси етимологията на тези наименования с един

корен³³. По същия начин са разположени тракийските крепости при големия завой на Тунджа - Зайчи връх /Кабиле/ и Калето при с.Търнава. Явно е, че тези крепости, освен дето са служили за защита, са охранявали и пътя по течението на реката. Може би това е една първоначална форма на организация на пътната мрежа, за охрана на търговските кербани по нея.

По-важни тракийски селища от I хил.пр.н.е. по десния бряг на река Тунджа, в околността на Кабиле са тези при град Ямбол - м.Черната чешма /късножелязна епоха и римско владичество/, м.Балъбунар /ранножелязна епоха/³⁴. На юг от района на Кабиле древният път е минавал през землището на днешното село Роза, където са установени посредством находки 2 тракийски селища, датиращи от късножелязната епоха и римското владичество³⁵. Много голямо селище е открито и в съседното с.Ханово - на брега на река Тунджа³⁶. То е съществувало от средата на I хил.пр.н.е. до късната античност³⁷.

На юг от с.Роза посоката на пътя се установява посредством монетните находки в с.Тенево на Атина I период³⁸, Парисон³⁹ и Аполония на Черно море⁴⁰ и в с.Голям манастир чрез монети на Александър I II, Лизимах, Селевк I II, Антиох, Мароней и Кавар⁴¹. В близката крепост при Тополовград - Палеокастро - са открити монети от римската република и римските императори⁴². Все в това землище се намират монети и на Александър I II⁴³.

Следващото тракийско селище от късножелязната епоха и римското владичество, което се намира все по десния бряг на Тунджа, е при село Синалово⁴⁴. Старият път с посока Ямбол - Одрин, минава източно от село Дуганово в м.Кайряна⁴⁵ в близост до праисторическо селище⁴⁶. Северно от древнотракийския път има запазен могилен некропол⁴⁷. Той навярно е принадлежал на голямото тракийско селище от късножелязната епоха, продължило да съществува през римското владичество, втората българска държава и турската епоха.⁴⁸

Тази продължителна поселищна приемственост от праисторическата епоха се наблюдава и при следващото на юг по тракийския път землище на с.Мрамор. В съседство с долмените⁴⁹, по-голяма част от които са вече разрушени, има 6 селища от ранножелязната епоха⁵⁰, като селището в м.Агнилото е продължило да съществува и през късножелязната епоха⁵¹. В същото землище е античната крепост в м.Калето⁵². Голям некропол от плоски гробове, датиращ от римската епоха, се намира в близост до крепостта⁵³.

Освен споменатата крепост от късножелязната епоха и римското владичество при село Устрем, в началото на Сремския пролом са известни две антични селища⁵⁴. Тракийско селище от ранножелязната епоха и римското владичество⁵⁵ има в следващото землище по направление на пътя за с.Радовец. В неговата околност има известни 18 долмена⁵⁶. В скалите над Тунджа се намират сечени „стай“⁵⁷, които по всяка вероятност са скални гробници. В близост до с.Филипово до неотдавна са били запазени останките от калдъръмения път⁵⁸, водещ за Адрианопол. Той е бил охраняван от античната крепост между селата Филипово и Радовец⁵⁹.

Голяма тракийска крепост е била изградена и на близкия връх Дервишка могила⁶⁰, под който е било разположено тракийско селище⁶¹. Крепостта и селището датират от желязната епоха⁶². В землището на с.Дервишка могила има също така некропол от долмени⁶³. Долмени са регистрирани и в съседните села Студена⁶⁴ и Михалич⁶⁵. От землището на последното село са известни две

селища от бронзовата епоха, като едно от тях е било укрепено⁶⁶. От този район древнотракийският път навярно се е движел по източните склонове на Сакар, за да достигне тракийското селище Ускудама.

Важността на древнотракийския път по долното течение на Тунджа се определя и от монетните находки по левия бряг на реката: село Строино /тук са намерени монети от Тасос - оригинални и подражания, Маронея, I македонска област, Атина II период, Ецилас/⁶⁷, Елхово /подражания на Маронея/⁶⁸. В Гранитово е открита колективна находка от монети на Парион и Тракийския Херсонес⁶⁹, Филип I⁷⁰, римски републикански⁷¹, подражания на Тасос⁷².

Тези монетни находки заедно с праисторическите могили, тракийски селища, некрополи и крепости дават основание да се предполага, че и по левия бряг на река Тунджа е имало трасе от основното направление на пътя Кабиле - Ускудама през I хилядолетие пр.н.е.

Проученият от нас древнотракийски път /направление, но не трасе от настилка/ въз основа на поселищното развитие, монетната топография и вносните предмети е част от пътя Севтополис - Кабиле - Ускудама. Този път е играл основна роля по време на разцвета на Одриската държава, независимо че е съществувал далеч преди нейното образуване. На този път лежат най-важните центрове на Одриската държава, Ускудама, Кабиле и Севтополис. По долината на Тунджа навярно се е премествало тракийското политическо и военно ядро на юг на север. Проученият участък е имал връзка чрез Долна Марица за Беломорието /при град Енос/ и чрез диагоналия път по река Марица за Византион и Мала Азия. Това е един от основните пътища на Древна Тракия, който е бил зависим от reliefa по долината на река Тунджа.

БЕЛЕЖКИ

1. Хр. Даков, Древна Тракия, С., 1969, стр.158. В своя труд той употребява следните синоними за пътища през предримската епоха „съобщителни средства“, „взаимноотношения“, „комуникации“, „допирни точки“, „средства за обилуване“, „търговски път“.
2. Римски пътеводители, Латински извори за българската история, С., 1, 1958, стр.36.
3. Г.П.Аянов, Стари пътища и селища край тях през Странджа и Сакар, ИБАИ, XV, 1946, стр.94-113.
4. Г.П.Аянов, Стари пътища... стр.94.
5. П.Коледаров, Политическа география на средновековната българска държава, I част 681 - 1018, С., 1979, карта № 3,5.
6. В.Велков, Ал.Фол и др. Разкопки на тракийския град Кабиле, XXI Национална арх. конференция - Смолян, стр.39.
7. Д.Димитрова, Ж.Попов, Археологически паметници в Ямболски окръг, С., 1978, стр.19.
8. Д.Димитрова, Ж.Попов, Археологически...
9. Ат.Милчев, Тракийският град Кабиле, ИПр, 1974, I, стр.78-92; П.Детев, Ж.Попов, И.Крайчев и др. Разкопки на Марчева могила в град Ямбол, XXI Нац. арх. конференция, Видин, 1978, стр.25.
10. Ат.Милчев, Тракийският град Кабиле..., стр.78-79.
11. Д.Димитрова, Ж.Попов, Археологически..., стр.18.
12. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.същ., стр.28.
13. Ат.Милчев, Тракийският град..., стр.79.
14. Ат.Милчев, цит.същ., стр.78.

15. Ал.Милчева - Димитрова, Тракийско могилно погребение от късно елинистическата епоха в с.Кабиле, Ямболски окръг, Археология, 1971, 2, стр.38-44; Тракийският град Кабиле в античността, ИСУ-ФИФ, 1973, 65/3, стр.1-61, 15, 24; Ж.Попов, Амфорни печати от античния град Кабиле, Археология, 1967, 3, стр.46-49.
16. Ал.М.Димитрова, Тракийско могилно погребение...
17. Ат.Милчев, Тракийският град Кабиле..., стр.81.
18. Т.Герасимов, ИАИ, XXXI11, стр.119; Ат.Сираков, Античните монети от „Хисарлъка“ при град Ямбол, Нумизматика, 1973, 2, стр.17-19.
19. Ат.Сираков, Антични монети...
20. Инв. № 2127 от нум.фонд на ОИМ - Ст.Загора, непубликувана
21. Н.Мушмов, ИБАИ, V1, 1930/31, стр.318.
22. Д.Димитрова, Ж.Попов, Археологически паметници..., стр.27.
23. Ат.Милчев, Тракийският град..., стр.79.
24. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.24.
25. Пак там, стр.18.
26. Пак там, стр.18.
27. Пак там, стр.22.
28. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч.; Д.Аладжов, Селища, паметници, находки, Хасково, 1974, стр.73.
29. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.27.
30. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.26; Д.Йонков, История на село Стрем, Елховска околия, Ямбол, 1939, стр.68.
31. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.27.
32. Пак там, стр.18.
33. „Устрем“ е може би „стрем“ под влияние на турската фонетика. И в двете имена се съдържа корен, който има в „Стряма“, като се отнасят към римската епоха /по мнение на Хр.Данов за което гук изказваме своята благодарност/.
34. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.29.
35. Пак там, стр.25.
36. Пак там, стр.27.
37. Пак там, стр.27.
38. Т.Герасимов, ИАИ, XXII, 1959, стр. 359.
39. Т.Герасимов, цит.съч.
40. Пак там.
41. Т.Герасимов, ИБАИ, XII, стр.450-457
42. Инв. № 3448 от нум.фонд на ОИМ - Ст.Загора, непубликувани, намерени единично.
43. Инв. № 3189 от нум.фонд на ОИМ - Ст.Загора, непубликувани.
44. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.25.
45. Пак там, стр.18.
46. Виж Бележка 21.
47. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.18.
48. Пак там.
49. Г.Бончев, Металтни паметници в Сакар планина, Сб. НУ, XVI11, 1901, стр.659-703; П.Делев, Делмените в България, Студентски проучвания, 111, 1975, стр.83.
50. В.Маков, Тракийски селища и градища в Сакар планина, БИБ, 1932/33, V,11, стр.164-165.
51. В.Миков, цит.съч.
52. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.22.
53. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.22; Д.Пончев, Антични паметници от Южна България, ГМПО, I, 1954, стр.281-294.
54. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.27.
55. Пак там, стр.25.
56. Пак там.
57. К. и Х.Шкорпил, Археологически бележки от Странджа планина и Източните Родопи, ИБАИ, 1912/13, 111, стр.160.
58. Д.Димитрова, Ж.Попов, цит.съч., стр.24.
59. Пак там, стр.27.

60. Д.Аладжов, Селища..., стр.11.
 61. Пак там.
 62. Пак там.
 63. П.Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, 11, 1953, стр.53
 64. Ив.Панаяотов, Долмени, Историография и описание, сб.Мегалитите в Тракия, С., 1976, стр.39.
 65. П.Делирадев, Принос..., стр.64.
 66. В.Миков, Предисторическо селище до село Михалч, Свиленградско, РП, I, 1948, стр.20; Д.Аладжов, Селища..., стр.26.
 67. Т.Герасимов, ИАИ, XXVI, 1963, стр.265.
 68. Йор.Юркова, Тракийски подражания на бразилски монети от Марония, ИДИ, XXVIII, 1965, стр.124-128.
 69. Т.Герасимов, ИАИ, XXVIII, 1964, стр.242.
 70. Инв. № 3312 от нум.фонд на ОИМ - Ст.Загора, непубликувани
 71. Инв. № 3336 от нум.фонд на ОИМ - Ст.Загора, непубликувани
 72. Инв. № 2821 от нум.фонд на ОИМ - Ст.Загора, непубликувани.
- Изказвам благодарност на директора на Окръжния исторически музей в град Ст. Загора - Д.Николов за предоставената ми възможност да ползвам нумизматичния фонд.

БИЗИЯ КАТО ЦЕНТЪР НА ТРАКИЙСКАТА КУЛТУРА

Тотко Стоянов

Древнотракийският град Бизия е известен като най-значителния център в Югоизточна Тракия през елинистическата епоха и последна столица на тракийските царе. Наскоро всички известни данни от изворите, епиграфските и археологическите паметници и публикациите, касаещи този град, бяха сумирани в стегнатата студия на проф. В. Велков.¹ Липсата на постоянен интерес и планомерни проучвания не позволяват да си съставим пълната картина на политическия, икономическия и културен живот на този важен град на Югоизточна Тракия, съществувал непрекъснато от елинистическата епоха до 1453 г. Неговите руини се намират в непосредствена близост до днешния град Виза в Турска Тракия. Перспективата дълги години занаяпред този античен и средновековен център да не бъде проучен при редовни археологически разкопки оправдава, според нас, по-нататъшни опити за възможно най-разгърнат анализ на сведенията, с които разполагаме, за отделни елементи от неговата история и култура, както и цели периоди от тях. Насоката на диренията е в най-пълното изчерпване на аналозиите с проучените и проучвани у нас и в съседните страни синхронни паметници. В тази връзка обект на настоящето съобщение е опит за анализ на данните, касаещи някои страни от историята на Бизия в предримската епоха.

Интересен е проблемът за укрепителната система на града. Бизия е била разположена над сегашния град Виза на висок, скалист хълм, който е последна издатина на връх Гьозтепе /456 м/, в югозападното му направление. По този начин крепостта е господствувала над широката, плодородна низина на р. Визадереси /или Анадере/, минаваща югозападно от хълма. В северозападното подножие на последния тече рекичката Маарадере.²

На базата на наличните данни могат да се разграничат минимум три периода в развитието на укрепителната система, които съответствуват на късноантичната и ранновизантийската, римската и предримската епохи. Изглежда, че те са белязани от една изразена приемственост в общия план на крепостта. Изследвачите са на мнение, че голяма част от крепостната стена може да се датира в 5-6 в. н.е. Понеже у Прокопий липсват данни за ново изграждане или пристрояване, както и липсата на данни в другите извори за разрушаване на града в тази епоха, се предполага, че в този си вид крепостта на Бизия е продължила да й служи и през цялата византийска епоха.³ За последната не се сочат особени промени. Под тази крепостна стена обаче имало и по-стари от II - III в. от н.е.⁴ Въз основа на епиграфски данни, В. Велков предполага, че по времето на Антонин Пий

/138-161 г./, в района на Бизия започнало крепостно строителство. „Вероятно тогава са били подновени СТАРИТЕ /к.м./ крепостни стени на града.“ От друга страна е известно, че при Траян Бизия получила градско право и неговото родово име Ulpia. Монетосеченето на града започва при Домициан /81-96 г./ и завършва при Филип Араб /244-249/.⁵ Върху реверсите на две монети, сечени по времето на Адриан, е изобразена солидна крепостна порта, с две кули и между тях император в квадрига,⁶ т.е. може да се говори за наличието на крепостната стена преди Антонин Пий. Как обаче трябва да разбираме подновяването на „старите“ крепостни стени? Преки данни няма. Може би това са запазените от предримската епоха /т.е. 46 г.н.е./ крепостни стени, защото от Страбон и Плиний знаем, че Бизия е седилище на последните тракийски царе, а преди това на тракийското племе асти.⁷ Тези извори важат поне за късноеленистическата епоха /II - I в. пр.н.е./⁸ Във фразата на Плиний „*arx regum Thraciae*“ може да се търси по-широко тълкуване. Освен крепост, *arx* означава укрепена височина, акропол, цитадела, замък, убежище, твърдина, резиденция и др.⁹

В краткото си описание К.Шкорпил говори за външна и вътрешна крепост. Но тук не става дума за концентрични стени, защото от думите му по-нататък става ясно, че се касае за укрепление, прилепено до северния край на източната крепостна стена. С други думи, в плана на крепостта на Бизия, в северния /или североизточния/ ъгъл има долепено вътрешно укрепление. То е било снабдено с кули и порта, построена от малки квадратни камъни /входът с истински свод/. Главният вход на крепостта бил в северната стена, към седловината, която и свързва с планинския гребен. Друг вход е имало в югозападния ъгъл. По предание старият град е обемал извън крепостта пространство от седловината и скалистия гребен на североизток от крепостта.¹⁰

Изключителна ценност придобива изображението върху бронзов медальон сечен в Бизия по времето на Филип баща.¹¹ /обр.1/ Както сочи Т.Герасимов, касае се не за конвенционално изображение, а за действителен изглед „от птичи поглед“ на крепостта от това време. На медальона виждаме цялата крепост с главната порта, междинните кули и част от архитектурата, вътре в града. Изображението е съобразено с особеностите на кръглото монетно поле. В отсречка за реалистично предаване на обекта ни убяждат асиметриятата в плана на крепостта и изобразената в дното втора порта. Още повече, че последната е показана не точно насреща, зад главната, а малко вдясно. Друг реалистичен елемент е показването на лявата половина от крепостната стена с четири, а дясната с три междинни кули. Не са представени еднакви по дължина и ъгъл спрямо главната порта стените, заключени между нея и следващата отляво и отдясно кули. Във всички тези особености би трябвало да виждаме отразяване особености в плана на крепостта на Бизия. Вече споменахме, че главната порта се е намирала в северната част на крепостта. Ако сме с лице срещу нея, както в монетното изображение, лявата половина от стената ще бъде най-общо източната, а дясната - западната. Втората порта значи ще се пада не точно на юг, а малко на югозапад, както съобщава Шкорпил за реалната крепост. При по-внимателно вглеждане в образа може да се забележи, че в лявата половина /т.е. източната/ на вътрешността на крепостта са изобразени още три по-малки кръгли кули, без зъбери. Те са свързани помежду си и с външната, източна крепостна стена със стени, завършващи с аркада и зъбери. Мястото на свързване е при втората и

третата външни кули. Поради стремеж да се представи перспективно петоъгълното пространство, оградено от вътрешните кули и стени, средната кула, която е значително по-широка от другите две, е поместена почти в центъра на крепостта. Ако отново се опрем на описанието на Шкорпил, може да се предположи, че това е портата на вътрешната крепост или кула, която я фланкира. Според нас, след гореканазаното, ценността и оригиналността на изображението на медальона е безспорна.¹²

При систематизирането на тези данни неволно ни изниква като сравнение Севтополис - единственият цялостно разкопан и проучен тракийски град, царско седалище. И там вътрешната крепост /тюрсиса/ е в североизточния ъгъл. Главният вход е на северозапад, от югозапад е другата порта. Тунджа ограда крепостта от запад и юг, а от изток притока ѝ Голяма Варовица. Вън от града, на север се разполагал кварталът на бедните.¹³ Като различие може да се посочи, че Бизия е разположена на висок хълм, в полите на планина, което е едно стратегическо преимущество, а може би подсказва и по-ранна епоха на възникване. На хълма Небет тепе в Пловдив е възникнало тракийско укрепено селище. Най-ранната крепостна стена, според последните разкопки е от бронзовата епоха. Крепостна стена имало през ранножелязната епоха, а и по-късно вероятно до идването на Филип Македонски, при когото имало ново укрепяване на Трихълмието.¹⁴ В последните години на Зайчи връх се проучват останки от сгради от предполагаемата акрополна част на древния Кабиле.¹⁵ Като други паралели могат да се привлекат тракийското „селище от градски тип“ на хълма „Кракра“ в Перник,¹⁶ локализираната, но непроучена Мастейра,¹⁷ а също и някои поселения в Ботевградско и Родопите, където може да се види разполагането върху хълм и „макар и в малки размери, вътрешен укрепен ъгъл, концепиран като цитаделен акропол.“¹⁸ Върху шуменското плато се е намирало друго укрепено тракийско селище, окачествено по тип като horizon , съществувало отпреди IV в. пр.н.е.¹⁹

Изложеното дотук позволява, според нас, да се предположи съществуването на Бизия още към V - IV в. пр.н.е. Приемането на наличие на вътрешно укрепление води към предположението, че е възможно в по-ранен период тук да е възникнала укрепена /пара/ династическа резиденция - тюрсис, около която по-късно е създаден царския град.²⁰ Както посочихме по-горе, това може да бъде едно по-ранно семантично ниво в употребения от Плиний термин. За възможността на подобен род явление в този район на Тракия свидетелства и описаната от Ксенофонт Севтова кула.²¹

От бронзова псевдоавтономна монета, сечена в Бизия по времето на Домициан, е известно, че Дионис е считан за митичен основател на града и вероятно е бил главен негов бог.²² Аналогията отново е със Севтополис, където имало олтар /а вероятно и светилище/ на Дионис на агората.²³ Като се има пред вид запазването на тракийския характер на Бизия, дори и „по време на разцветта на римското владичество“, доказано от епиграфски материал,²⁴ легендарният основател Дионис може да гарантира за присъствието си в култовия живот и на този царски град, поне от края на класическата или ранноелинистическата епоха. За култ към по-различен от почитания през императорската епоха Дионис говорят и откритите в градската територия на Бизия епиграфски паметници.²⁵

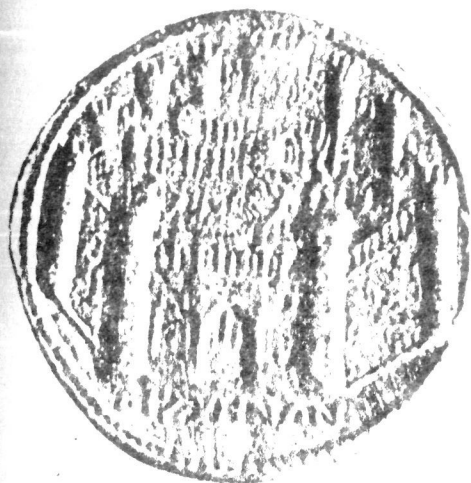
Не без значение сред доводите за ранното възникване на града е и самото му име, запазено и до днес. За сега не може да се посочи сигурно тълкуване. Сочат

се 2-3 възможни значения на думата Bizye . По-важно за изложението е, че тя се отнася към най-стария пласт на тракийските топоними.²⁶

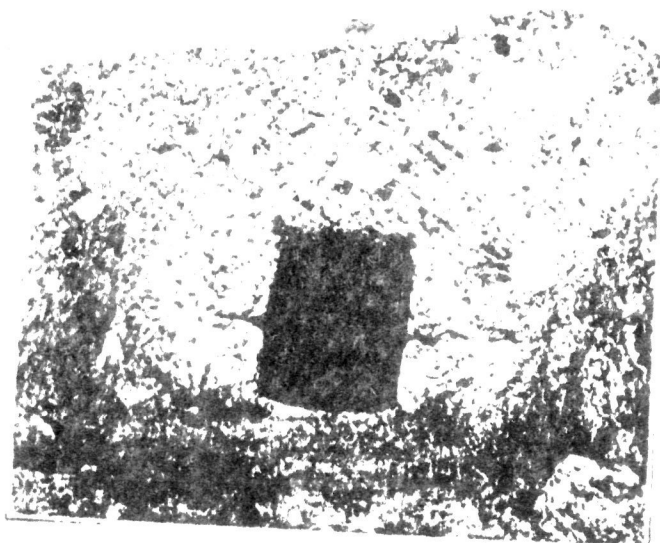
Около Бизия и в близката околност се простира мощен могилен некропол. Сумирайки своите наблюдения в Източна /турска/ Тракия, А.Мансел разделя в три големи групи петстотинте надгробни могили, които е регистрирал при обиколката си през 1936-1937 г. В първата група са могилите, разположени в района на Одрин, Лозенград, Виза и Сарай.²⁷ В пътеписа си от първата половина на XIX в., ген.Иохмус отбелязва, че особено много са могилите около Виза и пет шест села в околностите ѝ, разположени в подножието на странджанския хребет. Голяма част от могилите били с внушителни размери.²⁸ К.Шкорпил пише, че могилите около Виза са поединично, рядко на групи. Според него „най-личната“ могила е на върха Гьозтепе.²⁹ При положение, че това означава връх, могила, излиза, че в случая има максимално използване на семантиката на думата - на ВЪРХА има МОГИЛА или ВЪРХА с МОГИЛА. Сред основните значения на „гьоз“ са око, поглед. Естествено е от върха да има широк поглед към цялата околност. Това е имало стратегическо значение и в античността, и в средновековието. В Западните Родопи има също връх Гьозтепе /1456 м/. Неговото българско име е Виденица. Дали обаче българското и турското название в тези случаи са наследили в буквален превод древните тракийски имена на тези върхове, не може да се каже. За в.Виденица се знае малко повече. Той е голям, конусовиден, с чудесен изглед върху голям район от Западните Родопи. Върху него има останки от селище и крепост, градена от големи каменни блокове без спойка. Някои от сградите вътре в нея също са с каменни стени. Керамиката, която се намира там, е характерна за праисторическите епохи, желязната и следващите. Обръща се внимание на терасите по склоновете на върха, при които също се забелязват подпорни зидове, останки от сгради, керамика и пр.³⁰ Поради откриваните в този район останки от сгради с кръгъл план, още Ст.Захариев, а след него и Ив.Велков и В.Миков търсят тук прочутото прорицалище на Дионис, чийто храм според Макробий бил с форма на ротонда.³¹

Сред останалите значения на думата „гьоз“ са дупка, отвор, отворстие, затворено пространство, буквално - чекмедже, а като архитектурен термин означава арка, отвор в стена.³² Дали оттук и на базата на едноименника от Родопите може да се предположи наличието на върха или в могилата архитектурни останки?

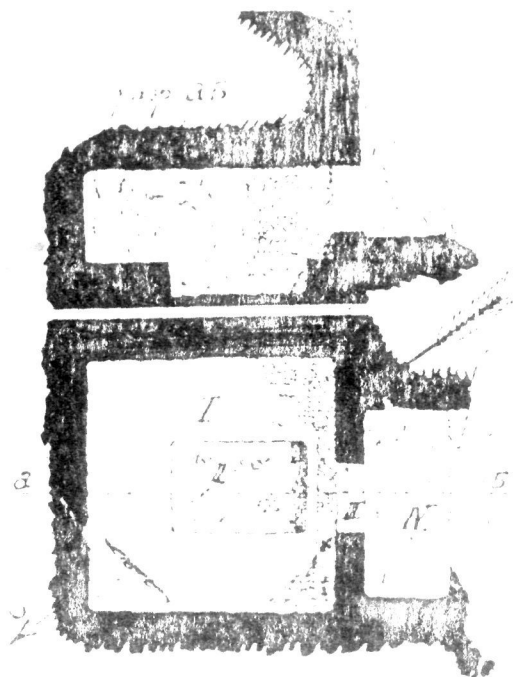
Все във връзка с началната история или предисторията на Бизия ще посочим, че на изток от Виза, на юг от Гьозтепе, в м.„Ак-топрак“ /Бялата пръст/, „стърчат отделни скални блокове, в които са издълбани изкуствени гробници...“. Както пояснява Шкорпил³³ „типът им е почти напълно еднообразен“. Състоят се от малко преддверие с правоъгълен план и правоъгълен вход и почти квадратна камера. В пода на камерата, по оста ѝ е издълбано гробно легло. Шкорпил дава чертежи и размери на две гробници. Другите били полугрупирани. Дължината на „гробното легло“ в едната гробница е 1,50 м. Тук едва ли може да бъде погребан чрез групологане възрастен индивид. Гробниците са ориентирани северозток - югозапад. При тези обстоятелства трудно е да се приемат за християнски. По-скоро би могло да се търси паралел с известните скални гробници в Източните Родопи и Северозточна България, като по-голяма близост като че ли има с тия от Родопите. При тях също се среща гробно легло на дъното на камерата. Също

Обр. 1.

Обр. 2.

Обр. 3

има засвидетелствувана ниша при една от тях и при един долмен. Също така много често гробниците от Родопите се дълбаят в отделни големи скали. Ив. Венедиков ги счита за синхронни и идентични по предназначение с долмените от Странджа и Сакар. В такъв случай гробниците се датират най-общо XII - VI в. пр.н.е.³⁴ Това би се отнасяло и за гробниците край Бизия, ако са от този тип. /обр.2 и 3/

Може да се предположи, че както и Севтополис, Бизия е аристократичен град от източен тип. Основният източник на богатствата на пълноправните му жители е била едрата поземлена собственост.³⁵ Именията им са били разположени около Бизия и в целия район и полите на Странджа, предлагащ отлични условия за земеделие и скотовъдство. За това свидетелствува веригата от големи могилни некрополи от Лозенградско през Виза до Сарай. Важни и за цяла Тракия са откритите в този район пет гробници и няколко богати могилни погребения. Край Виза Мансел е разкопал група от три могили. В една от тях е открита гробница с правоъгълен план и цилиндрично засводяване. Според богатия инвентар и особеностите на стенната декорация, тук е бил погребан един от

последните тракийски владетели или член на рода му. Погребението, а от там и гробницата се датират в първата половина на I в. от н.е.³⁶ Може обаче да се направи уговорката, че това е датата на последното използване на гробницата. Съображенията ни са следните. Гробници с правоъгълен план и полукълбовиден свод се строят още през IV в. пр.н.е. Такава е разкрита край Лозенград.³⁷ Мансел я определя като македонски тип. Гробницата от Бизия е изградена в правилен изодомен градеж, който е характерен също за класическата и елинистическата епоха. Но най-важният детайл, който подсказва преизползването на гробницата са стените. В публикацията на Мансел на Авв.185 много добре се вижда, че под падналата мазилка блоковете са рустифицирани и с гладки полета по края. Такава обработка се прилага при каменни градежи, само когато се търси декоративен ефект.³⁸ Прилагането на тези декоративни прийоми се отнася от втората половина на VI в. пр.н.е. до елинистическата епоха.³⁹ Ако гробницата е построена през първата половина на I в. от н.е., би трябвало да се допусне, че най-малкото е плод на една запазена традиция в гробничната архитектура в този район на Тракия.

Край Лозенград са открити две куполни гробници и две с правоъгълен план и цилиндрично засводяване.⁴⁰ Всички те се отнасят към различни периоди на IV в. пр.н.е. Едната от куполните гробници е разкрита неограбена. Сребърните и бронзови съдове и утвари, бронзовият шлем и нагръдник, а най-вече двойната сребърна брадва⁴¹, които придружават мъртвия, свидетелствуват за знатния му произход и може би владетелския му ранг. Основателно възниква въпросът чии са гробниците около Лозенград? Вероятно трябва да ги отдадем на членовете на династическа фамилия, резидирала в този район. Той се намира към границите, а може би и в обсега на основната одриска политическа територия.⁴² Би ли могла въпросната фамилия да се свърже с одриския царски дом? От друга страна, с голяма вероятност се сочи, че районът е землище на тините.⁴³ В по-късно време той е част от стратегията Астике, чийто център е Бизия,⁴⁴ която остава и през римската епоха политически, административен и културен център на Странджа. Приема се, че елинистическите стратегии са наследили в общи линии оформените още във времето на силното одриско царство /V в. пр.н.е./ парадинастически области.⁴⁵ Размерите, архитектурата, инвентарът на гробниците говорят за традиции и икономическа мощ. Липсата на повече проучени могили от V-IV в. пр.н.е. край Бизия не дава възможност за преценка тук или при Лозенград да отнесем политическия център на Странджанския регион в този период.

През Бизия и района на Лозенград минава най-важният път през Странджа. Едното му северно отклонение минава край Бургаските езера и оттам на север и североизток към Западното Черноморие и Североизточна Тракия. Друго отклонение отива към дн.Малко Търново и оттам-района на Аполония. На югоизток пътят има отклонения от Бизия към Перинт, Бизантион и Салмидесос. Този път, който вероятно датира от бронзовата епоха, е основна военна и икономическа артерия на Странджа не само през античността.⁴⁶

В този ред на мисли трябва да се имат пред вид и данните за останалите райони на Странджа. Така друг основен център е този при Малко Търново, чието име още не е известно със сигурност. Могилните некрополи, крепостите, случайните находки и материалите от разкопки показват, че тук още в предримската епоха е съществувал важен икономически и религиозен център.⁴⁷

Откритата наскоро край града куполна гробница, датирана V-III в. пр.н.е.⁴⁸ красноречиво за възможностите на местната аристокрация в този период. Подобно би трябвало да бъде положението и в района на Малък Самоков. Тук е най-богатият железодобивен район на Странджа още от античността.⁴⁹ Стар път е свързвал Малко Търново през Малък Самоков с Виза.⁵⁰

Експедициите през последните години в българска Странджа, разкопките и проучванията в района на Аполония и Мандренското езеро също хвърлиха светлина върху проблема за селищната мрежа и икономическата и политико-административна структура на Странджанския регион.⁵¹ Центровете в Бизия, района на Лозенград⁵², при Малко Търново и Малък Самоков съставят един четириъгълник, който затваря ядрото на Астейската планина (Странджа). В него има всички икономически и географски условия за оформянето на една стабилна икономическа, политическа и културно-демографска структура. Съобщителната мрежа, добивът на мед, желязо, на дървени въглища, богатите ресурси на качествена дървесина, условията за скотовъдство, а в долините и южното подножие на планината за земеделие са факторите, способстващи за възникването тук на поселения още в праисторическо време. Топонимите и хидронимите окончателно на -диза, -сос, -пара и долмените са красноречиви доказателства за гъстата селищна мрежа тук още в края на бронзовата епоха, през ранножелязната.⁵² В тази преходна епоха, при набиращото скорост социално-икономическо развитие, отделните географски райони на Странджанския регион естествено са били почти затворени системи.⁵³ Това е валидно и за класическата и еллинистическата епоха, в периоди на анархия и децентрализация. Но за периодите на проявява задължително необходимостта от единството на целия регион, за да може да живее икономически пълнокръвно. Главните пътища са били Перият и Аполония, а сигурно и Бизантион. В тази връзка се очертава като много важен въпросът за селищно-пристанищната мрежа по Странджанското крайбрежие от Аполония до Салмидесос.

Считаме, че няма да бъде пресилено, ако кажем, че структурата на Странджанския регион крие един динамичен потенциал. В този смисъл важен е не само за икономическия, политическия и културен център на Странджа и неговото значение и за общотракийската история. Струва ни се, че с поднесен материал друг път известни ни данни не само се подкрепя направението, ве, в нашата историческа литература извод за първенстващото положение на Бизия от III в. пр.н.е. до I в. от н.е.⁵⁴, но се отразява и нейното ранно възникване и роля като политически, икономически и културен център в Югоизточна Тракия вероятно още през класическата и ранноелинистическата епоха.

БЕЛЕЖКИ

1. V.Velkov, Die Thrakische Stadt BIZYE, *Studia in honorem V.Beschevliev*, S. 174-181.

2. К.Х.Шкорпил, Археологически бележки от Странджа планина, БАН, III, 1912/1, с.238.

3. V. Velkov, op.cit., 176, not. 34.
4. Пак там.
5. V. Velkov, op.cit., s. 176, lit.
6. Н. Мушч. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе, С., 1912, № 3, 50, 3451.
7. Plin. Nat. hist. IV, 11 47 - Д. Дечев, Г. Кацаров, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, С., 1949, с. 265; Strabo, VII, frg. 48 - Извори, с. 224.
8. V. Velkov, op.cit., s. 175, lit.
9. И. Х. Дворецкий, Латинско-русский словарь, М., 1976, с. 100.
10. К. Шкорпил, ц.с., с. 238-239.
11. Т. Герасимов, Нумизматичен принос към религията на Тракия, ИБАИ, V111, 1934, с. 167-168, обр. 111.
12. В. Работата си „Изглед на Марцианопол върху монети, ИАИ, XXV111, 1965, с. 254-256, Т. Герасимов на базата на изглед на Марцианопол извежда тезата, че в града е изобразен форумът с храма на главната богиня на града Тюхе, ограден от страни от два перистила и отзад от аркада. Той счита, че и на разглежданата монета от Бизия има подобно изображение „на дъното на площада има храм, ограден от страни от двуетажни базилики. На противоположния край на площада срещу храма са били разположени стради, които гравьорът е поставил малко встрани, за да не закрие изгледа на площада. Може би това е булевартионът или одеонът“. Според нас двете изображения са много различни. При това от Марцианопол храмът, перистилът и аркадата личат много ясно. Крепостната стена там е изобразена симетрична, като окръжност, идеализирана. При Бизия видяхме стремеж за реалистично изображение на крепостта и детайлите вътре. Не е ясно кое Герасимов оприличава на храм. Още по-малко пък не се вижда перистил и пр. Марцианопол е нов град основан от римляните, а Бизия тракийска столица, заварена от римляните. Трудно е да се търси прилика в градоустройството им.
13. М. Чичкова, Севтополис, С., 1970, с. 10-11, 26, с лит.
14. Вж. последно Ат. Пейков, Разкопки в древнефракийском городе Евмолния /1974-1978/, Pulpudeva, 3, 1980, с. 239-249.
15. Вж. В. Велков с кол. Разкопки в Кабиле. Археологически открития и разкопки през 1979, С., 1980, с. 69-70.
16. Й. Чангова, Тракийското селище на хълма „Кракра“ в Перник, Археология, 1972, 4, с. 33-40.
17. Б. Димитров, Тракийското селище Мастейра, Векове, 1975, 4, с. 55-58.
18. Мегалитите в Тракия, т. 1, С., 1976, с. 27.
19. В. Антонова, Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост, Археология, 1973, 3, с. 31-41.
20. Д. П. Димитров, За укрепените вили и резиденции у траките в предримската епоха, Д. Дечев, С. 1958, с. 697-698; Ал. Фол, Демографска и социална структура на Древна Тракия, С., 1970, с. 161-174, особено, с. 170-173, М. Чичкова, ц.с. с. 11.
21. Хеп. Anab. VII, 2 Извори, с. 80-81.
22. Т. Герасимов, Една псевдоавтономна монета от Бизия, ИНМ Бургас, 1, 1950, с. 39-обр. 13.
23. Д. П. Димитров, Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис, Археология, 1, с. 3-14; М. Чичкова, ц.с., с. 11, 19.
24. V. Velkov, op.cit., s. 176
25. V. Velkov, op.cit., s. 179-180.
26. Вл. Георгиев, Траките и техният език, С., 1977, с. 68, 99; V. Velkov, op.cit., бел. 1; вж. също Б. Димитров, Тракийското и старобългарско селище Урдовиза, Векове, 1977, 6, с. 69-70; В. Герасимова-Томова, Карабизия - тракийско селище при с. Галита, Варненски окръг, Археология, 1972, 4, с. 1.

27. Т.Герасимов, Археологически издирвания в Източна Тракия през 1936-1938 г., ИАН, 1938, XI 1, с.396.
28. В.Стойкова, Югоизточна Тракия в пътеписа на генерал-лейтенант Август Йохмус барон Катиньола, Векове, 1977, 2, с.57.
29. К.Шкорпил, ц.с., с.241.
30. В.Миков, Старици от разни краища на България, ИБАИ, V, 1928/29, с.330-331; Същият Произход на куполните гробници в Тракия, ИАИ, XI X, 1955, с.28; Н.Петрова, За проучването на тракийските крепости в Смолянски окръг, ИМЮБ, 1, 1975, с.95.
31. Пак там.
32. Турско-български речник, С., 1962.
33. К.Шкорпил, ц.с., с.253-254, обр.147-149.
34. Ив.Венедиков, Скални гробници, Мегалитите в Тракия, 1, С.1976, с.82-115.
35. Вж.Д.Николов, Античните градове в Тракия, МПК, 1978, 2, с.5-9.
36. А.М.Mansel, Grabhugelforschungen in Ost Thrakien, ИБАИ, XIII, 1939, s. 154-189.
37. А.Mansel, op.cit. s. 154-155
38. На този факт ми обърна внимание арх.М.Русева, на която използвам случая да изкажа благодарност.
39. R.Martin, Manuel d'architecture greque, Paris, 1965, p. 416
40. Вж.доклада на арх.М.Русева; В.Миков, Произход на куполните гробници; А.М.Mansel, Trakya kirkklareli kubeli merazlari ve sahte kubbe ve kommer problemi, Ankara, 1943; F.W.Hasluck, BSA, 17, 1910/II, p. 76-79.
41. F.Hasluck, op.cit., p. 77
42. Herod, IV, 92; Ал.Фол, Политическа история на траките, С., 1972, с.116-118, с лит.; Последно История на България, С., 1979, 1, с.184.
43. В.Стойкова, ц.с., с.61 с лит.
44. V.Velkov, op. cit., s. 176
45. Ал.Фол, Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха, С, 1, 1975, с.60.
46. По този въпрос съществува богата литература. Гл.Аянов, Стари пътища и селища край тях през Странджа и Сакар, ИБАИ, XV, 1946, с.107 и сл.; Д.Ангелов, Съобщително-оперативни линии във войните през XI-XIV в. ИБИД, 1948, с.214-248; В.Велков, Пътища по западното Черноморие в предимската епоха VI-1 в. пр.н.е., ИВАД, XIV, 1963, с.25-33; Хр.Данов, Древна Тракия, С., 1969, с.166; В.Стойкова, ц.с. и др.
47. В.Велков, Нови данни за икономиката и историята на античния град при днешното Малко Търново, ИНМБургас, 11, 1965, с.75 и сл.; Същият, Рудодобивът и минното дело в древна Тракия, ГНИМ, 11, 1972, с.23-41; Ив.Карайотов, Бронзов пръстен-печат от тракийска надгробна могила при Малко Търново, Нумизматика, 1976, 1-2, с.52-54; V.Velkov, op. cit. 178-180
48. Вж. Доклада на М.Русева.
49. В.Велков, Рудодобивът..., с.27, 31, с лит.
50. Гл.Аянов, ц.с., с.111.
51. Мегалитите в Тракия, 1, разделът за Странджа; В.Стойкова, Наблюдения върху тракийската погребална система в българската част на Странджа планина, Студентски проучвания, 111, 1975, с.320-336; Б.Димитров, К.Порожанов, Икономическа характеристика на гръцките колонии по тракийския бряг на Черно море /края на VII в. пр.н.е. - началото на V в. пр.н.е./ Векове, 1977, 3, с.24-30; вж.доклада на П.Балабанов за Деултум-Дебелт
52. За имената Вл.Георгиев, Траките и техният език; за долмените, Мегалитите в Тракия
53. Б.Димитров, К.Порожанов, ц.с., с.26.
54. Ал.Фол, Тракия и Балканите..., с.87-91; Хр.Данов, Към историята на Тракия и Западното Черноморие от втората половина на III в. пр.н.е. до средата на I в. пр.н.е., ГИО ФИФ, 47, 2, 1952, с.155-166; V.Velkov op.cit.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ В РАЙОНА НА МАЛКО ТЪРНОВО

Петър Делев

Археологическите проучвания в района на Малко Търново са започнали в края на миналия век с обиколките на братя Шкорпил, продължил и през първите десетилетия на нашия век; тези първи проучвания са обобщени в двете монографии на Карел Шкорпил, отпечатани през 1925 и 1926 година под общия наслов „Паметници от Черноморската област“: първата част, озаглавена „Мегалитни паметници и могилища“ и втората - „Светилища и паметници с изображения на конници“. Днес навсякъде в Странджа вървим по дирите на братята Шкорпил и твърде високо оценяваме стойността на тяхното пионерско дело.

За съжаление това добро начало на археологическите проучвания в района не намира продължение. В последващия период Странджанският край бива занемарен от българските археолози и в продължение на десетилетия не може да се отбележи почти нищо съществено освен епизодичните обиколки на Иван Велков и Васил Миков, които не са донесли съществени научни резултати. Това е периодът на дейността на големия странджански патриот Георги поп Алянов. Въпреки голямата стойност на неговото родолюбиво дело, трябва да се признае, че от научна, археологическа гледна точка то представлява крачка назад в сравнение с извършеното на времето от братята Шкорпил.

След 1944 година нещата не се променят бързо. Това е периодът, в който усилията на археолозите на територията на Бургаски окръг са съсредоточени към големите разкопки в Аполония (днешния Созопол) и Месамбрия (днешен Ембър). Може да се отбележи съществено проведената в началото на 50-те години комплексна странджанска експедиция, организирана главно по инициатива на Бургаския музей, която и поради комплексния си характер, и поради страничния период от време, въпреки че оставя интересни и ценни резултати, не успява да допринесе съществено за археологическото проучване на района.

Едно ново начало беше поставено преди осем години, през 1972 година с първата експедиция „Странджа“. По-късно тя беше включена в по-общата археологическа програма „Аполония - Странджа“, а сега с разработването на Комплексната програма за научни изследвания „Странджа - Сакар“ - и в нея. Теренната археологическа експедиция „Странджа“ с главен научен ръководител проф. Александър Фол си постави за основна задача систематичното обхождане на целия район на българската част на Странджа и описването на археологическите паметници в него, с основна ориентация към паметниците на тракийската древност, включени в периода между късната бронзова епоха и времето на славянските нашествия на Балканския полуостров. През първите две години

/1972 и 1973/ работата на експедицията е съсредоточена в района на Медни рид; през 1974 година се навлиза в централната част на Странджа; а от 1975 година насам експедицията се движи систематично от запад на изток, започвайки от района на Факия. През последните две години /1979 и 1980/ експедицията работи в района на Малко Търново. В настоящия доклад е разгледано съвсем накратко сегашното състояние на проучванията върху тракийската древност в този район.

Ранножелязната епоха е оставила в Странджа много интересни и ценни паметници, между които на първо място стоят тракийските долмени. Те са проучени и описани за пръв път на времето от братя Шкорпил. Днес продължаващото проучване на тракийските долмени преследва две основни цели: създаване на по-точна съвременна документация за всички запазени долмени и разрешаване на все още нерешените проблеми на техния произход, хронология, развитие и т.н. Проведените след 1976 година разкопки на няколко долмена в Странджа и Сакар позволиха да се състави много по-точна и ясна представа по някои от тези проблеми. Установено беше, че долмените принадлежат на ранножелязната епоха. В едни и същи долмени се намират материали както от самото начало на тази епоха /XII - IX в. пр.н.е./, така и от заключителната ѝ фаза /VI - V в. пр.н.е./, което показва продължителната им употреба като семейни или родови гробници на местната тракийска аристокрация.

Долмените са най-характерните и изразени паметници на тракийската мегалитна култура. Районът, в който те са разпространени - Сакар планина и Северна Странджа - изглежда ще трябва да се свърже с първоначалната племенна територия на одрисите - тракийското племе, което в следващия период, от началото на V в. пр.н.е. образува най-голямата тракийска държава, оставила значителни следи в историческото развитие на нашите земи в древността.

Освен долмените, в района се срещат твърде малко други паметници от тази епоха. На много места в разположените най-често по планинските върхове тракийски крепости се намират на повърхността отделни фрагменти тракийска керамика от ранножелязната епоха, т.е. съвременна на долмените. Но тъй като при всички крепости в района се наблюдава един много силен топографски континюитет, т.е. те са използвани последователно през много исторически епохи, на повърхността обикновено се виждат главно останките от по-късните наслоявания. Затова, преди да се предприемат археологически разкопки на някоя от тях, е трудно да се съди за най-ранните периоди на развитието им.

Към ранножелязната епоха следва да бъдат отнесени най-общо и тракийските скални светилища. И те най-често са разположени по планинските върхове, на местата, които първи посрещат изгрева на слънцето. Очевидно това е свързано с добре засвидетелствувания исторически култ към слънцето в древна Тракия. Срещаните на различни места скални светилища са твърде различни по тип. Трябва да се отбележи, че в миналото тези паметници са били до голяма степен пренебрегвани; един от същественият резултати от експедициите в последното десетилетие беше насочването на вниманието на изследователите към тях.

Тракийските скални светилища най-често се характеризират с наличието на различни по форма и размери издълбани в естествените скали вдлъбнатини, корита и басейнчета, често снабдени с улеи; предполага се, че са били предназначени за жертвеници. На много места скалните светилища включват естествено образувани или изкуствено дооформени цепнатини, изглежда използвани като

„провиралища“: преминаването през тях е било практикувано като религиозен ритуал за очистване или като религиозно изпитание. Особен интерес представляват откритите в последните години на няколко места изсечени в скалите дискове, т.нар. „каменни слънца“, за които се смята, че представляват примитивни изображения на слънчевия диск; те също често се срещат в комплексите на тракийските скални светилища. В Странджа, включително в района на Малко Търново, също са отбелязани паметници от тези типове. Между тях е скалното светилище в местността „Камъка“ между Малко Търново и Грамагово, в което има и вдлъбнатини, и скална цепнатина-провиралище, и изсечени в скалата дискове. През това лято още един много интересен такъв комплекс беше документиран по на изток - в района на чешмата „Гларус“ на пътя за Мицурин.

През следващата историческа епоха - от V до I в. пр.н.е. - Странджанският район е включен в централната територия на Одриското царство. Това е периодът на най-голям разцвет на тракийските земи. Със съжаление трябва да се отбележи, че точно от този период засега почти няма проучени паметници в българската част на Странджа. Една от причините за това е, че многобройните могили и могилни некрополи, в които се крият погребенията и гробниците на древните траки, досега почти не са ставали обект на археологическо проучване. Тракийските могили се появяват още през бронзовата епоха и продължават да се използват чак до налагането на християнството в епохата на късната античност; това затруднява хронологическото им определяне без разкопки.

Странджанският район е изключително богат на надгробни могили. Условно се различават два типа могилни некрополи. Единият тип са т.нар. компактни некрополи, при които на малка територия са групирани значителен брой могили - по 30, 40, 50, а в отделни случаи дори по 100 - 200. Карел Шкорпил отбелязва дори некропол с около 800 могили в североизточната част на Странджа. Обикновено могилите в компактните некрополи са с малки размери: височина 0,5 - 1 м, рядко до 2 м, и съответен диаметър, разположени плътно една до друга.

Освен тях в района на Странджа се срещат твърде често и големи могили с височина няколко метра; в някои случаи те имат внушителни размери - до 10 м височина и 40 - 50 м в диаметър. Големите могили се срещат най-често изолирани, но се срещат и групи от по няколко по-големи могили или от една голяма могила с няколко малки около нея.

На някои места разрушени гробници в разкопани от иманяри могили в некрополите дават основание да се съди, че те не са били използвани само в рамките на една епоха. Такъв е случаят с големия могилен некропол в местността Бакърен извор в землището на село Евренозово. В единия му край в разкопана преди години могила стои разкрит полуразрушен тракийски долмен; в другия край, в разкопана по подобен начин могила - сводеста гробница от епохата на късната античност. Двата паметника са разделени във времето с повече от едно хилядолетие.

Археологическите разкопки единствено ще хвърлят повече светлина върху времето, когато са издигани тракийските надгробни могили, и върху съдържанието се в тях погребения и погребални съоръжения. Засега най-общо би могло да се твърди, че компактните некрополи изглеждат принадлежат на тракийското население на разположени в близост до тях селища, докато големите могили съвсем определено принадлежат на богатата тракийска аристокрация.

Миналата година почти случайно в района на Малко Търново бе открита и проучена чрез археологически разкопки тракийска куполна гробница. Впоследствие се оказа, че тя се споменава, макар и съвсем кратко, още от Карел Шкорпил. Куполната гробница в местността Пропадя /Сушица/ е един от най-интересните археологически паметници в Малкотърновския район. Досега бяха известни само две куполни гробници в Странджа, проучени доста отдавна в района на Лозенград, а и като цяло броят на всички известни тракийски куполни гробници не е особено голям - те са около двадесет. В рамките на този рядък и интересен тип паметници новопроучената гробница край Малко Търново е уникална: тя съдържа цял ред архитектурни особености, които досега не са срещани другаде, и принадлежи на епоха, от която куполни каменни гробници досега все още не бяха известни.

Гробницата, разкрита полуразрушена и ограбена, се състои от кръгла камера и малък входен коридор пред нея. Изградена е от големи блокове от бял местен мрамор, които са били свързани със залени с олово железни скоби. Входният коридор е бил покрит с издълбан в цели блокове полуцилиндричен свод - архитектурен елемент, който се среща за първи път при тракийските куполни гробници. Горната част на куполното помещение също има необичайна конструкция: тя е била изградена от вертикално поставени тесни триъгълни блокове, които се събират с острата си част на върха.

Непосредствено върху покрития с мраморни плочи под на гробницата бяха разкрити останките на разбърканите при ограбването и разрушаването ѝ погребения и на техния инвентар. Между тях са кости от скелетите на седем души и две кучета, фрагменти от керамични съдове и от две глинени лампички, малки парченца от стъклени съдове, стъклени мъниста, бронзов ключ и една бронзова монета. Всичките материали принадлежат на римската епоха, към която ще трябва да бъде отнесена и самата гробница.

От района на Малко Търново са известни и много други паметници от римската епоха. На първо място тук трябва да се споменат надписите върху камък, които имат много важно значение като исторически извори. Повечето от тях са известни още от времето на Карел Шкорпил, други са били публикувани по-късно. Някои от тях са и до ден днешен в града, други са пренесени в Бургаския музей, трети са загубени безвъзвратно. Една важна задача е всички запазени антични надписи да бъдат събрани на едно място и съхранени за бъдещето.

Един от най-интересните археологически обекти от римската епоха в района на Малко Търново се намира в местността Мишкова чива югоизточно от крепостта на връх Голямото Градище. Според произлизащите от обекта посветителни надписи и оброчни плочки с изображения на тракийски конник може да се предположи, че той представлява тракийско светилище. На терена се отбелязват съществуването на голяма могила с неправилна форма, около която се търкалят разместени на повърхността няколко големи дълговидно изрязани мраморни блока, вероятно от кръгла каменна ограда с диаметър над 20 м, засбякалите могилата в основата ѝ. Недалеч са разхвърляни и няколко ступени мраморни корита. Западно от голямата могила се намира група от няколко неголеми надгробни могили. Засега е невъзможно да се изясни по-точно характерът на този обект, който е един от най-перспективните за археологическо проучване в района.

Следващият по време период на късната античност (IV - VI в. от н.е.) представлява свързано звено между древността и средновековието. Странджанският край изобилствува на материали и находки от тази епоха. Това е основният културен пласт в повечето изследвани досега крепости и други селища; известни са и много случайни находки. Различни са факторите, обусловили това явление. На първо място трябва да се отбележи, че икономическият разцвет на Странджанския край през периода на късната античност се дължи на близкото разположение до столицата Константинопол. Районът се превръща в естествен икономически и стратегически хинтерланд на столицата, което обяснява и активното крепостно строителство. На второ място, поради планинския си характер и географското си положение този край е избягнал в доста голяма степен ударите на варварските нашествия, разтърсили по това време целия Балкански полуостров, което вероятно е станало причина и за сичането тук на значително население от останалите области.

В заключение може да се отбележи, че археологическото проучване на Странджанския край е все още в своето начало. Теренните обхождания на експедиция „Странджа“ имат за цел първоначалното привеждане в известност на паметниците в района. Едва в бъдеще, когато се премине към по-подробното и внимателно проучване на отделни обекти чрез археологически разкопки, ще се натрупат и много нови сведения за неговото далечно минало.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Глоп Аянов. Странджа. Етнографски и исторически проучвания. София, 1938.
 Глоп Аянов. Малко Търново и неговата покрайнина. София, 1939.
 В.Велков. Нови данни за икономиката и историята на античния град при днешното Малко Търново. - ИИМБ, 11, 1965, с.92-99.
 Ив.Гълъбов. Археологически материали и наблюдения из Странджа. - В: Комплексна научна странджанска експедиция през 1955 г. /доклади и материали/. София, 1957, с.61-72.
 П.Делев. Долмените в България. - Студентски проучвания, 111, 1975, с.79-109.
 П.Делев. Родова гробница или хероон - мавзолей? Разкопки на един тракийски долмен. - Thracia antiqua, 3, 1978, с. 89-107.
 П.Делев. Епитафията на Хреста и светилището на Зевс - Дионис в Малко Търново. - Археология, 1983, кн.3, с.1-11.
 П.Делирадев. Принос към историческата география на Тракия. т.1-11. София, 1953.
 Я.Керемедчиев. Нови археологически находки от района на град Малко Търново. - Известия на музеите от Югоизточна България, V, 1982, с.33-42.
 Мегалитите в Тракия. Тракийски паметници, т.1. София, 1976.
 Мегалитите в Тракия, ч.2, Тракия Понтика. Тракийски паметници, т.111. София, 1980.
 В.Миков. Предисторически селища и находки в България. София, 1932.
 Д.Пеев. Някои нови проучвания на долмените в Югоизточна България - Археология, 1974, кн.1, с.24-31.
 Братя Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България /археологически изследвания/. - СБНУНК, 111, 1890, с.3-40.
 Братя Шкорпил. Първобитните люди в България. Пловдив, 1896.
 Братя Шкорпил. Могили. Паметници из Българско. Пловдив, 1898.
 К.Шкорпил. Мегалитни паметници и могилища. Старини в Черноморската област, ч.1. София, 1925.
 К.Шкорпил. Опис на старините в Черноморската област, ч.11, 1. Светилища и паметници с изображения на конници. София, 1926.

- P.Delev. Megalithic Thracian Tombs in South-Eastern Bulgaria. - *Anatolica*, 11, 1984, p. 17-45.
- P.Delev. Two tholos tombs at Malko Timovo. - *Thracia Pontica*, 2 (in press).
- G.Mihailov. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. III, 2. *Serdicae*, 1964.
- V.Velkov. Die thrakische Stadt Bizye. - In: *Studia in honorem Veselini Besev.* Iiev. Sofia, 1978, p. 174-787.

КУПОЛНИТЕ ГРОБНИЦИ В СТРАНДЖА

арх. Малнина Русева

На територията на Тракия се очертават няколко района на концентрация на гробнични съоръжения, които райони съвпадат с териториите на политически най-напредналите и икономически най-развитите тракийски племена през VI-III в. пр. н. е. Единият от тях е районът на Странджа, който за съжаление е все още слабо проучен, но материалите, излизащи в последните години, говорят за активен икономически, политически и религиозен живот още от дълбока древност.

Досега на територията на Странджа са открити и разкопани в могили три куполни гробници - една край град Малко Търново и две край град Лозенград /Турция/ и четири гробници с правоъгълен план на камерите - една край Созопол¹, две край Лозенград² и една край град Виза /Турция/³. Всички те са едно звено от развитието на тракийската гробнична архитектура.

Обект на настоящето изследване са куполните гробници.

Двете куполни гробници, разкопани край Лозенград, са споменавани в различни проучвания, засягащи проблемите на тракийските гробници.⁴ Въпреки многото публикации у нас, в които са цитирани някои интересни изследвания, изпъзнали са се подробности от вниманието на изследвачите и затова те ще бъдат включени в архитектурния анализ.

За да се вникне в същността на една архитектурна творба, са необходими не само знания за нейния план, конструкция и размери, но и знания за обществено-политическите и икономическите условия, изискващи появяването ѝ, функционалното ѝ и идейно съдържание, творческия замисъл на създателя ѝ.

През 1891 година край с. Ериклиси, близо до Лозенград, е разкопана първата куполна гробница в Странджа⁵ /обр. 1/. Състои се от гробна камера с диаметър на основата 3,65 м и височина 3,45 м и дромос с дължина 2,06 м и ширина 1,15 м, който е разположен асиметрично спрямо гробната камера. Ориентирана е север-юг с вход на юг. Изградена е от големи, добре обработени квадрати от местен варовик без спойка. Дромосът е покрит с големи камени плочи. Закуполяването на гробната камера започва след третия вертикален ред, като излизащата напред повърхност е богато профилирана така, че в напречния разрез се получава своеобразна розета.

Входът на гробницата е изграден от гладко обработени камъни, като цялата външна южна стена подсказва стремеж към оформяне на фасада, като там, където е започнал страничният настил, завършват и лицевите камъни. Над входа

ляга голям профилиран каменен блок - архитрав, върху който стъпва друг блок, оформен като фронтон и украсен с акротерий.

Това е една от малкото гробници, в които е намерен погребален инвентар. Костите на мъртвия лежат върху мраморно легло; заедно с тях са открити останките на кон и множество различни метални предмети, включително част от бойно снаряжение и една фино изработена сребърна двойна брадва /абрис/.

Въз основа на намеренията в гробниците материали, авторът на публикацията я датира в началото на IV в. пр. н. е.

Особеностите на тази гробница са няколко:

1. Асиметричното разположение на дромоса. Засега целта на тази асиметрия не е ясна. Дали е случайна или е продиктувана от конкретни функционални, ритуални, конструктивни или традиционни в строителната практика причини, че може да се каже със сигурност. Подобни решения в Тракия се срещат при много долмени⁶ и скални гробници⁷, а така също и при гробниците в Татарево /обр. 2/8 и Малко Търново.

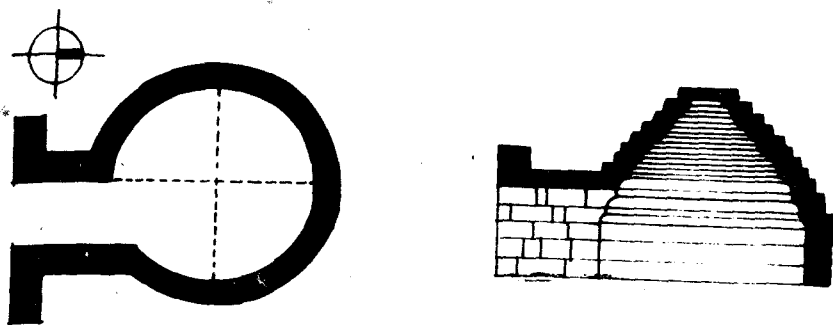
2. Уникалната релефна украса на гробната камера. Просгравствено-действащата розета, получена от особената обработка на концентричните кръгове, образувачи купола, се допълва от розетата, издълбана в нисък релеф върху вътрешната страна на затварящия фалшивия купол камък. Вероятно каменната релефна украса не е самоцелна. Тя е предварително обмислена и предназначена не само да обогати и засили въздействието на вътрешното пространство на гробната камера, но и да наложи определени символични и култови представи, свързани с погребалния ритуал. Като решение и изпълнение този пластична декорация е все още единствена, но като идея тя намира своето продължение и развитие в куполната гробница край Лозенград.

3. Оформянето на фасадата. Решението, което виждаме, се явява междинен етап,⁸ бележещ пътя на развитие от фасадите на долмените и скалните гробници към монументалните и тектонични входи на гробниците край Мезек, към фасадите на гробниците при Белово, Старо Ново село, Руен, за да се стигне до най-зрелия им вид, открит досега - фасадата на Стрелчанската гробница.⁹ Нека не е противоречието между художественото оформяне на купола и сравнително по-бедната фасада. Майсторът, работил украсата на гробната камера, показва голямо въображение и талант, изведнџ пренебрегва плоскостта на фасадата, в чиято релефна пластичност очевидно се е стремил. Проблемът за предназначението и смисъла на входа и фасадата на тракийските гробници все още не е решен, но в процеса на търсене на отговора се налага очевидното архитектурно решение на фасадата и стремежът към богата художествена изразителност.

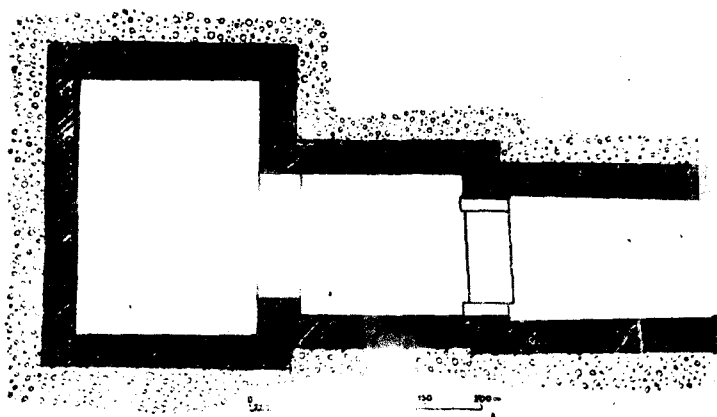
4. Наличието на останки от кон в гробната камера. Интерес представлява по отношение на погребалния култов обряд присъствието им именно тук - в близост до костите на погребания. Конски скелети досега са намирани в предгробната камера, в преддверието или пред самата гробница, но никога в самата гробна камера.

Вторият аналогичен случай е при гробница „Б“ край Лозенград - до саркофага са лежали също кости от кон.

През лятото на 1980 г. край с. Марково, Пловдивски окръг, беше открита още една куполна гробница, в чиято погребална камера се намериха конски кости¹⁰.

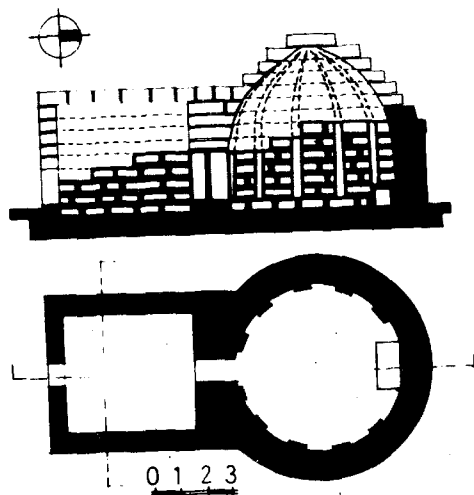
Обр.1. Куполна гробница при с.Раклица. План и надлъжен разрез - по Huslud

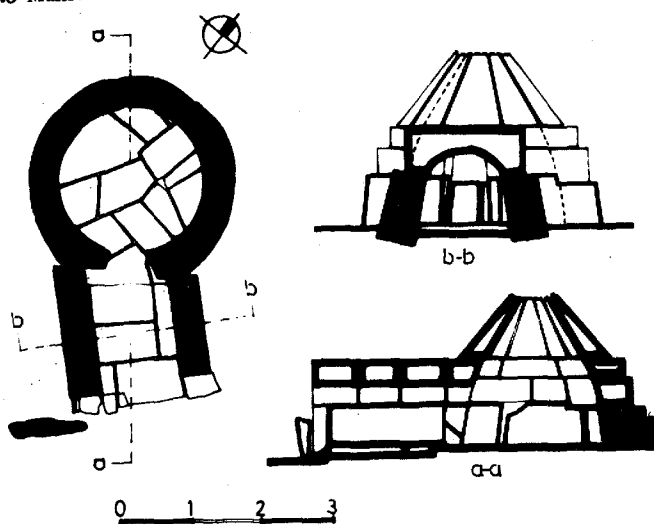
Обр.2. План на гробницата при с.Раклица

Погребването е било в гробницата или в могилния насип не е необичайно явление за тракийските гробнични съоръжения, но не са изяснени напълно причините, налагащи такова присъствие в погребалния обряд¹¹.

5. Присъствие на двойна брадва /лабрис/ между погребалния инвентар. Като символ на двойната власт - религиозна и политическа, която притежава владетелят в бронзовата епоха в Егейския свят, лабрисът по всяка вероятност не изчезва през I хил.пр.н.е. в Тракия, а се запазва като символ на една отмираща, но все още силна традиция.

Обр.3. Куполна гробница край Люзенград
План и надлъжен разрез. Реконструкция-
по Mansel

Обр.4. Куполна гробница край Малко Търново.
План, напречен и надлъжен разрез

През 1938/39 г. край Лозенград Мансел копае три надгробни могили, означени от него А, В и С. В могила В разкопава куполна гробница /обр.3/12 която се състои от гробна камера с диаметър на основата 6.80 м и височина 6.60 м и предгробна камера с размери 5,53 м и на 4,83 м. Ориентирана е север-юг с вход на юг. Датирана е в началото на IV в. пр.н.е. Изградена е от големи, добре обработени квадрати от местен варовик без спойка. Разрушаването на цялата предна и горна част на предгробната камера не позволява да се реконструира покритието и вероятното оформяне на фасада. Гробната камера е закуполена с кошеровиден купол, започващ от основата и запазен до 8 ред. Както гробницата при Ериклес, така и тази има богата декоративна украса.

Особеностите на тази гробница са: 1. пластичното вертикално и хоризонтално разчленяване на стените при оформянето на интериора на гробната камера. 12 вертикални ребра от червен хоросан, широки от 0,35 : 40 м, минаващи от основата към върха на купола, където се събират и погледнато отдолу нагоре и обратно, те образуват своеобразна розета, която се разширява надолу, обхваща цялото пространство на купола и застива в плана на гробната камера. Повърхността между тези ребра е била покрита с тънък пласт бял варов разтвор. По тези плоскости на височина съответно 0,80 м, 1,20 м и 1,80 м се забелязват три хоризонтални реда от малки дупчици, а между горните два реда има ред от големи дупки. Според Мансел, всички дупки са служили за прикрепяне на метални украшения, фризови плочи, розети и други подобни орнаменти¹³.

В основата на украсата на гробната камера е търсена и наложена формата на розетата, на нейното плоскостно и пластично изразяване и пространствено въздействие. Получена по друг начин, с други изразни средства, тя се явява продължение на релефната украса от Ериклес. Както там, така и тук, тя не може да бъде случайна и би трябвало да е продиктувана от точно определени култови представи и символи¹⁴.

2. Засага тя се явява най-голямата тракийска куполна гробница и бележи връх в развитието както по отношение на богатата си пластично-декоративна украса, така и по отношение на конструктивно-пространственото си решение.

3. Намерените останки от скелет на кон близо до саркофага в гробната камера.

През 1979 г. в местността „Пропада“ край град Малко Търново е разкопана третата куполна гробница в Странджа /обр.4/15. В края на голям могилен некропол, гробницата е разположена в ЮИ-част на могилния насип с вход на ЮИ. Както повечето открити досега гробници, тя е разрушена и ограбена. Състои се от гробна камера с диаметър 2,12 м и височина 2,15 м и асиметричен дромос с дължина 2,10 м и ширина 1,05 м. Изградена е от големи, добре обработени блокове от местен мрамор без спойка. За хоризонталното укрепване са използвани железни скоби, залети с олово. От гробницата на място са запазени камъните от първия ред, но почти всички останали блокове са намерени нападали вътре в гробницата или разпръснати около могилния насип. Отсъствието на камъните, оформящи входа, не дава възможност за реконструиране на фасадата. Не е открит и камъкът, затварящ купола. По вътрешната повърхност на камерата няма следи от украса.

Това, което е ново по отношение на куполните гробници в Тракия, са решенията на двете покрития - над дромоса и над камерата.

Дромостът е покрит от три мраморни блока, обхващащи цялата му дължина. При засводяването му е търсен ефектът на свода, но не граден, а получен от изсичането на долната повърхност на блоковете. През IV в. пр.н.е. в отделни райони на Тракия е позната конструкцията на свода и начинът за неговото изпълнение. Край Варна са разкопани четири¹⁶, а край Лозенград - две гробници, датирани з същия век и покрити с граден цилиндричен свод¹⁷.

Начинът, по който е решен фалшивият купол над гробната камера, е нов за Тракия и представлява преход към конструкцията на истинския купол. Това е първата разкопана гробница, при която е необходим кофраж за конструирането на купола, придържащ блоковете един към друг, с оглед на последователното им слагане и оформянето на горния край, в който се слага тапата, затваряща покритието и поемаща натоварването от страничните блокове. След това кофражът се сваля. Това решение показва стремежа към търсене на нови конструкции и високо строително умение и само по себе си е безспорен принос в тракийската строителна традиция.

Към особеностите на тази гробница може да се прибавят:

1. Асиметричният дромос - аналогичен на дромоса в Ериклис - по размерите си и начина на покриване - плоско, с каменни блокове.

2. Вертикалното укрепване на камъните, осъществено чрез издълбаването на легло върху горната повърхност на всеки един, на което лягат горните камъни, оформени и оразмерени за съответното място. Този начин е много разпространен в античността, но изключително рядко е прилаган при тракийската гробнична архитектура. Обикновено гробниците са строени от правилни квадрати, подредени така, че височината на камъните от един и същ ред е еднаква /псевдоизодомен градеж/.

Издълбаването на свода и вертикалното укрепване на каменните блокове подсказва една по-ранна епсха, края на V началото на IV в. пр.н.е., а конструктивното решение на купола говори за едно прогресивно архитектурно мислене.

Намереният в гробницата материал от края на II в. от н.е. дава възможност за двупосочно тълкуване. Освен вариантът за многократното ѝ използване, съществува и друг - тя да е строена през I в. от н.е. като късна реминисценция на по-ранни, традиционни за тракийската строителна практика форми, конструкции и техника.

Отсъствието на украса в интериора различава Малкотърновската гробница от двете Лозенградски и я доближава до общия тип куполни гробници в Южна Тракия.

Съществуването на толкова богати, еднакви и същевременно различни живописни, релефни и конструктивни решения в Странджа в края на V и начало то на IV в. пр.н.е. говори не само за икономически обезпечена строителна и художествена традиция, но и за корените на тази традиция, които се крият дъло във времето и не могат да се появяват спонтанно и от никъде само като плод на народната фантазия и практика в рамките на един век.

Въз основа на дадения фактически материал може да се систематизират общите белези на куполните гробници в Странджа, които се оказват общовалидни за всички куполни гробници в Южна Тракия, градени от каменни блокове строени според сегашните датировки в края на V, началото на IV в. пр.н.е.:

1. Всички са градени от големи каменни блокове, местен строителен

материал.

2. Каменните блокове са много добре обработени от вътрешната лицева страна. Външната страна, върху която ляга мोगилният настиг, е грубо оформена или необработена.

3. Не се използва свързващо вещество, при нужда каменните блокове се укрепват с железни скоби, залети с олово.

4. Съотношението между диаметъра и височината е приблизително 1:1X.

5. Търси се градиране на пространствата във височина, като гробната камера винаги е най-висока и доминира над останалите.

Различията, които се наблюдават по отношение на размерите, броя и вида на помещенията пред гробната камера, наличието и видът на украсата са съществени, но второстепенни белези по отношение същността на куполните гробници, концентрирани в гробната камера. Те са резултат и проява на конкретни икономически и политически възможности.^{XX}

Един могъщ владетел, разполагащ с работна ръка и средства, може да си позволи изграждането на монументална гробница, която ще остане във вековете като вечен свидетел и доказателство за неговата политическа сила, икономическа стабилност и религиозно безсмъртие. Социалното неравенство продължава и след смъртта, изразявайки се чрез религията, архитектурата и богатството на самото погребение.

Тракийските куполни гробници са градени в човешки мащаби и пропорции, създаващи удивителни по своето пространствено въздействие и простота гробнични съоръжения. Единствено надгробната могила може би се доближава до представата за свръхчовешки мащаб. От една страна, тялото е извисявано погледа към небето, към слънцето и вечността, а от друга - осъществява символичната връзка на човека със земята. Погребан дълбоко в нейните недра /в основата на могилата/, човекът още веднаж потвърждава неразривната си връзка с нея.

Като материално-художествено отражение на действителността архитектурата на тракийските куполни гробници се явява изразител на политическите, икономическите и културни фактори, формиращи обществото и налагащи критерии и стойности, характерни за всяка епоха. Тя дава представа за времето, което я създава, за онези обективни и субективни причини, изискващи нейното появяване и развитие именно в дадения вид, форма, решение и изпълнение.

В началото на IV в. пр. н. е. в Странджа, а и в цяла Южна Тракия се регистрира строителство на куполни гробници, които обаче са завършен етап в архитектурно-композиционно, пространствено и конструктивно отношение. Новите конструктивни търсения, големите размери, богатата релефна украса на интериора, всичко това е стремеж за обогатяване и доразвиване на старите форми, решения и конструкции, без да се влагат коренно различни елементи и идеи, противоречащи на съществуващата традиция. Тази констатация налага обръщане назад към миналото, преди предполагаемата поява на куполната гробница в Тракия и търсене на идеи и символи, конструкции и изпълнения, подсказващи техния произход и развитие.

Отношението на човека към вечността, към преходното и непреходното, към властта, която притежава и след смъртта си, към цялата вселена, с която се слива в един миг, е онзи идейна основа, която трябва да търсим в култовата традиция на тракийската гробнична архитектура.

- х От този вид са и фасадите на гробниците при Курт-кале и Филипово - и двете датирани в IV в.
- х Само при куполната гробница в могилата „Малтепе“ край Мезек съотношението между диаметра и височината е 1:1,3.
- хх Поради неуточненото предназначение на помещенията пред гробната камера може само да се предполага функционалното и култовото им осмисляне.

БЕЛЕЖКИ

1. G.Seure "Revue Archeologie", Archeologie Thrace 1924, p.335 - 339
2. F.W.Husluck "A Tholos Tomb at Kirk Kilesse" ABSA 1910/1911, том 17 стр.76 и сл.
- А.М.Мансел "Die Kuppelgraber von Kirkklareli in Thrakien" Ankara 1943 p.37-38 и сл., p.31 и сл.
3. А. М. Mangel "Grabhügelforschung in Ostthrakien" ИБАИ т.XI 1939, p.159 и сл.
4. F.W.Husluck - цит.съчинения стр.76 и сл.
- А.М.Мансел - цит.съчинения стр.39 и сл.
- Б.Филов „Куполни гробници при Мезек“ ИБАИ т.X - 1937, стр.9 и сл.
- В.Миков „Антична гробница при Казанлък“ - 1954, стр.18 и 23 и стр.21
- В.Миков „Произход на куполната гробница в Тракия“ ИАИ т.XI X, 1955 г., стр.17 и сл.
- Ив.Венедиков, Г.Герасимов „Тракийското изкуство“ - 1973, стр.67 и сл.
5. А.М. Мансел "Die Kuppelgraber von Kirkklareli in Thrakien" Ankara 1943, стр.37 и сл.
- F.W.Husluck - цит.съч., стр.77.
6. Тракийски паметници, т.1, стр.38 и сл.
7. Пак там, стр.82 и сл.
8. Пак там, стр.120, рис.127
- В.Миков, цит.съч. „Произход на куполните гробници в Тракия“.
9. Б.Филов, цит.съч., стр.13 и сл. и стр.80 и сл.
- Ив.Велков „Новооткрита куполна гробница при Малко Белово“ ГНАМ, т.VII, 1942, стр.40.
- Ив.Велков - „Гроб при Старо Ново Село“ ГПНБ, 1925 г.
- „Гробницата при Юруклер“, ИБАИ т.V, 1928/29.
- Г.Китов, сп., „Векове“, 1977, кн.1, сб., „Тракия“, 1977, кн.4.
10. Благодаря на разкопвача на гробницата Божидар Чапъров от ОИМ - Пловдив, за предоставената ми информация.
11. Ив.Маразов „Ашхвямедха и Пурушхвямедха“, сп., „Изкуство“, кн.8, 1980 г.
12. А.М.Мансел цит.съч., стр.38 и сл.
13. Пак там, стр.38.
14. Ив.Маразов - „Тракия“ 1976 г., кн.2 „Аспекти на религията и идеологията в стр.108.
15. Гробницата е заснета от автора през 1979 г. М. Русева. „Тракийска куполна гробница край гр.Малко Търново“. Сп. „МИПК“, 1982, кн.3-4
16. М.Мирчев „Паметници на гробната архитектура в Одесос и неговата околност“, сб. в чест на Д.Дечев, 1958 г., стр.569 и сл.
17. Виж бележка 2.

ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ В СТРАНДЖА

Дарина Горова

„Прогресът на историческото познание... не се свежда само до намирането и включването в оборот на все нови и нови групи исторически източници, които по-рано не са били известни на изследователите; в не по-малка степен прогресът на историческата наука се заключава и в това, че той /изследователят/ установява неизвестни по-рано исторически връзки, засвидетелствувани в паметника и че по този начин постига по-адекватно отражение на съдържанието на историческия паметник и познавателните образи”.¹ Тази мисъл на съветския професор А.И.Данаилов може да се отнесе до голяма степен и към епиграфските паметници в Странджа, които са важни извори за миналото на района, отнасящи се за археологията, етнографията и изкуствоведението и съдържат неоценими данни за ономастиката. Само от съпоставката на тия материали с подобни паметници от други райони в Бургаски окръг се забелязва фактът, че в тях доста ясно се очертава група със свои характерни белези и нейното проучване ще хвърли допълнителна светлина върху особеностите на тази местна школа, възникнала на базата на богатите мраморни залежи в Странджа и върху отношенията между различните културно-обществени центрове и сили.²

От историята е известно, че между водосборния район и Бургаски залив към края на VI в.пр.н.е. са засвидетелствувани имената на племената одриси, скирмиани и нипсеи. Мегалитните гробници, както и крепостите, открити около тях, отделят Югоизточна Тракия с един белег на нейната култура, който липсва в цялата северна част на Балканския полуостров и други области. Този нейн белег превръща и изтъква югоизточните области на Тракия в главно огнище на тракийската култура.³

Окончателното завладяване на Тракия от римляните било осъществено през 45 г.от н.е. - същата година тя е била обявена за римска провинция. По този начин централните, източните и югоизточни области на Балканския полуостров са включени в системата на Римската робовладелческа империя и станали начало на нов етап в развитието на тези земи с важни икономически, социални и културни последици.

Навлизането на античната култура в тях води и до навлизането на гръцки и латински език. Но траките продължават да пазят своя език, обичаи и нрави до края на древността, без обаче от това време да са открити досега надписи на същинския тракийски език, с изключение на няколко кратки надписа. Има предположение /относително вероятно/, че местното население е пишело на своя

език, но върху нетраен материал, поради което не се е съхранил. Проблемът за документи на тракийския език от епохата на римското владичество засега остава нерешен до откриването на нови данни. Най-много са надписите от категорията, написани на гръцки и латински, в които обаче са включени много тракийски лични и местни имена.³

Проблемът за романизацията, респективно елинизацията на тукашното население, с което се търси окончателното решение на неговата етническа принадлежност, и то от определени елиноцентрични и романоцентрични гледища, днес се поставя в съвсем нова светлина. В областите южно от Балкана, в същинска Тракия, където всички данни посочват запазването на тракийското население, влиянието на старогръцкия език било сравнително по-силно, но той е обхванал предимно градовете. Тук латинският език не е могъл да се наложи и да го измести в една област със силна местна култура и традиции; област, която векове наред преди новата ера била тясно свързана с Егейския свят и Мала Азия. За това говори наличието на един само римски надпис от с.Пънчево. Както показват последните изследвания, в края на античността сме свидетели на едно интересно възраждане на тракийския елемент. Свидетелство за това са многобройните споменавания на траките в ранновизантийската армия, издигането на отделни траки /етническият им произход специално се подчертава/ до ръководни държавни длъжности, даже до императорския пост, някои сведения за запазването на тракийския език и пр.

В каменната пластика местните традиции са намерили ярък израз в надгробните плочи и особено във вотивната пластика в изработването на хилядите запазени досега паметници на най-почитаното в Тракия божество - тракийския бог-коњник. Това е една от най-интересните духовни прояви на траките през периода на римското владичество - всеобщата почит към това божество, именуването му с различни локални епитети, изобразяването му, подчинено на общи традиции, но изпълнявано в различни варианти. Според уменията на отделните каменоделци и идеите, внушавани при това изобразяване. Запазените образци от тази каменна пластика са най-интересните паметници на изкуството и религията на траките.⁴

В Тракия многобройните оброчни релефи показват като коњници гръдните божества Дионис и Аполон, нещо, което не е характерно за Гърция. Тази иконография отговаря на една чисто тракийска представа, според която всяко божество приема антрибутите на коњен ловец.

Асоциирането на Дионис и Аполон с тракийския бог-коњник не е само резултат на синкретичния дух на римската епоха. По-скоро то е доказателство за противоречивата, сложна и всеобхватна същност на бога на траките. В тяхното съзнание тази същност още не се е разпаднала на отделните си функции, а те не са персоналифицирани в ясни и пластични образи на олимпийския пантеон. Шем Орфей е успял да помири Аполон и Дионис, значи за траките богът е един.

Основната фигура на тракийската религия е херосът. Около нея е съсредоточена цялата вяра и надежда на траките. Чудно ли е тогава, че той е бил изобразяван в хиляди оброчни релефи, че е бил почитан в стотици светилища, че траките са го носели със себе си, където и да ги отнесе съдбата им. Понякога могат да го нарекат Дионис, Асклепий, Аполон и пр. Но какво значение има името? Той винаги си остава героят. Този героичен характер на тракийската

религия и придава най-силния акцент на оригиналност.

За това, че Странджа е обитавана от тракийски и по намерените на много места в нея тракийски конници и жертвеници на Аполон, Асклепий и Дионис при М.Търново, Конак /Бяла вода/, Заберново, Стоилово, Коджабук /Г.Буково/, Дупница, Паспалово /последните две в Турция/ и др. В по-значителните по размери надгробни могили при М.Търново - „Кукулет“, „Сушица“ и „Голямата тумба“ са открити цели светилища с постройки от големи квадратни камъни, някои с надписи, пренесени в града. Езическо светилище на Аполон - едно от най-важните културни центрове в Странджа през тракийско и трако-римско време - е открито в м. „Мишкова нива“, до източните поли на Голямото градище, откъдето произхождат двата тракийски конника, зазидани в южната стена на църквата „Св.Богородица“ в М.Търново. Трябва да се отбележи, че Голямото градище е една от най-големите тракийски крепости у нас.⁵ И не случайно в неговото подножие в „Мишкова нива“ се е намирало светилището на Аполон Авлариок, за което съдим по намерения там жертвеник на това божество. В светлината на новооткритите останки от пещи-топилни край самия град М.Търново, съдържанието на посветителния надпис на Стратон Стратонов в чест на Аполон Авлариок, в който се споменават т.н. *оберета*, т.е. „железни рудници“, ни се представя в по-друг аспект. Установено е, че тези железни рудници са били императорски domen. Както показва последните проучвания, в околностите на М.Търново няма подобни находки. Очевидно споменатите в надписа *оберета* не се отнасят за този край. Надписът е донесен в М.Търново от светилището на Аполон в споменатата местност, разположена на около 4 км югозападно от града. Най-вероятно е, че посветителите в този надпис са работили в железните рудници при Малки Самоков /днес в Турция/, прочути с железодобива си до ново време.⁶ На Аполон са посветени и мраморният стълб, открит при строежа на католическия девически пансион в М.Търново,⁷ отломъкът от четвъртит мраморен камък от м. „Пазлакът“ в М.Търново,⁸ както и надписът при параклисчето „Св.Богородица“ при водослива на реките Велека и Младажка.⁹ Съществува оброчен надпис и на Афродита в М.Търново, намерен в светилището под хълма „Градището“.¹⁰

Особено разпространение на култа на Аполон в този район ни кара да предполагаме, че под неговото име се крие някое сродно нему тракийско божество. В случая може да играе роля и фактът, че по време на Антонините и Северите, към което принадлежат някои от въпросните паметници, култът на Аполон, като закрилник на императорската фамилия, е добил особено значение.

През римската епоха повечето от божествата на гръко-римския пантеон са били почитани в Тракия под чужди имена и са били изобразявани според създадените от гръцкото изкуство типове, но много от тези божества са дошли на мястото на по-стари домашни богове с тракийско произхождение. Асимилацията на чуждите божества става, като към името на гръцкия бог се прибавя като епитет името на съответното тракийско божество.

Религиозният синкретизъм се явява във всички провинции на Римската империя като резултат от сблъсъка между официалната римска религия и местните култове. В Тракия синкретизмът, отразен в култовите паметници, се проявява преди всичко в изобразяването на местните божества и главно на Тракийския конник, характеризирани с атрибутите на божествата от гръко-римския пантеон Аполон, Артемидя, Асклепий и пр.¹¹

Паметник на религиозния синкретизъм е оброчният надпис на Зевс-Дионис,¹² издигнат от жрец на Бакх върху жертвениците на новата сграда на католическия пансион в М.Търново, където се смята, че е имало светилище, от което е пренесен камъкът с надписа, използван за престола в олгара на църквата „Св.Димитрий“ в с.Бръшлян.¹⁵ Те ни говорят за подема на религиозното чувство през II - III в., от н.е. и ни показват, че там са съществували религиозни сдружения, които са посвещавали своите членове в мистерии на Дионис. Прозвицето Зевс-Дионис показва, че траките са считали Дионис за свой върховен бог, като са го отъждествявали със Зевс.

Този богат епиграфски и археологически материал в района на гр.Марица-Търново дава основание на проф.Велизар Велков да отъждестви античното селище в римската провинция Хемимонт /според текста на Прокопий Кесарийски въпросното селище се е намирало някъде между Виза и Анхиало/ Тъѡβωλι с античния град при М.Търново.^{12а}

Нови и при това важни данни за историята на Бизия през II - III в. се съдържат в открития в 1968 г. надпис, намерен също в М.Търново. Споменаването на съвместното управление на Каракала и Юлия Домна в него датира надписа точно в периода между 212 и 217 година, т.е. непосредствено след едикта на Каракала Constitutio Antoniniana . Надписът е посветен пак на Зевс и Дионис. Чрез други два надписа, намерени в М.Търново, е удостоверено наличието на светилище на тези богове още от Г.И.Капаров. Споменаването на Βουλή καὶ Δῆμος Βῆτρικου е първото споменаване на градския съвет и народното събрание в Бизия през римско време. Това означава, че градът е бил гръцки πόλις с периферно право като останалите тракийски градове - Филипопол, Аугуста Траяна, Сердика, Пауталия и пр. В тази връзка този надпис осветлява един важен въпрос от историята на римска Тракия - въпроса за гръцките територии през II - III в. Благодарение на изследвания, посветени на този въпрос, е могло да се установи и местонахождението на най-големите градове на Тракия и приблизително обхватът на техните територии като Адрианопол, Аугуста Траяна, Филипопол, Сердика, Пауталия. Към тях трябва да се прибавят и териториите на градовете в Егейска Тракия и Източна Тракия като Никополис ад Нестум, Траянополис, Перинтос, колонияте Алпи и Деултум, Анхиало.¹³

При М.Търново са открити и каменни карниери, експлоатирани през древността.

Тези паметници принадлежат на II - III в., когато цяла Тракия е възприемла вече в пълна мяра старогръцката култура и се е намирала от два века насам под римска власт. В религиозно отношение особен интерес представляват тези от тях, които свидетелстват за разпространение на култа на тракийския конник-Херос в Странджа. За тракийската принадлежност на античното население в Странджанския район говорят и паметниците, посветени на Дионис, който, макар първоначално да е чисто тракийско божество, по-нататък се отъждествява в духа на съвременния религиозен синкретизъм с гръцкия върховен бог Зевс. Синкретизмът, наблюдаван в оброчните плочи в Тракия, засяга главно изображението на мъжките божества, при които в основата на сливането на две или три божества стои тракийският бог-конник, означаван в надписите като Херос. Подобно отъждествяване е налице и в надписа от манастирчето „Св.Марина“ на изток от с.Звездец, в който гръцкият върховен бог Зевс се отъждествява с местното

тракийско божество Сиротер.¹⁴ За култа към трите нимфи, присъщ на траките, говори паметникът в двора на църквата „Св.Илия“ в с.Конак /Бяла вода/.¹⁵ От кръжките колонии по крайбрежието на антична Тракия е проникнал гръцкият култ към Херакъл, за който ни говорят посвещенията на същия върху плоча на настилка пред олтара на църквата „Св.Богородица“ в гр.Малко Търново¹⁶ и това на плоча над южния вход на църквата „Св.Илия“ в с.Конак.¹⁷

Други оброчни надписи са: на Зевс и Хера, пак в с.Конак,¹⁸ на „Големия бог“ от с.Звездец,¹⁹ на „Подземните богове“ от с.Дебелт.²⁰

В единствения римски надпис от Странджа - този от с.Пънчево, се говори за засилени укрепителни строежи на бурги и президии в района на Странджа по време на император Антонин Пий /138-161 г. от н.е./.²¹

Оброчният надпис от Ахтопол е посветен на тракийския бог Херос с прозвището *στίλβος* - покровител на корабите, влизащи в Черно море от Босфора, открит на изток от входа за Босфора и пренесен в Ахтопол. На това място в древността е имало светилище на Херос, който е направлявал корабите.²²

От Заберново е паметникът от светилището /развалини/ на „Св.Дух“,²³ а от г.нар. „Гробна църква“ в м.„Юртя“ край същото село е изображение на масивна каменна плоча от едрозърнест мрамор на типично римско погребение.

От направения кратък преглед се вижда, че по отношение на епиграфските паметници Странджа е много интересен район. В това отношение не е без значение и периодът на турското владичество, защото въпреки превратната съдба на района през това време не липсват прояви от своеобразен духовен живот, най-характерен извор за проучването на който е пластиката на надгробните плочи на Бимбеловския род в с.Факия.

В това историческо селище се е запазила цяла поредица от надгробни плочи, някои от които датират от началото на XVIII в. Някои от тия надгробни плочи на Бимбеловци са били пренесени в по-ново време от гробищата и използвани като настилка на пода в църквата, а оттам те са прибрани на съхранение в Бургаския музей. Прочутият род Бимбеловци има няколковековна епична история. От запазените надгробни плочи заслужават да се споменат тези на Стоянка, дъщеря на Ниско, на Ниско Кроткия и др., а най-интересна е надгробната плоча на Маринчо Страшний поради реализма в изображението на покойника, представен като конник в ход.²⁴

Това факийско богатство от надгробни плочи е важно както от историческа гледна точка, така и като творба на пластичното изкуство. По всяка вероятност там или наблизо е имало работилница за надгробни плочи с опитни майстори, които са създали свой стил, изработили са си свои естетически критерии и вкус. Не ще съмнение, че при едно по-задълбочено проучване на тия надгробни паметници ще се добие по-пълна представа за обсега и развоя на това изкуство в Странджанския край. Не е излишно да се добави, че Факия е селище с няколковековна история и лежи на един от най-важните пътища, наричан от местното население „Друмо“, който е свързвал още от древността главния балкански път Сингидинум-Константинопол при Ускудама /Одрин/ с Мизия и по-конкретно с Шумен и Силистра на р.Дунав, като е пресичал Стара планина през Айтоско-Надърския проход, най-предпочитания и най-експлоатирания през всички времена. При Деултум /Дебелт/ в него се е вливало разклонение от

крайбрежния /Понтийски/ път, водещ от Долни Дунав, пресичащ Стара планина през Дюлинския проход и продължаващ по посока Месемврия-Ахияло и днешния Бургас.²⁵ Като се има пред вид горепосоченото и значителната крепост, чийто останки още стърчат на усамотеното възвишение на селото, може да се направи предположение, че тук и по отношение на надгробните паметници се е установила известна традиция, предавана в течение на вековете и запазена до началото на XVIII в.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.И.Давидов. Марксистско-ленинская теория отражения и историческая наука, Средние века, вып.24, М., 1963, стр.11-12, Ал.Фол, Демографска и социална структура на древна Тракия, София, 1970, стр.217
2. Ив.Гълъбов. Археологически материали и наблюдения из Странджа, сб.,„Странджанска експедиция“, С., 1957, стр.71
3. Тракийски паметници, т.1, С., 1976, стр.177
- Вл.Георгиев. Траките и техният език, С., 1977, стр.10
4. В.Велков. Българските земи под римска власт /I-VI в./, сп.,„Векове“, 5/1979, стр.20-27
5. Г.л.Аянов. М.Търново и неговата покрайнина, С., 1939, стр.161
6. В.Велков. Нови данни за икономиката и историята на град М.Търново, ИНМ, т.11, С., 1965, стр.92
7. G.Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, S. 1964, III/2, p. 211
8. Г.л.Аянов. М.Търново и неговите покрайнини, стр.161
9. G.Mihailov, IGBR, III/2, p. 210
10. G.Mihailov, IGBR, III/2, p.216
11. Йорданка Юркова. Религиозният синкретизъм в Тракия, Мизия и Македония според монети от римската епоха, ИАИ, т.34, С., 1974, с.24
12. G.Mihailov, IGBR, III/2, p. 218
- 12а. В.Велков, Нови данни за икономиката...ИНМ, т.11, С., 1965, стр.96
13. V.Velkov, Die Thrakische Stadt Bizye, Studia in honorem Veselini Besevlievi, Sofia, 1978, p. 178-180
14. G.Mihailov, IGBR, III/2, p. 208
15. G.Mihailov, IGBR, III/2, p. 207
16. Г.л.Аянов. М.Търново и неговата покрайнина, С., 1938, с.163
17. G.Mihailov IGBR, III/2, p. 203
18. G.Mihailov IGBR, III/2, p. 208
19. G.Mihailov, IGBR, III/2, p. 208
20. G.Mihailov IGBR, III 2, p. 205
21. В.Велков, Нови данни за икономиката и историята на античния град при М.Търново, ИНМ, Бургас, т.22, С., 1965, с.92
22. G.Mihailov, IGBR, S., 1970, I, p. 402
23. G.Mihailov, IGBR, III/2, p. 209
24. А.Василев. Изобразителни изкуства в Странджанския край, сб.,„Странджанска експедиция“, С., 1957, с.295
25. Д.Горова. Бележки за пътищата и следи от пътни съоръжения от римската епоха в Бургаския район, ИБИД, кн.ХХII, 1978, с.8-11

СТРАНДЖА И МОРЕТО В КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТ

и.с. Иван Карайотов

Географското разположение на Странджанската област по един естествен начин я свързва с най-древните морски цивилизации. На базата на последните комплексни изследвания по крайбрежието и във вътрешността през 1975 година ние формулирахме понятието „Тракия Понтика“, което впоследствие зае важно място в интерпретацията на тракийската морска култура.

Какво означава за нас Тракия Понтика? Възщност в самите антични извори нееднократно се използва изразът „град в Тракия“, когато става дума за гръцки полис, разположен на понтийското, пропонтийското или егейското крайбрежие. Когато става дума за полис от понтийското крайбрежие, чието име съвпада с град, разположен някъде другаде, древните обикновено употребяват „Аполония Понтика“, „Месамбрия Понтика“ и т.н. По този начин епитетът „понтийски“ свършено естествено се налага и когато искаме да назовем цялата област, която се намира на брега на днешното Черно море - Понтос Еуксейнос в древността.

Употребявайки „град в Тракия“, древните без съмнение демонстрират идеята си, че възприемат тракийското крайбрежие като област, населена с траки. Тоест „паралията“ на Тракия в съзнанието на античните автори не е идентична с „паралията“ на същинска Гърция. И колкото и да е красиво изречението на Цицерон, който образно вижда гръцките колонии с техните територии като непрекъснат бордюр на голямата претестата, ние се съмняваме, че то изразява някаква неопровержима истина.

Основавайки се на много по-богатите писмени извори за полисите в континентална и островна Гърция, много автори в миналото, за да преодолеят мълчанието на древните по отношение градовете в т.нар. „периферен“ гръцки свят, механично си представяха, че цялата крайбрежна лента на Егеида, Пропонтида и Понта принадлежи към хората на един или друг полис. Не напразно в техните съчинения непрекъснато се среща вече споменатият цитат на Цицерон.

Каква е била възщност истинската картина в отдалечените от метрополитните крайбрежни области? Писмените данни в това отношение не са изобилни и ние, естествено, трябва да дадем преднина на археологическите паметници, които в много отношения са по-обективни, стига да бъдат интерпретирани безпристрастно.

Когато казваме „Тракия Понтика“, ние разбираме цялото Западно крайбрежие на Черно море и онези части от Южното и Северното Черноморие, които са

населени с траки. От края на 7 век пр.н.е. тук започват да съществуват гръцките колонии: Аполония, Месамбрия, Одесос, Калатис, Истрия и други. Най-старата от тези колонии - Аполония, се намира на Странджанското крайбрежие.

В понятието Тракия Понтика ние включваме историческите, икономическите и културните проблеми не само на понтийските полиси, но и общата проблематика на областта, която от само себе си е една зона на контакти. Тук са си давали среща, благодарение на морето, не само стоки от отдалечени краища, но наред с това религиозни представи, идеи и тенденции в развитието на цивилизацията. В перифраза Тракия Понтика би могло да означава взаимодействие между различни, бих казал, дори противоположни култури от всички епохи преди възникването на Българската държава. По този начин наличието на различни етнически елементи в областта, според нас, в никакъв случай не е повод за дребнаво и плитко политиканство /от което близкото минало не успя да се предпази/, а повод за едно по-дълбоко и вярно възприемане на културно-историческите ценности. Повод за осъзнаване на общочовешкия характер на проблемите на Тракия Понтика. Ако си позволим да ги тълкуваме едностранчиво в полза на траките или на гърците, тази проблематика се превръща в частен, локален случай, лишен от всякаква антиципация, несъдържащ никакъв смисъл по отношение на бъдещето от гледна точка на древността. Това бъдеще, част от което е действителност сме и самите ние.

Гъстотата на поселищната мрежа по Странджанското крайбрежие през енеолита, бронзовата и ранножелязната епоха показва, че още тогава и особено през бронзовата и ранножелязната епоха морето става мощен фактор в развитието на цивилизацията. През енеолита са ни известни поселения в района на полуостров Атия, в акваторията на Нефтеното пристанище /парк „Росенец“, бившата местност Отманли/ и в местността Стамопуло, северно от Приморско. Бронзовата епоха е засвидетелствувана в залива на Ченгене скеля и открито в акваториите на Нефтеното пристанище и полуостров Атия. Особено интензивен живот през второто хилядолетие пр.н.е. е засвидетелствуван в акваторията на полуостров Атия. Характерът на орнаментиката върху един фрагмент от глинот, открит под водата при Атия, говори за косвени взаимодействия между Тракия и Микенския свят. Важно за взаимодействието между Странджанската област и Кавазкото Черноморие е наличието на мегалитни паметници. От гледна точка на история на културата тези факти показват колко рано морето е започнало да играе ролята на комуникативно средство, което по-скоро следиявя, отколкото разединява далечни една от друга земи. Мегалитните паметници и камнените котви показват, че далеч преди епохата на „великата гръцка колонизация“ посоките на взаимодействие в черноморския и средиземноморския басейн са били установени. В общи линии тези посоки сочат източния бряг на Черно море, неговото южно крайбрежие, средиземноморския островен свят и континентална Гърция.

Халцадските селища по Странджанския бряг и във вътрешността по принцип са разположени на естествено укрепени места. Това се отнася за Лоб Атия, Лободовото кале край Равадиново, Малкото кале над Алепу, Вълчановата крепост край Ропотамо и нейното пристанище на нос „Св.Димитър“ при устието на реката. През ранножелязната епоха жилищата в тези естествени крепости са разположени между естествени каменни блокове и валуни, които по всички

изглежда са изпълнявали ролята на носещи покривната конструкция елементи. Този белег обличава функционалната архитектура от ранножелязната епоха със сакралната /долмените/. Една колективна находка от глинени култови предмети, които изследователите свързват с култа към домашното огнище, говори, че трасите от крепостта „Малкото кале“ /в крайбрежното разклонение на Странджа „Меден рид“/ не се различават от своите съвременници от вътрешността.

Трябва да подчертаем, че дебелината на халщадските културни наслоявания в странджанските крайбрежни поселения е много по-голяма отколкото тази на археологическите обекти от вътрешността. На крепостта „Малкото кале“ културните пластове от халщата достигат до дълбочина 2,50 м и имат дебелина около 1,30 метра. Това красноречиво говори за значението на морето като ускорител на развитието на културата в Странджанския регион.

От какво са били привлечени милетските колонисти, които в края на VII в.пр.н.е. основават на Созополския полуостров дърна Аполония? Десетилетия наред се отдаваше прекалено голямо значение на т.нар. „орна земя“ - обработваемата земя. Търговията оставаше на втори план като причина за основаването на колонията. Фактът, че Созополският полуостров е всъщност част от крайбрежното разклонение на Странджа, „Меден рид“ не беше подценяван достатъчно. А това планинско образование е изключително богато на медна руда. Тук в рудник „Червено знаме“ са открити древни галерии, които датират от V - VI век пр.н.е. От полуостров Агия произхожда голямата колективна находка от медни стрелички, които отдавна са идентифицирани като домонетна форма от VII - IV в.пр.н.е. В същество с тях са били открити и калъпи за отливането им. Можем да приемем, че тези стрели-монети са всъщност най-старата „валута“, която е служила при търговията между местните траки-металурзи и колонистите от малоазийския град Милет.

Възможностите за контакти, които създава морето, обуславят ранното развитие на търговията не само в крайбрежна Странджа. Съществува информация за една находка от медни стрели-монети, която произхожда от вътрешността на планината. Тя е открита в с.Странджа, Ямболски окръг. Ресурсите на хълмистата планина стоят в основата на ранното развитие на Аполония. Те дават възможност още в началото на V век пр.н.е. аполонийските граждани да поръчат на прочутия скулптор Каламис т.нар. „Аполонийски колос“. Той е бил отлят от странджански бронз и е тежал повече от 13 тона, както изчисли проф.Иван Гълъбов. Тази статуя на Аполон Лавроносец, или Лечител, близо четири века е служила като ориентир за корабите, плаващи край бреговете на Странджа.

Находки от V век пр.н.е., дошли по морски път, се откриват и във вътрешността. В с.Горно Ябълково е открита сребърна монета на Парисон. Върху лицевата страна тя има изображение на Медуза Горгона. Този тип монети са циркулирали заедно с най-ранните сребърни монети на Аполония Понтика. В района на манастира край с.Голямо Буково се откриват култови ями, в които има фрагменти от корабна тара - амфори от V - IV век пр.н.е. От епохата на ранния елинизъм датира един статер на Александър Велики, намерен в землището на с.Крушевец, а в близкото Ясна поляна е открито цяло съкровище от златни статери на Филип II и Александър. Александровите статери са сечени в градовете: Амфиполис, Менде, Пела и други. През късния елинизъм в Странджа са разпространени сребърните тетрадрахми на Месамбрия и Одесос. Единични

екземпляри са открити в Ахтопол и с. Велики.

Основаването на Аполония и нейното по-нататъшно развитие предизвиква промени в развитието на материалната култура на местните траки. Например крепостта „Малкото кале“ изчезва лъскавата керамика, работена на ръка. Остава само грубата дебелостенна, работена на ръка керамика, и се появяват сивочерни съдове, работени на гърнчарско колело. Тази керамика има аналогии както в Аполония, така и във вътрешността. Керамиката с лъскава повърхност по всяка вероятност е изместена от гръцкия чернофирнисов внос, а самите гръци, използвайки местни майстори, започват да употребяват съдове, които се приближават до местните форми. Освен това вноса от атическа керамика, който осъществяват аполонийските търговци, е подчинен на местния тракийски вкус. Тази унификация на материалната култура е плаха в началото, но през елинистическата епоха тя взема още по-големи размери.

Епохата на римското владичество в Тракия дава още по-силен тласък развитието на металургията в Странджа. През I и II в. взето корабната тар./амфорите/ не са така добре представени. Но все пак те съществуват. В акваторията на остров „Болшевик“ е открита рядка амфора от II в. на н.е. Фрагменти и цели съдове от тази епоха бяха открити и в акваторията на нос „Св. Димитър“ срещу устието на Ропотамо.

Късната античност е една епоха на изключително интензивно развитие на Странджанското крайбрежие. Най-подробно ние сме изследвали акваторията на нос „Св. Димитър“ при устието на р. Ропотамо. Тук се открива изключително голямо количество материал от IV - VI в. от н.е. Наред с амфорите ние откриваме и луксозна керамика, внесена по море чак от Северна Африка и Сирия. Един поднос от финопречистена глина е украсен от вътрешната страна с отпечатан орнамент - отгърлица от изображения на скачащи зайчета. Пристанището при устието на Ропотамо продължава да съществува и през епохата на българско-Средновековието. То е отбелязано върху италианските карти. Върху някои от тях то се нарича „Орпотамо“. Напоследък проф. Веселин Бешевлиев установи, че през известен период от средновековието р. Ропотамо е била гранична и външно днешното ѝ име е превод на „Ориопотамо“. Обилният амфорен материал датиращ от епохата на Втората българска държава, напълно подкрепя тезата на Бешевлиев. Сред сграфитокерамиката, открита тук при експедиция на „Морско общество“ - Бургас, има една купичка с изображение на средновековен войн. Това пристанище е продължило да съществува и през османското владичество. При експедициите бяха открити няколко глинени лули от XVII-XVIII век.

Морето продължава да има голямо значение за Странджанската област и през епохата на османското владичество. Най-ярки паметници от тази епоха са едно голямо сребърно съкровище от западноевропейски и турски монети. Ще отбележим само, че в това съкровище има испански монети от 17 век, които са отсечени в презокеанските земи на Средна Америка.

По Странджанското крайбрежие не липсват и шедьоври от ранното българско Възраждане. Най-забележителни сред тях са иконостасите в църквата „Света Богородица“ - Созопол, и в манастирската църква на остров „Болшевик“. При тях имаме влияние на западноевропейските барок и имперския стил от времето на Наполеон Бонапарт. Ктитор на иконостаса и манастира на остров Болшевик през 1802 г. е бил българският възрожденец от Котел хаджи Матей, който е

основател на Хаджипетровия род в Бургас. Той е бил кехая - собственик на многобройни стада и неговото ктиторство на един манастир, разположен сред морската шир, е многозначително. Неговото име е написано върху иконостаса на манастирската църква, наред с упоменаването, че колективен ктитор на иконостаса е църковната община на Василико/Мичурин/.

Странджанският песенен фолклор много ясно изразява отношението на местното българско население към морето. Съществуват много песни, които ни разказват за българите от вътрешността, притежаващи скелни за товарене на дървени въглища на Урдовиза, Атлиман, Чептенескеля. В тези песни се изразява едно чувство, че морето е носител на богатство. Най-ярко това се чувства в една песен от с.Ново Паничарево:

Не му на Вълчан приляга
Във Панчарьово да седи
Със крави оран да оре.
Най му на Вълчан приляга
В Созополя да иде
На море сметка да държи.

Фактите, които изтъкнахме, показват, че странджанското население се е ползувало от богатата на морето още от дълбока древност и през всички исторически епохи. За него морето в повечето случаи е било източник на благоденствие. Морето е играло определяща роля в развитието на културата в странджанската област и ние никога не можем да го пренебрегнем при нейната интерпретация.

ПОДВОДНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ ПО СТРАНДЖАНСКОТО КРАЙБРЕЖИЕ ПРЕЗ 1980 ГОДИНА

Калин Порожанов

В изпълнение на Дългосречната си програма за научни изследвания през 1991 г. формираният се Център за морска история и подводна археология (Център за морски проучвания - Созопол) през 1980 г. работи върху следните обекти на Странджанското Черноморие¹:

1. Остров „Св.Иван“ е скалист остров, който се намира на около 1 км северно от Созопол. В акваторията от северната му страна бяха открити 3 каменни шока, а от южната - 4 каменни котви, 2 каменни шока и една част от каменен шок.

За пръв път във водите от северната страна на острова се откриват археологически материали. Ако те не са резултат от корабокрушения, то може да се очаква /по-нататъшните проучвания ще проверят това/ пристан на същото място. Предположението не е невероятно, като се има пред вид, че от северната страна се намират: единственият на острова извор със сладка вода, а също и бързо използваната от местните рибари таянджизиска хижа.

Находките от южната страна потвърждават тезата², че островът е бил използван за прикритие на чаканци кораби или за временен склад още от бронзовата епоха; в случаи, когато пристанищата на древния Созопол са били препълнени с търговски кораби.

2. При устието на р.Ропотамо има залив с площ около 1500 м². Заливът е сравнително добре защитен от опасните ветрове. В него през 1979 г. бяха открити няколко каменни котви и оловни шока, а през 1980 г. само една оловна стегачка. Несъмнено е, че съществуването на локализираното още през 1979 г. древни пристанище трябва да се свърже с тракийската крепост при Вълчаново кале.³

3. Маслен нос е внушителен скален масив, чиято южна страна затваря от север и северозапад добре защитена от опасни ветрове акватория. Тук през 1980 г., независимо от богатите кампании на предходните няколко години, бяха открити: 5 каменни котви, 4 каменни шока, 4 оловни шока и 3 оловни шока с придружаващите ги оловни стегачки.

Новооткритите находки продължават да потвърждават тезата⁴, че тук е имало котвена стоянка още от бронзовата епоха. Най-древният период от използването на пристанището безспорно трябва да се отнесе във времето, когато то е било охранявано от населението на тракийската крепост на Маслен нос⁵.

За пръв път по нашето крайбрежие, при Маслен нос, се откриват in situ

оловни щокове и оловни стегачки от един и същи дървени котви. Такива неща се случват много рядко в подводната археология - обикновено оловните стегачки на лапите на дървените котви се откриват отделно от щоките им.

4. Заливът „Мирнос“ е малък залив, намиращ се южно от големия залив на Маслен нос. Добре е защитен от северни и северозападни ветрове. Открит бе един оловен щок. Но от тук могат да се очакват още материали, защото местната легенда споменава, че е имало изворче със сладка вода, което доскоро се е използвало от моряци и рибари.

5. Нос Урдовиза затваря от север голям залив, който на юг свършва при устието на р. Карагаач. В тази акватория бяха проведени експедиции през 1973⁶, 1978 и 1979⁷ година. Първата експедиция откри керамика от бронзовата епоха, а другите - котвени материал от ранножелязната. През 1980 г. усилията бяха възнаградени богато - в северната част на залива /под н. Урдовиза/ бе открит дървен кораб, чиято измерима дължина е 22 метра. Невъзможно е да се определи от коя епоха е, тъй като е зарит в пясъка и е нужно да бъде направен подводен археологически сондаж със смучачна машина.

Общи изводи: 1. Новият проблем, който се въвежда в подводната археология, се поставя от откритите при Маслен нос 3/три/ оловни щока с оловните стегачки на същите дървени котви, на които са принадлежали и щоките. Прави впечатление, че щоките са т.нар. „римски“ тип. „Римски“, защото корабът от I-II в., открит чрез отводняването на езерото Неми в Италия през 20-те години, е имал такъв тип котви. До 1980 г. всички други типове оловни щокове са откривани без стегачки, както и обратното - всички стегачки без щокове. Това дава известно основание да се предложи идеята, че оловните стегачки започват да се използват с икономическото и военното настъпване на Рим по нашите брегове. Ако това твърдение издържи проверката на времето, то ще трябва да очакваме подобни находки и при използването от римляните стари тракийски пристанища по Дунавския лимес.

От техническа гледна точка е необходимо да се поясни, че ролята на оловната стегачка до внедряването ѝ най-вероятно е изпълнявало въже, което е пристягало и придържало дървените лапи към дървения ствол. Съществува и друг вариант - котвите да са били еднолапи, но дървото да е било така подбирано, че от ствол и клон естествено да се оформя котва.

11. Голяма част от каменните котви по Странджанското Черноморие не намират преки аналогии с тези в Средиземно море. Видовете скали, от които те са изработвани, се откриват по крайбрежието /визуално определяне/. Очевидно това ще сочи техния местен произход. Датировката им XVI-XII в. пр.н.е.⁸, т.е. използването им от крайбрежните траки няколко века преди гръцката колонизация поставя в нова светлина проблема за древноелинското поселване по европейския тракийски бряг на Черно море. За да бъде изяснен той, трябва да се свърже: 1/ с вътрешнотракийското държавно, политическо и икономическо развитие, което ще обясни намаляването и изчезването на тракийския флот след първите векове на 1 хил. пр.н.е. и 2/ с онези традиционни маршрути в корабоплаването, които са съществували много преди провеждането на Великата гръцка колонизация. Заселването на европейския тракийски бряг на Черно море с милетски колонисти може да се обясни с факта, че са съществували отколенни трайни връзки между малоазийските и европейските траки. На базата на тази

по-стара културна традиция ще се наслоят и развият елинските /по-късни/ трако-елинските/ контакти от VIII - VII век пр.н.е. насетне.

БЕЛЕЖКИ

1. Резултатите от проучванията на Странджанското черноморско крайбрежие през 1979 г. са публикувани от К.Порожанов. V.Popov, Les recherches archeologiques sous-marines du centre d'histoire maritime et d'archeologie sous-marine de Sozopol, Thracia, Pontica I, Sozopol 1979, С., 1982, с. 311-316.
2. К.Порожанов, Подводните археологически изследвания на експедиция „Аполония-Странджа - 76“, Бюлетин на Клуба на ТНТМ при ИФ на СУ „Кл.Охридски“ № 2, С., 1977 г., с.11. Виж последно по въпроса Мегалитите в Тракия, част II Тракия Понтика, С., 1982
3. Б.Димитров, Тракийски крепости в околностите на Аполония, Понтика, Студентски проучвания, I, С., 1973, с.7-9 и заснеманията на Г.Възвъзова на с.209, 211, 212.
4. К.Порожанов, V.Popov, Les recherches.
5. Б.Димитров, Тракийски крепости..., с.6-7 и заснеманията на Г.Възвъзова и Я.Банков на с.209,210.
6. М.Лазаров, Потъналата флотилия, Вн, 1975, с.20.
7. К.Порожанов, Отчет на БМП за проведени подводни археологически експедиции през 1978 г.; Същият, Отчет на БМП за проведени подводни археологически експедиции през 1979 г.
8. Виж последно по въпроса Мегалитите в Тракия, ч.II Тракия Понтика. С., 1982

СТРАНДЖАНСКО-САКАРСКИЯТ ГРАНИЧЕН РАЙОН ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Атанас Попов

Земите по северозападните склонове на Странджа и източните склонове на Сакар планина заемат част от Тракия, източно и западно на р. Тунджа, с добре напоявана, плодородна почва и мек климат, поради което били обитавани много отдавна. Този район е свързан с изключително важни пътища, които имали стратегическо и голямо икономическо значение при контактите и влиянията на Изтока и Запада. Тези земи от най-дълбока древност са нестделими от историята на старите траки, създали одриската държава. През Средновековието тук е преминавала границата и най-често са ставали българо-византийските военни стълкновения. Много пъти през средновековното големи и решаващо значение за българската държава войскови единици са били разполагани между Странджа и Сакар, прегрупирали се тук и преминавали за настъпление към Одрин или Цариград. Многократно тези земи са били обект на опустошителни набези както на византийци, така и на българи в продължителния двубой за отстояване на българския етнически елемент на юг от Балкана.

През VI в. и началото на VII в. славяните нахлули масово на Балканския полуостров. По времето на Ираклий /610-641/ плътно била заселена със славянски племена цяла Тракия. Славянските поселения достигнали чак до Цариград. Тогава със славянско население бил населен и този край.

За осигуряване отбраната срещу създадената българска държава /681/, византийският император Константин IV Погонат /668-685/, организирал в земите между Цариград и Стара планина голяма военна-административна единица - тема Тракия.¹ В тази тема са влизали земите между Странджа и Сакар планина със своите крепости, които сега били възобновени и подсилени.

За пръв път територии от този край били включени в границите на българската държава през 705 г. Заради помощта, която хан Тервел /700-721/ оказал на сваления византийски император Юстиниан II да си възвърне престола, на България била отстъпена областта Загора. Според изричните указания на сключения договор, границата достигала до Милесна,² т.е. до възвишенията по днешната българо-турска граница. Договорът между България и Византия през 716 г. потвърдил отново тази граница.

Названието „Загора“ или „Загория“ на областта, както и други славянски селищни имена са убедително доказателство за етническите промени в Северна и Източна Тракия и за наличието на трайно отседнало славянско население.

През 756 г. византийският император Константин V Копроним организирал

нашите собствена земя, старият плешиа император и взема всичко и забрани
испелите и излезе срещу него владетелит Крум, за да воюва... и отиде, за
опустоши...; б/ ... аз направих моя брат, и стратегът Леси нека бъде негов
подчинен. От Берон и... Дуитроми за дясната страна е първенец ичиргу булията
Тук /Цог/ и стратегите Вардан и Йоан са негови подчинени. За лявата страна на
моята държава /саракт/- Анхиало, Девелт, Созопол и Ганули - главатар е боялет
кавхан Иратанс, а Кордил и Григорас са му подчинени стратегии." 7

Хамбарлийският надпис ясно показва, че земите на Странджанско-Сакар-
ския район са влизали в състава на присъединените територии. Те били поставени
под управлението и военната команда на ичиргу бояла Тук /Цог/, за дясната
страна и на бояла кавхан Иратанс - за лявата.

От 812 до 814 г. българските войски водели решителни и успешни действия
против Византия в Тракия, като достигнали чак до стените на Цариград.
Гръцкото население, което живеело смесено със славяните в тези земи, се
разбягало. Така станало в гръцките селища Анхиало, Проват, Никсиди и други.
Така станало и в района на Сакар планина.⁸ По този начин славянският облик на
Тракия се засилвал още повече.

Наред с това и Крум пристигнал и към изселване на гръцкото население от
Тракия и заселването му в откъднунавските български земи. Така от Одринско
били изселени около 10 хиляди души, от Люлебургаско - около 50 хиляди, и т.н.
Наред с това била проведена и открита антихристиянска кампания, в резултат на
която много византийски християни били погубени.⁹ Така Тракия още повече
добила славянски облик.

Към края на 814 г. между България и Византия бил сключен 30-годишен
мирен договор. Неговите условия били записани на каменна колона, известна
като Сюлейманкьоский надпис. По въпроса за границата в него се казва:
„Сключиха мир за 30 години. Първата от 11 съгласувани глави е за територията.

Тя нека се простира от Давелт до Потамокастел. /вер. крепостта при с.Воден, на
р. Поповска/ и между двете Аврелева /Сакар и Девшиш могила/ и до многоброй-
бродове /на Тунджа/ и между Валзина /до дн.с. Главан, Старозагорско/ и
Агатоняки /северно от Одрин/ до Левка и Констанция /до дн.гр. Марица/ и към
Макри дивада /до дн.с. Узунджово, Хасковско/ и Хеброс /Марица/ и до планината
Хемус /Стара планина/. До тук стана установяването на границата." 10 Така

значителна част от Странджанско-Сакарския край и официално, по силата на
международен мирен договор, бил включен в пределите на българската държава.

През IX-X век този край бил неразделна част от българската държава и
като пограничен район е играл голяма и важна стратегическа роля в българо-
византийските отношения.

През 863 г. военните действия между България и Византия засегнали и
Странджанско-Сакарския край. При сключения мир обаче, въпреки някои
корекции на границата по Черноморското крайбрежие, земите по поречието на
Тунджа останали в пределите на България.¹¹

В края на IX и началото на X в., по времето на цар Симеон /893-927/,
Източна Тракия била главна арена на бойни действия между България и
Византия. Още по време на първата война през 894 г., продължила до 896 г.,
сраженията се водели в района на Одрин и Българофигон /дн.Баба Ески/.¹²
Земите между Странджа и Сакар били изходна база и оттук преминавали

първия си поход срещу България и спечелил битката при Маркела до днешния гр. Карнобат. Тогава именно той завоювал областта Загора, като я присъединил към новосъздадената област /тема/ Македония с център Одрин.³ Територията на Странджанско-Сакарския край също преминала във византийски ръце.

До края на VIII в. Странджанско-Сакарският край останал в пределите на Византия. Но това било само временно. Погледите на българската църква били насочени на юг и освобождаването на този край било само въпрос на време. И наистина, още през 791 г., когато византийците нарушили мира и предприели поход към България, българският хан Кардам /777-802/ навлязъл с войската си дълбоко във византийска територия. Срещата между българи и византийци станала при крепостта Пронат, североизточно от Одрин. Първото сражение било спечелено от българите и още през нощта византийската армия се оттегляла от полесражението. Но и българите не били готови да водят голяма война „поради което не организирали преследване и се върнали обратно. На следната година византийците предприели нов поход и достигнали до крепостта „Маркела“, но тук били съвършено разбити. В български плен паднал целият им обоз заедно с хазната.⁴ По всичко изглежда, че бил сключен мир и били извършени някои териториални промени в полза на България, но по-голямата част от Блъховския край останала във Византия.

След четири години, през 796 г. Византия отказала да плаща ежегодния данък и дори императорът потеглил с войска против България. От своя страна и хан Кардам се спуснал с войските си по долината на р. Тунджа и навлязъл във византийските предели. И този път срещата между двете войски станала близо до Одрин. Византийците се настанили на Голата Авролева, дн. Дервишка могила. Българите заели Гористата Авролева, дн. Сакар планина. Двете войски стояли така една срещу друга в продължение на 17 дни, без нито една от тях да предприеме първа нападение. Хронистите не дават никакви сведения за по-нататъшния развой на събитията, но по всичко изглежда, че е бил сключен мир и границите останали непроменени.⁵ В случая обаче е важен фактът, че само за пет години на два пъти български войски прекосвали този край и не срещали никаква съпротива, което показва, че властта на Византия тук била слаба.

В началото на IX век събитията взели друг обрат. През 811 г. българите нанесли съкрушително поражение на византийците във Върбидския проход /17 юли/ и под предводителството на хан Крум предприели широко настъпление на юг от Стара планина. През 812 г. те превзели важните градове и крепости Месемврия /дн. Несебър/, Девелт, Констанция /при дн. гр. Марица/, Анхиало /дн. Поморие/, Берое, Филипопол и др. По същото време били окончателно освободени и включени трайно в пределите на българската държава и земите на Странджанско-Сакарския край.⁶

Новоприсъединените земи в Тракия били включени в българското военно административно устройство. Сведения за тази реорганизация дава известният Хамбарлийски надпис, намерен в околностите на дн.с. Маломирско, отстоящо на 7 км югоизточно от Елхово. Той гласи: „а/... и брат му не го изостави и излезе и бог му даде да опустоши следните места и крепости: Сердика, Дебелт, Констанция, Версиникия, Адрианопол. Той превзе тези защитени крепости. А на останалите крепости бог даде страх и те /ромеите/ ги напуснаха и избягаха. Долината земя, той зароби тази земя, оттдето излезе с цялата си войска и изгори

главните български сили, за да нанесат удар на византийците.

През днешния Елховски район преминавали българските войски и го време на новите бойни действия, започнали през 913 г. и завършили с превземането на Одрин през 914 г.¹³ По време на голямата война през 917 г., завършила с разгрома на византийската армия при р. Ахелой (до Поморие), Странджанско-Сакарският край останал настрана от театъра на бойните действия, но продължавал да играе важна роля в общия ход на събитията. Така било и през следващите години, когато на няколко пъти българските войски навлизали в Източна Тракия и достигали до стените на Цариград.¹⁴

През втората половина на X век земите между Странджа и Сакар отново станали арена на бойни действия. През 967 г. византийците нарушили мира, навлезли в България и достигнали чак до р. Ахелой. Три години по-късно обединените сили на българите и руси навлезли в Източна Тракия, като достигнали до околностите на Одрин.¹⁵ Изходна база за тези нападения била областта Загора и по-точно земите по северозападните склонове на Странджа и източните склонове на Сакар планина.

След освобождаването от византийска власт и по-точно след разгрома на византийците в Травненския проход през 1190 г. няма сведения за бойни действия в областта на Одрин. Византийският летописец Никита Хоннат съобщава: „Те /българите/ оттогава не прекратяваха нахлуванията със своята скитска фаланга, имайки пред вид да разрушат някое укрепление, да разграбят няколко села или пък да разорят известни градове. И те опустошаваха всичко, каквото им попаднело по пътя, като нападаха ту Пловдив, ту обсаждаха Средец, а понякога достигаха дори до Одрин.“¹⁶ Сред тези събития особено се откроява голямата победа на българо-куманските отряди начело с цар Асен I /1187-1196/, нанесена при Аркадиопол (днешен Люлебургас) над византийците начело с пълководецът Алексий Гид и Василий Ватаци. В тази битка, станала в началото на 1194 г., почти цялата византийска войска била унищожена.¹⁷

Още по-бурна била историята по времето на цар Калоян /1197-1207/, когато този район се превърнал в място за съсредоточаване и изходна база на българските войски срещу Византия и образувалата се през 1204 г. Латинска империя.

Когато кръстоносците превзели Цариград, в техни ръце паднали и византийските владения в Тракия. Опитите на цар Калоян за добросъседски отношения с латинците не дали резултат и в началото на 1205 г. конфликтът вече прераснал във война. На страната на българите било и българското население в Тракия, което заедно с византийската аристокрация се вдигнало на въстание. Решителната битка станала при Одрин на 14 април 1205 г. В нея латинците били съвършено разгромени, а техният император Балдуин Фландърски паднал в български плен. Българските войски достигнали чак до стените на Цариград. Отново земите между Странджа и Сакар влезли в пределите на българската държава.¹⁸

По времето на цар Иван Асен II /1218-1241/ земите по поречието на Тунджа, между Сакар и Странджа се намирили трайно в пределите на българската държава. В Дубровнишката грамота, дадена на търговците на град Дубровник за безмитна търговия по цялата българска земя, са споменати и областите /хори/ Боруйска и Одринска.¹⁹ Земите по долното течение на Тунджа, край Сакар и Странджа са влизали в Одринската хора, тъй като са били по-близо до този град.

И след Иван Асен II, при неговите приемници, Странджанско-Сакарският край продължавал да влиза в пределите на българската държава. Дори и тогава, когато на византийските никейски войски през 1246 и 1254 г. се удало да завземат големи части от България /Родопите, Македония и Беломорието/, границата в Източна Тракия продължавала да бъде по Сакар и Дервишката могила.

През пролетта на 1255 г. войната между българи и никейци била пренесена в Източна Тракия. Оттук тръгнала българската войска през есента на същата година, подпомогната от едик 4-хиляден кумански отряд, преминала край Одрин, достигнала в района на Димотика и р. Регина, като нанесла голямо поражение на намиращите се тук никейски гарнизони.²⁰ На следната 1256 г. отново българските и никейските войски се изправили една срещу друга в района на р. Регина. Мирът, който бил сключен между България и Никейската империя при р. Регина през 1256 г., довел до промяна на границата в други райони, но не засегнал района на Странджа и Сакар планина.²¹

През 1257 г. в България започнала междоусобна война. На престола се възкачил боляринът Константин Тих /Асен/. Един от най-опасните негови противници бил боляринът Мицо, зет на бившата българска царица и далечен потомък на Иван Асен II. Той се обособил като самостоятелен владетел в Тракия и Черноморската област, като дори започнал да сече монети. Земите в Странджанския и Сакарския район в продължение на няколко години влизали в неговите владения и едва през 1261 г. били присъединени отново към територията на търновския цар.²²

През 1261 г. никейските войски влезли в Цариград и възобновили Византийската империя. Границата с България по Сакар и Дервиш могила обаче останала непроменена. Византийският летописец Георги Пахимер изрично отбелязва: „Границите на ромейската държава достигаха до Орестиада /Одрин/ и малко по-нататък, а отвъдните земи бяха подвластни на българите”.²³

През 1262 г. отношенията между България и Византия се влошили и българските войски навлезли в Родопската област и Източна Тракия: една част от българите действували по долината на р. Марица, а други в Одринско, като превзели Скопелос, Петра, Скопос, Вризис и други градове и крепости.²⁴ Войната продължила и през следващата 1263 г., но вече била неуспешна за българите. Византийците овладели Черноморското крайбрежие чак до Несебър.²⁵ Сакарският край обаче не бил засегнат от териториалните промени и продължавал да бъде в пределите на България. Той останал в пределите на България чак до 1278 г. През есента и зимата на 1277 г. той все още бил български. Тогава в България вече бушувало селското въстание на Ивайло и византийският император през зимата дошъл в Одрин, обходил околните височини и се погрижил за укрепване на границата²⁶ т.е. граничната ивица продължавала да бъде по Сакар, Дервиш могила и другите възвишения в този район.

По време на въстанието на Ивайло, когато през пролетта на 1278 г. византийските войски разгърнали широки настъпателни действия в Тракия и достигнали чак до Стара планина, събитията засегнали и Сакарския край. Навсякъде византийците срещали упорита съпротива и няма съмнение, че добре укрепеният район по поречието на Тунджа и сега е бил един от първите в борбата против чуждия завоевател.

Отслабването на българската държава при Георги I Тертер /1280-1292/ и особено при Смирнец /1292-1298/ довело до оставането на Странджанския и Сакарския район в пределите на Византия за повече от две десетилетия. Едва началото на XIV век, при Тодор Светослав /1300-1321/ този край бил присъединен отново към България.

През 1303 г. българите се възползвали от тежкото положение на Византия в Мала Азия и предприели широко настъпление по Черноморското крайбрежие и по долината на р. Тунджа. Били освободени градовете Месемврия, Созопол, Агатополи, Росокастро и други, както и цялото поречие на Тунджа до Странджа и Сакар. Византийските войски се опитали да предприемат гrotивоудар, но в битката при р. Скафида /дн. Факийската река/, претърпели тежко поражение. Военните действия продължили още три години с променлив успех, но през 1307 г. бил сключен мир и българската граница била окончателно затвърдена на линията Сакар-Странджа.²⁷

По времето на Михаил III Шишман /1323-1330/ Източна и Средна Тракия станала отново арена на жестоки сражения между българи и византийци. В хода на тази борба, въпреки някои временни неуспехи, България задържала територията от Средна гора до Сакар. С мира от 1328 г. Странджанско-Сакарският район останал в пределите на България.²⁸

През 1330 г., когато българският цар Михаил III Шишман загинал при Велбъжд /дн. Кюстендил/, Византия се възползвала от тежкото положение на България и въпреки че била български съюзник, заграбила областта от Ямбол до Черно море. Само след една година обаче българските войски предприели настъпление в Тракия, разгромили византийците и си възвърнали заграбените територии.

Около средата на XIV век отношенията между България и Византия били нормализирани, но над Балканския полуостров надвиснала нова заплаха. Това били селджукските турци на смирненския владетел Умур бег, които владеели вече почти цяла Мала Азия и предприемали грабителски нападения в Тракия. Повикани като съюзници на Йоан Кантакузин, претендент за цариградски престол, те на три пъти нахлували в южнобългарските земи и достигали чак до околностите на Ямбол - през 1343, 1344 и 1345 г. След всеки от тези набези те се връщали обратно в Мала Азия, като отвеждали със себе си множество мъже и деца в робство, както и огромни стада като плячка.

Особено силно било разоренето в Югоизточна Тракия при нападението през 1346 г. Ето как византийският историк Йоан Кантакузин, съвременник на събитията, описва тези действия: „А онези /турците/, като сметнали немалка загуба да се върнат с празни ръце, се отправили на поход срещу мизите /българите/ и избили и поробили мнозина по време на този поход”. И по-нататък: „А за избитите, поробените и понасящи най-голяма злина хора няма никакво благовидно оправдание. Защото каква несправедливост са извършили хора селяни, жени и пленачета, които ежедневно биват убивани или отвеждани в робство, биват възпитавани във варварски нрави и закони и биват принуждавани да се откажат от бога-творец? Или опозорените жени и девичи, разрушените храмове, потъпканите и осквернени свети неща, предадени в ръцете на безбожници против всякакво право и справедливост... А варварите, като взеха множество пленници от мизите, преминаха в Азия”.²⁹

И така земите край северните склонове на Странджа и в района на Сакар планина в продължение на векове били здрава опора на българската държава във вековната борба с Византия.

През цялото средновековие, във връзка с опустошителните войни между българи и византийци, районът на Странджа и Сакар твърде често бил арена на жестоки сблъсквания. Именно поради това било отделено голямо внимание на неговото укрепяване и отбрана. По хълмовете и склоновете на Странджа и Сакар били изградени много крепости.

Още в ранновизантийската епоха, по времето на император Юстиниан /527-565/ били построени голям брой стратегически постройки, чието предназначение било да спре нападенията на славяни и прабългари по посока на Одрин и Цариград.³⁰ На много места по-късно тези крепости били поправяни и доукрепавани от византийците, а след това и от българите. На някои места българите построили и нови крепости. Поради това на укрепителната система в този край трябва да се гледа като на българска, още повече, че тя се е намирала предимно в пределите на България и е обслужвала българите.

Същевременно по отношение на Източна Тракия и византийци, и българи са провеждали политика на колонизация и изселване на чуждото население. И тук обаче българите излезли победители. Още от VII век тези земи имали подчертано български характер, а чрез продължителното си пребиваване в пределите на българската държава през цялото Средновековие имали почти изключително български облик. Археологическите материали също така подкрепят сведенията на писмените извори за българския етнически облик на този район през различните периоди на Средновековието.

От Средновековието до днес са оцелели и най-лесно се откриват останки от крепости. Особено много руини на средновековни селища и крепости се откриват на изток от р. Тунджа.

В склоновете на Дерwentските височини, отделени от малката р. Славейковска от западните склонове на Странджа, на 2 км южно от с. Иглика, между местностите „Крачанско дере“, „Чаирите“, „Голямото дълбоко“ и „Ситовските кайряци“, се намират останки от крепост, известна под името „Калето“. Тя е изградена от ломени камъни с хоросанова спойка и следи от счукана керемидна в хоросана. Заема равна площадка на едноименна височина с добър обзор. По форма крепостта е четириъгълна. Намират се фрагменти от битова керамика от V-VI в. с гребенчат орнамент, тънкостенна керамика от XI-XII в., така също и средновековна българска керамика с врязана украса - трапчинки и мотив „зиг-заг“ /ъглатушни околоръстни линии/. Керамичният материал и градежът показват, че тази крепост е изградена по времето на усилената строителна дейност на император Юстиниан. Тя е продължила да съществува и през XI-XII век, а така също и през Втората българска държава. В близките околности се намират останки от стари рудници за добиване на олово и желязо.³¹

На върха „Шакир баба“ и в м. „Бегали“ при с. Голям Дерwent има крепост, позната под името „Градицето“. Заедно с крепостта „Калето“ при с. Иглика те охранявали прохода, по който преминавал пътят от Одрин за Елхово и Ямбол.³²

На североизток от Иглика, в землището на голямото с. Воден се намират две крепости, известни с имената Голямото и Малкото градище. Голямото градище е между с. Воден и с. Крайново. То е разположено така, че охранява пътя

към Одрин.³³ Малкото градище е построено на една височина, която е достъпна само от юг. Руините на укрепителното съоръжение показват, че има градежи на две тераси. На по-високата е същинската или вътрешната крепост, а на по-ниската - предградието.³⁴ На изток от Малкото градище, на една поляна, отделена с овраг, личат останки от укрепен манастир. Крепостната му стена затваря четириъгълник. От север и запад при входовете е имало кули с четириъгълни основи. В манастира е имало църква, която била разкрита от селяни в края на миналия век. Открита била и гробница с човешки черепи. На изток от с. Крайново и на югоизток от с. Воден се намират руините на три църкви.³⁵

Един дол отделя двете крепости - Голямото и Малкото градище, от трета крепост - Градището. Тя е била защитена от двойна стена, градена от ломени камъни, споени с бял хоросан. Около крепостите са намирани средновековни монети.³⁶

Край с. Болярово има останки от крепост, с археологически материали от V-VI век и от българското средновековие, което е потвърждение за принадлежността ѝ към българските отбранителни съоръжения в близост до границите с Византия.³⁷

В землището на с. Попово, на 5 км източно от селото, в м. „Джумаята“ или „Ески пазар“ има средновековно селище, просъществувало от XIV до XV век. На голямо пространство се намират фрагменти от глазирана керамика тип „Сграфито“ с геометрични и растителни орнаменти, която се датира от XIII-XIV век. На 50-60 м югозападно от това селище, на левия бряг на р. Поповица, се виждат останки от църква. Градена е от ломен камък, споен с бял хоросан. Плоската, очертан от издигащите се стени до 0,60 м над земята, църквата е еднокорабна, едноапсидна с нартекс.³⁸

Край с. Голямо Шарково, на 2 км източно от селото, на височината, известна под името Асарлък, отделена с една седловина от високия връх Чал баба, се намира средновековна крепост с името на Градището. Околовръстната крепостна стена представлява неправилен многоъгълник. В зависимост от конфигурацията на терена е била изградена и крепостната стена - нещо характерно за средновековните укрепителни съоръжения. Крепостната стена е подсилена с отбранителни съоръжения - малки четириъгълни кули. На най-високото място в ограденото пространство има руини от четириъгълна кула. Височината, която е заемала тази крепост, е едно плато, а укрепеното пространство има около 12 дка площ. Зидарията е смесена - ломени камъни, споени с хоросан и тухлени редове. Местоположението на крепостта е с много добър обзор. Командната височина, на която се намира тя, позволява да се наблюдава чак до Манастирските височини. Тя има очна връзка и с Воденските крепости.³⁹

Редицата от крепости покрай с. Воден и Шарково са охранявали пътя, който минавал през пограничния окоп /еркесия/, между Бакаджиците - Войнички и Малък Арнаутски - към посочените укрепления при Воден и Шарково. На север този път продължавал за Преслав, а на юг към столицата на Византия.

На запад от тези крепости за охраняване на достъпните места за преминаване и свързване с главните пътища Цариград-Одрин-Ямбол или Цариград-Одрин-Пловдив били изградени крепостите в землищата на с. Раздел, Маломирово, Каравелово и гр. Елхово.

Северноизточно от с. Раздел, на разстояние 3-4 км, са руините на средновековна крепост, известна сега като „Кьоситско кале“. Тя обхваща 8 дка площ. Крепостният зид е затварял елипсовидна височина с посока изток-запад. Има останки от квадратни кули и полукръгли бастioni по крепостната стена. Дебелината на крепостния зид е 1,60 м, а на кулите - 1,40 м. Зидарията е от ломен камък, слоен с бял хоросан. Входът е бил от юг. Най-голямата запазена височина на градежа на зидовете е 1,20 м. На повърхността се намират фрагменти от битова керамика от българското Средновековие /XII-XIV в./. От три страни - север, изток и юг, покрай калето тече Лалковската река, затова крепостта е известна и под името „Лалковско кале“. 40

В околностите на с. Маломирово, в м. „Кашла орман“, на 1,5 км северноизточно от селото се намират разрушения от укрепено средновековно селище. При обработка на полето са вадени камъни от постройки. На повърхността се намират фрагменти от средновековна керамика. В северния край на селището има зидан кладенец. Средновековното селище е построено върху културни останки от тракийско и късноантично поселение. В северноизточна посока, на 500 м от селището, има шест надгробни могили. Край селото има следи от малка крепост, наречена „Кале“. От нея бил донесен в с. Маломирово каменният надпис и бил поставен при чешмата в северния край на селото. Според други устни сведения надписът бил донесен от крепостта при с. Болярско. 41 Този ценен паметник за българската история е намерен от братя Шкорпил през 1890 г. и за пръв път неговият текст е публикуван от тях. 42

На 3 км източно от с. Каравелово, на левия бряг на р. Тунджа, се намира средновековна крепост, издигната над антични материали. Останките ѝ са на малка височина, обрасла с храсти. Крепостните зидове са разрушени. По повърхността на терена се намират парчета от средновековна строителна и битова керамика. От тази крепост произхождат сребърни и златни монети, бронзов кръст и др. 43

За охрана на друго разклонение на пътя Одрин-Ямбол, който преминава по бреговете на р. Тунджа, са били построени крепостите край Лесово и Срем. В околностите на с. Лесово, на левия бряг на р. Тунджа, има останки от две крепости с дебели стени, зидани от ломени камъни и хоросан. 44

На 3 км западно от с. Мелница, на границата със с. Срем, се намират руините на крепостта „Градището“ или „Асара“, разположена на едноименна височина на левия бряг на р. Мелница /Дермен дере/. 45 На северозапад е височината „Царски конак“, на югозапад - м. „Юрта“, а на северозапад зад р. Мелница - Кайряк - Манастирчето. Зидарията на околновръстната стена е от ломени камъни, споени с бял хоросан. Планът на крепостта е в зависимост от конфигурацията на терена - неправилен петоъгълник. На най-високата част се намират разрушеният вътрешен градеж, вероятно е имало кула /пирг/. На отделни участъци личат добре лицето на градежа и дебелината на стената - до 2,5 м. От крепостта се открива отличен обзор към м. „Царски конак“, Манастирчето и Юрта. Склоновете на височината, на която е построена крепостта, са стръмни, високи и труднодостъпни. На крепостта има изключително много фрагменти от битова керамика, което показва, че на нейно място е имало укрепление от дълбока древност. Между парчетата от глинени съдове се срещат латенска /от траките/, ранновизантийска /V-VI в./ и средновековна българска керамика /IX-XIV в./

Намерени са и парчета от стъклени гривни от XI-XII век.

В източния и северния край на днешния Елховски район също били изградени крепости и укрепителни съоръжения, чието предназначение било да охраняват граничните български земи и да осигуряват пътищата. Едно от тези укрепителни съоръжения е крепостта на 3 км северозападно от с. Камеч връх. Близко до нея има развалини от манастир и некропол, известен под името "Латински гробища".⁴⁶

На запад от р. Тунджа минавали пътища, които със своите разклонения на север през Стара планина се свързвали с Търново, а на запад - със Стара Загора и Пловдив. По ниския склон на Сакар планина, западно от р. Тунджа, се намират цяла редица крепости, осигуряващи този важен път.

В околностите на Тополовград, на 3 км западно от града, на високо плато, издънка на Сакар, са се запазили градежи от крепостта, наречена „Палеокастро“ (Стара крепост). Тя е била построена от ломени камъни, споени с хоросан. Достъпните места от север били защитени от стената, върху която се издигали две кули. Там е била и портата на крепостта. От нея се открива много добър обзор към Манастирските височини, Бакаджожа, Странджа и Стара планина.⁴⁷

Тези и много други крепости, които е необходимо да се проучат като части от единна укрепителна система по склоновете на Странджа и Сакар планина, са били изградени постепенно и в продължение на десетилетия. Те заемали проходите и речните проломи на планинските масиви и са охранявали преминаващите през тях пътища. Особената им роля се заключавала и в това, че те представлявали гранични крепости и заемали такова място, което е било бляк театър в честите българо-византийски военнополитически конфликти. Сравнително лесната проходимост на Странджа и Сакар е обусловила изграждането на крепостите в по-голяма дълбочина - не само по билната част, но и по хълмистите разклонения и издънки на планините.

Състоянието на проучванията на военноотбранителните съоръжения в Странджанско-Сакарския район от епохата на Средновековието, въпреки стореното от Бр. Никопил Гл. Аянов, Н. Делирадев и други изследователи, е все още в начална фаза. В голяма степен то е резултат на археологически разузнавания и надземни наблюдения, а не на системни археологически разкопки. Необходимо е да се пристъпи към системно изучаване историята на всяка крепост поотделно и след това да се разкрие стратегическата идея и замисъл, вложени в тяхното изграждане. Едновременно с археологическото проучване на крепостите като паметници на средновековната фортификационна архитектура да се съберат и конкретния исторически материал от писмените сведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Г. Острогорски, История Византие, Београд, 1959, с. 146
2. Градски извори за българската история, III, С., 1960, с. 286 (Теофан).
3. Г. Острогорски, цит. съч., с. 198-199.

4. Гръцки извори за българската история, III, с.277 /Геофан/; К.Иречек, Пътвания по България, с.759.
5. Гръцки извори за българската история, III, с.277; В.Н.Златарски, История на българската държава през средните векове, I, I, С., 1970, с.318-319; Ив.Дуйчев, Проучвания върху българското средновековие, С., 1945, с.167.
6. Гръцки извори за българската история, III, с.284 /Геофан/.
7. V.Besevliev, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, № 47, с.120-121, където е посочена и литературата върху него.
8. Гръцки извори за българската история, III, с.284 /Геофан/; В.Златарски, История, I, I, с.261 сл.
9. В.Златарски, История, I, I, с.261; История на България, I, с.70-71.
10. V.Besevliev, цит. съч., № 41, с.190-192; В.Златарски, История, I, I, с.301.
11. В.Златарски, История на българската държава през средните векове, I, 2, С., 1971, с.31.
12. В.Златарски, История, I, 2, с.289-320.
13. В.Златарски, История, I, 2, с.358-374.
14. В.Златарски, История, I, 2, с.376-480.
15. В.Златарски, История, I, 2, с.574-594.
16. В.Златарски, История на българската държава през средните векове, III, С., 1940, с.80.
17. В.Златарски, История, III, с.80.
18. П.Петров, Поражението на латинците при Одрин през 1205 г. и неговото историческо значение, ИПр, 1960, с.26-51.
19. Ив.Дуйчев, Стара българска книжнина, II, С., 1944, с.43.
20. Гръцки извори за българската история, VII; С., 1971, с.193 /Г.Акрополит/; В.Златарски, История, III, с.457.
21. Гръцки извори за българската история, VIII, с.194 /Г.Акрополит/; В.Златарски, История, III, с.458-461.
22. В.Златарски, История, III, с.492-495.
23. I.Pachymeres, De Michaelis et Andronico Palaeologis libritreddecim, II, ed., Bonn, 1835, p.210
24. В.Златарски, История, III, с.503-504.
- Хр.Лопарев, Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII-XIV веке, СПб, 1891, с.49; П.Петров, Българовизантийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“, ИИБИ, VI, С., 1956, с.459 сл.
26. П.Петров, Въстанието на Ивайло /1277-1280/, ГСУ ФИФ, ХХХ, 1955, с.238 сл.
27. Ал.Бурмов, История на България през времето на Шишмановци /1323-1396/. Избрани произведения, I, С., 1968, с.226; История на България, I, с.219.
28. Ал.Бурмов, цит. съч., с.256 сл.
29. Л.Иончев, Из хрониката на Йоан Кантакузин, Родопски сборник, I, С., 1956, с.246.
30. Гръцки извори за българската история, II, с.154-178.
31. Крепостта е спомената от Бр.Шкорпил, Паметници из Българско, с.76; също и в ИРАИК, X, с.515-516; П.Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, I, С., 1953, с.116.
32. Бр.Шкорпил, Паметници из Българско, с.77.
- 33,34,35. Бр.Шкорпил, Паметници из Българско, с.70-71.
36. За трите крепости при Воден вж. Ив.Велков, Прочути крепости. С., 1938; П.Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, с.112.
37. Бр.Шкорпил, Паметници из Българско, с.78; П.Делирадев, цит.съч., с.111.
38. В.Миков, Локализация на някои изчезнали антични и средновековни селища и

крепости в България, Археология, 1968, 4, с.42.

39. За тази крепост първа дават сведения Бр.Шкорпил, Паметници из Българско с.72-73; вж.П.Делирадев, цит.съч., с.124.

П.Делирадев, цит.съч., с.119-120.

42. Mittheilungen aus Osterreich-Ungarn, Wien, 1892, с.98-99, № 26. Преводът на текста е неточен. По-късно с неговото публикуване и проучване се занимава Б.Бешевлиев, Първо български надписи от Хамбарлий, ИИД, XI11, 1933, с.24-48; Първобългарски надписи, ГСУ, XXXI, 1, 1934, с.44-45, 48-49; Ехо от великото наше минало, Завети, II, 1935, с.110-112; Първобългарски надписи, БИБ, V, 2, 1933, с.21 сл.; К.Шкорпил и П.Ников, Надписът от Хамбарлий, Byzantinoslavica, 111, 1951, с.333-382; Ив.Дуйчев, Приноси към средновековната българска история, I. Относно датата на единия Хамбарлийски надпис, ГПНБ, 1937-1939, с.195-197; И.Венедиков, Хамбарлийските надписи разгледани от военно гледище, С., 1937.

43. К.Иречек, Пътувания по България, с.751.

44. П.Делирадев, цит.съч., с.118.

45. Бр.Шкорпил, Паметници из Българско, с.729. Поради недостатъчно проучване на масовия керамичен материал и особено кога е създаден, Бр.Шкорпил са ограничили времето на функциониране на крепостта и са я определили само като римско отбранително съоръжение. Вж.П.Делирадев, цит.съч., с.121.

46. П.Делирадев, цит.съч., с.116.

47. Бр.Шкорпил, Паметници из Българско, с.62-64.

НЯКОИ МОМЕНТИ ОТ ИСТОРИЯТА НА СТРАНДЖА ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО В СВЕТЛИНАТА НА НОВООТКРИТИ ДОКУМЕНТИ

Божидар Димитров

Въпросът за етническия състав на причерноморските странджански селища досега не е разглеждан в българската медиевистична литература. Съществува обаче мнението, изразено преди всичко извън литературата, че населението на странджанските черноморски селища през Средновековието е преобладаващо гръцко - то се подкрепя повече от спомена за реалността отпреди няколко десетилетия, отколкото от изворни данни или научни изследвания. Но както показва някои публикации на документи и географски проучвания, до средата на миналия век населението на странджанските пристанища е било в преобладаващата си част българско. От многобройните доказателства ние ще припомним най-яркото. Когато през 1829 г. руският флот заема Созопол, командуваният военната ескадра адмирал Куманис (от гръцки произход) съобщава, че градът е населен с малко гърци и предимно с българи. Създадената от созополски граждани военна част е наречена официално „Созополска българска дружина“, нейните командири имат чисто български имена - Стайко, Вълчан, Райко¹. Като преобладаващо българско се сочи в документацията на руския флот и населението на Василико и Ахтопол. Част от населението на причерноморските градове, както се установява напоследък, е погърчено във втората половина на XIX век в резултат на целенасочената кампания за реализация на т.н. „Мегали идея“, обединила усилията на гръцката дипломация, училище и Патриаршия. Най-добро доказателство за късното погърчване на част от населението на някои черноморски селища са българските фамилии на някои гръцки родове пак от Созопол - Станкови, Червенкови и пр.²

Изворният материал за проучването на етническите характеристики на причерноморските странджански селища между VII - XV век за съжаление е твърде оскъден, но въпреки това мястото и времето, с което разполагаме тук, не позволява да изложим всички известни данни. Ето защо сега ще разгледаме състоянието на етноса в Странджа само в два момента от осемвековната история на планината през епохата на българското Средновековие - десетилетията след включването ѝ в границите на България в 812 г. и през периода на Втората българска държава.

•••

Както е известно, Странджанското Черноморие е завладяно за първи път трайно от българите в 812 г. след победоносната кампания на Крум в Източна Тракия през есента на същата година. Дотогава ние не знаем нищо за населението на причерноморските странджански селища. Разбира се, може да се предполага, че в тази област, която почти не е страдала от варварските нашествия поради отдалечеността и непроходимостта на Странджа³, се е запазило значително тракийско население. Нещо повече, археологическите наблюдения на странджанските планински крепости в последните години показваха, че в края на V и през VI век⁴ те масово са били изоставени от населението им, което се е изтегнало вероятно в добре укрепените приморски градове - Скафидя, Созопол, Ранули, Урдовиза и Агатополи - без поселищата им да бъдат заети от българи или славяни.

Известни са масовите преселвания на населението от Източна Тракия, подадено на Византийската империя, в отвъддунавска България, предприети по заповед на Крум в 812 - 813 г.⁵ Дали тези мерки са засегнали Странджанското Черноморие засега остава неизвестно. Но за сериозни демографски промени в областта след 812 г. свидетелствуват няколко изворни сведения.

Ще споменем на първо място третата клауза от мирния договор, който България сключва при Омуртаг през 815 г. Според тази клауза „славяните в крайморската част, които не са поданици на императора, трябва да бъдат върнати в техните села“⁶. Под „крайморската част“, без всякакво съмнение, трябва да се разбира именно Странджанското Черноморие, което съгласно договора трябвало да бъде върнато на Византия. Но кои са тези славяни в крайморските селища, които в 815 г. вече живеели там и не са били поданици на императора, т.е. не са живеели там до завладяването им от българите? Единственото възможно обяснение е, че, възползувани от поражението на византийците в 812-814 г. и опразването на цяла Тракия - на места поради бягството на населението, на места поради отвлечането му в отвъддунавските земи, славянските маси от България стихийно са заели опразнените територии и най-вече крайбрежната част на Странджа. Тъй като съгласно договора от 813 г. границата минавала по линията Дебълт-Констанция /в околностите на гр. Марица/ и Странджанското Черноморие оставало във Византия, Омуртаг с право поискал да си върне поданиците, населили територията, която трябвало да върне на Византия. Славянското население, заселило днешното Българско Черноморие, обаче не се е върнало по селата си в старите места, защото Омуртаг не е опразнил тази територия, задържайки я съгласно договора като залог за предаването на Пловдивско, което пък византийците не бързали да сторят. Описанието на похода на кавхан Ибул, предприет именно поради окончателния отказ на Константинопол да предаде Пловдивско, през управлението на Маламир /831 - 836/ в един от първобългарските надписи показва, че тогава българите опустошили земи и крепости около Адрианополис⁷, и че територията на Южното Черноморие очевидно продължавали да бъдат под български контрол. Така войната довела до заселване на славянско население в причерноморските странджански крепости. Тази констатация се потвърждава от данните на археологическите наблюдения на крепостта Ранули /Вълчаново кале при устието на Ропотома/, където бе открита характерната за IX - X век славянска керамика⁸.

Но при археологическите разкопки в някои черноморски крепости /Несебър, Анхияло, Созопол и Ранули/ в пластове от IX - X век се открива и

значително количество керамика от типове, които се свързват с културата на прабългарите⁹. От един първобългарски епиграфски паметник става известно, че приморските крепости на Странджанското Черноморие след 812 г. са били подчинени на кавхан Иратаис, т.е. на втория по значение функционер в българската държавна иерархия¹⁰. Очевидно е, че поради особената стратегическа важност на Странджанското Черноморие, в крайбрежните селища са били заселени и прабългарски колонисти - вероятно бойците от гарнизоните и техните семейства. Следи от това прабългарско заселване са и някои топонимични и ономастични данни в приморска Странджа - Тутхон /българското име на Анхияло/, река Муртогон /около малък Самоков/, с. Ургари, местност Багатур /край Созопол/, множество лични имена, които се считат, че са от прабългарски произход¹¹.

Констатирайки тези факти, не може да не направим заключението, че поради любопитните зигзаги на историческата съдба на Черноморска Странджа, българската народност, която без съмнение е преобладаваща в тази планинска покрайнина на страната след 812 г., е оформена от сливането на трите основни етнически съставки - траки, славяни и прабългари. Един процес, който рядко може да бъде наблюдаван в този чист вид в много краища на българските земи.

• • •

Странджанското Черноморие е откъснато от България и попада под византийска власт вероятно в 969 г. Освободено е след около 220 години още при първите действия на въстаниците, ръководени от братята Асен и Петър в 1187 г. Оттогава с малки прекъсвания Странджанското Черноморие до падането на българските земи в Тракия под османска власт е в границите на българската държава. Каква е съдбата на българското население в причерноморските градове през двувековното робство? Какъв е етническият състав на странджанските черноморски градове през XIII - IX век?

Отговорът на тези въпроси може да се получи от внимателния анализ на някои пасажки в съчиненията на византийски автори - съвременници на епохата - Никита Хониат, Пахимер, Г.Акрополит, Кантакузин, които са и основните информационни източници за българската история през онова време. Доскоро нашата собствена недосетливост ни попречи редица важни сведения, които всъщност се отнасят до събития, развиващи се в Странджа, и в частност в Странджанското Черноморие, да бъдат отнесени към историята на този край. Касае се за някои пасажки, в които гръцките автори описват събития, станали в „Хемус“. Както посочи гръцката изследователка Е.Аздраха¹² за Пахимер, и ние¹³ за останалите споменати по-горе автори; в много случаи, говорейки за „Хемус“, византийските автори между XII и XIV век, както ще видим по-нататък, разбират Странджа. Именно тези пасажки обаче дават интересни сведения за народностния състав на странджанските черноморски селища през епохата. Ето прочее няколко примера:

Името на странджанското пристанище Агатопол се намесва активно в събитията, разиграли се на Балканския полуостров по време на освободителното въстание на българския народ, ръководено от братята Асен и Петър, избухнало в

1185 г. След контраофанзивата на Исак II Ангел през лятото на същата година братята били принудени да се изтеглят в отвъддунавските земи. Още през пролетта на следващата година въстаниците преминали Дунав и източностаропланските проходи и водени от местни хора, според Никита Хониат, се установили на лагер край Агатопол¹⁴. Исак II Ангел се опитал да отвлече българските сили от тази област, като насочил силите си към Филипопол и Верея /Стара Загора/. Очевидно византийците се стараели да избягнат операции в планинските местности на Странджа. Но тактиката, която наложил Асен, провалила усилията на императора - българите се появявали веднага там, където императорската армия се отдалечавала. Според Никита Хониат¹⁵, когато императорът се отправил към Агатопол /след завземането на Филипопол и Верея - б.а./, за да спре нападенията на варварите, българите атакували областта около Филипопол. Щом той се приближил до мястото на опустошението /района на Филипопол/, българските войски отново се появили в областта на Агатопол.

Прави впечатление подчертаният интерес на ръководителите на въстанието към областта на Агатопол - района на Средна Странджа. Въпросът е от какво е обусловено това внимание към една все пак периферна област от българските земи, в която военните операции носят и сериозен риск поради близостта с големите военно-административни центрове на империята - Адрианопол, Виза, а и самия Константинопол. Отговорът може да се намери в обяснението на Никита Хониат за причините на въстанието - масовото недоволство на скоговъдното българско население от допълнителните данъци, изземвани в натура, неособени за отпразнуването на сватбата на византийския император Исак II Ангел с десетгодишната унгарска принцеса. Никита Хониат твърди, че освен около Търново въстанието предизвикало недоволство и масово надигане на население в крепостите на „Хемус“ около Анхало¹⁶. За да определим по-точно този район, именно сега трябва да разгледаме въпроса за съдържанието, което внасят в понятието „Хемус“ византийските автори от XII - XIV век. Когато Пахимер описва крепостите в „Хемус“, завладени от Светослав Тертер през 1307 г., той изрежда Ктения, Росокастро, Созопол, Агатопол, Месемврия и Анхало¹⁷. Първите четири се намират в Странджа, последните две в Горнотракийската низина и нито една в Стара планина. Никифор Григора, разказвайки за похода на византийците в 1331 г. срещу „крепостите в Хемус“, които преминали доброволно на страната на Иван Александър, съобщава, че той превзел някои от тях и стигнал до Росокастро /в северните поли на Странджа/, където бил пресрещнат от войските на българския цар¹⁸. Очевидно „походът в Хемус“ се е развил изцяло в Странджа. Че с името „Хемус“ византийските автори през XIII - XIV век означават Странджа, става съвсем ясно от разказа на Григора за ситуацията, в която изпаднали остатъците от византийската армия, укрила се в Росокастро след поражението. Те загубили надеждата да се доберат до съюзен крайбрежен град, защото Анхало бил враждебен, а месемврийското население изклало византийския гарнизон. „Същото направили и всички крепости в Хемус“ съобщава Григора¹⁹. В полите на Стара планина освен Анхало и Несебър други крайбрежни крепости не е имало. И ако византийците не са могли да разчитат на убежище в Скафиди, Созопол, Урдовиза и Агатопол - четирите странджански крайбрежни крепости, до които впрочем Росокастро е много по-близо, отколкото Анхало и Несебър, то е защото именно тях визира Григора между всички останали

крайбрежни крепости в „Мемус“, чието население изклало византийските гарнизони. В такъв случай съобщението на Никита Хониат за масовото недоволство на населението в „Мемус“ около Анхиало ще трябва също да се отнесе за района на Северна и Средна Странджа. Ниските и полегатите хълмове на тази част на планината, умереният средногодишен климат действително представляват идеална територия за развитие на скотовъдството. Както може да се види от грамотата, която Андроник II Палеолог дал в 1316 г. на гражданите на Монемвасия в Пелопонес и с която между другото се разрешавало на монемвасийските търговци да изнасят без данъци животни в Константинопол от трите странджански пристанища - Созопол, Агатопол и Мидия²⁰. Странджа е била един от основните източници за задоволяване на потребностите на столицата от месо. Намиращи се най-близо до столицата, странджанци са били сериозно засегнати от изземванията за сватбата на Исак II Ангел. Изглежда областта и то Приморие то е въстанала в 1185 г. едновременно с областта около Търново. Тогава походите на Асен и Петър към Агатопол в 1186 г., а и последвалите акции на българските въстаници в този район намират обяснение с подкрепата, която ръководителите на въстанието са искали да окажат на населението в едно от основните огнища на българското освободително движение. Това ново тълкуване на изворните сведения, които предлагаме и което ни се струва трудно оспоримо, доказва един неподозиран факт от българската история, който определя Странджа и Странджанското Черноморие като един от центровете на успешното движение за освобождение на България от византийска власт в 1185 г.

Останалите цитирани по-горе сведения за събитията в 1307, 1322 и 1332 г. ясно показват, че населението на странджанските черноморски крепости при първа възможност отхвърля византийския ярем и минава под скиптъра на българските владетели. И ако тези сведения все пак непряко сочат, че българското население по Черноморието преобладава, ще си позволим да приведем още един цитат от Кантакузин. Разказвайки за присъединяването на крепостите до Сливен, т.е. крепостите в Странджа, към претендента за българския трон Войсил в 1332 г., византийският автор пише „те /жителите на крепостите - б.а./ се присъединили без бой, поради това, че били от същия род“²¹.

Работейки с документи, съдържащи данни за средновековната история на българските черноморски градове, в последно време се натъкнахме на интересни сведения за българското присъствие в странджанското пристанище Созопол през XII - XIV век. Един от гръцките кодекси на Ватиканската библиотека, копиран в XII век в манастира „Св. Йоан Продром“ край Созопол, съдържа старобългарски преписки от същата епоха²² - едно указание, че част от монасите в манастира са били българи. В един дарствен документ на Константинополската патриаршия от 1270 г. другият созополски манастир „Св. св. Кирик и Юлита“ е наречен с българското име Козилица.²³ Най-сетне водачът на созополското население в 1352 г., според Кантакузин, носи чисто българско име - Кризич²⁴.

Приведените данни свидетелствуват за преобладаването на българския народностен елемент в странджанските черноморски селища през периода на двете средновековни български държави. Разбира се, ние не смятаме, че с това съобщение се изчерпват въпросите, които темата поставя и между които особено интересни са въпросите за съотношението на различните етнически съставки в крайбрежните градове, социалният състав на българското население, развитието

на народностните и социалните отношения в различни периоди - въпроси, които поради своята значимост, трябва да станат задачи на проучванията на медиевистите, които изследват Българското Черноморие.

ЛИТЕРАТУРА

1. В. Конобеев, Българското национално-освободително движение, София, 1969.
2. А. Разбойников, Созопол и Пловдивската колония, Пловдив, 1926, с. 18-20.
3. Проскор. Opera omnia, 7. 40 /ed Haurgt/.
4. Б. Димитров, Тракийски крепости по „Меден рид“ край Созопол, Тракийски мегалити, т. 1, София, 1977, с. 82 и сл.
5. За тези събития вж. В. Златарски, История на Българската държава, т. 1, ч. 1, с. 255 и сл.
6. V. Beschvliev, Die Protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, p. 190-192.
7. Ibidem, p. 156-158; За тези събития вж. В. Златарски, История на Българската държава, София, 1918, с. 301-337.
8. Б. Димитров, За местонахождението на крепостта Ганули, Студентски проучвания, т. 1, 1973, с. 17-20.
9. Б. Димитров, Следи от прабългарско заселване по Южното Черноморие в IX век, Плиска-Преслав, 1976, с. 217 и сл.
10. V. Beschvliev, op. cit., p. 125-126, 220-221; N 47.
11. Б. Димитров, Созопол, Сборник - Български средновековни градове и крепости, Варна, 1981.
12. C. Asdracha, La Terme „Naemos“ chez Pachymère, Studia Balcanica, 10, p. 137-143.
13. Б. Димитров, Агатополи, Сборник български средновековни градове и крепости, Варна, 1981.
14. Nicet. Choniast. Historia, p. 485, 3 - 492 /ed Bekkerus/.
15. Ibidem, 515.3 - 520.12.
16. Ibidem, 481.17 - 482.
17. Bachym., De Michael et Andronico Paleologis /ed Bekkerus/.
18. Niceph. Gregor. Byzantina historia, I, 483.21 - 486.2.
19. Ibidem, p. 487.1 - 488.9.
20. G. Sphrantzes, Chronicon, p. 403 /ed Weber/.
21. Ioan Cantacuz. p. 172.7 - 174 /ed Schopeni/.
22. Cod. Rez. Svec. N 34.
23. E. Astruc, Une acte patriarchal inedit de l'epoque des Paleologues, Melange Henry Gregoire, 4, 1950, p. 21.
24. Б. Димитров, Созопол, Сборник...

ПРОУЧВАНИЯТА В ДЕБЕЛТ - ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

н.с. к.и.н. Стефан Дамянов

Нашите земи от най-дълбока древност са били център на блестящи и високо развити култури. Във връзка с юбилея на българската държава особено значение придобиват археологическите проучвания на сревновековните български центрове. Видно място сред тях заемат останките на големите средновековни български градове на територията на Бургаски окръг - Несебър, Дебелт, Анхияло, Голое.

Ред обективни причини налагаха през последните години концентрирането на археологическите проучвания в окръга върху обекти от крайбрежието, поради което паметниците от вътрешността останаха на заден план.

Един от най-перспективните райони за проучване са околностите на с. Дебелт. Голяма част от паметниците са нанесени на картата, направена в началото на века от К. Микортия. Тук, освен развалините на средновековния български град, се намират останките на римската колония Деултум. Колонията е основана по времето на император Веспасиан от ветерани на VIII Августовски легион. В северния край на селото минава граничният окоп „Еркесия“, защитава дълги години България от византийските нахлувания, и много други паметници от различни епохи. Тяхното проучване бе планирано в рамките на Националната програма за изследване и развитие на Странджа и Сакар, а също в Окръжната програма „Бургас“ - 1300.

Започването на строителството на голям металургичен комбинат южно от селото наложи ускоряването на археологическите проучвания. Според изискванията на Закона за защита на паметниците на културата ръководството на комбината пое финансирането на работите. Постигната бе договореност за взимане на всички необходими мерки за запазване на ценните исторически паметници, влизайки в територията на строителната площадка.

По решение на научния съвет на Археологическия институт и музей при БАН за работа на терена бе сформирал голям колектив от специалисти. В него са включени представители на Националния исторически музей и Окръжна дирекция „Културно-историческо наследство“ - Бургас. В колектива участвуват освен археолози, художник, архитект, фотограф, реставратор и други специалисти. Привлечени са студенти-стажанти от СУ „Климент Охридски“.

Преди започване на проучванията бяха направени самолетни снимки и геодезично заснемане на средновековния български град и близкия до него скален некропол. Интензивната работа позволи през месеците юли, август и септември да бъде изяснена стратиграфията на културните напластявания. Установено бе, че градът е съществувал през две епохи - ранносредновековната -

IV-VIII в. и по времето на Втората българска държава - XII-XIV в.

Двойни крепостни стени надеждно са опасвали от всички страни платото на естествено защитен хълм с отличен обзор. От юг, запад и север го е заобикаляла Грудовската река, а от изток - блатото. Досега е проучено външното лице на почти половината от вътрешната крепостна стена. Тя е фундирана направо върху скалата. Дебелината ѝ достига 2,5 м. Лицата са оформени с големи правоъгълни, грубо дялани квадри, споени с бял хоросан. Често пъти дължината на отделни камъни достига 1,30-1,50 м. На места са запазени на височина до 2 метра. Между лицата има пълнеж от ломени камъни, обилно споени с бял хоросан.

На източната стена са разкрити две ълови кули и една междинна. Разстоянието между тях е 30 м. Югоизточната е ветрилообразна или капковидна, с диаметри 8,25 и 7,30 м. Междинната и североизточната са почти квадратни, 6,40 x 7,20 м и 6,40 x 6,10 м. Подовете им са настлани с плочест камък. Имат цокъл от големи квадри, а нагоре стените са били изградени от по-малки камъни, грижливо одялани и подредени.

Особено интересна е междинната кула. Тук много добре личат двата стрателни периода. Съоръжението е опожарено и разрушено. Дебелината на горелия пласт е 0,30 м. В него се откриват само фрагменти от рановизантийска керамика. Над този пласт има хоросанена замазка. Хоросанът е чист, бял без примеси от счукана тухла. Вярност това е подовото ниво на кулата от времето на Втората българска държава. Средновековната кула е изградена направо върху разрушението с малък отстъп навътре. Тя е изградена от камъни с лицево одялване. На места са използвани и фрагменти от тухли за попълване.

На няколко места пред крепостната стена се виждат останки от опожарени рановизантийски сгради. Върху ъгъла на една от тях минава средновековната крепостна стена.

При свалинето на насапа около стената бяха открити многобройни предмети, свързани със средновековния български бит. На първо място трябва да се спомене характерната за Втората българска държава трапезна керамика - паници, купи, чаши, покрити с разноцветна глеч. Находките убедително показват високото майсторство на средновековните български грънчари и майстори-декоратори. Намерени са и различни предмети, свързани с домашния бит и занаятите - художествено украсени костени дръжки, ножове, прешлени за вретено, тежести за стан, железни огрибки, токи за колан и др. Особено красиви са многобройните гривни от цветно стъкло. Те говорят за развит вкус към красивото у средновековната българска жена. Част от материалите са свързани с въоръжението на българските воини - върхове на железни стрели, каменни бойни топци. Интересни са и първите открити медни и посребрени корубести монети, които се отнасят към XII-XIII в.

В скоро време ще започнат проучванията на вътрешността на града, където се надяваме да попаднем на още по-интересни открития. Вече с увереност може да се твърди, че през Средновековието тук се е намирал един от най-големите български градове на юг от Балкана.

На изток от града започна изследването на некропола, разположен върху голяма площ. Досега са проучени 10 погребения. Гробовете са изсечени в скалата и имат правоъгълна форма с дълбочина до 1,80 м. На повърхността около гробните ями се виждат жлебове за поставяне на големи каменни плочи. При

разчистване на гробовете бяха открити цели и фрагментирани съдове, бронзови монети от римската императорска епоха и др. По тях може да се установи, че некрополът е функционирал през II-III в. - времето на най-големия разцвет на античния Деултум. Някои гробове са били преизползвани през късната античност и Средновековието, защото около тях бяха открити материали и от тези епохи.

При извършване на полево археологическо разузнаване бе установено, че в районна на строителството има и други обекти от различни исторически периоди. Тахното специфично археологическо проучване е една от най-важните ни задачи в близко време.

Археологическите разкопки в околностите на Дебелт ще продължат повече от 10 години. По мащаб на работата и по важност на научните проблеми, които ще се решават тук, проучванията ще се превърнат в едни от най-значителните в нашата страна. През следващите години ще се разшири значително колективът от специалисти, ще бъде изградена и оборудвана модерна археологическа база, която ще даде възможност за интензифициране на археологическия труд. Прилагането на най-съвременните методи на работа ще позволи създаването на документация на високо научно ниво, за постигане на максимални резултати.

Необходимо е да се започне своевременно консервиране на средновековния град и на скалния некропол. Експонирането на тези паметници е важна и неотложна задача. Близостта на с.Дебелт до окръжния център ще позволи паметниците около него да се превърнат в източник за патриотично възпитание и прекрасен кът за културен отдих както за посетителите, така и за работниците и служителите на новостроящия се металургичен комбинат.

Проучванията в района на Дебелт няма да постигнат изцяло своята цел, ако останат делю само на тесен кръг специалисти. Необходима е намесата на обществеността в окръга. Ние изказваме благодарност на колектива от своевременната помощ, оказана ни от Окръжния комитет на БКП, ОНС и Дирекция „Културно-историческо наследство“ - Бургас.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иречек К. Пътувания по България, С., 1899 г., с.772.
2. Шкорпил Х. и К. Няколко бележки върху археологическите изследвания в Тракия", Пловдив, 1885, с.26 и сл.
3. Шкорпил Х. и К. Министерски сборник, т.IV, 1891, с.133 сл.
4. Благоев Н., Сборник в чест и памет на Луи Ле е, 1925 г. /отделен отпечатък/, с.1-10 с карта.
5. Панделеев Ив. ИБАН, 1926-27, с.306 сл.
6. Геров Б. Земевладението в Римска Тракия и Мизия /1-111 в./ ГСУ - КНФ, т.LXXII, кн.2, София, 1950 г., с.30, 32-34, 41-49, 62-64, 71, 103, 117, 132, 142.
7. Jurukova J., Die Münzprägung von Deultum /Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 8, Griechisches Münzwerk/, Berlin, 1973.
8. Иванов Т. ИАИ, XV11, 1950 г., с.326 сл.
9. Овчаров Д., ГСУ - КНФ, LX111/1, 1970 г., С., 1971 г., с.443 сл.

СТРАФИТО КЕРАМИКА ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ ДЕБЕЛТ

Цоня Дражева

През 716 година границата на българската държава за първи път е изтеглена на юг от Балкана. Започва строителството на старобългарския пограничен окоп Еркесия, чието начало е при средновековния град Дебелт. Когато през 812 година градът е превзет от хан Крум, византийското население е изселено в Северна Добруджа и Дебелт е превърнат във важна българска погранична крепост. За неговото голямо значение през IX-X в. говори честото му споменаване в старобългарските надписи и византийски извори от този период.

В епохата на византийското владичество /1018-1187 г./ вероятно градът запада, тъй като губи своето значение на граничен пункт и както повечето от крепостите в Източна Тракия става жертва на опустошителните нашествия на печенези и кумани.

За развитието на Дебелт по време на Второто българско царство изворовите данни са твърде оскъдни. Но неговото възраждане се потвърждава от археологическите проучвания на средновековната крепост, започнали през 1980 година. Поправките на крепостните съоръжения от този период, многобройните находки, свързани с военното снаряжение, бита и занаятчийството, дават една точна картина за активното му икономическо развитие.

Керамиката, която е най-масовият материал от находките, е важен източник за изясняване на някои моменти от материалната култура на средновековния Дебелт. Особен интерес за нас представлява художествената или т.нар. трапезна керамика, която дава представа и за развитието на естетическите виждания на средновековния човек, тя е една изява на художествената култура в този период.

Разглеждането на въпроса за художествената трапезна керамика от XII-XIV в. от Дебелт придобива значение и поради факта, че досега от района на Странджа, като изключим Черноморското крайбрежие, не са известни други подобни материали.

Поради характера на обектите, които бяха проучени: източната крепостна стена с прилежащите ѝ три кули и силно разрушения от случайни изкопни работи пласт от XII-XIV в., изследваният керамичен материал е в по-голямата си част фрагментиран. Много малко съдове дадоха възможност за пълна реставрация. Ето защо ще се спрем главно на декоративните елементи на откритата художествена керамика.

Най-характерният белег на средновековната художествена керамика е, че тя е глазирана и украсена със „сграфито“ техника. Затова в литературата е прието и наименованието „сграфито“ керамика. Сграфито керамиката се налага през XII-XIV в. като заместител на скъпите гравирани металически съдове. Евтината суровина и пол-лесният начин на изработка са условие за нейното бързо разпространение в целия Средиземноморски свят и Византия, откъдето прониква и в България. Многобройните находки в големите средновековни центрове¹ и наличието на следи от местни работилници² имат голямо значение при изучаване развитието на художествените занаяти, достигнали голям разцвет по време на Втората българска държава.

При разглеждания материал от Дебелт прави впечатление, че най-характерните форми са дълбоките паници с изправен или леко извит навън устен ръб, силно разлати чинии, полусферични купички и чашки с една дръжка. Всички съдове са с по-високи или пръстеновидни кухи столчета. В повечето случаи украсата е само от вътрешната страна, а от външната съдовете са покрити отчасти или изцяло с бяла ангоба. Някои от малките купички и чашките са украсени и отвън.

Техниката на украсата е следната. Съдовете са потапяни в бяла ангоба и върху нея с острие е врязана рисунката, при което се отнема част от ангобата. След това съдовете са покривани с безцветна глазура, при което рисунката изпква с естествения цвят на глината. В други случаи имаме оцветяване на рисунката с по-дебел слой цветна глазура и съдът се изпича веднъж. Така приготвен, съдът се потапя отново в безцветна глазура и се изпича втори път. Понякога при украсата са използвани петна и ивици от цветна глазура и така се получава полихромна рисунка.

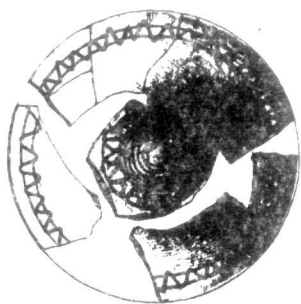
По графичната украса разглежданите съдове и фрагменти със сграфито украса могат да се разделят на няколко групи: с геометрична украса; с растителна украса; с изображения на птици, животни и хора. В много случаи обаче тези мотиви се срещат в съчетание.

При повечето съдове украсата е поставена хоризонтално, като отделни пояси са подчертавали различните части на съда-дъното, стените и устния ръб. Срещат се и фрагменти с радиална украса и отделни медальони, запълнени с геометричен и растителен орнамент.³

При първата група съдове с геометрична украса най-често използвано е съчетанието от прави и вълнисти линии, подобно на украсата върху обикновената керамика от този период.⁴ /Обр.1/ Друг характерен орнамент представлява комбинацията от снопчета къси вертикални линии, редуващи се с „есове“.⁵ /Обр.2/ Използват се и съчетания от орнаменти рибя кост, триъгълници, ромбове, елипси, волути и т.нар. „оковиден орнамент“, зигзагообразно и шахматно начупени линии. На някои дъна се среща и кръстовидна украса, като четирите междинни полета са запълнени с друг орнамент./Обр.3/

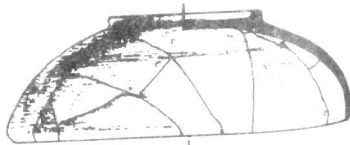
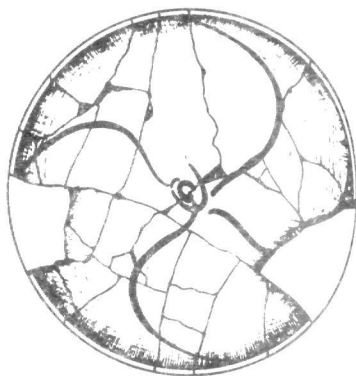
В сграфито керамиката от Дебелт растителните мотиви са силно стилизирани и в повечето случаи съчетани с геометрични елементи. Една от най-често срещаните украси е „розетата“, като прави впечатление нейната опростеност и монохромност.⁶/Обр.4,5/

Оригинален по свободното интерпретиране е и мотивът „развод“, известен в нашата литература още с името „повлек“.⁷ При разглежданите материали от

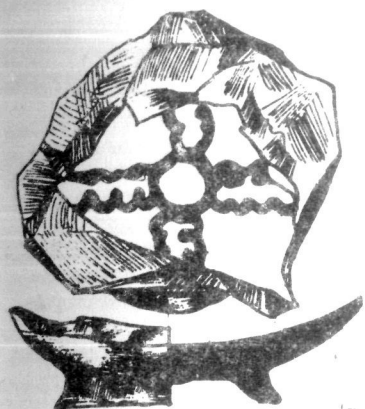
Обр. 2.

Обр. 1. 5

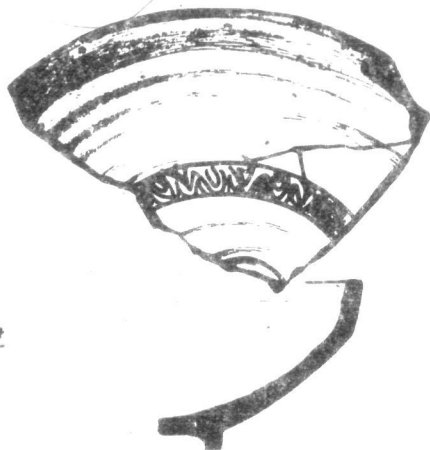

Обр. 4.

Обр. 3.

Обр. 5.

Обр. 6.

Обр. 7.

Дебелт той се среща самостоятелно /Обр.6/ и в съчетание с друг тип украса /Обр.7/, като основната вълниста линия-стъблото, се разклонява в срещуположни посоки с различни растителни елементи-листа, палмети, полупалмети и др. В повечето случаи обаче тези елементи са силно стилизирани до вид на начупена линия или спирала, обърната с извивките си нагоре или надолу./Обр.6/

Много малко са откритите фрагменти, на които личат части от животински и човешки изображения. Запазени са два фрагмента с глава и част от опашка на птица.⁸ Интересно е изображението на митично животно, вероятно грифон /Обр.7/ върху стена от паница.⁹ Върху друг фрагмент се вижда долната част от много схематично предадена човешка фигура.¹⁰

Голямото разнообразие на сграфито керамиката от средновековния Дебелт ни дава основание да считаме, че тя е навлязла широко в бита на неговите жители и е играела определена роля при развитието на тяхното художествено светоусещане. Опростяването на декоративния мотив, влошената техника на производство при по-голяма част от изследваните материали говори за една масова занаятчийска продукция, като не трябва да се изключва и възможността от съществуването на местен керамичен производствен център.

За решаването на този въпрос е необходимо проучването на големите местни глинести находища в района от специализиран колектив, съвместно с катедра „Силикати“ при ВХТИ - Бургас.

Настоящият преглед на сграфито керамиката от Дебелт има за цел преди всичко да илюстрира наличността на този вид находки в средновековната крепост. А нейният произход и аналогии можем да докажем след едни бъдещи, по-задълбочени проучвания, които ще обогатят материала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кр.Миятев - Художествена керамика, Сб.„Мадара“, 1, 1934 г.; Й.Чангова - Към проучването на сграфито керамиката в България от ХII-XIV в., сп.Археология, 1962 г., кн.2; С.Георгиева и В.Димова - Замъкът в средновековния град Червен, ИАИ, ХХХ, 1967 г.; С.Георгиева - Керамиката от двореца на Царевец, Сб.„Царевград Търнов“, 11, 1974 г.; М.Станчева - Средновековна сграфито керамика от София, Сб.„Сердика“, т.1, 1964 г.
2. Д.Ив.Димитров - Работилница за трапезна керамика във Варна, ИВАД, XI, Варна, 1960 г.; Ал.Кузев - Археологически данни за производство на сграфито керамика във Варна през ХII-XIV в. - ИИМВ, XI, 1975 г.
3. Радиалният начин на украса е типичен за мюсюлманския Изток, докато във Византия и Средновековна България се използва главно хоризонталния.
4. Характерна украса, срещана масово във всички български средновековни центрове: С.Георгиева - цит. съч., М.Станчева - цит. съч., Й.Чангова - цит. съч. и др.
5. Аналогия в материалите от Средновековния Херсонес, А.Л.Якобсон, Средновековния Херсонес /ХII-XIV в./, МИАСССР, 17.
6. Често срещана украса при съдове от Несебър, Търново, Херсонес.
7. Този мотив се среща при съдове от Търново, Сердика, Варна, Несебър и др. - цит. съч.
8. Птицата е предпочитан елемент в християнското изкуство. Най-често са изобразявани гъбци, орли, соколи, патици.
9. Изображения на грифони са известни от Търново, Херсонес, Мелник /непуб./
10. Човешки фигури върху сграфито керамика се срещат по-често в средновековните центрове по Черноморието /влияние на византийското изкуство/.

СТРАНДЖАНСКИЯТ КРАЙ И РУСКО-ТУРСКИТЕ ВОЙНИ ПРЕЗ XIX ВЕК

Цонко Генов

Странджа планина заема важно място в историческата съдба на България. Тази малка земя, изпълнена с гъсти гори, тучни поляни с ярки цветове и бистри реки, е населявана от предприемчиви родолюбци, т.нар. рупци и загорци. Тя е дала своя принос в освободителното дело на България. До средата на XIX век се споменават най-малко двадесет селища, а фактически сърцето, центърът на Странджа - Хасекията, още от XV век е била вакъфско султанско владение. В същото време местното население в района на стратегическите пътища, водещи към Цариград, имало известни привилегии на войнуваните и продължително време избирало местен Съвет от старейшини - т.нар. „дернек“, който събирал само „баджа параса“ за благотворителни цели. Тези привилегии продължили едва ли не до 30-те години на XIX век, когато султанските власти въвели събирането на кушура и беглика в Хасекията.

В Хасекията били включени селата и колибите по течението на река Велека и Младешка: Българи /Вулгари - Царството на нестинарите/ Граматиково, Кондолово /тогава Морхво, Мързево/, Визица, Калово, Стоилово, Бяла вода /Конак/, Звездец /Гъок тепе/, Бръшлян /Сърмашик/, Моряне /Дингизово/, Ковчас, Евренозово, както и изчезналите села Гарван, Теркиляр по течението на р. Караагач.¹

Но тази на пръв поглед „свободна територия“ в хода на руско-турските войни започнала да изпитва тежестите от нашествието на султанските войски, които се насочвали по пътищата, водещи за Дунава и по на север. Трудно е да се разберат демографските процеси на местното население, което се настанявало в гъстите гори или по крайбрежието на Черно море. През XVIII век в центъра на Хасекията се появила и чума. Не можем и да изключим идването на насилствено изпратени хора в рудниците на Малък Самоков или просто заточеници, включително и т.нар. граматичи, участници, избягали от Кърджалийските отряди. Тази област на Странджа е била странна и имала променлива съдба. Много легенди и предания съществуват за този красив български край - за отвлечения на български в султановия харем, за пиратски нападения откъм морето, за потурчени българи, за хайдушките чети на Страхил и Иидже войвода. В горите бродила дълго време хайдушката дружина на Вълчан войвода. И днес наричат на негово име моста на река Велека, свързващ Малко Търново с Малък Самоков. Особено се прочуват родовете на Бимбеловци, Узуновци, които поддържали будния дух на „своите

крилати коне". В една от къщите на Бимбеловци живял шведският Карл XII след нещастната за него Полтавска битка от 1709 г.²

От селата на групата „Загорци“ се откроява Факия, разположено на важния кръстопът от Люле Бурнас и Лозенград през Карабунар /Грудово/ за Айтос и проходите на Източна Стара планина. По този път минавали всички дипломатически мисии от Полша и Русия, пътешественици. Тук ще споменем Яков Бонгарза - пратеник на полския крал Владислав IV през 1595 г., Георги Красински с Освейчим - оставил пътепис от 1640 г.³ През 1762 г. оттук минава астрономът Йосиф Боискович от Рагуза /Дубровник/, английският пастор Ричард Цолли през 1827 г. Конт де Хотерив /1785 г./ пише, че Факия „е може би най-голямото и във всеки случай най-красивото село в България“.⁴ През 1827 г. в едно описание, представено на руския генерален щаб се казва дословно: „Факия, българско село, по-рано е било доста населено и във време на разцвет е имало 250-300 къщи, но сега едва достигат до 40. Селото е важен пункт поради многоквеството пътища, които се съединяват тук. Жителите му търгуват със зърнени храни в Анхизало и получават тук сол“.⁵ Към областта Равна гора в Странджанския край се намирало селото Кара Бунар, после Средец, а днес Грудово, както с.Росен /Мехмечкьой - някогашно чифликчийско село/.

Като във фокус всички пътища се събирали в Малко Търново - едно от най-будните селища.

Третата група селища, разположени на брега на Черно море - Мичурин /Василико, Царево/, Ахтопол /Каланджа, Деболково/, Резово /Еки кьой/ - се населявало главно от гърци и погърчени българи. Полковник Г.Енекол приписвал с руските войски през 1829 г. пише за Мичурин, че имал 220 къщи и жителите му се занимавали с риболов и корабоплаване. През XVII и XVIII век били и селища на пирати. С пиратство и риболовство се занимавало и населението на оживената касаба Ахтопол. Фон Броняр - австрийски дипломат в Цариград, пътувайки с кораб до Виена, съобщава за Ахтопол, че жителите със собствени кораби извозвали дървен материал за Цариград и Мала Азия. Между Мичурин и Ясна поляна /Алан Кайряк/ каракачаните били настанили своите стада. Този пъстър свят от етнически групи на Странджа - от земеделци, горски работници, рудари, кошничари, скотовъдци и мореплаватели - водил същевременно борба срещу експлоатацията и безчинствата на султанската власт. Разтърсено от кърджалийските метежи в края на XVIII и началото на XIX в., странджанското население постепенно, но уверено поемало пътя на открити бунтове и развивало самобитна култура. Около средата на XIX век в културния център Малко Търново килийното старо училище се превръща в т.нар. голяма килия. Започва строителството на големи къщи със скривалища. През 1821 г. Опш пише за Русокастро, че къщите са разположени „в една обширна, пълна със стада и трев. равнина, строят се мостове, воденици, чешми“.⁶

Още през XVIII век каменоделци украсяват каменни релефи над надгробните плочи на прочутите родове, а в църквите се появяват високохудожествени икони с образите на Константин и Елена - покровители на нестинарите и св.Модест - закрилник на овчарите. Някои от тези икони днес намираме в криптата на Александър Невски. Лозенград /Кирклисе - градът на 40-те църкви/ изпращал иконописци в цяла Странджа.

В началото на XVII век край бреговете на Странджанския край за пръв път

минавали каиците /„чайките“/ на смелите казаши. В изшлото на месец август 1791 г. южно от Бургаския залив са били уловени 20 кораба от руската армада, преследвана след нейния разгром при нос Калиакра от руската ескадра и контраадмирал Ф.Ф.Ушаков.

През 1811 г., в хода на Руско-турската война от 1806-1829 г., в писмо на Александър I новият главнокомандуващ М.И.Кутузов изложил план за настъпване откъд Балкана, като армията се раздели на 3 корпуса. Първият от тях трябвало да премине през Провалийския пролом и Странджа по посока на Одрин. По-късно това оперативно направление е изприцвано от Дибич-Забалкански в Руско-турската война от 1828-1829 година.

По това време в Странджанско действали четири в. Антон Чојворс.

Още повече се разбухил напътният за Странджа през 1829 година, когато пристигнали войските на Дибич-Забалкански след неговия след побед при Балкана по посока на Одрин, след падането на Синополис. Вярно е, че победата при Кюлева войната създава благоприятни обстоятелства за настъпване на политическото настъпване и въпреки че първоначално отрядът е малък, пише, че „20 хиляди души“ от войските руският президент на Балканския полуостров в Странджа, а след това в Одрин. По време на войната след това Странджанският отряд е разширен до 30 хиляди души. Първоначално преследване на българите в излизане от Странджа, върхът на българските поробителите. За разгрома на българите и руските войски голям славен английският офицер Кларк, посещавал Странджанския край през 1829 година.¹⁰

Превземането на Варна в края на 1828 г. открил пътя на русите през Балкана. Руското настъпление към района на Странджа и Одрин се осъществява по сухоземни и морски пътища. Тогава главните сили на руската армия тръгват от Сливен през Ямбол по левия бряг на Гунджа /корпусите на граф Пален и Рот/. Отделен отряд /Будберг/ тръгва от Факия за Кърклис /Позенград/. В спомените си Феликс Фонтон пише: „Във вътрешността на страната ние виждаме набито, бодро и стройно българско племе, въодушевано от надежда за освобождение от омразното иго, жадуващо да има оръжие в ръцете си, за да основе своята независимост на собственост си мъжество. Стига само да свирнем и ние ще имаме под оръжие не десет, не двадесет, а двеста хиляди души“.⁹ На 14 февруари 1829 г. контраадмирал Кумани извършил десант и превзема Созопол. Непосредствено след това тук пристигнали българи от вътрешността на Странджа с молба да им се даде оръжие, за да въстанат. Пратениците на населението уверили командувачия руския черноморски флот адмирал А.Грейг, че са „готови да вземат оръжие... но нямат средства; нямат барут, нито патрони, нито пушки“.

Когато през лятото на 1829 г. пристигнали и сухопътните войски, цяла Странджа се вдигнала на борба. Формирал се доброволчески отряд за събиране на сведения за противника, разузнавачи достигнали до Одрин, Позенград и Люле Бургас. Историкът на войната Лукиянов съобщава, че „докато след преминането на Балкана командувачият българите към сформирания в Созопол отряд подпоручик Стерно бил изпратен от ген.Понсенг из юг към Батак за да събира сведения за броя на неприятелските войски“.¹¹

В разменената претреска между Дибич-Забалкански и руския командир граф Чернишев се намират и документи, които свидетелстват, че руските командувачи виждали в българите „искрен съюзник“, а не „неприятел“.

Руското правителство и дори Николай I приемали помощта на Българите като полезна и съществена. Феликс Петрович Фонтон в своите писма пише: „Българите на Странджа, са ни безкрайно предани и безвъзмездно ни служат за съюзници... по-малко ни е предано духовното съсловие, епископите и архиепископите...“¹²

Снабдени с руско оръжие или с трофейно, доброволческите отряди влязоха с хайдучкия войвода Вълкан от с.Гуок тепе /Звездец/ нападнал турски отряди. За масовото надигане на българите от Странджа на въоръжена борба свидетелстват протоколът от разговора, воден между руския дипломат Иван Балканин и българина Вълкан от с.Чанакчи /Старо Ново Паничарево - Бургаско/ на 26 май 1829 г. в Созопол. Ето и съдържанието на този документ: „Всички Българи подобно на гърците и другите християнски народи с нетърпение очакват пристигането на руските войски, за да се избавят от турското иго и тирания. Най-главните от тях, които живеят в Малко Търново, Малък Самоков и Кърклис /Лозенград/ влезли в заговор против турското правителство и побуждат своите сънародници към въстание. Това тяхно начинание се изпълнява с достатъчно голям успех и вече няколко хиляди българи са готови да вземат оръжието и да действуват заедно с нас в битката с турците.“ По-нататък се съобщава, че българите избрали и изпратили Вълкан, за да моли за оръжие. Българите уверявали, че в Мало Търново имат над 4000 души готови за въоръжаване и че могат да съберат до 20 000 души. Те били въоръжени с 10 души и очакват не повече от 500 руски войници, за да нападат заедно турския пушен завод за артилерийски снаряди в Малък Самоков.¹³ В донесението си до императора лично Дибич съобщава, че „един българин, когото аз изпратих в самия Одрин достави много добри сведения“.¹⁴

В районите на Лозенград и Люле Бургас действували български партизански отряди.¹⁵ Но до въстание масово, всеобщо не могло да се стигне поради тогавашната обстановка. „Да, любезни приятели - писал в писмата си от Дунавската армия споменатият Фонтон - отвъд Балкана ние можехме западно-кръвно да разсъждаваме по Източния въпрос. Тук ние живеем с него, ние го чувстваваме, усещаме, допираме се до раните на нещастните християни“¹⁶

По пътищата на Странджа преминал и пратеникът на Букурецкия български комитет Александър Некович с политическа мисия до Дибич Забалкански три седмици след подписването на Одринския мир в неговата главна квартира. Тогла корпусът на ген.Пален заемал Странджа.

Впоследствие руската главна квартира /през декември 1829 г./ се преместила в Бургас. Шести руски корпус заел крайбрежието от Балкана до Созопол, където зимувала част от руския Черноморски флот.

Използувайки присъствието на русите, българите от Странджански край се стремели да изложат най-малко своята политическа програма, очаквайки съдействие, въпреки клаузите на Одринския мир. Много интересни и съдържателни са въпросите, които жителите на с.Факия предоставили на Фонтон. Не случайно той ги записал дословно в техния първичен вид. Тази първа по рода си по това време политическа програма, поставена във вътрешността на България, а не от емиграцията, възлнува със своето съдържание. Шестнайсетте точки на желетите на Факия, връчени през декември 1829 г., ще предадем в техния оригинален език:

1. Да будем сами волни.

2. Да ми себя да судиме; Турчин суди Турчина да суди и Българите

Българина.

3. Да ми церкви правим когди и где захотим.
4. Да събираме сами цдо е царския данок. А харача да няма во истину, и бумаги няма на харач.
5. Вергила да сами скуниме.
6. Спахи да няма.
7. Субаши да няма нигде.
8. Зулункяри да няма, а где дойде турчин на конак, а он да плати.
9. Да не убивают човешта и не обирают по дорогам и в конаках.
10. Да и буди право свакому, как и на турчина так и българина.
11. Да се и християнско сведочинство приема у суд какво и на турците.
12. Беглик овца да няма.
13. Да и християнска челяд и девойки силом не турчат и за жени не зимат.
14. Да и ми оружия по симо, как ето и турците, слободно.
15. Ангария, биглик да няма и свакий колко душно да плати.
16. Да и православни церквях звоно да има!

При завръщането си от Одрин, жителите на общината, през които минаваше нашата войска, завръщаща се в Русия, я посрещат с радост и със съжаление се прощаваха с победителите, запомнили, че под тяхна защита те се ползуваха със свобода и неприкосновеност на имуществата си. Пребиването на руските войски зад Балкана, вероятно дълго ще се помни от местното население." 18

С изтеглянето на руските войски от Странджанският край в началото на 1830 г., започва и голямото преселение на българите на север към Русия. Много от селата били обезлюдени. Смелите и непоскорни българи от Странджа остават нимот и домовете си, скъсвайки с властта на султана. Като илюстрация на това ще споменем, че само в Малко Търново по сведения на Енхольм през 1829 г. имало 10 000 овце и още повече кози.

Преселниците от Карабунар /Грудово/ се разделяли на две - една част по море с гинии се отправяла към Габрическа и Херсонска губерния, друга - по сухоzemния път през Добруджа за Бесарабия. Преселниците потегляли и от Звездец /Кара Бунар/, Стоилово, Визица, Мързено /Кондолово/, Заберново. /всичките жители от 150 къщи/, М.Търново /създали с.Терновка/, Граматиково - основали село със същото име з Бесарабия.

Две години по-късно, обхванати от носталгия, някои се върнали по родните си места. И днес потомците на десетина семейства в Граматиково се наричат „русийковци“.

В следващите десетилетия настъпило време на консолидация на българите от Странджанско. Настъпил и икономически подъем. Развиват се занаятите: мутафчийство, бигликчийство, абаджийство, терзийство, кожарство, дългерство и златарство. От общото замогване на нацията не изостанал и Странджанският край. Строят се училища и църкви.

Ново през Кримската война /1853-1856/ странджанци очаквали да настъпят промени в политическата съдба на родината. През Странджа минала малката чета на Г.С.Раковски, идваща от Цариград на път за Котленския балкан. Някои от странджанци-емигранти в Русия, се записвали доброволци в българския батальон, формиращ се в Румъния.

Така българите от Странджа дочакали общото развитие на българското

индустриално-освободително и културно развитие през втората половина на XIX век, когато цялата нация изживява и решава борба за национално разкъсване на оковите на петвековното османско иго.

Има данни /според сведенията/ на учителя Пеню Каприлов от с. Граница, че през 1872 г. В. Левски обикаля Странджанския край. Извършва се революционна дейност и по време на Странджанското и Априлското въстание. Жители на Странджа попадат в Одринския затвор.

През пролетта на 1877 г. отново руската армия се появява на Балкана. Започва руско-турската война от 1877-1878 г. в Странджа действували цялата година на войвода. Цялата имала пламъци, зелено и червено с надпис: „За българска свобода, 10 август 1877 г.“ Знаменосен бил Гечо Тодinov от с. Меден брег. Цялата водила боеве с турски аскер и башибозуци при Чагал дере. Името в рът, тара река, Ала Гюн и баяки.

Съвременно около 15 доброволци от странджанските селища влизали в редовете на Българското опълчение /само от Малко Търново се казвали петима/. Стълчещи имало и от Визица, Заберново, Звездец, Копилово, Бягаж, Тояново, Позенград, Грулово и Долно Ябълково. Някои от тях участвали през 1876 г. в Сръбско-турската война.

Още преди русите да минат Балкана покрай Странджанското крайбрежие крайсерувал руският параход „Великият княз Константин“ под командването на кап. II ранг Макаров. Когато войските от II корпус влезли в Бургас, руски крайцери се появили в този район. Общото настъпление на руските армии към Цариград, след победата при Шипка - Шейново на 9 януари 1878 г. биле неудържими. Странжичи отряли навлизат и в Странджа. На 24 февруари являва майор Вишняков влиза в Малко Търново. Пригизтствено слово заминава учителят Недялко Орешков: „Ваше високо военначалство - се казва в словото - неопишуема е картината, неизразим е хоризонта, който покрива: черно робство почти цялото ни отечество. Черното бул, което с голяма тежота виси по половин бързо покриваше лицето и свободата, и чувствителност - ни ли парил, но полека - ска показва се северна зря, която със зарите си разкъсва и дробна силка дейна сила. Положението на гуй разстояние беше съвсем уютно, едно и жалостно. Тираните безсрамно се полниграваха със свята ни християнска вяра, нуде нападнаха и кълнеха славянското ни име; несправедливо противяха се на нашите, ние славянобългарското племе... Книгите ни изгориха; хората ни мъчиха; младиците ни заточиха; учителите ни прогониха; свещеници озлобиха; църквите и църквите затвориха и изгориха. В прах и пепел градове и села изгориха; племството и езика ни нападнаха; чуждестранни юнаци със страшна сила и казаха; м д тъмнина ги хвърлиха, и там косите им изгниха; и от лице земя ги изтриха; местта им фамилийте ни оскуериха, девичи и девойки зорбиха. Девини столетия дена изклаха.“ И по-нататък орагорът с чувство на възмущение изразява радостта на българите от посрещането на освободителите. Съвременен той изказва тъгата към героите, загинали за свободата: „Но жалко толкова няма нашите юнаци да се наслаждават със свободата, те проляха юначката си кръв, те умряха, но техните имена вечно ще живеят. Историята ще се жести от техните подвизи и юначество...“

В този документ се прави и равностетка на щастливото събитие и на политическата ситуация: „Сега цялата вселена остава зачудена... Сега Америка и

редва. Прусия ликува. Австрия умира. Англия негодува. Италия рукоплещи.
Българският народ тържествува. 20

В хода на войната много села в Странджа са опустошени от отстъпващите войски на султана. Избити, изклани и обесени са стотици българи. Реакционните решения на Берлинския конгрес, които наново връщат по-голямата част от Странджанския район в рамките на Османската империя, предизвикват широко недоволство. В Лозенградския окръг в началото на 1879 г., където управител е Атанас Узунов - заместникът на Васил Левски, се подготвя въстание.

По-късно обезправена Странджа става гнездо на нова революционна дейност - през 1903 г. избухва славното Преображенско въстание, а през 1912 Трета българска армия започва своя освободителен поход в хода на Балканската война.

Б Е И Е Ж К И

1. Една комплексна научна експедиция на БАН в Странджанския край, сп., "Природа", год. IV /1955/, кн. 5, с.97-101.
2. Иван Дунчев. За пътуванията на Карл XII, сп., "Родина", 1939, II, кн.1, с.170-171.
3. Периодическо списание, год. XIX-XX, 1903, с.66.
4. Г.Занетов. Едно пътуване от Цариград до Яч в Молдова през зимата на 1785 г., Периодическо списание кн. XVI, 1905, с.395.
5. В.Йоцов. От Тулча до Цариград, сп., "Родина", 1939 г., кн. 2, с.145.
6. Цит. сп., "Природа", год. IV /1955/, с.38.
7. Ф.Ф.Ушаков, Сб. Документи, м.1951, с.35.
8. Лукьянович. Описание турецкой войны 1828 и 1829 годов, ч.1-IV, с.18, с.184-1847, с.256.
9. Ф.П.Фонтоп. Хумористични, политически и военни писма из главната квартира на Дунавската армия в 1828-1829 г., БИБ IV, 1931 г., кн.2-3, с.269.
10. Освобождението, 1877-1878 г., с.1958, с.15.
11. Пос.сч., Лукьянович, ч. IV, с.52-53.
12. Пос.сч., Ф.П.Фонтоп, с.252.
13. Ради Боев. Българите в Руско-турската война 1828-1829 г. Известия на Националния военноисторически музей, т. IV, с.1980, с.69-70.
14. В.Д.Конобеев. Българското националноосвободително движение, с.1972, с.256-257.
15. Николай Жечев. Участието на българите в Руско-турската война 1828-1829 г. Балкан, 5, г.1980.
16. Пос.сч., Ф.П.Фонтоп, с.291.
17. Пак там, с.301-302.
18. Пос.сч., Лукьянович, IV ч., с.197.
19. В. "Сливница", 3 април 1912 г. Знамето се съхранява в Националния военноисторически музей.
20. НБКМ, БИА. Ф 67 11: А 5714.

ЕДНО ПЪТУВАНЕ В ТРАКИЯ ОТ ЕСЕНТА НА 1829 ГОДИНА

Илия Тодов

През лятото на 1829 година руските войски - след близо двегодишна зетоната кампания - за първи път спигат европейските поделения на Цариград, заемат и първата столица на османите в Европа - Одрин. Успешната война дава възможност на русите - освен другите блага - да се запознаят отблизо с миналото и настоящето на окупираните земи. Топляков, Липовици, Енекер, Дюамел, Фонфен издават спомени със свои рисунки и вписания, проучвания и наблюдения върху балканските प्रदेशа на Османската империя. От това време е и едно малко известно у нас описание на пътуване в Тракия, издадено анонимно в Париж през 1834 година под заглавие "Recherches sur l'empire de Romélie".¹ Вероятно неговият автор е библиотекарят на император Николай I придворният съветник Седжер (C. Seuger). Заедно с художника Огюст Дезобри той пътува по суша от Санкт-Петербург на 12 август 1829 г. и през Одрин по море стига в Бургас на 4 септември 1829 година. Пътешествениците се настаняват в една изоставена турска къща, откъдето се откриват чудесни изгледи към Бургаския залив - сложен и прозрачен, сета оживен от многобройните транспортни кораби. Градът бил малък - разположен в дъното на едноименния залив, който наброявал 350 къщи, от които най-много посетения заслужавали име. Останалото било само купчина от мизерни дървени бараки, обитавани от гърци и от известен брой българи; виждали се само две твърде скромни джамии и една рушаща се гръцка църква; жителите-турси били избягали от града, гърците и българите продавали някои хранителни продукти, пшеница и лозяно местно вино. Малките кораби могли през лятото да се приближават много близо до брега, но през зимата Бургас не предлагал никаква сигурност за корабоплаването, убежище се търсело предимно в Созопол. Градът бил окупиран от русите, защото притежавал склад за муниции и за хранителни припаси, иначе неговите укрепления били незначителни - състояли се от една батарея, която изглеждало турците да са поставили набырзо. Тя се състояла от няколко стари оръдия с голям калибър, твърде лошо поставени и почти негодни за употреба.

От Бургас Седжер се отправя към Одрин. Вън от града, приближавайки се до Странджа, се срещали многобройни чепци, построени от благочестиви мюсюлмани; те доставяли сладка вода на бургаското население, тъй като градът притежавал само кладенци с блудкавосолена вода. Склоновете на Странджа били покрити с дървета, авторът забелязал клен, орех, липа, кестен и особено няколко гигантски платана, дъбът се срещал рядко и изглеждал изроден. Пътят за Одрин

през Карабунар, Къзълкисе, Буюк Боялък и Буюк Дервент през лятото не представляват трудности (Седжер пътувал с три екипажа), но през зимата той поставял почти непреодолими пречки. Къзълкисе било българско село, чието население с успех отглеждало лозя. Виното, което придворният съветник опитал, било доста добро, гроздето - чудесно. Буюк Боялък - друго българско село, чийто жители въртели значителна търговия с пшеница с Одрин, изглеждало да се радва на известна заможност. Последна спирка преди Одрин било голямото турско село Буюк Дервент.

Одрин отдалеч изглеждал чудесно - елегантните минарета и куполите на многобройните джамии, възлизавани от залезващото слънце, веднага грабнали възторга на пътника. Но, члизайки в града през едно от многото гробища, които го заобикаляли - и които, според Седжер, сигурно заемали площ, равна, ако не и по-обширна, с тази, върху която той се простирал, възвращението бързо се сменяло с разочарование при вида на тесните, лошо настлани или въобще ненастлани улици, криволичещи сред повечето дървени и лошо построени къщи; навсякъде се виждали руини, стада от отвратителни кучета, тълпи от дрипави просияци; освен джамии, нито една сграда, чиято архитектура да говорела за вкус или богатство на нейните обитатели. По нищо Одрин не би могъл да издържи сравнението с нито един от големите европейски градове. Градският интериор предлагал същия вид на разнебитеност, на отблъскваща мръсотия и мизерия, който имали всички градове на Румелия и от които Одрин се различавал само по броя на своите жители.

На "Али-паша" обаче - главния пазар на Одрин - околото било приятен интригувано от разнообразието на костюмите и от пъстротата на множеството, съставено от хора от всички народности, облечени всеки според своята страна, ранг и положение, но най-вече по един твърде живописен начин. Сред турците - с важно държание и мъжка красота - лесно се различавали маслиненият тен на азиатците, хубавите правилни черти на гърците, лукавите очи на арменците, откритото лице на българина, косият поглед на евреите, жълтеникавата физиономия на циганина. Пазарът - представляващ една дълга улица, прорязана от множество пасажки, - бил съставен от безкрайно множество магазини, снабдени с всички необходими за живот хранителни продукти, и павал вид за една голяма активност. Императорският библиотекар забелязал твърде малко произведения на европейската индустрия, дори скъпоценните азиатски платове не били в изобилие. Изобщо, този пазар не отговорил на очакванията на автора и на идеята, която той предварително имал за богатството на един ориенталски пазар, но все пак на това място се срещали много просияци, слепци и даже прокажени, които досаждали докато изпросят милостинята на минаващите.

Одринските манифактури доставяли малко артикули за износ, изключая марокена, който се произвеждал в голямо количество и с едно съвършено качество. Неговото оцветяване ангажирало много бояджийници, които не стоели по-долу от най-добрите подобни френски и английски работилници. Копригениите и памучните платове се видели на Седжер с посредствено качество и безкусни десени. Градът притежавал няколко фабрики за фесове, също три фабрики за макарони, които задоволявали само местни нужди. Одрин изнасял сапун и скорбяла в голямо количество; произвеждалият тутюн бил с посредствено качество; одринските лули били по-лоши от люлебургските; местните оръжей-

притежавал малко манифактури за копирнени и памучни платове, но пък последните били отлични. Местните гърци произвеждали значително количество обикновени тъкани за собствени нужди; миркепът стоял по-долу от одринския; виното, с посредствено качество, се потребявало в града. Основните артикули на града за износ били тютюнят и керамиката, изнасяна чрез Смирна и твърдо търсена в Цариград и Азия.

След Димотика Седжер е изпратен от Дибич в Кърк-Клис /Лозенград/ и Виза. Напускателски Одрин в посока към Лозенград, пътят водел около час през хубава местност, покрита с лозя, плодни дървета и памучни плантации. Много скоро обаче се навлизало в една обширна възниста равнина, която се простирала до Лозенград. В това необработено пространство, въпреки с богата почва и хубав климат, не се забелязвали други следи от човешки живот освен няколкото бродещи пастири-българи. Безлюдността на тези места още от пръв поглед оставяла мъчително впечатление и показвала пороците на едно деспотично и неадекватно управление. Лозенград - също като Одрин - отдалеч изглеждал достатъчно живописен, но в града имало само тесни и мръсни улици, повечето къщи не били от камък, при това се и рушели; имало една бедна гръцка църква - малка и разнебитена, макар градът на турски да се наричал Кърк-Клис /Четиридесет църкви/ а на гръцки Саранда Еклисие /също Четиридесет църкви/. Наброявали се около 15-16 х. души, от които две трети мюсюлмани, останалите - гърци, българи, малко цигани и няколко еврейски семейства; нито една по-голяма манифактура, незначителен пазар. Богатите околности на града произвеждали зърнени храни в изобилие, както и плодове и зеленчуци; но основната култура била лозата. Произвежданото тук червено вино напомняло доста на Седжер бургундското и било най-доброто, което той могъл да вкуси в Тракия; виното и суретното месо били основните износни артикули на Лозенград; недълго след него по пътя за Виза местността придобивала отново вида на необработената равнина, която първите пресекали на път за Лозенград.

Бунар-Хисар, през който гинавал пътят на Седжер за Виза, бил обитаван само от турци и от известно число български работници.

Виза имала 7-8 х. жители, девет малко забележителни джамии и една гръцка църква; една трета от населението било мюсюлманско. Градчето имало малко или никакви манифактури, околностите му, обработвани от гърци и българи, произвеждали немного вино с ниско качество, но се събирали богати реколти от пшеница, ечемик, просо, рж. Зеленчуците и озошните градини раждали изобилие, особено пъпеши и лук, който много се търсел в Цариград. Лукът и дървесината били основните продукти, с които Виза търгувала навън.

От Виза Седжер се връща обратно в Одрин, а в началото на ноември през Ямбол и Сливен замества за Бургас.

Ямбол броил около 10 х. души, от които половината мюсюлмани, останалите - българи и евреи. Градът имал единадесет джамии, две малки на вид гръцки църкви, две синагоги, един доста добре снабден пазар и много чешми и кладенци. Околностите били богати на земеделски продукти особено на ориз; тук се отглеждало и огромно количество добитък, продаван в Цариград. Произвеждало се известно количество миркен, обикновени кишими и тъкани, много пастърма. Лозята, кожите и вълната се изнасяли в равне и то значително количество. Изобщо, този малък тогава град се виждал на придворния съветник с

растящо благополучие и то благодарение на дейността, развивана от българите. В града се продавало и розово масло - много по-хубаво от онова, което могло да се намери в Одрин.

Пространството между Ямбол и Сливен било обработено, особено в близост до последния град, по начин, който превъзхождал всичко видно от Седжър дотогава. Многобройните потоци, пресичащи Сливен, движели множество воденици и манфактури. Градът имал 20 х. души, от които половината мюсюлмани, останалото се представляло от българи главно и известно число гърци и арменци. Градът и неговите околности предлагали всички елементи на една богата и разнообразна индустрия, макар че особено забележителни били местните оръжейници. Турското правителство купувало от тук годишно до 12 х. пушечни циви, плашайки само по двадесет пиастра на парче. Пазарът, който имал около 500 дюкяна, бил много добре снабден с европейски и азиатски произведения, както и с изделия, произвеждани на място; измежду последните Седжър забелязал значително количество от обикновени платове, много килими с превъзходно качество и с богати и разнообразни десени, марокен, конски покривала, много произведения от желязо, розово масло. Търговията с памук, който се доставял от Анатолия, била значителна; в Австрия се изнасяли много вълна, лой и сурови кожи; околностите произвеждали много вино, но зимите били твърде студени за черницата. Една част от суровото желязо се доставяла от Русия - другата - от Самоков. Изобщо, в Сливен личала една дейна и процъфтяваща индустрия; но градът съществувал едва от век и не притежавал почти нито една забележителна сграда.

Карнобат имал между 6 и 7 х. жители, от които половината мюсюлмани; повечето от обитателите на града се занимавали с отглеждане на добитък, от който правели много пастьрма за износ. Добитъкът, кожата, лойта и земеделските продукти съставлявали основното им богатство. Единственият забележителен артикул, който се произвеждал тук, бил марокенът.

Поморие наброявало 5-6 х. души, повечето от които гърци и българи; числото на турците, които притежавали само една джамия, било незначително. Имало шест, почти напълно разнебитени - изключая митрополията - християнски църкви. Въпреки че градът няма достатъчно добре защитено пристанище, той въртял активна каботажна търговия с Цариград и Анатолия, където изнасял сол с посредствено качество, която в по-голямата си част се добивала в солниците - собственост на султана - в околностите на града. Повечето от жителите се занимавали със земеделие и риболов; поморийските рибари минавали и за превъзходни моряци. В околностите се произвеждало добро вино, което много приличало, на онова от Борделе / *vin de Graves* /; това вино и рибата били основните износни продукти на града. Макар, обаче, населението на града да се радвало на известна заможност, много от него продавало имотите си на ниски дени и се готвело да емигрира.

Несебър - обитавал се главно от гърци - около 4 х. души, и от известно число българи, а турците не били повече от 800 души. Измежду несебърските рибари имало превъзходни моряци, много ценени в турската флота. Нямало и следа от манфактурно производство, пазарът бил от най-бедните. Несебърци се занимавали със земеделие, лозарство, риболов и търговия. В околностите имало много дървесина, от която се строели кораби. Седжър дори забелязал един

военен бриг, който турското правителство било поръчало при местните корабни майстори. Много от жителите на града били склонни в този момент да търсят убежище в Русия.

Последният град, който посетил Седжер, бил Созопол - тогава само с около 3 х. души гърци и известно число българи; жителите се занимавали с каботажна търговия, риболов и земеделие.

Седжер не се е задоволил само с регистриране на видяното, той правил проучвания и то не само на старините в Тракия /всъщност в неговата книга описанието на старини заема твърде незначително място/. Наред с икономиката, търговията, демографията той е наблюдавал промените и техните тенденции в етнодемографската структура на Тракия, изказал е мнения върху същността и перспективите на Танзимата. Именно във вътрешността на провинцията /той е във Виза/ Седжер е поразен от слабостта на Османската империя и от бързината, с която намалявало мюсюлманското население. Сред западащите румелийски турци, християнското население бързо се увеличавало - гърците като ловки граждани, но особено българите в селото като дейни и работливи земеделци, по негово мнение заслужавали едно постоянно внимание. При едно покровителствено управление християнското население - смята библиотекарят - би заместило скоро мюсюлманите в тази хубава, но - тогава - пустинна Румелия. С общата западнаост и изоставеност на провинцията обаче контрастирали местата, населени от българи - навсякъде, отбелязва авторът, където тези трудолюбиви земеделци се установявали, земята приобивала друг облик, българските села, заобиколени от зеленчукови и овощни градини, имали чист и заможен вид; но за нещастие, богатата на българи били често ограбвани от техните господари-варвари, които били неспособни да схванат грамадните преимущества, които един толкова сръчен и работлив народ би доцесъл на страната при едно покровителствено управление. Най-вече в Сливен Седжер е поразен от активността на българите и от тяхната пригодност за механични работи. Макар и да отстъпвали на турците във фабрикацията на оръжия, те ги превъзхождали много във всички други клонове на една богата индустрия. Колкото повече човек изучава тази нация - бележи Седжер, - толкова повече той се изкушава да ѝ даде предпочитание пред гърците от Румелия. Макар че българите разделяли с тези, последните, тяхната съдба на всички християни под турско владичество, изглеждало, че българите понасяли робството с повече достойнство и показвали повече независимост. Между гърци и българи съществувало и ясно разграничение, двете народности твърде рядко се свързвали с бракове, в града живеели в смесени квартали, но извън него обитавали по принцип различни селища. Макар гърцката кръв - смята Седжер - да била по-хубава, и гърцката физиономия - по-благородна, българинът бил по-як, по-издръжлив на умора и в своите черти носел вид на откровеност, независимост и чистота, който липсвал на гърците. Изобщо, гъркът разбирал повече от търговия и корабоплаване, българинът бил повече нагоден към земеделието въобще и особено към лозарството. Българските села имали по-прогледлив облик от тези на гърците, селскостопанските им култури - по-богати и по-разнообразни, добитъкът им - по-многоброен и по-грижливо гледан, жилищата им - по-добре поддържани и по-чисти. Българинът пазел и много от войнствения дух на своите славянски прадеди. Не се примирявал с мюсюлманското иго. Каквото и да се говорело, несъмнено - заключава Седжер -

мюсюлманското владичество трябва да тежело като воденачен камък на това християнско население.

В Сливен Седжер виждал първите кървани на изселването се българи. Той смята, че броят на изселниците би бил много по-голям, ако българите били едърчени с пари, с които да задоволят нуждите си по пътя. Земеделецът в Румелия се радвал на заможност, която често не се срещала в много цивилизовани страни на Европа. Но тази заможност, резултат от упорит труд върху богата почва и при добър климат, била твърде несигурна, зависейки много от произвола на господарите на страната.

Седжер внимателно се вглеждал и в гърците от Румелия. Освен с българите, той ги съпоставял и с останалите народности от Тракия, както и с техните древни предшественици. Авторът посетил одринския и несепърския митрополит (неговият престола бил гръцки). Несепърският владика, у когото Седжер виждал един достоен прелат, притежавал релефнообразни познания - нещо повече, релкико у духовенството в тази страна - не преставяйки да моли небето за едно по-добро бъдеще, сиповено принасял владика на румелийските гърци, които били толкова, стига да изрази на митрополита, - кляните толкова високо невежество, колкото било необходимо да ги направи. Истината, говори Седжер, въздушен е от тези църковни спорове за древна Гърция и за хубавите характери на нейните гърци. Митрополитът могъл да изпита само чувство на мъстна илюстрация и на не-сдържан и неправедливо - на презрение за поданиците така виско населе. Идват до толкова силно и силно, а неговият глас бил на Тракия, на гърците и на турците. Той бил не само на останало много време, а само време, на едно варварско, тоталитарно и едно нечестно време, който е унижаването на робството.

Само в последно време, когато помества в съчинението си и някои факти, дава за турците, като е бил че десет месеца, прекарал сред едно население, което не е било език. Бил непосредствен срок, за да се опознае и прати на много той, особено във време на война, революции и нещастия. Дваресите и владееите тогава на миналия век Седжер смята като време на промени и масовия и турския живот на турците, когато насилствените реформи на султана ануливали събрани всички основи на социалния живот на мюсюлманите, без нелепо съществите институции да намиращи терен, способен да ги приеме и закрепят. Затова и библиотекарят дава само впечатленията, които получил от общуването си с турците време на своя престол, без да претендира, че произнася една личностна преценка. По мнението на автора Турция вървяла към пълно разложение, макар да било възможно щого интересите и завистта на политиката да поддържат още в Европа Османската империя. Вършените от султана реформи неизбежно щели да срещнат в лицето на мохамеданската религия един непобедим противник. Някои догмата за фаталността, съединена с религиозния фанатизъм, дала на султаните една сила, която неведнъж карала Европа да трепери. Но в XIX век тази сила се обръщала срещу самия султан. Що се касае до турския характер, Седжер приема, че турчинът - както всички средиземноморски народи - бил отмъстителен и кръвен в своето отмъщение. Но в привичките на частния живот, турците не видели на пътешественика с кротки ярави. Въпреки влиянието на полигамията, турчинът бил нежен баща и милостив господар. Серioзен и резервиран към чужденците, в отношенията с тях турчинът показвал една церемониална учтивост, бил способен на великодушие, неговата дума била свещена. Но пък господарските навици му

пречели да се занимава с гред - затова и търговията и основните браншове на промишлеността били в ръцете на раята. Турските села, без изключение, се видели на пътешественика по-бедни и с по-слабо развито земеделие отколкото у българите. Но пък физическият тип на турчина бил превзходен. Заради всички тези обстоятелства Седжер смята, че по-голямата част от недостатъците на турския характер били неизбежен ефект на едно деспотично и порочно управление и на невежеството и варварството.

Етническата структура на Тракия съдържа също евреи, арменци и чигани. Разглеждайки взаимоотношенията между арменци и гърци Седжер дава едно интересно наблюдение - различните християнски общини в Туция били повече-отколкото турците към християните - наостървени една срещу друга, също и по-настроени да се преследват взаимно, отколкото да образуват общ фронт.

В заключение, резюмирайки накратко казаното дотук, трябва да се каже, че книгата на Седжер е един съдържателен документ за състоянието на Тракия през двадесетте години на деветнадесети век. Безспорно ценни са данните за икономиката, търговията, демографията на областта, ми грески са и мненията за народностите, насляващи тази провинция на Европейска Турция, за характера и тенденциите в техните взаимоотношения, за перспективите на Тракия и въобще за бъдещето на Турция. И не само това. Издадена в Париж от ремираната издателска къща "Фирмен-Дидо" в едно време, когато се формират нови концепции по Източния въпрос, тя е обслужвала и интересите на поробеното балканско население. А за нас съвременното е ценно не само като исторически извор, но и заради напредубелените и издължени със симпатични думи относно българите.

БЕЛЕЖКИ

1. Първ в нашата книжнина Н. Мясков помества един откъс от нея в *La Bulgarie et son peuple d'après les témoignages étrangers: I Extrait des publications françaises, Lausanne, 1918* p. 20-22;

Ст. Шишков в книгата си - *Тракия преди и след Европейската война*, Пловдив, 1922, с.44-45, цитира неясните данни за населението на Одрин: Я. Въжарова - *Руските учени и българските старини*, С., 1960, с.81-83, дава извадки, отнасящи се до старините на Поморие, Несебър и Созопол; Н. Генчев я споменава в монографията си - *Франция в българското духовно възрождане*, С., 1979, с.38.

2. У посочените в бележка 1-ва автори въпросното съчинение се цитира като анонимно, без да се правят опити да се установи неговият автор; френските справочници дават като негов автор някой си Sagger - вж. напр. Barbier, A. *Dictionnaire des ouvrages anonymes*, P., 1872, t. IV,
впрочем, една съставка на отделни места от *Relation d'un voyage en Romélie*, и някои от документите, издирени от Ж. Въжарова в светските архиви и публикувани в цитираното й съчинение, сравнително леко дава името на автора - така разказът в *Relation d'un voyage en Romélie* се води от първо лице, авторът съобщава, че той тръгнал от Петербург на 12.VIII.1929 г. и през Одеса на 4 септември същата година се озовал в Бургас, откъдето направил пътувания до Одрин, Димотика, Кърк-Клисе /Лозенград/ и Виза; после

през Ямбол и Сливни авторът се завърнал обратно в Бургас; оттук посетил Несебър, Поморие и Созопол и през Одеса в началото на 1830 година се завърнал в Санкт-Петербург; из Тракия авторът пътувал със задача да открива старини, негови спътници и помощници били художникът Дезарно, Бларемберг - син на първия директор на Одеския археологически музей И. П. Бларемберг, един унтерофицер, един фелдегер и отряд казаки за охрана. В писмо на П. М. Волконски - министър на императорския двор на Николай I - по граф Дибич-Забалкански от 9.VII 1829 г. се съобщава, че в Главната квартира на действащата армия се изпращат императорският библиотекар, придворният съветник Седжер (Seyger) - заедно с намиращия се при него унтерофицер Нозерев - и художникът Дезарно (Desarnod) "для отыскания редкостей в завоеванном крае Турции" - вж. Ж. Въжарова, цит. съм., с.42, с.42-43; че действително Седжер и Дезарно са замисляли при граф Дибич-Забалкански и че заедно са изпълнили възложената им мисия личи от други, поместени в същото съчинение, документи - д.8, с.44, д.10, с.46-47; сиреч според цитираните документи художникът Дезарно е имал за свой спътник императорският библиотекар, придворният съветник Седжер при обиколките в Тракия през есента на 1829 година; от друга страна, според книгата *Relation d'un voyage en Roumelie*, р.39, художникът Дезарно (Desarnod) който заедно със Седжер е автор на един албум, омагледяващ споменати старини в книгата *Relation d'un voyage en Roumelie* - е бил спътник на автора на разглежданото съчинение без последният да споменава за Седжер /а това той - авторът - задължително е трябвало да направи, защото от цитираните по-горе документи ясно личи, че по-висшестоящият персона е Седжер - в сравнение с Дезарно/, ясно е, следователно, че спътникът на Дезарно от публикуваните от Ж. Въжарова документи в споменатата й книга е авторът на книгата *Relation d'un voyage en Roumelie*, който е имал за свой спътник художникът Дезарно - едно и също лице, т.е. императорският библиотекар, придворният съветник Седжер.

ВРЕМЕННОТО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ И ИЗГРАЖДАНЕТО НА МЕСТНИТЕ ОРГАНИ НА УПРАВЛЕНИЕ В СТРАНДЖАН- СКО-САКАРСКИЯ КРАЙ - януари 1878 - май 1879 година

Христо Иванов

Временното руско управление, изградените местни органи и тяхното място в обществено-политическия живот.

В освободените със силата на руското оръжие български земи настъпват редица социално-икономически промени. Започналият процес на утвърждаване на капиталистическите производствени отношения наложи изграждането на нов, с по-различно съдържание буржоазни институции. В този съзидателен процес важна роля изиграва временното руско управление, което наред с другите задачи, свързани с управлението, пристъпи към изграждането на новото гражданско управление.

Още в хода на войната то издаде редица нормативни документи, които служат като основа на въвеждането на управлението по укрепването и утвърждаването на капиталистическите отношения у нас, а също и по издигането на националното съзнание на нашия народ.

От тези нормативни актове особено значение имат тези за изграждането на местните органи и институциите на управлението.

С тези нормативни документи на временното руско управление се утвърждават административно-стопанските функции на градските и окръжните съвети. Посочени са и някои постановки при изграждането на местните органи на управлението, които са променени и отговарят на новите условия.

Зимното настъпление на руските войски в края на 1877 година откри пътя за настъпление към Странджанския край.

На 27 януари 1878 година бургаското гражданство възторжено приветствува летящия конен отряд на полковник Лермонтов. Изгражда се местен съвет. За негов председател е назначен Нико Попов.

През януари 1878 година в резултат на настъплението на руските войски са освободени редица селища в централната част на Странджа планина. На 24 февруари 1878 година е освободено и Малко Търново.

Освобождението на Странджанския край създаде благоприятни условия за изграждането на местните органи на управление. Наскоро след освобождението на Малко Търново е изградено общинско управление. За кмет руските власти назначават Стоян Беломанов, а за негов секретар - Беловеждов.

Проведени са през лятото на 1878 година избори за изграждане на временни

членовете на градските и окръжните съвети. Поставят се редица задачи за стопанското уреждане на окръзите и тяхното благоустрояване.

По-конкретно на 21 септември 1878 година сливенският губернатор Иванов поставя редица задачи за участието на градските и окръжни съвети в благоустрояването на градовете.

За изпълнението на окръжното, градският съвет в Бургас през 1879 година издава следното обявление:

„Известяваме на обществото, че всякой, който и да бил той, който и да поиска да си строи отново здание, без разлика на това голямо или малко, е длъжен да поиска разрешение от градския съвет.“

Руското временно управление осъществи редица конкретни задачи за възстановяване дейността на общините в селата. Ръководните органи на тези местни органи на управление следяха изпълнението на публично-административните правилници и наредбите за събиране на данъци. От изборите, които се правят за избирането на старейшините, могат да се направят изводи, че в тях участвуват предимно мъжете на възраст около 30 години.

С влизането в сила на Органически устав през април 1879 година местните органи на управление се подчиняват на Дирекция на вътрешните дела, която контролира дейността им.

Временното руско управление извърши дълбока съзидателна дейност, в която е включен за известен период и Странджанският край. Изграденото от русите местно управление е изиграло важна роля за осъществяването на прехода към национално българско управление и спомага за създаването и укрепването на трайни връзки на българското население с освободителите и изграждането на българската държава.

БОРБАТА НА ЗЕМЕДЕЛСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО ЗА АВТОНОМИЯ НА ТРАКИЯ /1919 - 1923 г./

Тодор Косев

Въпросът за борбата за автономия на Тракия и излиз на Бяло море е един от важните проблеми на външната политика на българските правителства между двете световни войни. Най-активна е тази борба по време на управлението на БЗНС. Тя е разглеждана под една или друга форма в редица изследвания, посветени на политиката на БЗНС и на Тракийския въпрос. Проблемът е разработван и в буржоазната¹, и в марксистската² ни историография. Засегнат е и в някои произведения на чуждестранни учени.³

Първите две десетилетия на двадесети век преминават за българския народ в борби за неговото национално обединение, за унищожаване последиците от решенията на несправедливия Берлински конгрес. В литературата тази борба е позната под името борба за осъществяване на „националните идеали“, т.е. на Санстефанска България. За съжаление поради недалновидната, несъобразена с международната обстановка и чужда на народните интереси политика на управляващата буржоазия и двореца и главно поради завоевателните стремежи и войнствувания шовинизъм на управляващите среди в съседните балкански страни, вместо национално обединение, България е в по-тежко икономическо и политическо положение, отколкото в началото на века. Въпреки безпримерния героизъм и блестящите победи на българската армия, въпреки че освободените в Балканската война южни и югозападни територии принадлежат исторически към България и това в недалечното минало е признавано от всички наши съседи, а е оспорено от тях едва при освобождаването на тези области от османско иго, въпреки че българското население по това време и десетилетия по-късно е най-многобройната етническа група между всички народности, населяващи тези земи, България не само не успя да обедини поне част от земите си, оставени от Берлинския конгрес под чужда власт, но загуби и своята житница - Южна Добруджа.

От всички откъснати от България територии единствено Западна Тракия и след войните е призната от Великите сили за българска етническа област. Това личи и от текста на Лондонския мирен договор след Балканската война и от Букурещкия мирен договор и от текста на чл.48 на Ньойския договор, гласящ: „България се отказва от... Тракия в полза на главните съюзни и сдружени сили“.⁴ Въпреки че в началото на XX век положението в Тракия, в Македония и в Добруджа е едно и също, т.е. българското население е малко повече от турското, а останалите народностни групи са несравнимо по-малобройни от двете основни

народности, населяващи тези области, единствено гръцкото правителство и след поражението на България не посмива да предяви претенции за Тракия, с изключение на гр. Солун,⁵ и признава безусловно българския характер, дори и на частта на запад от р. Места, която по Букурещкия мирен договор се дава на Гърция.⁶

В стремежа си да поправи последиците от националната катастрофа и да завърши обединението на страната, българското правителство се опитва да използва Първата световна война. Обаче тясно егониистичните интереси на Кобурготската династия довеждат до нова национална катастрофа. Против волята на целия народ и дори против желанието на по-голямата част от буржоазията, свързана със Сялашенския империализъм, монархът и послушното му радославистко правителство вкарват страната във война в подкрепа на централните сили Германия и Австроунгария. Това се извършва при мълчаливото одобрение на болшинството от буржоазната опозиция. Единствено БРСДП/т.с./ се бори неотстъпно и последователно против войната. БРСДП, чиято програма за разрешаване на националния въпрос чрез Балканска федерация е в някои отношения дори по-ясна и издържана от тесняшката, предателски отстъпва от своите принципи. В спомените не само на Ал. Стамболийски⁷, но и на редица други ръководни дейци на БЗНС се сочи, че БЗНС най-активно и последователно се бори против влизането на България във войната, като за пример се изтъква, че парламентарната група на БЗНС не гласува военните кредити и единствено лидерите на съюза Стамболийски и Р. Даскалов от всички ръководители на опозицията са хвърлени в затвора за антивоенна дейност.

Участието на България в Първата световна война логично завършва с поражение и нова национална катастрофа. Но Ньойският договор е до такава степен несправедлив и грабителски, че това са принудени да признаят в крайна сметка и част от неговите създатели,⁸ които няколко години по-късно го обявяват за „исторически нонсенс“. Договорът предизвиква възмущението на цялата общественост. Още преди подписването му, до края на 1919 г. и през време на цялото управление на БЗНС, в страната се организират масови протестни митинги, демонстрации и събрания. Десетки видни учени, общественици и политически дейци разобличават в статии и речи грабителския и империалистически характер на Ньойския договор. Те изтъкват, че нанасяйки огромни щети на националния суверенитет, териториалната цялост, икономиката и националното достойнство на България, договорът не облагодетелствува никого. Давайки не особено големи икономически придобивки на Югославия, Гърция и Румъния, Ньойският договор усложнява извънредно политическото положение на тези страни чрез включването на големи територии с чуждо население, неуморно борещо се за своята независимост.⁹ Той е непреодолима пречка на всички усилия за траен мир и балканско разбирателство. И накрая, договорът окончателно погребва авторитета на своите създатели Франция и Великобритания пред всички балкански народи.

Ньойският договор има особено определящо и решаващо значение за развитието на националния въпрос между двете световни войни. Тъй като тракийският въпрос е само част от националния и не може да бъде правилно осветлен без да се свърже с целия комплекс от икономически и политически условия, обуславящи картината на обществения живот на Балканите след

Първата световна война, ще се спрем по-подробно на последиците от Ньойския договор.

На първо място с приложената към договора Конвенция за доброволна размяна на малцинствата между България и Гърция и обстоятелството, че към тази конвенция може да се присъедини и всяка съседна на България страна, се създава законен прецедент за обезбългаряване на отнетите след войните земи, от което не закъсняват да се възползват всички наши съседи, въпреки че не се присъединяват към конвенцията. Стотиците хиляди бежанци обособяват масивна социална група, играеща важна роля в обществено-политическия, икономическия живот на страната и във външнополитическите ѝ отношения.

Налагайки строги ограничения върху свободната търговия под формата на изказвания за лоялност, Ньойският договор обрича страната на икономическа зависимост и забавя извънредно темповете на нейното възстановяване и развитие.

Всичко това определя особено голямата дълбочина на икономическата криза от 1919-1923 г. в България и остротата на политическия противоречия. Гладът за земя и крайното изостряне на жилищната криза стимулират борбата на правителството за външнополитическо разрешение на бежанския въпрос.

Ньойският договор е интересен и с борбата, която българската делегация, в която участвуват и министри-земедельци, а по-късно Стамболийски става и глава на делегацията и министър-председател на коалиционното правителство, води за запазване на освободените след Балканската война земи в пределите на българската държава. Въпреки военното поражение и съзнанието, че България като победена страна не може да разчита на благоприятни условия, българската делегация проявява доста голяма политическа активност и дипломатическа гъвкавост в защита на националните интереси. Всички тези факти убедително противоречат и изискват най-малкото прецизиране на оценките и по-обширна и сериозна аргументация на отдавна наложилото се в историческата литература мнение за абсолютната сериозност пред Великите сили победителки. При създадената политическа обстановка най-силното оръжие на победените страни остава волята на населението в анексираните територии, с която в дъни на благополучие и възход управляващите среди твърде рядко се съобразяват. В своята реч при връщане условията на мира на българската делегация от 19.IX.1919 г. Стамболийски си служи ловко именно с това оръжие, като казва: „Законните граници на България. Те са посочени по начин безспорен от историята, етиографията и международните актове. Но понеже те се осирват, нека заинтересованите населения бъдат повикани да се изкажат сами за своето бъдеще чрез един плебисцит. Ние ще се преклоним пред тяхното решение без упреци, без огорчение.“¹⁰ На 29.V.1919 г. с нота № 430 на Министерството на външните работи и вероизповеданията до председателя на мирната конференция Клемансо с искане за пребисцит.¹¹ На 12.IX. българската делегация отправя до Клемансо повторно искане за провеждане на плебисцит „за всички територии и всички населения... /освободени от турски гнет през Балканската война от 1912-1939 г.- б.м.т.к./“¹²

Особено внимание отделя българската делегация на въпроса за запазване на Западна Тракия, единствената новоосвободена област, оставена на България след поражението в Междусъюзническата война. Важен момент е опитът за използване на останалите национални малцинства в тази борба. На 5.III.1919 г. турските

депутати в Народното събрание, представляващи главно турското население в Западна Тракия, депозират декларация от името на това население¹³, че не предпочитат гръцкото управление пред българското, в която, без да си поставят такава цел, признават областта за българска като заявяват: „Ние заявяваме, че гръцките твърдения за чувствата на българските мюсюлмани са безоснователни.“¹⁴ В декларацията с възмущение се отхвърлят гръцките твърдения и се разобличават спекулациите с Мемоара, връчен от турските депутати на представителите на Великите сили в София, в който се изтъква, че мюсюлманите в Западна Тракия са повече от българите. Многобройните международни анкети убедително сочат обратното, като се има предвид, че над 35 % от мюсюлманите, т.е. 120 050 души не са турци, а българомохамедани. В декларацията се изтъква, че от изложеното в Мемоара „...да се вади заключение, че мюсюлманите предпочитат гръцкото управление пред българското, е нещо произволно и погрешно.“¹⁵

Заедно с декларацията на мюсюлманските депутати пред мирната конференция е представено и изложение на българските евреи, в което се подчертава, че „в противоположност на жалкото положение на малцинствата в Румъния, Гърция и Сърбия, религиозните и културни мюсюлмански, израелитянски и арменски общини в България се намират днес в най-цветущо състояние.“¹⁶

Основа на всички по-късни ноти и изложения по тракийския въпрос става представената чрез българската делегация петиция до Великите сили, подписана от 31 176 глави на семейства, представляващи 166 500 българи бежанци: само от Източна Тракия, с която молят да се даде свобода на Тракия, а на тях да се позволи да се завърнат по родните им места и да получат обратно загребаните им имоти.¹⁷

Въпреки големите усилия на българската делегация и неопровержимите факти, доказващи българския характер на новоосвободените области, Парижката мирна конференция решава те да бъдат откъснати от България и присъединени към балканските съюзници на Антантата - Гърция, Югославия¹⁸ и Румъния. Единствено изключение прави Тракия без Солун. При това тъй като Турция също е победена страна, решението за установяване на междусъюзническо временно управление се отнася и за Източна Тракия и ако реално тази област става арена на военни действия /по-късно тя е присъединена със силата на оръжиято към Турция/, то в официалните международни документи се води под опеката на Великите сили, от които е обещана тайно на Гърция като награда за агресията ѝ срещу Турция. Това не фигурира в никакъв правителствен правен международен акт. Напротив, в чл.27 от Ньойския договор, определящ границите на България, изрично е подчертано, че на юг тя граничи „с териториите, чиято съдба впоследствие ще бъде определена от главните съюзни и сдружени сили“ /к.м. Т.К./¹⁹, а в чл.48, отнасящ се специално за Тракия, се казва, че тя сега не е дадена никому. Главните съюзни и сдружени сили се задължават /к.м./ да гарантират свободата на икономическия изход на България на Егейско море.²⁰ Въпреки че смята Ньойския договор за незаконен и предвещава скорошната му ревизия²¹, правителството на БЗНС ясно разбира, че единственият възможен път за постигането някакви успехи в борбата за разрешаване на националния въпрос е опирането на малкото благоприятни текстове на договора и искането Великите сили да гарантират спасяването им от страна на нашите съседи. Политическата тактика на правителството най-добре е изразена в изявленията, дадени от

финансовия министър М. Турлаков пред репортер на „Газет дьо Лозан“ по време на Генуезката конференция: „Няма никакви разногласия между България и Гърция. Мирният договор задължава не само България, но и съседите ѝ. От изпълнението /му от страна/ на последните зависи мира на Балканите и добрите отношения със съседите ни... България няма никакви желания за Тракия. Но за да получи реален излаз, трябва Тракия да има друго управление, защото докато гърците управляват Тракия, България няма да има нито излаз, нито износ.“²²

Въпросът за съдбата на Тракия и българския излаз на Бяло море става един от основните въпроси на външната политика на Земеделското правителство през целия период на неговото управление. За изпълнението на своята политическа програма БЗНС действа на широк фронт в три основни направления:

1. Завоюване доверието на Великите сили, като се затвърди в тях убеждението, че България спазва стриктно договора за мир и не се стреми към неговата ревизия.

2. Сближение с Югославия и Румъния за получаване подкрепа по въпроса за Тракия като се неутрализират дипломатическите ходове на гръцкото правителство пред балканските му съюзници. В тази насока Стамболийски разчита не само на своята дипломатия, но и на помощта на Чехословакия,²³ където има силна аграрна партия за посредничество и оказване влияние върху Франция и съюзниците ѝ по Малката и Балканска антанта - Югославия и Румъния за сближението им с България.

3. Приемане на България в ОН с цел да се излезе от международната изолация и да се иска с достатъчно основание България да ползува правата от всички международни договори и споразумения наравно с останалите държави-членки на организацията.

За осъществяването на тези цели правителството на БЗНС развива оживена, добре планирана и целенасочена дейност. Министерството на външните работи и изповеданията и лично Стамболийски предприемат широка кампания за спечелване на видни политически дейци и широкото обществено мнение във Великобритания, Франция, Белгия, Чехословакия, Полша, Югославия, Румъния и други страни в подкрепа на българската национална кауза.²⁴ Важна стъпка в това отношение е ежедневното пътуване на министър-председателя и министър на външните работи Ал. Стамболийски в Европа. На 11 октомври 1920 г., когато цялото внимание на английската общественост е насочено към резултатите от традиционната обиколка на престолонаследника в чужбина, Стамболийски е приет на повече от едновременно среща с министъра на външните работи лорд Кързон, пред когото излага българските проекти за статут на малцинствата и за управлението на Тракия.²⁵ Същия ден в дома на Ноел Бъкстон, един от най-горещите защитници на българската национална кауза във Великобритания, българската делегация провежда неофициална, но твърде важна среща с видни английски политици.²⁶ И двете срещи са отразени на страниците на най-големите английски вестници. В Англия Стамболийски и останалите членове на българската делегация провеждат и редица други срещи, пресконференции и сказки. Стамболийски държи дълги речи на многолюдни митинги във всички градове, посетени от делегацията.

Напрегната е и обиколката на българската делегация във Франция.²⁷ На тази страна в политиката на Земеделското правителство се отделя особено внимание по редица причини. Известно влияние оказват традиционните връзки на

едните земевладелци и лихвари от дясното крило и централната група в Съюза с френско-белгийския капитал, в противовес на прогерманската търговско-промишлена буржоазия, поддържаща либералните партии. След войната и до края на управлението на БЗНС, Франция е най-моцната континентална европейска държава и играе най-активна роля в политическия живот. Франция е създател на Версайската система от договори, Малката и Балканска Антанта и техен най-ревностен пазител. Следователно едно сближение с нея и получаването на гаранции за изпълнение на чл.48 от Ньойския договор, още повече, че временното междусъюзническо управление на Западна Тракия се ръководи от френския генерал Марпи, представлява най-верния път за постигането на политическите цели в борбата за най-приемливо разрешаване на националния въпрос.

Радушен прием намира българската делегация в братска Чехословакия. В град Немски брод, където „общинският съвет е у болшевики“²⁸, Стамболийски произнася две речи, посветени на славянските народи и впечатленията му от Югославия, едната от които е пред 10 000 селяни.²⁹ Двете речи са прекъсвани от бурни овации. Българската делегация има многочасови срещи с президента Масарик, бъдещия президент Бенеш, члена на ръководството и бъдещ лидер на аграрната партия Беран и други видни общественици и научни работници. Всички изяви на българската делегация са отразени в чешкия печат и от акредитираните в Чехословакия представители на чуждестранната преса. Показателен за отношението на чешкото правителство към българския национален въпрос, въпреки някоя антибългарски изказвания на президента Масарик, е отговорът, даден на югославския протест срещу топлия прием, оказан на българската делегация.³⁰ Според този отговор политиката на правителството на БЗНС е „тъй искрена и коректна“, че правителството и народът на Чехословакия нямат повод да съжаляват за оказаното гостоприемство.³¹

Най-радушен прием и разбиране на националните проблеми намира българската делегация в Полша. Още със самото създаване на новата полска държава между двете страни се установяват здрави културно-политически отношения. Още преди окончателното обявяване текста на Ньойския договор /27.XI.1919 г./ на 15 и 16.XI. целият полски печат помества кореспонденция на Балканската телеграфна агенция в София, в която се обяснява голямото икономическо значение на Западна Тракия за България, като се разобличават неоснователните гръцки претенции към тази област.³² И това става по времето на управлението на първото правителство на Игнаци Дашински, когато се формират полските органи на властта и армията и е под въпрос самото съществуване на полската държава. Във връзка с бележките в гръцката преса относно примиряването на Полша с решението на Великите сили за обявяването на Гданск за открит град, лвовският вестник „Слово Польске“ помества опровержение, в което посочва, че както Гданск е неотделим от Полша, също така неотделими от България са Кавала, Портолагос и Дедеагач.³³ Полският печат открито се обявява срещу решенията на Парижката мирна конференция по отношение на България в момент, когато френската военна и икономическа помощ е от жизнено значение за полската държава. Наистина по-далече от този жест не се стига, но и тази символична морална подкрепа има своето значение при пълната политическа изолация на България. В статия под наслов „Поляците за Тракия и Бяло море“ влиятелният краковски вестник „Илюстровани Курьер Кодзейни“ заявява увереността си, че

неестествените и противоположни на интересите на народите решения на Парижката мирна конференция рано или късно ще претърпят фиаско.³⁴ Списание на Министерството на външните работи на Полша в два последователни броя 3 и 4 от април 1920 г. помества статия от секретаря на министерството Р. Венгерович „Из българските работи“, в третата част на която под наслов „Българите и Тракия“ се казва: „Българските права над тази земя са безспорни и политиката на Съглашението би трябвало да ги признае на практика, ако не иска да създаде за Европа нови затруднения на Балканите.“³⁵

По време на посещението на българската делегация в страната около най-големия католически празник Коледа, въпреки студеното време във всички селища, посетени от делегацията, са уреджани многохилядни митинги, на които и от Стамболийски, и от съответните полски висши държавни чиновници са произнесени обстоятелни речи по общите за двете страни национални въпроси. Още веднага след пристигането си във Варшава Стамболийски излага пред пресконференция, в която участвуват представители на целия полски печат, външнополитическата платформа на земеделското правителство, формулирана в следните принципи:

1. Лоялно да се изпълняват условията на мира.

2. Да се бди щото и противната страна да изпълни както трябва задълженията си... Достъпът до Егейско море ни е гарантиран от договорите, но и досега не е приложен от Гърците.³⁶

Българската дипломация се опитва да заинтересува средноевропейските страни чрез икономическите изгоди, които им дава една Балтийско-средиземноморска търговска артерия и да обедини националните възжелания на Полша и България. На пресконференция в Краков Стамболийски излага план за построяване мост на р. Дунав и уреждането на свободни съобщения от Гданск до Дедеагач.³⁷

Възторжено посрещане на българската делегация е устроено и в градовете Лвов, Лодз и Познан. В Лодз - промишления център на Полша, Стамболийски изтъква икономическото значение на Тракия за България и факта, че тази област не заема същото място в икономиката на Гърция и Турция, тъй като представлява естествена икономическа зона с Родопите, Южното Черноморие /Странджа-Сакар - б.м.т.к./ и Заарската равнина.³⁸ В Лвов - спорен регион между Полша и Украйна, с извънредно пълно население от повече от шест народности, е произнесена голяма реч, изтъкваща историческата несправедливост, проявена от създателите на Версайската система чрез откъсването на исторически свързани с определени държави области от последните.³⁹ Изобщо цялото стопанско турне из Европа на българската правителствена делегация противоречи на прокарваната в историческата литература до началото на 60-те години теза за дипломатическото невежество на земеделските дейци, с което се обяснява и неуспеха на външната политика на правителството на БЗНС. Причините за това са много по-дълбоки и обусловени от политическата ситуация след войната. И в Полша, както и в останалите страни, посетени от Стамболийски, въпреки възторжените призови за братство, славянско и селско единство догавашният министър-председател на Полша Винсент Витос е по произход беден селянин и лидер на аграрната партия - Строничног людове/ българската делегация не постига нищо повече от съчувствени статии във вестниците. Единственото изявление на официално лице, подкрепя

що българската национална кауза, е речта на поморския войвода А.Брейски в Горуи, изпълнена с мъгляви пожелания за полско-българско сближение чрез свободни славянски морета.⁴⁰ Просто новите неукрепнали държави Полша и Чехославкия, както и победена Германия не са дотолкова заинтересувани икономически и политически в отношенията си с България, че да си позволят официално обявяване в подкрепа на българските искания при явно неodobрене на Великобритания и Франция, от които в момента, макар и в малка степен зависят политически. Самата Франция, създателка на Версайската система, се стреми да не допусне и най-малкия намек за ревизия, дори и в ущърб на свои далечни перспективи. Непосредствените интереси на Великобритания също й диктуват да поддържа гръцките претенции и да укрепва позициите си в Турция. Но по онова време е извънредно трудно да се следва някаква друга външнополитическа линия, освен тази на сближение с Франция и търсене гаранции от ОН за българските права по мирния договор, което и прави правителството на БЗНС.

Единствената страна, възприела рязко отрицателно отношение към проблемите, повдигнати от Стамболийски по време на неговата обиколка из Европа е Югославия. Отношенията са толкова натегнати, че Стамболийски отлага посещението си „до избистряне на обстановката“⁴¹. Това е лесно обяснимо, тъй като едно признаване на българските права върху Тракия или дори само обявяването на нейната автономия крие опасността от поставянето на дневен ред на македонския въпрос.

Активна дейност развиват и нашите представителства в чужбина, особено в Лондон и Париж. Наистина официалните власти дават да се разбере, че България не може да разчита на нищо повече от обещаното по Ньойския договор икономически излаз на Бяло море, приемане в ОН и защита на малцинствата⁴², но усилията на българската дипломация все пак имат резултат в лицето на широкото обществено мнение. Братята Бъксън, Джеймс Баучер и Бонч-видич общественици, подкрепят мнението на американския президент Уилсън да се отстъпят Одрин и Лозенград на България.⁴³ При гласуването на 14 април 1920 г. в Камарата на общините на британския парламент одобрение на Ньойския договор, либералът полковник Мейсон и лейбъристите полковник Уейлджуд протестирали срещу договора и искат той да бъде ревизиран.⁴⁴ Дори такъв отчужден привърженик на Ньойския договор като сър Роберт Сесил признава правотата на някои от българските искания.⁴⁵ Във връзка с разискванията в Британския парламент по повод одобряването на Ньойския договор легационният секретар Маджаров дава изяснения пред печата и предоставя за публикуване във вестниците „Таймс“ и „Чийр Ийст“ редица документи, доказващи правотата на българските искания по въпроса за Тракия.⁴⁶

По време на управлението на БЗНС се провеждат три важни международни конференции, засягащи интересите на България. От 6 април до 19 май 1922 г. се провежда конференция за укрепване на мира и икономическа стабилност на Европа в Гена. От 15 юни до 20 юни 1922 г. конференцията по икономическите въпроси продължава в Хата. Вследствие на турските победи във войната с Гърция през 1920-1923 г. се свиква Лозанската конференция за изработване на нов мирен договор с Турция и определяне режима на Пропливите. Тя има два почти самостоятелни етапа - от 20 ноември 1922 г. до 4 февруари 1923 г. и от 9 април до 24 юли 1923 г. Успоредно с тези международни форуми се провеждат и

конференциите на посланиците на Великобритания, Франция и Италия в Париж и конференцията за защита на малцинствата в Женева. На споменатите конференции въпросите представляващи жизнен интерес за България, те са поставени в дневния ред. Това отношение на Великите сили не става пречка на българските делегации да използват всеки удобен случай за отстояване твърдата позиция на правителството на БЗНС по националния въпрос и да се борят за постигане на възможно по-благоприятни за българската кауза решения. От друга страна обаче представителите на Великите сили победителки получават законна възможност да се измъкват от конкретен окончателен отговор по поставените от българското правителство въпроси.

И на Генуезката и на Лозанската конференция българската делегация отива с ясна и конкретна платформа по тракийския въпрос. Тя е най-добре изразена в речта на Ал.Стамболийски, произнесена на конференцията в Генуа.⁴⁷ За съжаление пълният текст на тази реч, издаден от правителството на БЗНС в отделен отпечатък, не е достъпен. Според тези документи българските искания за статут на Тракия се свеждат до следните точки:

1. Автономия на цяла Тракия в съответствие с волята на местното население, при това както на българите, така и на турците, евреите и арменците, живеещи в тази област.
2. Завръщане на всички бежанци по родните им места и осигуряване там поминъка им под контрола на ООН.
3. При благоприятна възможност повдигане въпроса за провеждане в Тракия на плебисцит, предвиден от мирните договори.
4. Неутрализиране на р.Марица от Одрин до устието.
5. Демилитаризиране на граничната област.
6. Създаване на неутрална зона за излаз на България на Бяло море в Дедеагач.⁴⁸

С тази програма се прави опит да се примирят всички противоречия и да се спечелят всички участници в конференцията за проекта за автономия на Тракия, като се изтъкват 8 пункта, осигуряващи интересите на всяка велика сила или балкански съсед. На Турция, Гърция, Румъния и Великите сили се изтъква, че:

1. България, Турция и Гърция няма да имат обща граница /тъй като ще бъдат разделени от автономна и неутрална Тракия, необвързана с нито една от тях/ с което...

2. ...се подsigурява мира на Балканите.

Точка трета е предназначена за успокояване на Франция и Гърция, а именно с текста, че Турция „оставя азиатска държава“. Точки 4 и 6 отговарят на желанието на Великите сили - създава се още една бариера срещу „домогванията“ на Русия към Средиземно море, тъй като автономна Тракия ще бъде под опеката на ООН, всъщност ръководено от Франция и Великобритания, най-кръвно заинтересувани от запазване на статуквото по средиземноморското крайбрежие. Още повече се обезпечава свободата на Проливите, които граничещи с автономна Тракия, всъщност минават под международен контрол. Сближението с Югославия и гарантирането на нейния излаз на Егейско море, са формулирани в специална точка: „Ще се открие благоприятна възможност да се създаде федерация на балканските държави.“⁴⁹

Тази програма отговаря не само на интересите на българската държава и на

местното население в Тракия. Тя осигурява най-благоприятни условия за ликвидирани последиците от войната за най-тежко засегнатите от нея - български бежанци. С плана за заселване на всички бежанци при подкрепата на ОН в автономна Тракия се разрешава почти напълно бежанският въпрос. Преди всичко се подсилва българският елемент в Тракия и той започва да доминира над останалите народности, но без да представлява болшинство от населението на областта, което има голямо значение при провеждането на един бъдещ плебисцит.

На второ място чрез заселване на бежанците, 90 % от които са земеделци и нямат никакво друго занятие в плодородна Тракия. Ако се приеме автономия само за западната ѝ част, все пак има предостатъчно свободна плодородна земя и се облекчава извънредно много аграрната реформа в България, като се намаляват с една четвърт /в действителност с много по-голям процент/ нуждаещите се от оземляване. Облекчава се държавният бюджет, тъй като настаниването на бежанците се извършва без участието на българската държава в област, несвързана административно с България. Това настаниване представлява и най-сигурната гаранция за бежанците да получат обезщетение, тъй като по плана трябва да се извърши чрез заем от ОН, гарантиран с ипотека на оставените в родните им места имоти.⁵⁰

Още преди конференцията в Генуа правителството на БЗНС прави опит за изглаждане на противоречията с Гърция по въпроса за Тракия и за спечелване подкрепата на Югославия. През януари 1922 г. министър-председателят Стамболийски изпраща лично послание до министър-председателя на Гърция Венизелос с апел за споразумение. В писмото се изтъква проявеното от Венизелос през 1913 г. при сключване на Букурещкия мирен договор след Междусъюзническата война благодарумие и здрав политически усет, когато той се отказва от Западна Тракия, поради явната ѝ историческа принадлежност към България. Наистина по Севърския договор тази българска област е дадена на Гърция, но предстоящата конференция е свикана именно защото Севърският договор е неприложим. В писмото се изтъква, че „Българска Тракия оставена на България ще послужи като основа за сближението между двете държави и за изглаждане на всички други висящи въпроси... От тоя жест ще спечели България. Но още повече ще спечелят Гърция и Балканските народи.“⁵¹ Разбира се, този път Венизелос съвсем не е склонен към отстъпки. Спокоен за мнението на Великите сили, изразено в Севърския договор, напълно сигурен, че турското правителство ще се задоволи с постигнатите успехи, а Югославия няма да даде дипломатическа подкрепа на българските искания, в отговора си той хладнокръвно прибягва към безсрамно извращаване на съществуващото положение, като заявява, че в Западна Тракия живеят 6 пъти повече гърци и 5 пъти повече турци отколкото българи, а с Източна Тракия и Цариград българите в Тракия стават 9 пъти по-малко от гърците и 10 пъти по-малко от турците.⁵²

След като на конференцията в Генуа българската дипломация не успява да постигне никакъв успех по въпроса за Тракия, правителството на БЗНС поставя още по-настойчиво този въпрос на Лозанската конференция. Всъщност именно на тази конференция се разглеждат българските искания. На конференцията в Генуа те само са изложени, като Великите сили решават да се произнесат по тях по-късно.⁵³ На Лозанската конференция българската делегация представи на 18 ноември 1922 г. експозе, в което се излага проект за автономия на Тракия от

Чатаджи до р.Места.⁵⁴ В речта си на 22 и 23 ноември Стамболийски излага програмата по тракийския въпрос, която вече посочихме.⁵⁵ По-късно в хода на конференцията българската делегация преминава върху програмата минимум, а именно автономия на Западна Тракия в съответствие с изискванията на чл.48 от Ньойския договор, гарантиращ икономическия излаз на България на Егейско море, който е невъзможен, ако в Западна Тракия се установи гръцко управление. Докато в речта си на 23 ноември 1922 г. Стамболийски изтъква: „Легитимен е и сам Источна Тракия се връща на Турция, Западна да се върне на България“⁵⁶, то във втория етап на конференцията от април 1923 г. се иска само спазване на Ньойския договор. Важна роля за провала на българската политика на конференцията изиграва единният фронт на балканските ни съседи. По този повод Стамболийски в телеграма до Р.Даскалов изказва огорчението си от румънската и югославската позиции: „Сърби и румъни пак са в защита на първите. Проиграват един хубав момент за сближение.“⁵⁷

Външната политика на правителството на БЗНС по тракийския въпрос завършва с пълен неуспех. Въпреки известни опити да се представи този неуспех като временен, като например изказването на министър Райко Даскалов след конференцията в Генуа: „В Генуезката конференция България не излезе с никакви реални придобивки, но там нейния глас беше чул“⁵⁸, или оптимистичния тон на Стамболийски след неуспеха му да разбие общия антибългарски балкански фронт: „Ще търпим и ще победим“⁵⁹, правителството на БЗНС си чака пълна сметка за нищожните шансове, които има българската национална кауза. Това личи ясно от изказването на Стамболийски пред в. „Земеделско знаме“ преди конференцията в Генуа: „Отиваме почти с никакви надежди... всички наши въпроси засягат договора за мир, а такива въпроси са забранени в конференцията... Не вярваме, че някой би се съгласил за изменение на мирните договори.“⁶⁰

Главна вина за неуспеха на борбата за автономия на Тракия носят империалистическите държави Великобритания и Франция, които се стремят да запазят следвоенното статукво и да държат България далеч от Придоините и Средиземно море. Определена роля изиграва и империалистическата, неадекватна и противоречаша на интересите на собствените им страни политика на правителствата на нашите балкански съседи. Известни грешки и главно крайна колебливост и неувереност при провеждането на своята добре замислена и изпълнена реална политическа програма проявява и самото правителство. И накрая, но не на последно място отрицателна роля изиграва вътрешната опозиция и главно догматичната линия на БКП.

ЛИТЕРАТУРА

¹ Алтънов, Ив. Междусъюзнишка Тракия, С., 1921; Източният въпрос и нова Турция, С., 1929; Генов, Г. Гръцко-българските отношения. - Беломор. пр. 1942, 313-364; Иширков, А. Западна Тракия и договорът за мир в Ньой, С., 1920; Димитров, Д. Тракийският въпрос и икономическият излаз на България на Егея, С., 1938; Николов, Д. П. Тракийският въпрос и въпросът за българските малцинства и въпросите на националната ни политика, С., 1931 и др.

2. Коларов, В. Националната кауза на България. С., 1946; Кабалчиев, Хр. Балканската политика на империалистическите държави. Избр. произв. С., 1983; Божинов, В. България на конференциите в Генуа и Лозана. - Изследвания в чест на 60-годишнината на акад. Х. Христов. С., 197.

3. Wurfain A. L'echange greco-bulgare des minorites ethniques, Geneve, 1930.

4. Договор за мир. С., 1919, с.19.

5. Ганчев, Ал. Войните на третото българско царство /1877-1918/. т.1, С., 1935, с.252.

6. Пак там.

7. Стамболийски, Ал. Двете ми срещи с Фердинанд.

8. Христов, Хр. България и Парижката мирна конференция през 1919 г. Военно-ист. сб., 1980, № 1.

9. Македония Сборник от документи и материали. С., 1979.

10. Българската делегация на Парижката мирна конференция. Документи по договора за мир в Ньой. С., 1919, с.124-127.

11. Българската делегация. Документи... с.29.

12. Пак там. с.27-28.

13. Пак там. с.12.

14. Пак там. с.18.

15. Пак там.

16. Българската делегация... с.18-19.

17. Пак там. с.26; ЦДИА, ф.637, сп.1, а.е.44, л.1; в.Тракия, № 4 от 11 март 1921 г. - Тракийският комитет дава веднъж 31 176, друг път 32 000 семейства със 166 650, а не 166 500 членове.

18. В документите до края на 20-те години се нарича Сърбо Хърватско Словенско кралство.

19. Договор за мир. С., 1919, с.14.

20. Пак там. с.19.

21. Стамболийски, Ал. Реч в Народното събрание по случай сключването на мира в Париж от 26.XII.1919 г. С., 1920, с.4.

22. в.Тракия, № 20-21 от 23 септ. 1921 г.

23. Архив на БЗНС - сб. на Министерството на външните работи: „Телеграми от ЦДА, ф.176.“ Машинопис.л.27. /Тъй като в сборника на повечето места не се дава номерът на листа в съответната архивна единица, където се намира цитираната телеграма, даваме нашите цитати по страниците на сборника.

24. Архив на БЗНС, сб. „Телеграми от ЦДА...“ т.1, с.1-117.

25. Пак там, с.3.

26. Пак там. с.17.

27. Пак там. с.31-47.

28. АБЗНС, сб. „Телеграми от ЦДА...“ т.1, с.9.

29. Пак там.

30. Пак там. с.7.

31. АБЗНС, сб. „Телеграми от ЦДА“, т.1, с.7.

32. Полско-български преглед, 1, 1919/1920, № 32-33 от 20 и 30 дек.1919 г.

33. Пак там, 11, 1920, № 3 от 1 март 1920 г.

34. Полско-български преглед, 11, № 5 от 20 март 1920 г.

35. Пак там, № 11 от 20 май 1920 г.

- 36 Пак там, 111, № 1 от 1 февр. 1921 г.
- 37 Полско-български преглед, 111, № 2 от 10 февр. 1921 г.
- 38 Пак там, № 3 от 20 февр. 1921 г.
- 39 Пак там.
- 40 Полско-български преглед, 111, № 2 от 10 февр. 1921 г.
- 41 АБЗНС, сб. „Телеграми от ЦДА...”, т. I, с. 11.
- 42 АБЗНС, сб. „Телеграми от ЦДА...” т. I, с. 35.
- 43 Пак там, с. 17.
- 44 Пак там, с. 21.
- 45 Пак там, с. 23.
- 46 Пак там.
- 47 Как Стамбулския защити излази ни на Бяло море в Генуа. С., 192
- 48 АБЗНС, „Телеграми от ЦДА...” т. I, с. 103-109.
- 49 АБЗНС, „Телеграми от ЦДА...” т. I, с. 105.
- 50 Пак там.
- 51 В. в. Тракия, 11, № 58 от 11 авг. 1922 г.
- 52 Пак там.
- 53 В. Земеделско знаме № 78 от 24 юни 1922 г.
- 54 Излази ли България на Бяло море. С., 1931, с. 15.
- 55 Божинов, В. България на конференциите в Генуа и Лозана. - В: В чест на акад. Х. Христ. Изследвания по случай 60 г. от рождението му. С., 1976, с. 324.
- 56 В. Земеделско знаме от 1 дек. 1922 г.
- 57 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 3884, л. 130.
- 58 В. Божинов, пос. съч., с. 321.
- 59 ЦДИА, ф. 176, а. е. 3884, л. 133.
- 60 В. Земеделско знаме, № 56 от 6 април 1922 г.

НЕЛЕГАЛНАТА ЧЕТА НА ГЕОРГИ БИКЧИЕВ

/юни 1923 - октомври 1923 г./

Здравка Попова

Нелегалната чета на Георги Бикчиев беше единствената политическа чета в страната, създадена след Деветоюнското антифашистко въстание, която продължи организирано борбата срещу фашистката власт и показа непримиримостта на трудещите се от Малкотърновския край с господството на реакционната буржоазия.

Досега този въпрос не е бил разработен по-цялостно. Откъслечни сведения за дейността на четата на Георги Бикчиев се намират в някои по-обща изследвания и спомена на участници в Юнското и Септемврийското въстание.¹

С настоящето съобщение се прави опит да се покаже приносът на нелегалната чета в политическата и военно-техническа подготовка на Септемврийското въстание в Малкотърновския край.

Фашистският преврат на 9 юни 1923 година бе посрещнат от работниците и целия трудов народ с огромно възмущение. В Бургас и много други градове местните партийни организации се готвеха за борба и чакаха сигнал за действие.²

Окръжният комитет на партията в Бургас не възприе решението на Централния комитет на БКП/т.с./ за запазване на неутралитет. Нещо повече, на две бурни заседания това решение бе разкритикувано и приета специална резолюция, която отхвърли обявения неутралитет. Изпратена бе и нарочна делегация в София, начело с Аврам Йков, да уведоми Централния комитет за становището на Бургаския окръжен комитет. Обаче Окръжният комитет на БКП/т.с./ се задоволи само с изразения протест срещу погрешната линия на Централния комитет и не предприе нищо конкретно за вдигането на антифашистките сили. Въпреки готовността на масите, въстанието избухна само в отделни населени пунктове в Бургаска, Карнобатска, Карабунарска /Грудовска/ и Малкотърновска околия.³

Трудещите се от Малкотърновския край дадоха решителен отпор на узурпаторите на законната власт. На свиканото късно вечерта на 9 юни 1923 година заседание Околийският комитет на партията взе решение за незабавно обявяване на въстание. На другия ден въстанаха селата Евренозово, Карамлък /Младжево/, Близнак, Динтизово /Моряне/ и др. За център на въстанието бе

определен Евренозово, чиято партийна организация беше една от най-силните в околията.⁴ При създаването на сложна политическа обстановка тя показа своята боева готовност и благодарение на своя голям авторитет и влияние практически осъществи единния фронт между комунисти, земеделци и безпартийни. Избраният Акционен революционен комитет пристъпи веднага към решителни действия. Провъзгласена бе „Евренозовската комуна“, обявено военно положение, арестуваха фашистите и организирана отбраната на селото. В разработената от комуната програма като основна задача се посочваше смъкването на фашистката власт и установяване на работническо-селско правителство във всички селища на околията, обединяването на революционните сили в един отряд с общо ръководство и атакуването на Окръжния център.⁵ От името на Революционния комитет бе написано въззвание, което призоваваше трудолюбите се селяни на въоръжена борба за установяване на работническо-селско правителство.⁶ В деня на въстанието бе организирано нападение над къщата на кмета и изнето укритото оръжие. От военния склад в селото бяха взети 12 пушки, два сандъка с бомби и два с патрони. Добре въоръжени и подкрепени от първия си успех въстаниците отблъснаха изпратената срещу тях гранична чета от с. Екенджа (Граничар). Фашистката власт, разтравожена от размера на въстанието в този край, беше принудена да хвърли срещу него много войска, полиция и белогвардейци от Малко Търново и Бургас.

Сотир Йанков, секретар на партийната организация и един от ръководителите на въстанието, разказва за този момент: „Започна се нечуван за времето бой, цялото село бе обхванато от картечен огън и артилерийска стрелба. Навлизайки в селото, фашистите започнаха безогледно да бият, да грабят, да арестуват и за да уплашат населението, събраха по крайбрежието и прел тежките си се вършиха инквизициите на другарите. Огробиха и изгориха 32 къщи на комунисти и земеделци.“⁷ Без съд и присъда бяха разстреляни Христо Параскевов, Атанас Дражев, Георги Апостолов и Иван Парванев.⁸

След потушаването на Йанковото въстание редица антифашисти в отделни райони на страната бяха принудени да минат в нелегалност и се избавят от преследването на властта. Нелегалните от Малкотърновския край под ръководството на Георги Бикчиев, се обединиха в чета и организирана продължила борбата срещу фашистката власт, подготвяха „ляво-партийната организация в Евренозово за въстание“.⁹

В своите спомени Златан Василев, участник в Септемврийското въстание пише: „Другари от с. Евренозово, начело с Георги Бикчиев, минаха в нелегалност и започнаха организираността на единния фронт. Тази чета постоянно поддържаше връзки с партийната организация и обикаляше селата. Център на четата бе с. Евренозово, което имаше единствена партийна организация в Малкотърновския околийски център.“¹⁰

В основното ядро на четата влизаша 10-12 нелегални: Георги Христов Биляшев (1890-1941) член на БКП, земеделски работник; Иван Стойков Иванов (1900-1939), член на БКП, земеделски работник; Стефан Тимов от Апостолов (1900-1927), секретар на БКМС, земеделски работник; и Георги Михайлов Премиянов (1901-1927) член на БКП, земеделски работник от с. Евренозово. Към тях се присъединиха: Рали Стаматов Димитров (1897-1952), безпартийен, земеделски работник; Елзид Петков Мушакот (1897-1958), безпартийен, земеделски

работник от с.Близнак, и Киреза Грудов Желязков /1890-1935/, член на БКП, земеделски работник от с.Карамлък /Младежко/. По-късно в четата влязоха Димитър Гърчето, безпартиен, бежанец от Тракия, и Петър Димитров Кодошев /1897-1974/, безпартиен, земеделски работник от с.Евренозово. По-голямата част от участниците в четата бяха бедни и безимотни селяни на възраст от 22 до 33 години. За командир на четата бе издигнат Георги Бикчиев, член на партийното ръководство и един от ръководителите на Юнското въстание в с.Евренозово, показал отлични организаторски способности.

В условията на терор и настъпление срещу жизнените интереси на трудещите се нелегалната чета си поставяше за цел продължаване борбата срещу надигания се фашизъм под ръководството на БКП/т.с./ и в същото време служеше за убежище на преследваните от властта участници в Юнското въстание. Вечко това говори недвусмислено за нейния политически характер още от самото ѝ създаване.

Околийският комитет на БКП/т.с./ в Малко Търново мобилизира всички антифашистки сили за изпълнение решенията на Окръжната партийна конференция от август 1923 година за подготовка на въоръжено въстание в името на работническо-селско правителство. Изграденият революционен комитет пристъпи към създаване на военна организация и осъществи единдействието с БЗНС чрез сформирания Акционен комитет.¹¹ В предстоящата подготовка на ново въоръжено въстание партията разчиташе и на нелегалната чета на Георги Бикчиев. Пред четата, съставена от обучени и опитни бойци, познаващи отлично района, бяха поставени особено важни задачи. Преди всичко тя трябваше да подпомага укрепването на партийните организации и групи, да съдействува за изграждането на единдействие с левите сили на БЗНС и за сплотяването на антифашистки настроените маси в името на общите им жизненни интереси. От особена важност за успеха на въстанието беше и осигуряването на необходимото оръжие. Включването на Георги Бикчиев в резервния революционен комитет и в специалната група по снабдяването с боеприпаси и оръжие гарантираше активното участие на нелегалните в политическата и военнотехническата подготовка на въстанието.¹²

Решението на Революционния комитет да включи нелегалната чета в цялостната подготовка на въоръженото въстание беше положително и политически правилно.

Особено добри резултати четата постигна при мобилизирането на антифашистките сили. Нейните дейци развиха значителна организационна и масовополитическа работа в района. При своите обиколки из селата Георги Бикчиев редовно се срещаше с ръководителите на партийните групи и организации и земеделските дружини, поставяше им задачи и им помагаше да организират нелегални групи. Сотир Янков дава следната оценка на извършеното от Георги Бикчиев: „През този период той прояви организаторски способности. Във всички села се създадоха нелегални групи. Единният фронт между комунисти и земеделци беше осъществен.“¹³

В тези изпълнени с напрежение дни четата беше непосредствено подпомагана от Революционния комитет и най-вече от неговите членове Янко Маспинков и Недялко Симеонов. Срещите с тях се осъществяваха в определените за връзки места, а именно: зеленчуковите градини на Христо Бикчиев в Евренозовското землище и на Иван Тамахяров в местността „Бялата вода“ в местността

- 36 Пак там, 111, № 1 от 1 февр. 1921 г.
- 37 Полско-български преглед, 111, № 2 от 10 февр. 1921 г.
- 38 Пак там, № 3 от 20 февр. 1921 г.
- 39 Пак там.
- 40 Полско-български преглед, 111, № 2 от 10 февр. 1921 г.
- 41 АБЗНС, сб. „Телеграми от ЦДА...“, т.1, с.11.
- 42 АБЗНС, сб. „Телеграми от ЦДА...“, т.1, с.35.
- 43 Пак там, с.17.
- 44 Пак там, с.21.
- 45 Пак там, с.23.
- 46 Пак там.
- 47 Как Стамболийски защити излаза ни на Бяло море в Генуа. С., 192
- 48 АБЗНС, „Телеграми от ЦДА...“, т.1, с.103-109.
- 49 АБЗНС, „Телеграми от ЦДА...“, т.1, с.105.
- 50 Пак там.
- 51 В.а.Трекля, 11, № 58 от 11 авг. 1922 г.
- 52 Пак там.
- 53 В.Земеделско знаме № 78 от 24 юни 1922 г.
- 54 Излазът на България на Бяло море. С., 1931, с.15.
- 55 Божинов, В. България на конференциите в Генуа и Лозана. - В: В чест на акад. Х. Христ. Изследвания по случай 60 г. от рождението му. С., 1976, с.324.
- 56 В.Земеделско знаме от 1 дек. 1922 г.
- 57 ЦДИА, ф.176, оп.4, а.е.3884, л.130.
- 58 В.Божинов, пос.съч., с.321.
- 59 ЦДИА, ф.176, а.е. 3884, л.133.
- 60 В.Земеделско знаме, № 56 от 6 април 1922 г.

НЕЛЕГАЛНАТА ЧЕТА НА ГЕОРГИ БИКЧИЕВ /юни 1923 - октомври 1923 г./

Здравка Попова

Нелегалната чета на Георги Бикчиев беше единствената политическа чета в страната, създадена след Деветоюнското антифашистко въстание, която продължи организирано борбата срещу фашистката власт и показва непримиримостта на трудещите се от Малкотърновския край с господството на реакционната буржоазия.

Досега този въпрос не е бил разработен по-цялостно. Откъслечни сведения за дейността на четата на Георги Бикчиев се намират в някои по-обща изследвания и спомена на участници в Юнското и Септемврийското въстание.¹

С настоящето съобщение се прави опит да се покаже приносът на нелегалната чета в политическата и военно-техническа подготовка на Септемврийското въстание в Малкотърновския край.

• • •

Фашистският преврат на 9 юни 1923 година бе посрещнат от работниците и целия трудов народ с огромно възмущение. В Бургас и много други градове местните партийни организации се готвеха за борба и чакаха сигнал за действие.²

Окръжният комитет на партията в Бургас не възприе решението на Централния комитет на БКП/т.с./ за запазване на неутралитет. Нещо повече, на две бурни заседания това решение бе разкритикувано и приета специална резолюция, която отхвърли обявения неутралитет. Изпратена бе и нарочна делегация в София, начело с Аврам Йков, да уведоми Централния комитет за становището на Бургаския окръжен комитет. Обаче Окръжният комитет на БКП/т.с./ се задоволи само с изразения протест срещу погрешната линия на Централния комитет и не предприе нищо конкретно за вдигането на антифашистките сили. Въпреки готовността на масите, въстанието избухна само в отделни населени пунктове в Бургаска, Карнобатска, Карабунарска /Трудовска/ и Малкотърновска околия.³

Трудещите се от Малкотърновския край дадоха решителен отпор на узурпаторите на законната власт. На свиканото късно вечерта на 9 юни 1923 година заседание Околийският комитет на партията взе решение за незабавно обявяване на въстание. На другия ден въстанаха селата Евренозово, Карамлък /Младжево/, Близняк, Дингизово /Моряне/ и др. За център на въстанието бе

определено Еврезово, чиято партийна организация беше една от най-силните в околията.⁴ При създаването на сложна политическа обстановка тя показа своята боева готовност и благодарение на своя голям авторитет и влияние практически осъществи единния фронт между комунисти, земеделци и безпартийни. Избраният Акционен революционен комитет пристъпи веднага към решителни действия. Провъзгласена бе „Еврезовската комуна“, обявено военно положение, арестуваха фашистите и организирана отбраната на селото. В разработената от комуната програма като основна задача се посочваше смъкването на фашистката власт и установяване на работническо-селско правителство във всички селища на околията, обединяването на революционните сили в един отряд с общо ръководство и атакуването на Окръжния център.⁵ От името на Революционния комитет бе написано въззвание, което призоваваше трудещите се селяни на въоръжена борба за установяване на работническо-селско правителство.⁶ В деня на въстанието бе организирано нападение над къщата на кмета и изнето укритото оръжие. От военния склад в селото бяха взети 12 пушки, два сандъка с бомби и два с патрони. Добре въоръжени и поощрени от първия си успех въстаниците отблъснаха изпратената срещу тях гранична чета от с. Екениджа /Граничар/. Фашистката власт, разтревожена от размера на въстанието в този край, беше принудена да хвърли срещу него много войска, полиция и белогвардейци от Малко Търново и Бургас.

Сотир Янков, секретар на партийната организация и един от ръководителите на въстанието, разказва за този момент: „Започна се нечуван за времето бой, цялото село бе обхванато от картечен огън и артилерийска стрелба. Реализирайки в селото, фашистите започнаха безпощадно да бият, да грабят, да арестуват и за да уплашат населението, събраха го накрай едно в прел техните очи се вършеха инквизициите на другарите. Огребиха и изгориха 32 къщи на комунисти и земеделци.“⁷ Без съм и премея бяха разстреляни Христо Парашков, Атанас Драже, Георги Апостолов и Иван Парашков.⁸

След потушаването на Юнското въстание редица антифашисти в отделни райони на страната бяха принудени да минат в нелегалност и се избягат от преследването на властта. Нелегалните от Малкотърновския край, под ръководството на Георги Бичиев, се обединиха в чета и организирана продължиха борбата срещу фашистката власт, подготвяха четинове партийната организация в Еврезово за въстание.⁹

В своите спомени Златан Василев, участник в Септемврийското въстание пише: „Другари от с. Еврезово, наред с Георги Бичиев, минаха в нелегалност и започнаха организирането на единния фронт. Тази чета постоянно поддържа връзки с партийните организации и обикновените селата. Център на четата бе с. Еврезово, което имаше най-силна партийна организация в Малкотърновския околия.“¹⁰

В основното ядро на четата влизаша 10-12 нелегални: Георги и Христо Бичиев (1890-1942) член на БКП, земеделски работник; Иван Стойков-Иванов (1900-1929), член на БКП, земеделски работник; Стефан Кайков-Апостолов (1900-1927), секретар на БКМС, земеделски работник и Георги Михайлов (1900-1927), член на БКП, земеделски работник от с. Еврезово. Към тях се присъединиха: Рали Стаматов Димитров (1897-1952), безпартиен, земеделски работник; Елфия Петков Мушакот (1897-1958), безпартиен, земеделски

работник от с.Близнак, и Киреза Грудов Желязков /1890-1935/, член на БКП, земеделски работник от с.Карамлък /Младежко/. По-късно в четата влязоха Димитър Гърчето, безпартиен, бежанец от Тракия, и Петър Димитров Кодошев /1897-1974/, безпартиен, земеделски работник от с.Евренозово. По-голямата част от участниците в четата бяха бедни и безимотни селяни на възраст от 22 до 33 години. За командир на четата бе издигнат Георги Бикчиев, член на партийното ръководство и един от ръководителите на Юнското въстание в с.Евренозово, показал отлични организаторски способности.

В условията на терор и настъпление срещу жизнените интереси на трудолюбивите се нелегалната чета си поставяше за цел продължаване борбата срещу надигания се фашизъм под ръководството на БКП/т.с./ и в същото време служеше за убежище на преследваните от властта участници в Юнското въстание. Всичко това говори недвусмислено за нейния политически характер още от самото ѝ създаване.

Околийският комитет на БКП/т.с./ в Малко Търново мобилизира всички антифашистки сили за изпълнение решенията на Окръжната партийна конференция от август 1923 година за подготовка на въоръжено въстание в името на работническо-селско правителство. Изграденият революционен комитет пристъпи към създаване на военна организация и осъществи единодействието с БЗНС чрез сформирания Акционен комитет.¹¹ В предстоящата подготовка на ново въоръжено въстание партията разчиташе и на нелегалната чета на Георги Бикчиев. Пред четата, съставена от обучени и опитни бойци, познаващи отлично района, бяха поставени особено важни задачи. Преди всичко тя трябваше да подпомага укрепването на партийните организации и групи, да съдействува за изграждането на единодействие с левите сили на БЗНС и за сплотяването на антифашистки настроените маси в името на общите им жизнени интереси. От особена важност за успеха на въстанието беше и осигуряването на необходимото оръжие. Включването на Георги Бикчиев в резервния революционен комитет и в специалната група по снабдяването с боеприпаси и оръжие гарантираше активното участие на нелегалните в политическата и военнотехническата подготовка на въстанието.¹²

Решението на Революционния комитет да включи нелегалната чета в цялостната подготовка на въоръженото въстание беше положително и политически правилно.

Особено добри резултати четата постигна при мобилизирането на антифашистките сили. Нейните дейци развиха значителна организационна и масовополитическа работа в района. При своите обиколки из селата Георги Бикчиев редовно се срещаше с ръководителите на партийните групи и организации и земеделските дружби, поставяше им задачи и им помагаше да организират нелегални групи. Сотир Янков дава следната оценка на извършеното от Георги Бикчиев: „През този период той прояви организаторски способности. Във всички села се създадоха нелегални групи. Единният фронт между комунисти и земеделци беше осъществен.“¹³

В тези изпълнени с напрежение дни четата беше непосредствено подпомагана от Революционния комитет и най-вече от неговите членове Янко Маслинков и Недялко Симеонов. Срещите с тях се осъществяваха в определените за връзки места, а именно: зеленчуковите градини на Христо Бикчиев в Евренозовското землище и на Иван Тамахяров в местността „Бялата вода“ в местността

„Каменет“ в Граматиковския район и местността „Проваленого дърво“ в Гюкотебенския /Звездецки/ район и др.¹⁴

Във връзка с набавянето на необходимото въоръжение беше извършено разузнаване и установено количеството и местонахождението на наличното оръжие в района. Набелязани бяха по-важните пунктове за нападение по време на въстанието. „Това оръжие - пише Янко Комитов - свърши добра работа в първите дни на въстанието.“¹⁵ Беше закупено известно количество оръжие и боеприпаси от Турция. Но закупуването не беше единственият начин за доставяне на оръжие. По повод изпълнението на тази задача Петър Кодошев отбелязва в своите спомени следното: „...задължиха ни да приготвяме колкото е възможно повече оръжие, понеже БКП се нуждаела от оръжие. Тези задължения ние с чест изпълнявахме. Някъде закупахме оръжие, но някъде обезоръжавахме горски, полски полици и др. Бяхме подготвили 50 пушки, патрони, бомби и 15 костюма военна униформа и един костюм офицерски дрехи с различни пагови. Тези вещи и оръжие се съхраняваха в Иван Стаматов от с.Близнак и Георги Бикчиев в с.Евренозово.“¹⁶

Извършената предварителна работа по подготовката на въстанието повдигаше бойния дух на отрудените странджанци, които укриваха и подпомагаха нелегалните дейци. Без помощта на верните помагачи и укриватели бе немислима дейността на четата на Георги Бикчиев. Освен споменатите места за връзка с представителите на Револуционния комитет, които се използваха и за снабдителни бази, четата имаше изградено скривалище в плевника на Христо Бикчиев в с.Евренозово. Тук се складираше набавеното оръжие и понякога приютяваха нелегалните. Редовна връзка с четата осъществяваха Иван Тамахов, Иван Стаматов от с.Близнак, Златан Василев от М.Търново, Коста Николов от с.Звездец, по-късно помагач на четата на Тодор Грудов и др.¹⁷ За отношението на местното население към нелегалните четникът Петър Кодошев подчертава: „Ние намирахме добър прием от населението, където се явявахме в населените пунктове и там ни приемаха като закрилници.“¹⁸

В навечерието на въстанието четата, установила се в местността „Бакърлъка“ между селата Евренозово и Звездец, с нетърпение очакваше завръщането на Георги Бикчиев от Малко Търново с последните указания. Тук беше направена последната проверка на всички бойци и тяхното въоръжение. С получаването на очакваната парола на 23 септември 1923 година четата завзе властта в с.Евренозово и обедини силите си с въстаниците от околните села. За командир на въстаническия отряд единодушно бе признат Георги Бикчиев, а за политически командир Янко Маслинков. Револуционните сили, разделени на три взвода, от три посоки същата вечер нападнаха с.Звездец.

В хода на въстанието четата на Георги Бикчиев се превърна в основно ядро, около което се обединиха въстаническите сили в Малкотърновския край. След всяко превзето селище редниците на отряда се попълваха с нови бойци. По-късно към него преминаха и въстаниците от Карабунарския отряд, начело с Иван Ников и Никола В.Попов.²⁰ В с.Граматиково към отряда се присъедини и местния учителка Марушка Бояджиева. В донесението на Окръжния училищен инспектор от 8 октомври 1923 година се казва: „Марушка Стоянова, учителка в с.Граматиково, преоблечена в мъжки дрехи, подстрижена и въоръжена, се присъедини към метежниците от четата на Георги Бикчиев.“²¹

По решение на Революционния щаб бе организирано смело нападение над трудовашкия лагер в местността „Падалото“. Осем въстаника, водени от Георги Бикчиев и преоблечени във войнишки дрехи с хитрост нападнаха лагера и взеха много оръжие, бомби, патрони и други военни съоръжения. Създадено бе кавалерийско отделение от 20 души с командир Георги Бикчиев, което провъзгласи новата работническо-селска власт в селата Визица, Калово, Заберново и Конак. Проявената смелост и себепристрастие от четниците на Георги Бикчиев, които навсякъде бяха първи, увличаше и останалите въстаници. По призива на Българската комунистическа партия трудещите се от Малкотърновския край масово се вдигнаха на въоръжена борба срещу фашистката власт. С изключение на околийския център и селата Стоилово и Кладара във всички останали селища беше установена новата работническо-селска власт.²²

На 30 септември 1923 година въстаническият отряд се установи на бавак в землището на с.Мързево. Настъплението на фашистката власт и потушаването на въстанието в окръга доведоха до разпускането на революционните сили в Малкотърновска околия. Отрядът в състав, сведен до 15-16 бойци, след дълги скитания и няколко схватки с врага, премина българо-турската държавна граница в началото на октомври 1923 година. По-късно четниците намериха радужен прием във великата съветска страна.²³

• • •

Нелегалната чета на Георги Бикчиев обединяваше в своите редици бедни и безимотни селяни, минали през огъня на Юнското антифашистко въстание, показали героизъм и революционна решимост в славните дни на Септемврийското въстание. Под непосредственото ръководство на Околийския комитет на БКП/т.с./ в Малко Търново тя успешно изпълни поставените задачи по подготовката на ново въоръжено въстание. В хода на въстанието се превърна в основно ядро на революционния отряд, в чиито редици воюваха десетки трудещи се в защита на своите права и свободи. Проявила се като закрилник и опора на трудовите хора в този край, четата действуваше от юни до началото на октомври 1923 година и натрупа значителен боен и политически опит.

Масовото надигане на трудещите се от Малкотърновския край по време на първото в света антифашистко въстание от септември 1923 година беше резултат от сериозната подготвителна работа, извършена от партията, от постигнатото единодействие между комунисти и земеделци, от създадения единен фронт срещу фашистката власт. Този успех се дължеше още и на правилното съчетаване на нелегалните с легални форми на борба, на използването на четническото движение, като спомагателно средство в тази борба. Активното включване на единствената в страната нелегална чета в подготовката и в самото въстание трябва да се разглежда и като съществен принос в творческото решаване въпросите на революцията.

ЛИТЕРАТУРА

1. Д.Косев, Септемврийското въстание 1923 г., С., 1973 г., стр.315; Г.То-
мов, Бургаската окръжна партийна организация 1917-1925 г., С., 1972 г., с.201;

- Я.Комитов, На смъртен бой, С., 1979 г., с.20; Сб. Септемврийци за септември, С., 1963 г.; Сб. 50 години борба против капитализма и фашизма, С., 1964 г.
2. Д.Косев, пос.съч., стр.91.
3. История на БКП, С., 1970 г., стр.281; Г.Томов, пос.съч., стр.192; ОИМ-Бургас, инв.№ 94, л.1,2, р.1V.
4. ОИМ-Бургас, инв.№ 199, р.1V; Окръжен комитет на БПФК-Бургас, лично дело на Сотир Янков.
5. ОИМ-Бургас, инв.№ 100, инв.№ 203, инв.№ 319, л.8,9, р.1V.
6. Пак там, инв.№ 203, л.2, инв.№ 100, р.1V.
7. ОПА - Бургас, инв.№ 309, л.66; ОИМ - Бургас, инв.№ 10, р.1V; Окръжен комитет на БПФК-Бургас, лично дело на Сотир Янков.
8. Г.Томов, пос.съч., стр.190; ОПА - Бургас, инв.№ 309.
9. ОПА - Бургас, инв.№ 207; ОИМ - Бургас, инв.№ 69, 159, 218, 319, л.8,9, р.1V.
10. Сб. Септемврийци за септември, стр.309.
11. Г.Томов, пос.съч., стр.200; Сб. 50 години борба..., стр.104.
12. ОПА-Бургас, инв.№ 297,11; Г.Томов, пос.съч.стр.201; Я.Комитов, пос.съч., стр.30.
13. ОИМ-Бургас, инв.№ 69, р.1V.
14. Окръжен комитет на БПФК-Бургас, лично дело на Петър Кодошев; ОИМ-Бургас, инв.№ 217,218,319, 4911, р.1V.
15. Сотир Янков, пос.съч., стр.31.
16. Окръжен комитет на БПФК-Бургас, лично дело на П.Кодошев; Сб.Никога няма да бъдат забравени, С., 1971 г., стр.215.
17. ОИМ - Бургас, инв.№ 218, л.1, инв.№ 319, л.5, р.1V.
18. Пак там, инв.№ 491, р.1V.
19. Сб. 50 години борба..., стр.105; ОИМ-Бургас, инв.№ 491, р.1V. Сб. Септемврийци за септември, стр.306,321.
20. Сб. 50 години борба..., стр.105.
21. ОИМ-Бургас, инв.№ 800, р.1V.
22. Сб. 50 години борба..., стр.106.
23. Г.Томов, пос.съч. стр.202; Сб.50 години борба..., стр.106.

НЯКОИ АСПЕКТИ ОТНОСНО БОЙНО-ОПЕРАТИВНИТЕ ДЕЙСТВИЯ НА СЕПТЕМВРИЙСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1923 ГОДИНА В СТРАНДЖАНСКИЯ КРАЙ

к.и.н. Крати Кралев

По въпроса за размерите, силата и значението на Септемврийското въстание през 1923 година в Странджанския край е упоменато в не малко изследвания, литературни източници, спомени, архивни материали. От гледна точка на политическата история на въпроса това събитие в Странджанската планинска област е реконструирано като крупен исторически факт с голямо научно и идейно-възпитателно значение.

Ние ще се спрем, освен на политическата и на военнооперативната страна на въпроса, на хода и развитието на въстанието. Защото със силата и научната аргументация на документалния изворов материал се разкриват нови моменти, които характеризират Септемврийското въстание през 1923 година в Странджанския край не само като социално-политически феномен, но и като специфична военна организация и изкуство на въоръжената борба. Както бележи големият български социолог, социалпсихолог и историк Иван Хаджийски, всяко едно въстание, като израз на гражданска война, се подчинява на законите на всяка война изобщо: въоръжение, снабдяване, организация, дисциплина, бойна опитност и др.¹ Затова от методологическо гледище едва ли ще постигнем целта си, ако чисто и просто фотографираме фактите или ги процитираме; опишем и коментираме изворите, документите и свидетелствата, без да ги обясним, осветлим и изведем в определена научна система.

Такъв подход особено настоятелно се налага във връзка с изследването на военни исторически, бойни и оперативно-тактически аспекти на въстанието в Странджанския край. Тук се разкриват и проявяват някои особености, които характеризират въстанието, както казахме, не само като най-остра, въоръжена форма на класовата борба, но и като вътрешно развиващ се процес с различните му закономерности, етапи, приливи, отливи и т.н. Това съвсем не означава игнориране на общотеоретическите и хронологически страни и въпроси на въстанието, на неговите предпоставки, коренни причини, характер и движещи сили като преломен момент в болшевиизацията на Българската комунистическа партия. Защото в своята съвкупност всичко това притежава неоспорима методологическа, конкретно-историческа и практическа стойност в изясняване локалните мащаби и параметри на това героично в националната ни история събитие.

Септемврийското въстание през 1923 година в Странджанския край взема значителни размери. Въстаническото военно и политическо ръководство, поучено от бойната тактика по време на войните, Владейското войнишко въстание и

сыпротивата срещу Деветоюнския преврат, демонстрира определена бойно-оперативна, военна подготовка и опитност. Ръководителите на въстанието са запасни офицери, като Цвятко Радойнов, запасни фелдфебели и подофицери като Тодор Грудов и Тодор Ташев, дългогодишни участници във войните като Георги Бикчиев, Петър Кодошев и др., хора все с голям боен, революционен и политически опит.

Не бива да се изключват и обществено-икономическите предпоставки на Септемврийското антифашистко въстание в Странджанския край през 1923 година, с неговата неразвита икономика, процес на все по-пълно разоряване на трудовото население под тежестта на войните и фискалната политика на държавата. Поради това във въстанието участвуват представители на селската беднота, сред която значително число тракийски бежанци, работници, селски ратай-пролетарии и др. Активно се включва във въстанието и част от революционната интелигенция като учители, служещи, дребни чиновници, комунисти, земеделци, безпартийни. Учители са Киро Попов, Цвятко Радойнов, Илия Бояджиев, Марушка Бояджиева, Иван Щерев, Христо Мирчев, Христо Тотев, Теню Дремизов, Илия Юрков, Яким Якимов и др. Служители са Янко Маслинков, Янко Комитов, Радослав Янчев, Златан Василев, Иван Коларов и др. Голяма част от тях именно подготвят или оглавяват идейно-политически въстанието, подвизвайки се често пъти като бойни и политически командири на неговите въоръжени чети и отряди.

Аз считам, че едно от решаващите условия и предпоставки на Септемврийското въстание в Странджанския край през 1923 година се явява непримиримостта на значителна част от партийните дейци и партийните ядра към Деветоюнския преврат и спонтанно организираната срещу него съпротива. Документалният изворов материал говори за значителна въоръжена съпротива срещу преврата в пограничното село Евренозово, М.Търновско. При вестта за военнафашисткия преврат на 9 юни 1923 година местните комунисти и земеделци бързо реагират на обстановката, мобилизират силите си и дават решителен отпор на узурпаторите. Характерно е, че те в перспектива се подготвят за продължителна и разширяваща се въоръжена борба. С такава цел бързо създават военната организация на съпротивата, като се въоръжават с наличното в склада на общинската сграда оръжие, нападат и завладяват граничната до селото застава. Въстаниците наброяват около 120 въоръжени бойци, водейки формени сражения с наличните на противника военни сили. Успехите в борбата се увеличават с провъзгласяването на т.н. „Евренозовска република“ като първообраз на работническо-селска революционна власт.²

Противникът обаче своевременно засилва своя натиск с превъзхождащи въстаниците сили. Последните са изолирани и разбити. Няколко ръководители на Юнското въстание в село Евренозово са заловени и разстреляни без съд и присъда, което е присъща проявила се характерна зверска черта на българския военен фашизъм.³

Друг център на Юнското антифашистко въстание в Странджанския край ^α оформя в с.Карабунар, /гр. Грудово/, където под ръководството на Тодор Грудов въоръженото противодействие също взема значителни размери. Образуван е революционен комитет от комунисти и земеделци. Под неговото ръководство превратаджийската власт в селото е свалена. В започналото

участвуват 200 души работници и селяни, които проявяват голяма революционна ярост срещу врага. Затова властите вземат срочни и крути мерки срещу въстанието, а след потушаването му и повсеместна акция за пълното обезоръжаване на населението в Карабунар /Грудово/ и околността му.⁴ Както в цялата страна, така също и в Странджанския край към 13-14 юни 1923 година съпротивата срещу Деветюнския преврат е почти сломена.⁵

Няма съмнение, че въстанието през юни 1923 година би се разширило и задълбочило, ако не се провеждаше тактика на неутралитет от страна на Българската комунистическа партия. С тази позиция съпротивата бе лишена от революционна перспектива, организация, ръководство, близки и по-далечни цели и задачи. Георги Димитров, давайки отговор на този въпрос, изтъква, че обстановката на 9 юни 1923 година бе твърде благоприятна за смазването на фашизма, но субективният фактор не беше се издигнал на съответната историческа висота, стратегическо и тактическо равнище, за да осъществи своевременно една напълно историческа необходимост.⁶

Като говорим за Септемврийското антифашистко въстание през 1923 година в Странджанския край, ние имаме предвид главно бойните действия на въстаническите отряди в Карабунар /гр.Грудово/ и принадлежащия му планинско-горист район в северните разклонения на Каратепенския рид на Странджа планина, заключен между поречията на Карабунарската /Грудовската/ река на запад, и Факийската река на изток, а също така и в неговата, на района, погранична вътрешнопланинска част. Същевременно голямо внимание заслужава разкриването на мащабите, размерите и бойно-оперативните особености на въстанието в Малкотърновския вътрешнопланински район, където с.Гюктепе /с.Звездец/ се превръща в център на въстанието в тази част на Странджанския планински масив, обхващаща предимно границите на историческата област Хасекията в поречието на река Велека. Още повече, поради съечение на обстоятелствата, в хода и развитието на въстанието не другаде, а именно в Гюктепенския /Звездецкия/ въстанически район се осъществява необходимото взаимодействие между отделни въоръжени групи от Карабунарско, Малкотърновско и Аланкайряк /с.Ясна поляна/. Това взаимодействие особено ярко се откроява в заключителния етап на въстанието и неговите арьергардни боеве.

Някои автори говорят, че Септемврийското въстание през 1923 година в страната е масово всенародно въстание. Недюо Недев доказва, че във въстанието участвуват 100 х.души, в това число 50 х. в Северозападна България и около 15 хиляди в Старозагорския революционен окръг. Масовостта, революционният устрем и размах авторът обяснява, както с готовността на работниците и селяните да проливат кръвта си, така също и с повсеместните арести на партийните функционери, комунисти, земеделци и антифашисти, като своевременно мярка съдбата на въстанието да бъде успешно предредена.⁷

Има твърдения, че и в Странджанския край въстанието е масово по участие на комунисти, земеделци, комсомолци, левпартийни, хора на труда изобщо.⁸ Такова твърдение обаче трябва да се конкретизира и разглежда твърде относително. Защото, ако на отделни места въстанието наистина е масово, то общото число на въстаниците в Странджанския край не надминава 800 човека. При добра военна организация, въоръжение, дисциплина, революционна издръжливост и правилна тактика на боя, съчетани с масов подем на работниците в окръжния

град Бургас, въстанието би се разширило, задълбочило и постигнало стратегическите си цели и задачи. В осъществяването на тази задача, по-късно Тодор Грудов считал, че са необходими на първо време поне 2000 добре въоръжени въстаници от Карабунарско и Малкотърновско.⁹ При едно население от 40 000 души към 1923 г. в Карабунарско и Малкотърновско, едва ли можем категорично да утвърждаваме, че въстанието е масово по своите размери. По-точно въстанието в Странджанската зона клони към масовост, но тя не се постига поради краткотрайното му развитие, действие, обрати, сложни ситуации и превес на силите в полза на противника.

1. Развитие на бойно-оперативната обстановка в Карабунар /Грудов/. Въстаническото настъпление към Бургас.

Към 1923 г. с.Карабунар брои вече около 2000 жители. Без да е административно околйско средище, по естествен път на своето географско месторазположение то започва да играе ролята на централно селище с принадлежащите му и силно гравитиращи към него 30 населени места. Нужно е да отбележим, че в процеса на предварителната подготовка на въстанието оказват своето влияние редица неблагоприятни фактори, които по-сетне слагат и своя негатилен отпечатък върху хода на Септемврийските събития в Карабунар /Грудов/ и околността му. Или тук става дума за следното:

- че предварително инициативата е взета от противника с наличните му сили и средства за обезвреждане на организацията и ръководството на въстанието;

- позицията на някои авторитетни ръководители на окръжната партийна организация на изчакване, пасивност, а в редица случаи и на опортюнистическа обърканост и колебание.

Във връзка с това военните фашистки власти далече преди въстанието, поучени от Юнската съпротива, започват да свирят първата шигулка в усилията на правителството да смаже в зародиш още новото революционно надигане на масите. Впрочем от анализа на документалния изворов материал се чувствава психологията на неувереност и неяснота пред неизвестното за властите бъдеще и дали с наличните военни ефективни те ще са в състояние да се справят с положението. Затова врагът е нетърпелив, но и крайно агресивен в своята антикомунистическа злоба. Характерна, като автентичен документ, в това отношение, е заповедта на началника на Трета полкова област полк. Куцаров от 12 юни 1923 г., където още тогава вменява той в дълг на военните и административни органи на областта зорко да следят поведението на активните комунисти и земеделци - единофронтовци, арестуват и обезвреждат участвувалите в Юнското въстание антифашисти. Същият предупреждава, че след потушаването на антифашистката въоръжена съпротива „затишето налага безспирно разузнаване, за да се отстранят и предотвратят всякаква изненада и нежелателни кървави схватки”.¹⁰

В този натиск на противника ударът на военните власти се стоварва на първо време върху Окръжния комитет на БКП/т.с./, където само два месеца по-късно на 12 септември 1923 г. от 12 негови членове 7 са арестувани и затворени в карцерите на казармите на окръжния център - гр.Бургас. От арестуваните партийни дейци д-р Н.Максимов е поддръжник на деветоюнската тактика на партията, а Аврам Яков - привърженик на революционната антифашистка линия.¹¹ В следващите един-два дни броят на арестуваните активни комунисти в Бургас се увеличава на 69 човека.^{11а} Теохар Бакърджиев съобщава,

че в навечерието на самото въстание и при първите вести на неговото избухване числото на арестуваните в казармените карцери на града се увеличава на 500 души.¹²

Или общо за времето от 12 септември 1923 г. до 1 октомври 1923 г. в Бургас и окръга са арестувани 1153 антифашисти, от които 1095 комунисти и 58 земеделци - единоклонтници.¹³ При положение, че партийната организация в Бургаски окръг по това време има 1230 членове,¹⁴ то излиза, че огромното мнозинство от комунистите преди, по време и след въстанието в Бургаски окръг се оказват зад решетките на затвора. И като че ли дълбоко прав е Тодор Грудов, когато в своята автобиографична повест „На гребена на вълната“ с маниер на талантив повествовател и психолог отбелязва прочувствено: „Да, затворническите решетки победиха въстанието. Ръководителите са или избити, или са заловени от опитна и предвидлива ръка“.¹⁵

Независимо от всичко това, в резултат на предварителната подготовка на въстанието при тази сложна и дълбоко противоречива политическа ситуация, в структурно-определящ вид военнооперативният замисъл и неговото осъществяване в Карабунарско /Грудовско/ се характеризира със следното:

- оповестяване чрез парола за въстание и бързо съсредоточаване на въстаническите сили в централното на района средище - с.Карабунар /Грудово/;
- създаване на военна, бойно-революционна организация на въстаническите сили, ред, дисциплина;
- извършване на походен марш с разчет на действащите сили, средства; отчитане на фактора „Време“ като бойна, военнооперативна и тактическа категория при съсредоточаването и настъплението на въстаническите сили в наравлението Карабунар - Бургас;
- определяне на съответен район за съсредоточаване към близките подстъпи на окръжния град; прегрупиране на силите за настъпление при отчитане особеностите на местността, спецификата на градския ареал; завладяването на командните висоти и стратегически пунктове; строго отчитане поведението на противника и неговата бойна активност;
- настъплението на въстаническите сили с присъщите му тактически особености, с преимуществено и по необходимост провеждане на нощен бой; преодоляване на силен противник и постигане на определена тактическа цел;
- организирано отстъпление и ариергардни боеве при неблагоприятни условия, общо-политическа и военнооперативна обстановка.

Наличните данни и документи недвусмислено говорят, че паролата за въстанието в с.Карабунар е дадена още на 20 септември 1923 година. На същата дата към 24,00 часа в полунощ е проведено тайно оперативно съвещание, което избира военнореволюционен комитет на въстанието. Наред с изтъкнати политически дейци и военни ръководители на въстанието като Тодор Грудов и Цвятко Радойнов в революционния комитет влизат други още дейни комунисти и земеделци-единоклонтници, съгласно изискването на тактиката на единния фронт. Последвало и второ, разширено бойно-оперативно съвещание, проведено на 21 септември вечерта към 21,00 часа със задача да изясни конкретните въпроси и потребности на подготвяното въстание. На това съвещание участвували вече около 30 души комунисти и земеделци-единоклонтници.

Впрочем тук, на това оперативно съвещание, се разпределят силите и

средствата за овладяване на полицейския участък, общинското пощата и другите въздушни пунктове в селото.¹⁶ Без да се по допълнителни източници, по аналогия се разбира, че това е в по-голяма степен съответно обмислен и разработен цялостен оперативен план за въстанието, с предвидените му тактически ходове и обрати. Този план за действие на 22 септември през деня, още преди пладне, когато организираните бойни групи заемат набелязаните опорни пунктове на общинската администрация, всички сговористи от местната управа и провълняват селската власт.¹⁷

Или, при създадените за революционните сили тактически и организационни положения в с.Карабунар /Грудово/ е овладяно за не повече от един ден. Съкрушена е силата преди всичко на квартируващата в селото военна команда. Капитан Колев и към 12 часа на деня - 22 септември 1923 г. властта в селото е в ръцете на въстаниците. Фактически с действията на две основни бойни групи, начален етап на избухналото въстание, се решава временно задачата за овладяване на властта. След това са били разставени постове за охрана подстъпите към с.Карабунар /Грудово/ при положение, че въстанието да се развива и масовизира като организирано въоръжено действие с предвидени обстоятелства.

В качеството си на политически и военен ръководител на въстаниците Грудов свиква масов митинг на населението, произнасяйки пламенна реч. Впрочем, този факт е твърде добре отбелязан в извадка от автобиографична повест „На гребена на вълната“. „Вечерта - пише - многолюдно събрание. Тодор излезе пред тълпата, сред която карабини. Той ожари с поглед почернелия от хора площад и тръгна сърцето му през тези дни, веднага се стопи. Да, това бе целият народ, готов да се вдигне в защита на своите права. Съмнения

- Братя - високо запита той, - готови ли сме?... Започва бойна смърт! Ще спасим ли другарите в Бургас?

- Ще превземем Бургас! Към Бургас! - зарева тълпата. - Вече тръгнем да мрем или да победим! Долу „Народният съговор“!“

Колкото и приповдигнато да изглежда такова художествено изображение за революционното опиянение и ентузиазъм на масите, то е хара революционна, въоръжена борба, особеност и закон на нейното развитие. Хората, със своите делнични грижи и трудово ежедневие не биха вихъра на борбата, не биха се жертвували в името на великата идея.

Но като оставим на по-заден план художествено-есейния въпрос, в изследването ни изпъкват тенденциите на по-нататъшното военнооперативното обстановка в Карабунар и околността му. Пуснатия в действие бойно-оперативен замисъл. И така, чрез окупацията на Карабунар планински села, към централното селото допълнително число въстаници и скоро техният брой достига до 1000. Това е вече внушителен въстанически отряд, чието бойно предназначение е изисква стегната организация, боен ред и революционна дисциплина. Документално се потвърждава развиващата се динамика и бързината на въстанието в отделните на Карабунарския район села. Беймахле /Светлина/, разположено в последните разклонения

управление,
повишаване на
с-матка или
ивен план на
план влиза в
низираните и
противника,
ават работни-

речни общества
от 1-2 часа.
на команда на
а е напълно в
ни групи, като
са закъсмане-
и отбрана на
то продължава
ие.¹⁸ с много

станието Тодор
менна револю-
иестната негова
тоб - се състо-
то проблясва
рогата, която
не революцион-
та отпалаха.
рба на живот и

дички, като един
о повествование
ктерно за всяка
развитие. Иначе
се втурнали въ-
ся.

ичната страна на
ието развитие на
у, обусловена от
повестяването на
елиише се стичат
300 човека. Това
ние по необходи-
нна дисциплина
зна при обявяване
Кметът на село
на Каратепенски

рид на Странджа планина, алармира екстрено властите в гр.Бургас, че на 22 септември 1923 година към 10 часа сутринта комунисти и земеделци влизат в общината, заемат самоволао, както кметът се изразява, управлението, разграбват наличното в склада оръжие и се въоръжават. От документа е видно, че това са 12 човека - 8 земеделци и 4 комунисти, които властите при това зорко следят и след поражението на въстанието залавят и обезвреждат.²⁰ Въстаниците се отправят към Карабунар, вливайки се във формацията се въоръжен отряд.

По такъв начин Карабунар се оформя наистина като център на въстанието в северната част на Странджанската планинска област с важно стратегическо предназначение: да се окаже непосредствена и най-близка помощ на работниците от окръжния град Бургас във въоръжената борба за събаряне на Цанковата фашистка власт. И това е голямото историческо достойнство на населението от Карабунар и околността му, на карабунарските комунисти и земеделци - еднофронтовци. А общо в района на Карабунар въстават 18 населени места, където временно се установява революционна, работническо-селска власт.²¹

Революционният ентузиазъм като психологически фактор естествено е оказвал своето емоционално-прочувствено въздействие и нужния морално-политически смисъл при формиране бойната сила на въстанието в Карабунарския район. Но с това съвсем не се изчерпва въпросът за научната същина на събитията и неговата историческа стойност. Защото в анализа на развитието на въстанието възникват предимно потребностите на неговото въоръжаване. Тъй като в бойното съприкосновение с противника въстаниците не може да не са се срещали с доброто въоръжение на противниковата военна сила. А документалният материал съвсем не говори за наличие на модерно за времето си въоръжение и снаряжение на Карабунарския въстанически отряд. Без да оперираме с пълни и съвсем точни данни за състоянието и тактико-техническите качества на въстаническото въоръжение в Карабунарско, ще споменем, че от едно сведение на властите е видно, че въстаниците в селото на първо време се въоръжават с иззетото от общината оръжие. Преди това то пък е било конфискувано от комунисти и земеделци от Карабунар /Грудово/, Гергебунар /Росеново/ и Каракютук /Пънчево/, за което по някакъв повод бе вече отбелязано. Това са около 92 пушки и карабини от най-различни системи, остаряло и в много случаи негодно за активни бойни действия оръжие. От направения опис става ясно, че въстаниците на първо време са разполагали с 31 кримки, 21 бердани, 5 манлихери, 9 мартини, 4 маузер-турски, 1 трилинейна пушка, 4 разнокалибрени пушки, 8 револвера с барабан и 1 пистолет система „Броунинг“.²²

Някои автори считат, че въоръжението на въстаниците в Карабунарския район се състояло главно от трилинейни руски пушки система Мосин 1891 година.²³ Почти липсват данни за наличието на автоматично стрелково и артилерийско оръжие, с които въстанието да разполага и използва в хода и развитието на бойните действия. Иначе, във военно-тактическо отношение, може с увереност да се предположи и твърди, че въстаниците са били добре обучени, притежавайки нужния от войните боев опит. Ето защо по принцип едва ли някой се е присъединявал към въстанието, щом не може „да държи пушка“, да борави с оръжието, води огневи и ръкопашен бой.

На второ място в научната интерпретация на въпроса изпъква необходимостта да се даде отговор за формирането на бойната организация и бойния ред

на въстаническия отряд в Карабунар. Според Тодор Грудов от наличните 300 бойци били са образувани на първо време 2 бойни дружини, разделени съответно на роти и взводове.²⁴ Първата дружина е командувана от комунист, а втората - от земеделец-единофронтовец.²⁵ На друго място, макар и във формата на художествено обобщение, Тодор Грудов отново подчертава, че „триста души бяха разделени във взводове, роти и дружини. За дружинни командири бяха назначени сдружени земеделци, а за ротни командири - комунисти“.²⁶ Очевидно той е искал да подчертае не само чисто военната, но и политическата страна на въпроса при изграждане бойния ред и военнооперативната структура на въстаническите сили. Това е така, защото борбата се водела в името на единния фронт и работническо-селската власт, която идея намира ярко превъплъщение не само в политическата, но и в чисто военната организация на въстанието.

Бойната организация продължавала да се усъвършенствува в процеса на походния марш. Защото, вероятно към 14,00 часа на 22 септември отрядът се отправя към гр.Бургас в помощ на евентуално въстаналия народ в окръжния център. Както вече неведнаж е отбелязано, такава е била общополитическата и бойно-стратегическата цел на въстанието. Та в походния марш наред с влелите се нови въстанически ефективни от Гергебунар /Росеново/, Караютук /Пънчево/, Беймахле /Светлина/, Дервентдере /Проход/, Бикбунар /Бистрец/, Юмрукал /Синьо Камене/, Сливово, Тагарево и други населени места от периферийната планинска част на Карабунарския район, на няколко километра от Карабунар /Грудово/ към отряда се присъединяват нови 40 въстаници от село Кържал /Драчево/. По такъв начин при започналия усилен марш отрядът нараства на повече от 400 бойци.²⁷

Според участника във въстанието, Йордан Маджаров, походната колона на отряда представлявала организиран боен ред от 4 роти, съответно разделени на взводове и предно бойно охранение. Тук той говори както за значителните военни познания и талант на Тодор Грудов, така също и за Цвятко Радойнов като военен специалист, запасен офицер, участвувал в Първата световна война, където последователно е взведен и ротен командир в 29 пехотен Ямболски полк. При извършване на походния марш Цвятко Радойнов поема командването на бойната патрулна група именно като предно бойно охранение на отряда, в състав от 30 души.²⁸

Разбира се, сведенията за ролята на Цвятко Радойнов и Септемврийското въстание от 1923 година в с.Карабунар и сега са твърде оскъдни. Самият той като че ли съвсем малко или никак не е оставил нещо за себе си в тези епични дни на антифашистката въоръжена борба. Пък и Тодор Грудов в своите литературни, епистоларни и други работи, неизвестно по какви причини, почти нищо не говори за своя боен другар по време на Септемврийското въстание през 1923 година. Една съвсем кратка характеристика обаче от 4 септември 1923 година, искана от бургаския околийски управител, хвърля известна светлина за ролята на Цвятко Радойнов в идейно-политическия живот на с.Карабунар в началото на 20-те години. От този документ узнаваме, че Цвятко Радойнов е уволнен за комунистически убеждения учител, председател на кооперация „Освобождение“ в с.Карабунар. Нещо повече. В характеристиката се говори, че той е още организатор и водител на Комунистическата партия в селото. Дословно се казва, че „абонирани разнася „Работнически вестник“ до членовете й“.²⁹

Но от всичко това става пределно ясно, че военнополитическото ръководство на въстаническия отряд е било достатъчно компетентно да замисля, планира, ръководи и осъществява бойните операции на обявеното народно антифашистко въстание. По начало военно-оперативният замисъл започва в своите етапи последователно да се осъществява. Да вземем фактора „време и пространство“ в оперативно-тактическия вариант на понятието. Това ще рече, че ако разстоянието от Карабунар до Бургас е 30 км, то отрядът е могъл в походен марш да го преодолее за не повече от 6-7 часа. Във връзка с това известно забавяне по време може да се отчете с отклоняване от марша, за да се разгроми и завладее полицейският участък в с.Константиново /Новоселци/, отстоящо на 15 км от Бургас.³⁰

По-нататък може да се предположи, че към 19,00 или 20,00 часа на 22 септември 1923 година отрядът се е бил вече разположил в района на с.Карабаир /Меден рудник/, съвсем близо до окръжния град. От тази господстваща и удобна за обзор и обстрел височина, много добре можело да се наблюдава града с всичките му военнотактически и топографски подробности. Впрочем, от тук бил даден и уреченият сигнал, със запалване на огньове, като ходова мярка, че на въстания град пристига въоръжена отвън помощ.

Обстановката в действителност се оказва твърде неясна. Сам Тодор Грудов говори, че командването на отряда е било в неведение относно истинското положение в града. А да се взема бойно решение без необходимите данни на разузнаването за положението на нещата и разположението на противниковите сили е теоретически несъстоятелно, а практически вредно, рисковано. „Привечер - пише Тодор Грудов - патрулът задържа неизвестен човек, който заяви, че идва от града. Но за разположението на отбраната в града нищо не знаеше. Не знаеше и парола. Само уверяваше, че градът е въстанал“.³¹

Независимо от всичко това командването на отряда взема решение да атакува града при използване предимствата на нощното време и нощния бой; преодоляване на труден терен, без определени сведения за разположението на противниковите сили и наличните му бойни средства. От документалния материал и научната аналогия се вижда, че противникът е бил нащрек. Предизвестен от доносчик, той е очаквал въстаническия шурм, вземайки всички възможни предохранителни мерки главно със силите на 39 Солунска дружина и принадлежащите му военноморски ефективни. При всичко това обстановката се усложнява още и от следните обективно действащи обстоятелства:

Първо, че градът със своето тогава 30 х. население,³² по месторазположението си е затворен плътно откъм морето с езера и блатата и трудно може да се атакува и навлезе в дълбочината на градския ареал; второ, че единственото уязвимо и същевременно възможно, но строго охранявано място, се явява провлакът, свързващ тясно града със сушата по направлението Бургас - Карабунар.

Това налагало основните въстанически сили и средства да бъдат съсредоточени за извършване на пробив именно на най-уязвимото място на провлака, за да се влезе в града и като се развива успехът в дълбочина, да се овладеят стратегическите негови пунктове, опорни възли и комуникации.

Ето защо, според някои автори, още в района на Карабаир отрядът отново е прегрупиран, за да се приведе в пълна бойна готовност и формират главно 3

Бойни дружини с отделни командири, както следва:

- I-ва дружина с командир Жеко Велков;
- II-ра дружина с командир Михаил Страшилов;
- III-та дружина с командир Гюра Пенчев.

Общото командване и ръководство на отряда продължавали да осъществяват Тодор Грудов и Цвятко Радойнов.³³

Тодор Грудов конкретизира доста подробно своя оперативен замисъл, говорейки, че „военният съвет беше решил отрядът да се раздели на три части: едната да нападне пощенската станция, другата затвора, за да освободи другарите, а третата окръжното управление“.³⁴ Същевременно, при осъществяване на плана си, Тодор Грудов отчитал и необходимостта от физическа и морално-психологическа борба за спечелване на войската за целите на въстанието, или поне за нейното пълно неутрализиране в боя. Затова той отбелязва, че „решено беше също да се разушият настроението на войниците в казармата, където да се арестуват само музикантите“.³⁵ В действителност обаче войската остане недокосяната от революционната пропаганда и агитация и впоследствие успешно използвана за смазване на въстанието наред с действията на получените подпомагания в историята слава шпиккоманди.

При все това Тодор Грудов е отдавал голямо значение на проектирания нощен бой, скритото придвижване и изненадата при извършване на пробива на противниковата отбрана и нейното преодоляване. За този етап на боя и автори и мемоаристи говорят твърде подробно, интересно и правдоподобно.³⁶ Много добре обаче Тодор Грудов, бих казал, с вещина и творческо въображение, разкрива същността на собствения си военнопатристичен замисъл и неговото последователно, методично осъществяване.

„В един час след полунощ пише той - беше дадена заповед за настъпление между глухото шумящо море и Вайякското езеро. На моста отряд от около 100 души се натъкна на картечен огън. Тодор заповяда да се влезе в града по съседния плаващ мост и да се завладеят картечницата... Тогава екна залп откъм морето, от миноносци“.³⁷ Видно е от разказа на Тодор Грудов, че съпротивата на противника е наистина силна, разполагайки със стрелково автоматично оръжие и артилерийско въоръжение. И все пак поне на този етап бойните действия се развиват благоприятно за въстаническия отряд, командван от Тодор Грудов и Цвятко Радойнов. Картечницата е атакувана със смел обход в тила и унищожена. Главният мост е завзет. „Няколкото души, които го защитаваха побягнаха. Тъмните улици с черни прозорци на къщите бяха пуснати бележи Тодор Грудов. - Крякча по крачка въстаниците се придвижваха напред и се събраха в двора на училище „Цар Борис“. Тук те се срещнаха с малък отряд градски другари - 8 души“.³⁸

С излизането в района на училището Т. Грудов целил да установи пълнен контрол над стратегическите пунктове, съобщителни възли и неговите изходни артерии в комуникативната система на града и други. Фактически овладяната опорна точка до училището „Цар Борис“ се явявала господстващата и градската терен точка и който я има в ръцете си може успешно да постигне и осъществява един или други бойни цели и задачи. Така че от военна гледна точка дотук влиза в действие добре обмислена и издържана бойна тактика на командването на Карабунарския въстанически отряд.

Как се развиват по-нататък обаче бойните действия и какви са причините за техния обрат в неблагоприятна насока? Очертава се преди всичко нов етап на коренен поврат в бойните действия поради обстоятелството, че въстанието в окръжния център не е избухнало. Градът мълчал в гробна тишина след първите престрелки с предните постове на противниковата отбрана, за което вече съобщихме. Факторът „време“ приема вече друг характер на обективна обусловеност и субективна възможност за неговото използване. Впрочем това е вече на разсъмване и да се влезе в открито сражение с врага, без точни данни за положението в Бургас, е било повече от неуместно и рисковано. Между стените на градския лабиринт отрядът лесно могло да бъде притиснат, изтласкан, унищожен. Вярно е, че противникът след първите нощни залпове не проявявал особена бойна активност. За фашисткото командване обстановката изглежда също е била ясна. Затова правителствените части са се били укрепили в казармите, изчаквайки по-нататък разволя на събитията. Привидно поне съществувало е моментно равновесие на силите, що се касае до тяхната степен и динамика на бойната активност. Че врагът се намирал в неведение, говорят и някои от документалните източници. Например в телеграмата на Бургаския окръжен управител от 23 септември 1923 година до Министерството на вътрешните работи се споменава, че 250 въстаници от Бургаската административна околия са предприели нападение в един часа и половина след полунощ срещу града, преодолявайки съпротивата на охраняващите подстъпите му военно-полицейски части.³⁹ В действителност, както видяхме, нещата не са стояли точно така.

Тази неяснота е показателна и в друго отношение. Тя говори, че властите са изпитвали подчертано безукойство, бих казал, неудържим страх от разширяването на въстанието и неговата лавина. Поставяли са под съмнение въпроса дали с наличните сили ще успеят да се справят с положението и разгромят революцията.⁴⁰

Обстановката обаче продължавала да се усложнява. Станало напълно ясно, че въстанието в окръжния град е лишено от партийно ръководство, предварително попаднало в ръцете на фашистката власт.⁴¹ Затова трябвало да се търси друг изход от така формираната се и бързо развиваща се ситуация. Сам Тодор Грудов сметнал за нецелесъобразно да рискува и напада затвора за освобождаване на арестуваните партийни функционери и активисти. Защото тук именно отрядът се излагал на най-голяма опасност. Трябвало организирано да се отстъпва. Друг изход нямало. В своите литературни работи по следния начин описва този епизод: „Мълчание! Нито едно сърце не каза: Назад! Колко труд беше положен да се вдигне селото под знамето на комуната. И ето това село сега е тук. То пристигна като лавина от балкана... Никой не искаше да си отива. Прииждаха нови и нови въоръжени хора”.⁴² Макар и художествено приукрасени, тези мисли са характерни за общото психологическо настроение на въстаниците и готовността им да разчистват сметките си с фашистката власт.

Същевременно колебанията, инертността на противника са били вече преодолені. Имайки на разсъмване по-точни сведения за въстаническия отряд, той предприема енергични контрамерки, за да пресече пътя му за отстъпление. С проникателен ум и прозорливост Тодор Грудов бил схванал маньовъра на противника, който от състояние на изчакване и пасивност преминава към активизиране на своите действия. Затова той отбелязва, че отначало „врагът беше

в морето и казармата, а сега започваше да обхожда града. Беше тихо. На пазара прибиждаха скрибуцащи каруци с дърва. Скоро щеше да се съмне".⁴³

Следователно и на този етап на борбата също се налагало ново отчитане на факторите: сили и средства от двете страни на бойните действия; времето и неговите особености; топографските особености на местността при вземане на едни или други решения в условия на динамично-изменящата се обстановка и т.н. Именно на този втори етап започнало отстъплението на отряда. Тодор Грудов взел решение обаче оттеглянето да стане не по обратния път чрез провлака, а с обход на Вайякьойското езеро по направлението Бургас-Мугрес /Горно Езерово/ - Константиново /Новоселци/ - Карабунар.⁴⁴ Отрядът отстъпвал много трудно, като в района на старата гара на гр.Бургас води тежко сражение с фашистките военно-полицейски части. Като познавач на военното дело и тактиката на боя действията тук били ръководени лично от Цвятко Радойнов. Въстаниците се оттеглят в упорит бой с противника, като оставят 7 души убити в района на старата гара.⁴⁵ Отделни бойци не успяват да пробият противниковия обръч, а се оттеглят направо през езерото, прегазвайки неговите мътни води. Така че на 23 септември 1923 година сутринта акцията на Карабунарския въстанически отряд е почти приключена.

Обратно на всичко това активизираният се противник още същия ден, 23 септември 1923 година, започва да настъпва по Бургаско-Карабунарското направление и преследва усилено отстъпващите въстанически части. Правителственият военен отряд, командван от поручик Чавдаров и фелдфебела Момчев,⁴⁶ вероятно е бил излъчен от 39 Солунска дружина, дислоцирана в гр.Бургас. Предполага се, че към 12,00 часа на деня фашистките преследвачи се сблъскват с група закъснели да се присъединят към Карабунарския отряд въстаници от Орханово, Курудере /Суходол/ и Карабунар. Това са около 14-15 въстаници, добре въоръжени бойци, които на 10 км западно от града влизат в сражение с правителствения отряд. Водят бой с превъзхождащите сили на противника, но попадайки в обкръжение, те са пленени и 12 души от тях - разстреляни на място. Остават живи само 2 човека, спасявайки се по чудо с бягство.

Един от ръководителите на тази въстаническа група, учителят Христо Мирчев, разказва: "Противникът стреляше ожесточено. Бяхме обградени от три страни, а от четвъртата страна беше езерото. Борбата беше неравна: петнадесет бойци срещу сто войници, въоръжени с картечници и бомби".⁴⁷

Следователно, за да започне бързо изнасяне по Карабунарското направление, противникът е имал явното намерение основните свои сили да съсредоточи именно на това направление и взел инициативата в свои ръце, да я развива по-нататък с успех и в дълбочина. Само така може да се обясни, че на 24 септември 1923 година правителственият преден отряд на поручик Чавдаров е вече в покрайнините на Карабунар /Грудово/, където влиза в действие и огънят на артилерията. Настигнатите и заловени при преследването въстаници са били на място разстрелявани. Към 25 септември 1923 година въстанието в с.Карабунар /Грудово/ е почти напълно потушено.

Достигайки определена цел в разгрома на въстанието в Карабунар и околността му, противниковите части, подсилени от формираните на 24 септември 1923 година нов отряд, командван от майор Пехливанов в състав: 2 пехотни роти, 12 конници, 2 картечници и 1 артилерийско оръдие,⁴⁸ продължили настъп-

лението си във вътрешнопланинската част на Карабунарския революционен район в посока към Факия и Текенджа /Граничар/. В последното село въстаниците, за които ще говорим подробно в следващия раздел, се издържат до 27 септември 1923 година.⁴⁹ По такъв начин, набрали сили и средства за разправа с въстаналия народ, властите вкарват все повече и повече въоръжени сили за пълното и окончателно потушаване на въстанието. При все това правителствените среди по всячко изглежда са прогнозирали някакво си по-нататъшно развитие на борбата и прерастването ѝ в по-продължителна, формена гражданска война. Само така можем да си обясним проведените бързи мероприятия за въоръжаване на правителствените части, набиране на доброволци и други формирования за целите на контрареволюционното съкрушаване на народния подем.

Впрочем, историческите факти говорят, че още на 23 септември 1923 година в Бургаска околия е обявено военно положение.⁵⁰ Същевременно в гр.Бургас започва да действа бюро за набиране на доброволци. От някои документи е видно, че властите са имали предвид главно събитията в Карабунарския революционен район. Защото само два дни след разпръскването на Карабунарския въстанически отряд, т.е. на 27 септември 1923 година, началникът на бюрото за набиране на доброволци в гр.Бургас изпраща екстрена телеграма до кмета на Карабунар /Грудово/ със следното съдържание: „Веднага съобщете срещу подпис на всички запасни войници, артилеристи от 32 до 44 набор, включително и доброволците служили в артилерията /крепостна, гаубична, полска/ веднага да се явят в бюрото за събиране доброволци в Бургас, откъдето да получат предназначение... Хората да бъдат изпратени по списък най-късно до 28 т.г. 17 часа в Бургас”.⁵¹

Това първо, и второ, взети са били срочни мерки за въоръжаване на привържениците на Цанковата власт с бойно стрелково оръжие. За целта от арсенала на 39 Солунска дружина в Бургас незабавно се предават на общинското управление в с.Карабунар /Грудово/ още на 27 септември 1923 година 50 трилинейни пушки с 2500 патрона, а в общината на съседното село Бей махле /Светлина/ 20 трилинейни пушки с 997 патрона.⁵²

Всичко това говори, че срещу въстанието и неговия размах в Карабунарския район на Странджанския край властите са действували вече методично, срочно, агресивно. Против такъв неприятел и класов враг изисквало се въстанието да бъде още по-добре организирано във военно отношение, поставено върху изискванията на военната наука и оперативното изкуство, при специфичните особености на въоръжената въстаническа борба, революционно настроение и ентузиазъм на масите. По изложените в нашето изследване причини и цял ред фактори това обаче не е напълно осъществено в оптималните негови размери и мащаби. В.И.Ленин говори именно, че „към въстанието трябва да се отнасяме като към изкуство, че трябва да се завоюва първият успех и да се върви от успех към успех, без да се прекратява натисплението срещу врага, използвайки неговата обърканост и т.н. и т.н.”⁵³ На това учи историческият опит на въоръжената класова борба.

2. Развитие на бойните въстанически действия във вътрешнопланинската част на Карабунарския район. Завладяването на граничната застава в село Текенджа /Граничар/.

По същото време, когато отрядът на Тодор Грудов и Цвятко Радойнов атакувайки окръжния град Бургас, не успява да постигне набелязаните тактически цели и задачи и започва усилено отстъпление под натиска на превъзхождащ го противник, активни бойни действия се разгръщат във вътрешнопланинската част на Карабунарско, до самата българо-турска държавна граница. Тук се формирал добре организиран и боеспособен въстанически отряд от 120 души. Отрядът се съсредоточава в местността „Башидермен“⁵⁴, където получава важна бойна задача: да се изнесе под прикритието на нощта в района на пограничното село Текенджа /Граничар/ и с изненадващ удар нападне и превземе граничната застава в селото. Или общият замисъл на командването на отряда: ръководен от Иван Ников - земеделец, единокронтенец, и Никола Попов - комунист, член на Окръжния комитет на БКП/т.с./, е бил: първо, да се снабди с модерно за времето въоръжение от складовете на граничната застава, и второ, с бърз марш след това се придвижи на север в помощ на основния Карабунарски въстанически отряд при завладяването на окръжния център и установяване на работническо-селска власт. Според нас, замисълът е бил сполучливо избран и в определени рамки добре осъществен в първия негов етап за развитие.

Това означава, че през нощта на 22 срещу 23 септември 1923 година отрядът успешно се изнася към граничната линия и заема изходни позиции за нападение на заставата. Както се вижда от създадената обстановка, като по-приемлив вариант на боя се явявали поощителите действия, които при добро разузнаване, разчет на силите и времето са дали наистина добър резултат и сигурен успех. За тази именно цел били са умело използвани военните познания на запасния фелдфебел Тодор Ташев, който добре е познавал разположението на постове, граничното поделение, начините и средствата за обезвреждаването им.⁵⁵

При така създадената бойна организация на отряда и обмислена тактика на бойните действия неговото командване извършва следната разстановка на силите на отряда:

1. Най-голямата група в състав от 50 човека се разполага в бойна верига, пресичайки пътя между селото и заставата, за да не се даде въ можност на противника да се изтегли, регрупира силите си, окаже сериозна съпротива и запали със сриване замисъла на акцията.

2. Втората група от 15-20 въстаници имала за задача да обезвреди часовия и ликвидира поста пред склада за оръжие, осигури завладяването му и изземването на тук наличното оръжие и боеприпаси.

3. Третата група в състав от 30 човека имала по-специална задача: като блокира жилището на началника на заставата капитан Чолаков, да го залови и обезглави командването на заставата.

От всичко гореизложено личи, че акцията е била предвидена да се проведе по възможност най-безшумно, без особени усилия и човешки жертви.⁵⁶

Върху политическата страна на въпроса за тази нападателна акция има не малко разсъждения, мнения и постановки, отразени в изследванията на отделни автори, в спомените на участниците в събитията и други.⁵⁷ В общи линии те

възстановяват една правдоподобна, исторически вярна картина на събитието. Отклонение от историческата правда правят донесенията на правителствените военно-полицейски органи. Това е лесно обяснимо както от класово-партийна гледна точка на въпроса, така също и от обстоятелството, че властите и тук като че ли не са разполагали с достоверна и точна информация за нападението над заставата. Те повече са считали, че акцията е дело на нелегалната група на Георги Бикчиев, която действувала в този край след Юнското въстание на 1923 година и смазването на оповестената „Евренозовска република“.⁵⁸

Пропуснато е да се отбележи нападението над пограничната заставка край с.Текенджа, като исторически факт, обаче от някои изследвачи, които специално се занимават с военните и военноисторически въпроси на Септемврийското въстание през 1923 година.⁵⁹

В интерес на историческата истинз около това събитие, нужно е да се отпразим към спомените на командира на въстаническият отряд Иван Ников, който относно развитието на акцията пише следното: „Групите заеха местата си. Действувахме много предпазливо, като използвахме тъмната нощ. Аз бях с втората група. Скрихме се зад един плет близо до склада с оръжието. Напред изпратихме Т.Ташев. Къщата, в която се помещаваха складът, беше негова и поради това войниците го познаваха. Изпратихме го с кирка и лопата на ръмо, както обикновено се връщаше от работа. Договорихме се, че той ще сиретне войника, ще го заприказва, ще го почерпи с цигара и в момента, когато му поднесе огън, ще го хване здраво. Тодор беше здравеник, а ние ще му се притичем на помощ. Тодор изпълни прекрасно възложената му задача. Арестувахме и двамата фелдфебели, които спяха в склада и взехме всичкото оръжие, около 300 пушки, 2 картечници, бомби, патрони. Това ставаше към 12-1 часа през нощта.“⁶⁰

От такова кратко повествование, което, разбира се, не може и не притежава езика и понятията на военното дело и на военния специалист, могат да се направят няколко съществени изводи:

- първо, че въстаниците умело са използвали предимствата на нощта, военната хитрост и заблуждаване на противника при завладяването на склада с оръжието на граничната заставка;
 - второ, че в резултат на всичко това е заловено значително количество, модерно за времето си оръжие, включително и автоматични системи - картечници, необходимо за въоръжаването на въстаниците;
 - трето, че със завладяването на склада и арестуването на двамата фелдфебели се отнемат редица преимущества на противника, който, от една страна, се лишава от оръжие и боеприпаси, а от друга - от надеждно командване.
- Превземането на оръжейния склад ускорило по-нататъшното развитие на акцията със завладяването вече на самата заставка, в която квартирували 35 добре въоръжени войници. Иван Ников счита, че това е била най-сериозната задача в действието на отряда. Затова се налагало още по-предпазливо ръководство на акцията, като се използва и помощта на арестуваните 2 фелдфебела. Войниците са били изненадани и заставата превзета без съпротива. Иван Ников споменава за поведението на войниците със следния епизод: „Предлоха се и дори се присъединиха към нас“.⁶¹ По-нататък той отбелязва: „Взехме още оръжие. Така изпълнихме с успех първата операция“.⁶²

сериозен про
на бойните д
алармирал
предприемат
отряд на Иван Ников и Ник

При така формираната
нови задачи в развити
част, от около 80 чов
/Голяма
Бургаск
команд
въ
на

марш през планинско
към 12,00 часа на 23
с.Карабунар /Грудов
отряд, командван от
правителствените части и
проиграно. Тогава ръков
Текенджанската заставка, р
Карабунар /Грудов/ - Ка
Гюктепенския /Звездец
борбата с нови сили, вкл
въстанието, за да се атакун
изпълни успешно задачата си, о
повече от 60-70 бойци, трябва
чета на Георги Бикчиев, състояща се от 40 човека, енерг
Гюктепенския /Звездецкия/ район по време на въстанието
набеси и партизански акции.⁶⁷

„След кратко съвещание - разказва Иван Ников
с.Звездец /Гюктепе/, да обявим военно положение в околната и мобилизираме
младешта”.⁶⁸ А всичко това говори, че революционната перспектива не е била
напълно загубена, тъй като и командване, и въстаници са живеели все още
надеждата, че въоръжената борба ще продължи да се разраства и масовизира.
Иван Ников продължава разказа си с това, че „в с.Звездец /Гюктепе/ мобилизи-

отидем в

рахме около 200-250 човека. Разпадохме им пушки, които посехме с нас. Изпратихме една група в с.Грамаково със задача те оттам, и ние от Звездец /Гюкतेпе/ да нападем Малко Търново и вземем оръжие от казармата. Около Звездец /Гюкतेпе/ поставихме кордон от часови. Това ставаше на 26 септември 1923 година".⁶⁹

Изложените по-горе факти недвусмислено показват, че въстанието в Странджанския край от Карабунарско не прекратява, а се пренася в Малкотърновско, приемайки все по-продължителен и упорит характер. И това става при условия, твърде неблагоприятни вече за въоръжената борба, която се сблъсква с преминал към активни действия противник и редица други трудности от обективно и субективно естество, съпътстващи по принцип всяка революционна борба.

Трябва да отбележим, че друга част от въстаническия отряд на Иван Ников и Никола Попов в състав от около 40 бойци остава да действа в района на с.Текенджа /Граничар/ за бойно-оперативно прикритие на българо-турската граница в сектора на разгромената погранична заставка.⁷⁰ Този факт заслужава внимание както от общо научна, така и от чисто военнооперативна гледна точка. Защото въстаниците тук водят отбранителни сражения, като още на 25 септември 1923 година отбиват нападение на войскова команда от 15 пограничен участък в гр.Малко Търново. Ето защо Цанковите власти твърде много са били обезпокоени от обстановката в района на с.Текенджа /Граничар/, съсредоточавайки значителни сили и средства за смазване на въстаническата съпротива.⁷¹

Според военния ръководител на въстанието в с.Текенджа Тодор Ташев към 26 септември 1923 година противникът концентрирал следните части и подразделения в усилията да смаже борбата и ликвидира нейните последици:

- а/ Факийската пехотна дружина, командувана от майор Пехливанов;
- б/ Кайбилярската /Странджанска/ пехотна рота, командувана от капитан Апостолов;
- в/ сборен отряд от редовна войска и шпицкоманди, въоръжен с картечници и две планински оръдия;
- г/ отделен кавалерийски ескадрон.⁷²

При така създадената обстановка командването на въстаническата група в района на с.Текенджа /Граничар/ организира непрекъснато наблюдение и разузнаване относно разположението на противника, състава на неговите сили и контрареволуционни намерения. Особено внимание се обръщало на противника в Малко Търново, Факия и Кайбиляр /Странджа/, откъдето се очаквали и най-големите изненади. Въз основа на получените данни и сведения идва се до убеждението, че срещу така усиления противник, с крайно агресивни цели и намерения, съпротивата, при неравни сили, условия и възможности, е повече от безсмислена. Ето защо част от въстаниците се разпръсват, а други преминават в нелегалност или се прехвърлят на турска територия.⁷³

Следователно, към 27 септември 1923 година съпротивата във вътрешно-планинската зона на Карабунарския район е вече прекратена. Въстанието показва обаче редица исторически достойнства и редица бойно-оперативни особености и революционно творчество на въстаналия народ, на неговите политически и бойни ръководители.

3. Въстанието в Гьоктепенския /Звездецкия/ революционен район. Развитие и характер на бойните действия.

Този район заема вътрешната част на Странджанската планинска област, в поречието на река Велека. Той представлява силно пресечена и рядко населена планинско-гориста местност. Като естествен център на въстанието през 1923 година се утвърждава село Гьоктепе /Звездец/, разположено в западната част на тогавашната Малкотърновска административна околия. Трябва да се отбележи, че в общополитически план развитието и съдбата на въстанието зависело до голяма степен от състоянието и боеготовността на партийното ръководство и партийната организация в околийския град Малко Търново. С извършените на 12 септември 1923 година арести партийната организация в града е била сериозно разстроена, за да може политическият авангард пръв да се хвърли във вихъра на борбата. Затова редица автори и мемоаристи, като се позовават на факта, че 72 партийни функционери и активисти са били арестувани, изтъкват това като основна причина за осуетяване на въстанието в гр. М Търново.⁷⁴

Разбира се, това е едната страна на въпроса. Затова пък неговото по-пълно научно изясняване изисква комплексно отношение към изследването, за да се разкрият коренните исторически причини, обективни и субективни фактори и предпоставки, загдето околийският център Малко Търново не въстава през септември 1923 година, въпреки всички и всякакви очаквания и упования.

Така или иначе обаче в резултат на създадената предварителна военна организация на въстанието в Малкотърновско, все пак разкривала се възможността за неговото избухване на други места в околията, демонстрирайки своята военнооперативна структура и специфика на бойните въстанически действия. Последните се развиват в условията на обилно въстанически оперативно простор, обусловен от характера на местността и нейните топографски особености. Определено значение за създаването и развитието на бойната организация на въстанието имало и обстоятелството, че още преди това съществувала и действувала след юнските събития на 1923 година нелегална въоръжена чета на Георги Бикчиев. Тя послужила не само като подвижен боен отряд на въстанието, но и ядро на неговите въоръжени сили в северозападната окрайнина на Малкотърновския пограничен хантерланд.

Следствие на всичко това наблюдават се значителни първоначални успехи на въстанието в Гьоктепенския /Звездецкия/ революционен район, след получаване парола за неговото обявяване. Прекъсната била телефонната и телеграфна съобщителна линия между Малко Търново и Факия, свързваща частите на 14 и 15 пограничен участък. По такъв начин противникът е бил изправен още в началото на въстанието пред много неизвестни трудности и проблеми от бойно-оперативно естество.⁷⁵

Съевременно четата на Георги Бикчиев, която умело прилагала тактиката на партизанските действия, наладнала войнишкия пост в местността „Босна“, обезоръжавайки квартируващия тук пограничен взвод от 10-15 войници, като взема наличното в поста оръжие.⁷⁶

В действителност въстанието започнало да се разширява и взема още по-големи размери след вестта за нападението и завладяването на граничната застава в съседното на Гьоктепенския /Звездецкия/ участък село Текенджи /Граничър/ от отряда на Иван Ников и Никола Попов. Иван Ников дори споделя

измеренното си крайното в западната посока - село Караеврен /Близнак/ от Гьоктепенския въстанически район, да вземе участие със своите сили и средства в атаката на заставата при с.Текенджа /Граничар/. Затова той не случайно причислявал селото към своя основен район на действие.⁷⁷ Фактически отзвукът от дръжкото нападение и завладяване на заставата е бил с доста силен отзвук в западната окрайнина на Малкотърновско. Интерпретиран от психологическо гледище, той е бил твърде насърчителен за въстаниците в тази част на Странджанския край.

При обявяване на въстанието на 22 срещу 23 септември 1923 година от с.Караеврен /Близнак/ излизат 60 души селяни, въоръжени кой с каквото може. В предварителната подготовка на въстанието поставена е била задачата в хода и развитието на бойните действия усилията да бъдат концентрирани съвместно с партийната организация в с.Текенджа /Граничар/ за нападение срещу военни обекти, гранични постове, застави и комуникации на противника.⁷⁸

Тези и други епизодични или откъслечни опити за взаимодействие между Карабунарския и Гьоктепенския /Звездецкия/ революционен район в хода и развитието на въстаническата въоръжена борба по същество изразявали обективната потребност от съвместни действия срещу противника. Участникът във въстанието Стоян Киряков разказва, че „в село Звездец /Гьоктепе/ пристигна човек от с.Грудово /Карабунар/, който ни запозна с положението и каза да продължаваме борбата“.⁷⁹

Въстаниците от село Караеврен /Близнак/ на Гьоктепенския район отначало се отправили, първо, към село Евренозово, където се свързват с четата на Георги Бикчиев. Те увеличават нейния числен състав, формирайки съвместно внушителен въстанически отряд като основна въоръжена сила в района. За това свидетелствуват оценките на един от изтъкнатите ръководители на въстанието в Малкотърновско Янко Маслинков, който бележи: „На следния ден в Евренозово пристигна Георги Бикчиев със своята чета. Като научиха, че Текенджа /Граничар/, е превзето от нашите, селяните се окуажиха и заедно с караевренци гръгнахме да превземем Гьоктепе“.⁸⁰ Така че на този етап се обмислят планират и провеждат нападателни бойни действия в западната част на Малкотърновско, след като се формират бойните въоръжени единици на въстанието.

От думите и размислите на Янко Маслинков е видно, че основната оперативно-политическа цел на въстанието се явява завладяването на с.Гьоктепе /Звездец/, централна община, с полицейски участък и малък военен гарнизон. Те трябвало да бъдат разбити и обезвредени. По начало завладяването на село Гьоктепе /Звездец/ имало голямо оперативно-тактическо и стратегическо значение за въстанието в принадлежащия му революционен район. Защото селото и близката му околност представлявали важно предимство за наблюдение, разузнаване и активна бойна дейност срещу противниковите обекти, комуникации, стратегически възли и пунктове. За постигането на целта обективна предпоставка представлявала и местността с нейните характерни особености и господстващи от стратегическа гледна точка височини в района на селото.

Замисълът е бил такъв, щото непрекъснато да се развива успехът на въстанието, като бойните действия системно и последователно се развиват и пренасят на изток от Гьоктепе в съседната му Граматиковска община. По-нататък въстаниците трябвало да се изнесат още по на изток, закрепят здраво на

Черноморския бряг в района на с.Кюприя /Приморско/ - Василико /Мичурин/ и осигурят обширна 10-12 км в диаметър въстаническа зона в средната и източна част на Хасекията.⁸¹ Следващата задача, както вече бе споменато по друг повод, е било настъпването към околния център гр.Малко Търново и неговото завладяване. По-сетне, при строг разчет на силите, средствата и времето - да се организира мощно въстаническо нападение над околния център - гр.Бургас и неговото завладяване при едновременното действие на въстанически сили от редица революционни райони на окръга. Такава е била, както видяхме, основната стратегическа цел на въстанието, която Окръжният комитет на БКП/т.с./ планирал, но не напълно успял да осъществи.⁸²

В изпълнение на тези бойни задачи и постигането на определени тактически и стратегически цели необходимо е било да се изгради стройна военна организация на въстанието и се провежда активна бойна дейност преди всичко срещу военни ефективни, обекти и въоръжени части на противника. Може определено да се твърди, че на този етап поради наличието на теренните условия за скрито придвижване и маневър, поради недостатъчните, разпокъсани и твърде малочислени военни и полицейски сили, с които разполагали властите, въстанието наистина развива успех в хоризонтална посока, в ширина.

Ръководителят на въстанието в с.Караеврен /Близнак/ Тодор Мандаджиев разказва, че събраните в с.Евренозово въстаници от района първоначално формират два взвода: единият командван от Георги Бикчиев, а другият от Тодор Мандаджиев с обща численост към 80-100 бойци.⁸³ И тук именно те настъпват към село Гюктепе, отстоящо на 7-8 км от с.Евренозово.⁸⁴ Впрочем, в хода и бойните действия Георги Бикчиев се проявява в качеството си на опитен военен ръководител на въстанието. Такъв опит той придобива като участник във войните, активен участник и ръководител на Юнското въстание през 1923 година в село Евренозово, а също така и като командир на първата въоръжена нелегална чета в северозападната част на Малкотърновско, за което е вече неведнъж споменавано.⁸⁵

Така че от военна гледна точка главен интерес за изследването ни представлява именно: организирането и провеждането на нападението на с.Гюктепе при завързало се упорито и продължително сражение с наличните противникови сили. Според някои автори и мемоаристи боят започнал през нощта на 23 срещу 24 септември 1923 година. След проточилото се сражение, въстаническите сили надделяват. Противниковата съпротива е преодоляна. Завладяна е общината и разгромен полицейският участък в селото. Взети са били 10-12 пушки.⁸⁶

Исторически, като че ли по-правдоподобно е повествованието на Тодор Мандаджиев, който пише следното: „Сражението започна в 12 часа през деня и продължи 4 часа. Противникът беше непрекъснато с картечицата, поставена край селото до манастирчето. Приближавайки се към картечното гнездо, ние запалихме една плевня и като се прикривахме в гъстия пушек, превзехме картечицата“.⁸⁷

Същевременно от документалния изворов материал и други материални източници се разкрива още по-конкретно и детайлно картината на сражението и неговото развитие и боен успех.

Видно е, че с разрастването и прегрупирането на въстаническия отряд в подстъпите на с.Гюктепе /Звездец/ се утвърдила следната негова бойно-оператив-

на структура:

- 1-ви взвод с командир Георги Бикчиев;
- 11-ри взвод с командир Тодор Мандаджиев;
- 111-ти взвод с командир Петър Кодошев.

Трите взвода едновременно заемат удобни позиции, ограждайки селото от три страни: източна, западна и южна. Тактическият замисъл е бил да не се удаде възможност на противника за отстъпление, като се притиска в клещи и напълно унищожи.⁸⁸ Пробива срещу укрепения се северно от селото на командната височина противник извършил взводът на Петър Кодошев. След това с настъплението на другите два взвода картечицата е унищожена, противникът разбит и селото овладяно. Обявена е работническо-селска революционна власт.⁸⁹

Увеличава се и числено самият въстанически отряд, който наброявал вече към 150 бойци, но не и всички добре въоръжени. Поради тази причина въпросът за снабдяването с оръжие и боеприпаси продължавал да стои на дневен ред. Ето защо една въстаническа команда успешно напада военния пост в местността „Палалото“, северно от с.Гюктепе /Звездец/, охраняван от 7 войника и 2 горски стражари, и го обезоръжава, снабдявайки отряда с допълнително количество оръжие и боеприпаси.⁹⁰ Друга бойна въстаническа команда се отправя към с.Сармашик /Бръшлян/ също за оръжие, а трета планира превземането и обезоръжаването на военен пост на самата гранична линия за снабдяване с необходимото въоръжение.⁹¹

В действителност оперативната обстановка в Гюктепенския /Звездецкия/ въстанически район към 25 септември 1923 година е била следната:

1. Завладяно е централното селище като средищна община и разгромени военно-полицейските сили на врага. Установена е работническо-селска власт.
2. Развиват се непрекъснати и активни бойни действия в търсенето и обезвреждането на противника и снабдяване с оръжие и боеприпаси.
3. Планират се и впоследствие развиват бойни успехи в направлението на Гюктепе - Граматиково, с цел да се установи революционен контрол върху цялата Малкотърновска околия, включително да се излезе на рубежа на Черноморския бряг.

Същевременно обстановката не е веднаж завинаги дадена, намираща се в статично състояние. Тя бързо се изменяла, приемайки динамичен, противоречив и сложен характер. Не бива да се игнорира обстоятелството, че вече била пристигнала и вестта за пропадане акцията на Тодор Грудов и Цветко Радойнов, в усилната им да влязат и обявят въстанието в окръжния център Бургас. Това се потвърждава както от присъединилите се въстаници от съседния на Гюктепе Текенджански подрайон, а също и от въстаници на село Аланкайряк /Ясна поляна/⁹²

Въпреки всичко това решението въстанието да се разшири и развие успехът му в Граматиковския район започнало да се изпълнява. С тази задача се заема формиранят подвижен конен боен отряд, командван от Георги Бикчиев и Янко Комитов. С бърз марш и решителност отрядът навлиза в селата Калово, Заберново и Визица, установявайки без особени усилия работническо-селска власт, привличайки и нови бойци в своите редове из средата на активни комунисти и земеделци. Вече с около 35 въоръжени въстаници на 27 септември 1923 година отрядът навлиза и завладява с.Граматиково.⁹³ Всичко това говори,

че в продължение на 5 дни въстанието в Малкотърновско завършва с успех в Гьоктепенския /Звездецкия/ и Граматиковския район, където в 9 села с около 5000 жители е установена работническо-селска власт.⁹⁴

С обявената мобилизация на комунисти и земеделци в с.Граматиково, съществуващият боен отряд бързо се попълва с 50-60 нови бойци, сред които и една жена, учителката Марушка Бояджиева. От общинското управление на селото са били конфискувани 30-35 пушки от различни калибри и системи.⁹⁵ Впрочем това е последният настъпателен порив на въстанието в Малкотърновско, след което настъпва коренен поврат в бойните действия. По тази причина и тактиката се променя, защото промените се условия и обстоятелства наложили отбранителни сражения, арьергардни, прикриващи акции и боеве, с отстъпване на турска територия на основното ядро от въстаническите сили.

Или, по-точно казано към 26-27 септември 1923 година, бойно-оперативната обстановка в Малкотърновско е била вече следната:

1. Противникът, вземайки инициативата в ръцете си, при добро стрелково, картечно и артилерийско въоръжение, започва планомерно, концентрирано настъпление с цел да разбие, преследва и унищожи въстаническите сили.

2. Правителствените войскове подразделения, белогвардейски части и шпикоманди настъпили в Малкотърновската въстаническа област от 4 посоки едновременно:

- от север по направлението Бургас-Гьоктепе /Звездец/;
- от изток по направлението Василико /Мичурин/ - Граматиково - М.Търново;
- от юг по направлението М.Търново - Гьоктепе /Звездец/;
- от запад по направлението Бургас - Карабунар - Факия - Текенджа.

Гьоктепе.

В такъв изложение оперативно-тактически замисъл на противника проличават намеренията му въстанието да се обхване в клещи и час по-скоро да бъде то ликвидирано. Освен тези части, за които е вече съобщавано, в боя са вкарани нови и пресни сили. Източниците говорят, че още на 25 септември 1923 година в Бургас е сформирал нов наказателен отряд в състав от 90 души, командван от капитан Желев. От борда на бойни морски съдове отрядът преплавал крайбрежните води и десантирал в района на гр.Васитико /Мичурин/, започвайки контрреволюционната операция именно по направлението Василико - Граматиково - М.Търново. Същевременно от Бургас за Малко Търново по суша се придвижвала наказателна команда от 25 войници, прикриваща действията на отряда на майор Пехливанов, настъпващ, както е известно вече, по Карабунарско - Факийско - Гьоктепенското дългообразно направление.⁹⁶ Или в боевете и преследването на разпокъсаните и изолирани въстанически части и групи противникът успява да съсредоточи ядро от 400-500 души, добре въоръжени войници, белогвардейски остатъци и шпикоманди. За бойно-огнево прикритие в своята наказателна експедиция използвана била батарея на 6-ти артилерийски полк от гр.Сивен.⁹⁷

Упорити сражения се развиват и водят в района на село Гьоктепе, където сборният, от въстаналите в района на общината села, отряд на 26 и 27 септември 1923 година последователно отбива две дръзки атаки на противника, сформирани от части на 15 пограничен участък в Малко Търново, полиция, цивилни групи,

между които и 100 белогвардейци.⁹⁸ В следващите боеве срещу въстаниците са били хвърлени нови сили от Бургас, разполагащи с картечници и планински оръдия. При такова превъзходство на правителствените части съпротивата на въстаниците в Гюктепе е сломена и към 29 септември 1923 година последните техни групи се оттеглят с бой, преминавайки на турска територия.⁹⁹ Според Иван Ников емигриралите в Турция въстаници са били около 100 човека.¹⁰⁰

Същевременно продължила съпротивата в Граматиковския район. Тук на 27 септември 1923 година въстаническият отряд влиза в сражение с правителствена наказателна група в състав от 10-15 конни полицаи и 30-40 цивилни преследвачи. Правителствената въоръжена команда наложила насрещен бой на въстаниците в близката окрайнина на село Граматиково. Но усилията й останали безуспешни, защото се нагъкна на сериозна съпротива от страна на въстаническия отряд. Сражението започнало да се затяга. Въстаниците вземат надмощие. Контраатакували и обърнали командата в паническо бягство. Този боен успех поощрявал намеренията на командуването на отряда да съсредоточи усилията си в дълбочината на тактическия терен, като осъществи замисъла си за излизане на Черноморския бряг в района на Кюприя /Приморско/ - Василико /Мичурин/.

Но било вече късно и намеренията на въстаническото военнополитическо ръководство - неосъществени. Защото още в района на с.Мързеве /Кондолово/ отрядът влиза в съприкосновение с превъзхождащи го сили и средства на десантиралния успешно във Василико усилен противников отряд. Без да приема сражението с него, поради данните за численото и техническото му превъзходство, към 30 септември 1923 година въстаниците се разпръсват. А най-активната и боеспособна част на отряда с бой се оттегля организирано и преминава на турска територия.¹⁰¹

За всеки случай съпротивата по време на въстанието в Странджанския край, размерите и мащабите на въоръжената борба сериозно безпокоят властите. Историческа истина е, че ако една част от въстаниците се прехвърлят на чужда територия, други се прибират в домовете си, то третата част революционери продължават да се съпротивляват. Минавайки в нелегалност, те започват нова, партизанска борба. Отделни партизански действия и акции извършила въоръжена група, командувана от Георги Бикчиев, която през октомври 1923 година преминава турско-българската граница и се озовава в района на с.Кубадин, разположено в най-северните периферни разклонения на т.н. Северна Странджа, извършвайки експроприация на парични средства, нужни за емиграцията в Турция. Преоблечени в офицерски и войнишки мундири, въстаниците са действували хитро, умно, пресметливо и хладнокръвно. Представяли са се пред властите за правителствен отряд, преследващ уж четата на Г.Бикчиев и остатъците от въстаническата група на Иван Ников и Никола Попов.¹⁰² През трудно проходима гористо-планинска местност, след това, по направлението Кубадин - Сливово - Факия - Коджа бук /Г.Буково/ четата на Георги Бикчиев се придвижва и изнася към граничната бразда и успешно завръща обратно на турска територия.¹⁰³

Така че въоръжената съпротива в Странджанския край през септември 1923 година по особеностите на развитието на бойните действия и тяхната продължителност по време представлява значителен научен интерес. Всичко това се обуславя не само от логиката на събитията, но и от конкретния документален

материал. В Историческата справка от мноември 1923 година, приложена към Меморандума на Цанковото правителство до Великите сили от Съглашението, между другото се акцентува, че на „25 септември революцията беше в разгара си. Нови комуни бяха провъзгласени около Малко Търново близо до турската граница. Там бяха изпратени подвижни части и доброволчески отряди от Бургаси Ямбол“.¹⁰⁴ Колкото и да е хиперболизирана тази констатация, с цел по дипломатически път да се издействува от Антантата увеличаване на личния и команден състав на въоръжените сили на България за смазване на революционното антифашистко движение в страната,¹⁰⁵ тя сама по себе си говори за големите усилия на властите на всяка цена да потушат въстанието, хвърляйки срещу него цялата армия, полиция, жандармерия, белогвардейски части, милиционерски формирования и други.

Съвсем не случайно авторите на Справката, съставена на френски език, говорят, че „след като главният опит пропадна, комунистическите вълинения намаляха в цялата страна. Бунтовниците се държаха още само в Малкотърновско, но общо взето, на 4 октомври революцията можеше да се смята за потушена“.¹⁰⁶ В документа се третира не само политическата и военна страна на въпроса относно потушаването на въстанието, но и неговата чисто идеологическа, пропагандна характеристика в традиционен фашистки дух. Защото в направените заключения и изводи, колкото откровено, толкова и агресивно се заявява: „Това са перипетиите на тая борба и на тежките изпитания, които понесе армията и с нея цялата българска нация през тия дни на тежки събития. Когато армията започна да се огъва и призракът на комунизма се възпрavi триумфално пред всички, гражданите си дадоха сметка за критичното положение на страната и подпадоха на армията братска десница. Без помощта на доброволците беше много вероятно революцията да вземе връх; в такъв случай страната, отпаднала на съветския режим, би познала всички ужаси на гражданската война“.¹⁰⁶

Но защо откровения и так антикомунизъм и антисъветизъм се крие наистина вълиещо безпокойство на правителството относно сериозността на положението, на неговото, неподдаващо се на предварителна прогноза, развитие. Васил Коларов, като се позовава на мнението на компетентен военен специалист, отбелязва, че „правителството се намери в много голямо затруднение от това въстание. Правителството в оня момент не разполагаше с достатъчно надеждни въоръжени сили и ако въстанието беше обхванало цялата страна, правителството щеше да бъде принудено да разпокъса своите сили по градове и села и тогава нашето въстание можеше да победи“.¹⁰⁷

Това е характерно становище, виждане, мнение, което частично се потвърждава от хода и развитието на септемврийските революционни събития на 1923 година и в пограничния Странджански край на България.

Септемврийското въстание през 1923 година по своите размери, бойни действия и развитие в Странджанския край представлява героична епопея в историята на революционното антифашистко движение в България. Въстанието се характеризира с редица особености в установяването на работническо-селска власт, оригинално в много отношения бойно-оперативно творчество и военно

изкуство във въоръжените стълкновения, формени боеве и сражения с противника. Едно обстоятелство обаче тук е твърде много характерно, че може би единствени в страната карабунарските въстания през септември 1923 година правят опит да атакуват и превземат околния град Бургас, с надеждата, че градът е въстанал и съдбата на фашистката власт на карта поставена. Един от ръководителите на въстанието във вътрешнопланинския район на Карабунарско Иван Ников отбелязва, че „ако другарите от Бургас бяха въстали и превзели казармата, ние щяхме да успеем“.¹⁰⁸

Септемврийското въстание в Странджавския край беше жестоко потушено. Избити бяха немалко ръководни дейци и участници във въстанието. Имаше и невинни жертви. Всички те живеят в историческата памет на народа. По съвсем непълни данни в Странджавския край - Малкогърново и Карабунарско, през 200-те на въстанието и потушаването му са убити 37 души, ранени 42, арестувани 200, интернирани 15 семейства, изгорени 13 къщи, а 37 ръководни партийни дейци и функционери са прокудени зад граница.¹⁰⁹

Давайки нужната историческа оценка на въстанието, Георги Димитров отбелязва, че „има обаче поражения, които допринасят много за бъдещата победа на освободителното дело на работническата класа. Такъв бе и случаят с поражението на Септемврийското въстание от 1923 година“.¹¹⁰ В това се състои голямата историческа стойност на въстанието като генерална репетиция в стратегията и тактиката на Българската комунистическа партия, преломен момент в нейната болшевизация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Из. Халджийски. Оптимистична теория за нашия народ. С., 1966, с. 188.
2. Вж. 50 години борба против капитализма и фашизма /1894-1944/. Сборник от спомени за борбите на Бургаската партийна организация. Изд. на БКП, 1964 г., стр. 82.
3. Там там, стр. 85.
4. ОДА - Бургас, 86-К, оп. 1, а.е. 349, л. 27-29.
5. Й. Митев. Фашистският преврат на 9 юни 1923 година и Юнското антифашистко въстание. Изд. на БКП, 1956, стр. 209.
6. Г. Димитров. Избрани произведения, т. 11, Изд. на БКП, 1954, стр. 291-292.
7. Непю Недев. За характера на Септемврийското въстание 1923 г. С., 1973, стр. 56-57.
8. Вж. Г. Томов. Бургаската околна партийна организация. Партиздат, С., 1972, стр. 202.
9. ОПА - Бургас, инв. № 355, раздел 11, л. 172.
10. ОДА - Бургас, 86-К, оп. 1, а.е. 948, л. 18.
11. Вж. Н. Янев. Българската комунистическа партия в Бургаски окръг /1891-1923/. Изд. на БКП, С., 1963, стр. 288.
- 11а. Полк. Йото Йотов. Военните действия в Южна и Югозападна България, Септемврийското въстание - 1923 година. Военни действия. ДВИ, С., 1973, стр. 75.
12. ОПА - Бургас, инв. № 121, раздел 11, с. 111.
13. АМВР, а.е. об. 7086, л. 215, цит. по А. Аврамов. Политическата стратегия и тактика на БКП, Партиздат, 1974, стр. 313.
14. Вж. полк. Йото Йотов, цит. същ., стр. 72.
15. 50 години борба против капитализма и фашизма /1894-1944/. Сборник от спомени за борбите на Бургаската партийна организация. Изд. на БКП, 1964, стр. 102.

16. Вж. подробно Н. Янев, пос. съч. стр. 293.
17. Пак там, стр. 293.
18. Вж. подробности в ОПА - Бургас, инв. № 103, раздел 11, л. 75-76.
19. 50 години борба... стр. 98.
20. ОДА - Бургас, ф. 291 К, оп. 1, а. е. 25, л. 160.
21. Вж. Златан Василев. Странджанският край през Септември. Септември 1923. Изд. на БКП, 1963, сб., т. 111, стр. 310.
22. Вж. ОДА - Бургас, 86 К, оп. 1, а. е. 949, л. 31.
23. Септемврийското въстание 1923 година. Военни действия, ДВИ, С., 1973, стр. 68.
24. Вж. В бой против капитализма и фашизма... сб., изд. на БКП, 1968, стр. 301.
25. Пак там, стр. 301.
26. 50 години борба... стр. 98.
27. Вж. Н. Янев, Съч., стр. 310-311.
28. ОПА - Бургас, инв. № 103, раздел 11, л. 77; срвн. Никога няма да бъдат забравени, сб., Партиздат, С., 1971, стр. 225.
29. Вж. ОДА - Бургас, ф. 86 К, оп. 1, а. е. 906, л. 113.
30. Н. Янев, цит. съч., стр. 311.
31. 50 години борба... стр. 100.
32. Вж. ОДА - Бургас, инв. № 943, Списък на населените места в царството. Преброяване на 31 декември 1934 г. С., 1939, стр. 1.
33. Н. Янев, пос. съч. стр. 311.
34. 50 години борба... стр. 100.
35. Пак там, стр. 100.
36. Вж. Н. Янев, пос. съч. стр. 311-312; Г. Томов, цит. съч. стр. 199-200.
37. 50 години борба... стр. 101.
38. Пак там, стр. 101.
39. Вж. Д. Косев. Септемврийското въстание - 1923 г. С., 1973, стр. 314.
40. Пак там, стр. 677-678.
41. Вж. Бургаски фар, год. 1, бр. 5, 28.XI.1923 г.
42. 50 години борба... стр. 102.
43. Пак там, стр. 102.
44. ОПА - Бургас, инв. № 103, раздел 11, л. 77.
45. Пак там, л. 77.
46. Н. Янев, Цит. съч. стр. 314.
47. 50 години борба... стр. 109.
48. Г. Томов, пос. съч. стр. 203.
49. ОПА - Бургас, инв. № 103, раздел 11, л. 78.
50. ОДА - Бургас, ф. 291 К, оп. 1, а. е. 5, л. 25.
51. ОДА - Бургас, ф. 86 К, оп. 1, а. е. 519, л. 119.
52. ОДА - Бургас, 86 К, оп. 1, а. е. 949, л. 25; срвн. ОДА - Бургас, ф. 291 К, оп. 1, а. е. 126, л. 60-61.
53. В. И. Ленин. Съч. т. 26, стр. 4.
54. ОПА - Бургас, инв. № 433, раздел 11, л. 152.
55. ОПА - Бургас, инв. № 146, раздел 11, л. 28-29.
56. ОПА - Бургас, инв. № 433, раздел 11, л. 152-153.
57. Вж. Н. Янев, цит. съч., стр. 312-313; Г. Томов. Бургаската окръжна партийна организация, Партиздат, 1972, стр. 200.
58. Вж. Д. Косев, цит. съч., стр. 314-315; по АМВР, об. № 19/923, т. 11, л. 140.
59. Септемврийското въстание - 1923 година. Военни действия, ДВИ, С., 1973, стр. 122.
60. ОПА - Бургас, инв. № 433, раздел 11, л. 153.
61. Пак там, л. 153.
62. Пак там, л. 153.
63. ОПА - Бургас, инв. № 146, раздел 11, л. 29.
64. Пак там, инв. № 433, раздел 11, л. 153.
65. Вж. ОДА - ф. 734-К, спомен на Р. Вълчанов.
66. ОПА - Бургас, инв. № 433, раздел 11, л. 154.
67. Пак там, л. 154.

68. Пак там, л.154.
69. Пак там, л.155.
70. ОПА - Бургас, инв. № 146, раздел 11, л.29.
71. Вж. Г.Томов, пос. съч., стр.203.
72. ОПА - Бургас, инв. № 146, раздел 11, л.29.
73. Пак там, л.29.
74. Вж. Н.Янев, цит. съч., стр.317; Я.Комитов, Спомени. 50 години борба, цит.сб., стр.104.
75. Вж. Златан Василев, Странджакският край през Септември. Септемврици за Септември 1923, сб. Изд. на БКП, т.111, стр.309.
76. Н. Янев. Цит. съч., стр.318.
77. ОПА - Бургас, инв. № 433, раздел 11, л.151.
78. По това време партийната организация в с.Текеджи била доста укрепнала и боспособна. Към 1920 година в нея членували 18 комунисти при 1250 партийни членове за целия Бургаски партиен окръг. Вж. ОПА-Бургас, инв.№ 146, раздел 11, л.28; Септемврийското въстание 1923. Военни действия. ДВН С., 1973, стр.75; БКП в резолюции и решения, т.11, стр.167.
79. ОПА - Бургас, инв. № 5, раздел 11, л.42
80. Янко Масляков. Поучихме се от Девотюнското поражение. Септемврици за Септември 1923, сб. Изд. на БКП, 1963, т.111, стр.307.
81. Вж. Н.Янев, Цит. съч., стр. 322.
82. Пак там, стр.322.
83. Вж. Янко Комитов, Септември 1923 година в Малкотърновския край. 50 години борба..., стр.105.
84. Вж. Септемврици за Септември 1923, сб., т.111, С., 1963, стр.321.
85. Вж.. Гого Горов. Героят от Евренозово. Никога няма да бъдат забравени. Сб., Партизат, С., 1971, стр.213-219.
86. Я.Комитов, спомени... 50 години борба..., стр.104; срвн. Н.Янев, пос. съч. стр. 318.
87. Септемврици за Септември 1923, т.111, Изд. на БКП, 1963, стр.321.
88. Горов, цит. съч. стр. 216.
89. Н.Янев, пос.съч. стр. 318.
90. 50 години борба..., стр.105; срвн. Септемврици за Септември 1923 г., стр.307.
91. Вж. Гого Горов. Цит. съч. стр. 216-217.
92. Въстанието в с.Аланкайряк /Ясния поляна/ взело значителни размери. Въстанали около 50 души. В селото била установена работническо-селска власт и издаден революционен позив към населението, издето са били разяснени целите и задачите на въоръжената антифашистка борба. Не порали факта, че гр.Бургас не въстана, част от бойците се отправят към Балкана, за да продължат борбата в ридите на габровенските въстаници /ОПА Бургас, инв.№ 7, раздел 11, л.56-58.
93. Вж. 50 години борба..., стр.105.
94. ОДА - Бургас инв. № 943, стр 3-4.
95. 50 години борба..., стр.105.
96. Вж. Г.Томов, пос. съч. стр. 203.
97. Зл. Василев, цит. спомени в Септемврици за Септември 1923 г., сб., изд. на БКП, 1963, т.111, стр.310-311.
98. 50 години борба..., стр.106; Септемврици за Септември 1923, , стр.310.
99. 50 години борба..., стр.106.
100. ОПА-Бургас инв. № 433, раздел 11, л.155.
101. 50 години борба..., стр. 106.
102. ОДА - Бургас, ф. № 134-К.
103. Пак там; срвн. Гого Горов, пос. съч., стр.218.
103. Вж. Д. Косев, пос. съч., стр. 675-676.
104. Според някои автори по клаузите на Нюйския мирен договор България трябвало да разполага с 20 000 армия и 10 000 жандармерия. Фактически с въоръжените фашистки организации, белогвардейците и автономистите Цанковото правителство е имало на разположение по време на Септемврийското въстание през 1923 година 60-65-хилядна въоръжена сила. Вж. Септемврийското въстание през 1923 година. Военни

действия. ДВИ, С., 1973, стр.71.

105. Д. Косев. Пос. съч, стр. 677.

106. Лак там, стр. 677-678.

107. В. Коларов. Събитията през 1923 година и поуците от тях. 25-годишнината на Септемврийското въстание. Сб., С., 1948, стр.37.

108. ОПА - Бургас, инв. № 433, л.155.

109. Вж. Я. Комитов. Странджанската епопея през Септември. Септемврийци за Септември 1923. Изд. на БКП, 1963, т.111, стр.319. Най-новите данни показват, че само убитите въстаници в Карабунарско /Грудовско/ са около 38 човека. Вж. 50 години Септемврийско въстание в Грудово, албум, С., 1973, стр.3-4.

110. Петият конгрес на БКП 18-25 декември 1948 г. Стенографски протокол, ч.1. Изд. на БКП, 1949, стр.112.

ВОЕННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА БКП /т.с./ В СТРАНДЖАН-
СКИЯ КРАЙ /ОКТОМВРИ 1923 - АПРИЛ 1925 ГОДИНА/

и.с. Йордан Илиев

Като пречени обстановката в страната след Септемврийското въстание, БКП, макар и претърпяла поражение, не сие курса за въоръжено въстание.¹ Коминтернът одобри тази линия на нашата партия, а Витошката конференция я изпълни със съдържание - всестранна политическа и военно-техническа подготовка на новото въоръжено въстание.

В наши дни проблемът за правилността на курса, избран от БКП, е дискуссионен.²

Независимо от аргументацията на двете страни общо е убеждението, че решаването на проблема е важна задача на нашата историческа наука, че то зависи от проучвания, които трябва да докажат точното начало на частичната стабилизация на капитализма у нас във всички сфери на общественно-политическия живот и до каква степен са съществували субективни и обективни условия за непосредствен шурм против фашизма.³

Нашето становище е:

1. Реализация /осъществяване/ на курс към въстание не означава непременно обявяване на въстанието и неговия победоносен завършек или поражение.

2. Изследвания за началото на частичната стабилизация на капитализма в България са необходими и наложителни, но не само те и единствено те, могат да отговарят напълно на въпроса за правилността на курса. Това е процес, който не може да се фиксира с дати и месеци. Едно начало на капиталистическа стабилизация и то частична, не отменя автоматически условията за подготовка на въоръжено въстание.

3. За реализацията на курса трябва да се съди конкретно-исторически по извършената от партията и нейната военна организация успешна /или неуспешна/ политическа и военно-техническа подготовка на въстанието, от достигнатата степен на тази подготовка. Тази степен е показател за наличието на обективни и субективни условия за /или не/ непосредствен шурм срещу фашизма и до кога.

4. Конкретните изследвания ще покажат /във всеки случай най-пълно/ докога тази подготовка има възходящ характер, кога настъпва равновесие на силите, началото и развитието на революционния отлив - резултат на изменението на субективните и обективните условия.

Целта на настоящето изследване е: военната организация на партията в Странджанския край и извършената от нея дейност по цялостната военно-техническа подготовка на ново въоръжено въстание.

Съгласно оперативния план, изготвен от Военния център при ЦК на БКП през пролетта на 1924 г. Бургаски военнореволюционен окръг беше включен в състава на Южнобългарската военнореволюционна област с център Пловдив. След комплектуването му Областният щаб установи връзка с Бургас чрез фотографично бъдещ съмнение у полицията и пристъпи към създаване на окръжен щаб в Бургас. За началник на окръга беше издигнат Георги Новаков.⁴

На проведените конференции в окръзите, а след това чрез куриери, Областният щаб даде подробни указания на началниците на окръзи за структурата и задачите на ВО, комплектоването на окръжните щабове, разделянето на окръзите на райони, провеждане на районни конференции и изграждане на районни ръководства, разделянето на районите на подрайони и сектори и издигане на съответни ръководители и началници.

Явка на Окръжния щаб в Бургас беше устроена при продавач на плодове под хотел „Берлин“. Явката просъществува до октомври 1924 г.⁵

След окончателното му окомплектоване окръжният щаб на ВО в Бургас имаше следния състав: Паскал Янакиев - началник на окръга, Янко Атанасов, Петко Ангелов и Васил Иванов. Окръгът беше разделен на пет военнореволюционни района: Бургаски военен район с началник Радослав Янчев. Районът се разделяше на Карабунарски, Ванкьойски и Бургаски подрайон.⁶

Айтоски военен район с началник Петър Станев. В районния щаб влизаша още Крум Делчев, Димо Шайков, Димитър Карагьозов и Шерьо Русев.⁷

Малкотърновски военен район с началник Георги Москов;

Анхвалски /Поморийски/ военен район с началник Ангел Пимитров

Карнобатски военен район с началник Иван Рашиев.⁸

Всички райони бяха разделени на подрайони и сектори. Окръжният щаб и районните началници развиха трескава дейност по изграждане на подразделенията на ВО.

По нареждане на щоба, в местността „Тузлука“, северно от село „Св.Влас“, бе организирана база за приемане на оръжие, доставяно с гении от СССР. На тази база се възлагаха големи надежди за въоръжаване на областта и тази задача бе една от най-важните, стоящи за решаване от окръжната военна организация в периода на подготовката на въстанието.

В Бургас беше изграден и антивоенен /АМИ/ комитет, ръководен от Петко Ангелов. В комитета влизаша още: Герасим Михайлов - завеждащ въоръженето; Евтим Вълчев - завеждащ връзките; и Иван Гаев, завеждащ разузнаването.¹⁰

Окръжният щаб установи трайни и сигурни връзки с областния в Пловдив от чито указания и заповеди се ръководеше до отделянето на Сливенски и Бургаски окръг в отделна военнореволюционна област.

Към края на лятото на 1924 г. подразделенията на ВО в окръга бяха в общи линии изградени. Посредством екип от куриери Окръжният щаб поддържаха връзки с областния щаб, районните щабове и въоръжената чета.

При попълването на милиционните подразделения и партизанските отряди партията разчиташе преди всичко на своите членове. Очистена от дребнобуржоазните и колебливи елементи, подобрила своя социален състав, тя повиши своята революционна готовност. Централният комитет задължи политическата организация да предостави на военната най-добрите с организационен опит и добра военна подготовка членове. На ВО бяха предоставени и всички нелегални партийни

младешки функционери в страната, както и формираните след Септемврийското въстание партизански отряди. Централният комитет поиска чрез Задграничното бюро и Коминтерна връщане на политическите емигранти за попълване и оглавяване на шабовете.

Командните кадри на ВО бяха запасни офицери, минали през огъня на войните, или получили военна подготовка в школи и академии в Съветския съюз и другаде. Някои от тях бяха генералщабни офицери.

Вторият източник на кадри беше комсомолската организация, третият - професионалните съюзи и четвъртият - съюзниците: членовете на БЗНС - единнофронтовци, анархо-комунисти, анархисти, безпартийни, членове на емигрантски движения и организации - тракийци, добруджанци, българи от Македония.

ВО на партията се строеше като масова организация, която трябваше да поеме функциите на командна мисъл след въвличане на масите във въстанието. Тя действително се разви като такава. В нейните редове бяха обхванати хиляди хора. Нейната мрежа покри цялата страна.

По непълни данни численият състав на ВО през 1924 г. възлиза на над 10 000 бойци и командири,¹¹ ядро, ръководен кадър и командна мисъл на бъдещата революционна армия.

Във възходящия ред на подготовката на въстанието в края на август беше скъсано важно звено. Станаха разкрития по доставките на оръжие в района на Черноморското крайбрежие. Въпреки удара партията и нейната ВО не само че не спряха подготовката за въстание, но я засилиха. Увереността в победата беше непоколебима.

Каналът за пренасяне на стовареното на брега оръжие във вътрешността на областта и страната, ръководен от бургаската ВО, започваше от „Бунарджии“ - между нос Емине и Св.Влас, Камила -дере, Айтос и Бургас.¹² Пренасянето на оръжието във вътрешността беше възложено на Сливенската въоръжена чета.^{12а} Складовете-скривалища по река Камчия изготвяха членове на ВО от Айтоски военен район по нареждане на окръжния щаб в Бургас.^{12б} Ударът безспорно беше сериозен, но не изигра фатална роля. Много от складовете в Поморие и Бургас, откъдето то се транспортираше във вътрешността, останаха неразкрити.¹²

Дейността на ВО по въоръжаването беше организирана така, че локалните провали, провалите дори на основни канали и техните разклонения да не играят фатална роля. При провал на един канал или база се засилваше дейността на съседните, откриваха се нови.

Сега оръжие за областта се доставяше по канала: Югославия - Солун и от там в Родопите и Странджа.¹³

Задграничното бюро, Централният комитет и Военният център бяха единодушни, че въстанието трябва да бъде предшествувано от интензивна бойна подготовка както на подразделенията на ВО, така и на масите. °

Разгърнатата бойна подготовка преминаха и подразделенията на ВО в Бургаски военен окръг. Голяма роля в това отношение изигра и въоръжената чета. Всеки член на военната организация беше готов да поеме в деня на въстанието командването на подразделение.

Бургаската военна организация извърши огромна работа по разлагане на армията. Антивоенният комитет беше изграден на базата на структурата на

окръжния щаб, но не го повтаряше. Комитетът разви активна дейност както сред сухопътните и морски части в гарнизона, така и сред граничните поделения. Едва през 1940 г. Пловдивският военнополови съд издаде задочни присъди на моряците Никола Христов Димитров и Тодор Стоянов Тонев, които потърсени да бъдат арестувани през 1924 г., избягаха от Василико /Мичурин/, а по-късно емигрираха в Съветския съюз.

Резултатна работа извърши Бургаската окръжна организация по линията на разузнаването и контраразузнаването. През 1924 г. Щабът получи от Пловдив чрез куриер два екземпляра „Сведение за дислокацията на въоръжените сили в България“ със заповед да бъдат уточнени данните за Бургаски и Сливенски гарнизон. Задачата беше изпълнена.

Всички правителствени телеграми ставаха достояние на Окръжния щаб чрез неговия разузнавач в пощата Никола Стоянов. Той се запознаваше и с всички секретни полицейски и военни пратки.¹⁴

Военната организация на партията в Бургаски окръг, както и в цялата страна, извърши в сложна обстановка огромна работа по военно-техническата подготовка на новото въоръжено въстание. В значителна степен тази успешна работа се дължеше на тесния контакт и ползотворното сътрудничество между областните и окръжни щабове и окръжните комитети на партията, между военната организация и политическата организация на партията.

Историческата истина изисква обаче да направим една периодизация на военно-техническата подготовка на новото въоръжено въстание, за да не се създаде впечатление, че тя е вървяла непрекъснато по възходяща линия и че нейният апогей трябва да се търси в навечерието на априлските събития 1925 г. Трябва изрично да подчертаем, че нейният ход се намираше непрекъснато и винаги в пряка връзка и зависимост от международната и вътрешната обстановка.

Периодът юни 1924 г. - ноември 1924 г. бе време на бързо изграждане на военната организация, на интензивна работа по въоръжаването и бойната подготовка, на широка разпложителна работа в редовете на армията, на активно разузнаване силите на класовия враг и действено контраразузнаване.

Характерна черта на този период е размахът на масово работническо движение.

Това бе време на настъпление на революционните сили, а вътрешната и международната обстановка благоприятствуваша за обявяването и победния ход на въстанието.

През ноември властта успя да нанесе редица удари на военната организация и на партията и възползвала се от изменлилата се обстановка, умората сред масите и настъпния революционен отлив. Бавно, но сигурно преодоля настъпното равновесие на силите и подготви настъплението си и нанасянето на главния удар срещу революционните сили през април 1925 година.

След отделянето на Бургаски и Сливенски военен окръг от Южнобългарската военнореволюционна област и обособяването им като отделна такава, между окръжните комитети на партията и ръководителите на военната организация избухнаха сериозни разногласия. Тези разногласия улесниха действията на властите, които още през март хвърлиха срещу военната организация войсковите поделения, разквартирувани на територията на областта.

Главният удар беше нанесен на 16 април и през следващите дни и месеци. В

Бургас до 27 април бяха арестувани 60 души, на 2 май - 60 души, на 5 май - 178, на 14 май - 164, на 21 май - 151, на 1 юни - 154, на 15 юни - 150 и на 31 юли - 23.

По първо дело само от Бургас на съда бяха предадени 109 човека като на 20 се искаше смъртно наказание. По второ дело бяха предадени 70 човека; от Бургаско по дело № 559 - 46 човека, от Бургас по дело № 596 - 46 човека.

В Елхово арестуваните до 21 май достигнаха 408 човека и т.н.¹⁵

На партията и на нейната военна организация беше нанесен голям удар. В онова тежко време усилията на оцелелите функционери се насочиха към запазване кадрите от физическо унищожение и внедряване на новия курс на партията.

БЕЛЕЖКИ

1. Панайотов, Л. Курсыт на БКП към въоръжено въстание след Септемврийското въстание ИИБКП, т.20, с.292.
2. ИИБКП, т.2, Дискусия.
3. Проблеми на българската историография, С., 1973, с.40.
4. АМВР, д.104476, т.IV /Това сведение на Димитър Гачев не се потвърждава от други източници./
5. Провалена от провокатора Кузинчев /б.м. - Й.И./.
6. АМВР, д.105088, т.1, с.379; д.104437, т.VIII.
7. ЦПА, ф.3, оп.1, а.е.406.
8. Пак там.
9. Сб., "В бой против капитализма и фашизма", С., 1968, с.312.
10. Пак там.
11. В това число не влизат членовете и сътрудниците на Центъра, областните и окръжни штабове, групите със специално предназначение, миноподривните групи, чиният състав на партизанските отряди, членовете на ВО от страна на сътрудниците и съмишлениците, ръководните органи на АМИ организацията и членовете на АМИ, групите, каквито имаше в почти всички подразделения на армията и жандармерията и отрядите на емигрантите. Напала се изводът, че през 1924 г. партията разполагаше с достатъчно подготвени и въоръжени кадри за началния момент на въстанието
12. АМВР, ф.2, оп.1, а.е.140-242, л.л.56,57,59,65,79.
- 12а. ЦПА, ф.3, оп.4, а.е.406
- 12б. Филиалът прекъсва дейността си през август 1924 г. Не е известно какво количество оръжие е получила областта. Четата е изпълнявала задачата. /ЦПА, ф.3, оп.4, а.е.406; АМВР, д.105088, т.1, с.379.
13. ЦПА, ф.3, оп.4, а.е.406.
14. ЦПА, ф.1, оп.5, а.е.518, л.366.
15. ВИА, ф.2, оп.1, а.е.1271, л.60.

КЛАСОВОТО РАБОТНИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ В СТРАНДЖАН- СКИЯ КРАЙ В ГОДИНИТЕ ПРЕДИ И В НАЧАЛОТО НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1936 - 1942/

Георги Томов

В петилетието преди Втората световна война /1934-1939 година/ силно се изостриха основните противоречия на световния капитализъм. През 1937 г. капиталистическият свят навлезе в нова криза, преди да се е оправил още от най-голямата икономическа криза.¹

В България започна относително стопанско оживление през 1934-1935 г., но то бе частично прекъснато през 1938 г. Спада индустриалното производство, намалява износьт, увеличава се безработицата, намаляват се надниците на трудещите се и тяхната покупателна способност.² Това бе обективна основа за разгръщането на класовата борба на работническата класа и всички трудещи се против капитала.

С 19-майския преврат се сложи началото на нов етап в историята на българския фашизъм - етапа на откритата диктатура на едрия капитал.³ Това бе режим, изолиран от народа и опиращ се единствено на определени офицерски среди.

Последвалите преходни правителства способствуват за укрепване на позициите на фашизма и монарха, гласаха страната ни все повече към обвързване с фашистка Германия.⁴

Създават се фашистки професионални организации, като особено внимание се обръща на казионния БРС. През 1935 г. се пристъпва към изграждането и на казионен съюз на селяните-земеделско-стопански задруги.

При правителството на Г.Кюсеиванов рязко се очерта групирането на реваншистките кръгове и милитаристичните организации около царската диктатура. Единна монолитна фашистка партия обаче не можа да бъде създадена.

Политиката на България тогава има ярко изразен антисъветски характер.

През тези години БКП се ориентира към нов политически курс на скъсване с лявото сектантство, свързване с масите и изграждане на масов народен антифашистки фронт, като конкретизира и прилага творчески решенията на историческия VII конгрес на Коминтерна.

Условията за разгръщане дейността на БКП и РП, на БКМС и РМС в Странджанския район бяха особено трудни поради граничното му положение и откъснатост от вътрешността на страната, поради икономическата му изостаналост и липсата на по-компактни маси от работническата класа, поради особено силната тук военна и полицейска власт, упражняваща жесток терор над всяка прогресивна мисъл и действие.

Тъкмо поради тези причини буди възхищение упоритата работа на редица комунисти и комсомолски /ремсови/ дейци, които продължават славните революционни традиции на този край от времето на Септемврийското въстание 1923 г. /което в целия Бургаски окръг тук взе най-големи размери/, от времето на действията на партизанския отряд на Тодор Грудов през 1924 г. и от революционните събития през 1925 г., особено от героичния бунт на остров „Св. Анастасия“ /„Болшевик“/, свързан и с имената на редица странджански революционни дейци.

Словото на партията намира благоприятна почва сред отрудените и жестоко експлоатирани от частния капитал и от буржоазно-фашистката държава маси. За подобна експлоатация говори даже само един факт: горяните-производители били принуждавани да струпват дървените въглища в Ахтопол и Резово, сами да товарят корабите, а някои гръцки търговци искали дори те да ги разтоварват и в Пирей.⁵

Под влиянието на партията селяните в Странджанския край дават решителен отпор на фашистката власт. В с. Крушевец на 31 март 1935 г. те освиркват пристигналите пет представители на т.нар. „Обществена обнова“, отказват да участвуват в организираният от тях събор и издигат възгласи за хляб, „Вън от селото ни“, „Пъжди, хайдуци!“⁶

През този предвоенен период в някои от селищата съществуват партийни и ремсови организации. След 19 май 1934 г. комунисти от Царево /Мичурин/ се свързват със секретаря на Окръжния комитет на БКП в Бургас Никола Алексиев и възобновяват ръководството на партийната организация, в което в различно време влизат Ан. Николов, Райко Русев, Щерю и Иван Мандражиеви, Стойко Костов. Ръководството поддържа редовни връзки с Окръжния комитет, полага грижи за активизиране на комунистите в Ахтопол, Лозенец, Кости.⁷ През април 1941 г. е възстановена партийната организация от шест комунисти в с. Граматиково, скоро са привлечени още шест и за секретар на организацията е избран Стефан Шивачев. Партийната организация поддържа връзки с Окръжния комитет, с партийната организация в Царево /Мичурин/, поставя си за задача да вербува нови членове, да разпространява нелегална литература, да активизира РМС.⁸ След 19-майския военнофашистки преврат в с. Ясна поляна започна да работи нелегална партийна тройка в състав: Петър Тангарджиев, Стоян Урумбеглийски и Георги Андреев. Тя получава нелегална литература, поддържа връзки с Окръжния комитет и комунистите в селата Ново Паничарево и Граматиково. Някои от комунистите в селото са жестоко репресирани.⁹ През 1935 г. настъпва нов подем в работата на партийната организация в с. Ново Паничарево, която води редовен организационен живот, подпомага укрепването на РМС. През юни 1938 г. на партийно събрание с представители на Окръжния комитет са разгледани важни организационни въпроси.¹⁰

На някои места създаването и укрепването на ремсовите организации

предшества възстановяването на партийните организации. В с. Граматиково ремсовата организация е възстановена още през 1937 г. със секретар Тодор Шивачев и наброява 9 члена. Тя си поставя за задача да привлече нови членове, да не допуска образуването на фашистки младежки организации в селото, да разгърща антифашистка и марксистко-ленинска просвета в масовите организации.¹¹ Ремсовата организация в Малко Търново е създадена преди всичко от учаци и достига до 30 члена, без да има възстановена партийна организация. През 1939 г. в с. Я. Поляна имаше ремсова организация с около 15 члена.¹² В с. Ново Паничарево през пролетта на 1938 г. в местността „Високото Бърдо“ се провежда първото нелегално младежко събрание, на което са разяснени задачите на РМС и е избрано ръководство на ремсовата организация.¹³

Ремсистите в Странджанския край се борят за изпълнение указанията на партията и на ЦК на РМС. В Средец /Грудово/ на ремсова конференция, а и на отделни сбирки с ремсисти са разгледани доклад по законопроекта за организирането на младежта и борбата против него и изложения до народните представители и Министерския съвет против организирането на младежта в „Бранник“. Информирани, полицията взема контрамерки.¹⁴

Във времето, когато няма партийни организации в редица селища, бивши членове на партията осъществяваха помежду си политически контакти. Такива случаи имаше в с. Кости,¹⁵ в Ахтопол, в М. Търново. Полицията съобщаваше за срещи на бившите комунисти Стоян Канлиев и Атанас Милчанов в Ахтопол, които заявяват, че си остават комунисти, за срещи на известния комунист Станчо Йовчев от Бургас със съмишленици в с. Кости. В гр. М. Търново бивш партизек заявява, че е комунист и такъв ще си остане; бившият политзаговорник Янко Карагяуров се среща с група бивши партийни членове; ръководители на районния горски кооперативен съюз имат среща с бивши комунисти; такива срещи се организират в бръснарницата на Д. Вирянов и пр.¹⁶

Характерно е, че при тези условия при липса на партийни организации, в редица селища, съмишленици на партията получават нелегалния в-к „Работническо дело“, позиви и др. материали, които се изпращат по пощата /от Бургас или от София/. Такива случаи полицията констатира в с. Българи, с. Визица, гр. М. Търново, гр. Царево /Мичурин/,¹⁷ в с. Граматиково, в Царево по този начин е получена и брошурата на Т. Павлов „Против объркване на понятията“.¹⁸

През 1939 г. комунисти и съмишленици установяват контакт с интернираните в М. Търново партийни дейци Христо Михайлов, Боян Българанов, Пола Драгоичева, Мишо Мишев.¹⁹

Във връзка с възприемането от партията на курса на свързване на масите и изграждане на единен фронт, комунистите в Странджанския край правят сериозни опити за осъществяване на партийната линия.

През октомври 1935 г. комунистът Никола Чорбаджиев е изпратен от Окръжния партийен комитет да посети селищата Тръстиково и Средец /Грудово/, да занесе няколко броя от в. „Младежко единство“ и да изясни на прогресивната младеж и особено на младежите-земеделци необходимостта от младежко антифашистко единство в борбата срещу фашизма и фашистките организации. Тази задача той изпълни и в двете села.²⁰

Давайки си сметка каква опасност би представлявало антифашисткото единство на масите и единния фронт за нея, фашистката власт зорко наблюдава и

жестоко репресираща не само комунистите, но и земеделците и безпартийните антифашисти. На 9 юни 1936 г. околийският полицейски инспектор в Малко Търново с тревога съобщава, че агентите на Софийската кооперативна фирма „Птице-износ“, закупувайки птици по селата, вършат голяма агитация в полза на БЗНС²¹. В същото време полицията следи дали се изпълняват указанията на Д. Гичев с препоръчани писма да се изпращат молби до двореца с искания да бъде възстановена Търновската конституция и да бъдат произведени избори.²² Полицията се активизира още повече по време на изборите, когато комунисти и земеделци готвят общ кандидат за народен представител - Русин Джамбазов, следят всеки разговор между комунисти и земеделци.²³

Антифашисткото единодействие обаче се осъществява главно в масовите организации и особено в районния горски кооперативен съюз и селските горски трудово-производителни кооперации.

Странджанският районен горски кооперативен съюз в годините преди и по време на Втората световна война представлява внушителна за този край стопанска организация, която обхваща 26 селища, две хиляди домакинства, разполага с 8,5 млн. лева собствен капитал и шест горски фабрики.²⁴ Той ограничава експлоатацията на частния капитал. Но неговото отражение върху живота на странджанското население не е само от икономически характер. Съюзът упражнява и определено политическо влияние върху масите, предпазвайки ги от фашистката зараза. Причината за тази благотворна роля трябва да се търси в обстоятелството, че начело на горския съюз стояха комунисти; че комунисти, земеделци и безпартийни антифашисти работеха и в местните горски кооперации.

Най-голяма роля за изграждането и правилното развитие на съюза изиграва Илия Бояджиев. След завръщането си през 1928 г. от емиграция в СССР в родното си село Граматиково той превръща местната кредитна кооперация в горска трудово-производителна. По-късно обединява всички съществуващи горски трудово-производителни кооперации в Странджа в Районен кооперативен съюз, който започва ожесточена борба с частния горски капитал. Едновременно с това Бояджиев участва в нелегалната дейност на БКП, като подпомага възстановяването на комунистическите организации в този край и организирането на легални организации на РП. Още по-активно се включва в кооперативната и политическа дейност, след като през 1934 г. бе избран за член-делегат на Централния горски кооперативен съюз в София.²⁵ Заедно с Бояджиев активна дейност разгръщат и Евтим Воденичаров, Димитър Коларов и други дейци.

Кооперативното дело в Странджа е преди всичко дело на комунистите, подкрепяно от широките народни маси. Въпреки трудностите, кооперацията в с. Кости в 1937 г. си построи кооперативна фабрика за бичене на дъски, бърварски лъжи и други материали. Кооперацията отвори и потребителен магазин с 82 хил. лв. капитал. Кооператорите сами се лишаваха от годишната си премия, за да създадат по-голям основен капитал за закупуване на стоки.²⁶ Дъскорезната фабрика на кооперация „Рошковича“ в с. Ново Паничарево приютява и дава работа и хляб на подгонени от фашистката власт комунисти от Бургас и други места.²⁷

Комунисти работят и в други масови организации, особено в читалищата. Затова фашистката власт всячески пречи на тяхната работа, арестува активните

максимален резултат" в полза на правителствения кандидат - реакционера Николаев, бивш министър на вътрешните работи. Защо се получи така? В полицейските материали се съобщава, че хората на Горския кооперативен съюз подкрепят правителството, „дори вземат живо участие в изборната борба“, с това се обясняват успехите на правителствения кандидат.^{43/}

Тук очевидно се натъкваме на един погрешен политически компромис, на една погрешна политическа стъпка от страна на някои от ръководните кооперативни дейци. Пред тях стоеше заплахата на властта, че ако бъде компрометиран правителственият кандидат, кооперативното движение в Странджа щяло да бъде разтурено, а ръководителите му интернирани.^{44/} Избирайки уж „по-малкото зло“ тогава, някои от тях дават линия за подкрепа на реакционера Николаев, подемаат инициативата за построяването на моторна лодка за военните, отделят средства за довършване църквата в Царево.^{45/} Разбира се, полицията не без основание поставя въпроса „доколко са искрени в промяната“ ръководителите на горското кооперативно движение, тъй като и след това те действително оказват икономическа и политическа помощ на партията.^{46/}

Започването на Втората световна война на 1 септември 1939 г. означава по-нататъшно бързо влошаване на жизнените условия на всички трудещи се в страната. То бе резултат преди всичко на ограбването на суровинните и продоволствени ресурси на последната от страна на хитлеристка Германия. Засилва се и политическият терор.

БРП следва неотклонно линията на борба срещу германския фашизъм, като същевременно разобличава империалистическите замисли на Англия и Франция на Балканския полуостров.^{47/} Тя защитава интересите на народните маси против настъплението на капитала, чиято политика води до по-нататъшното увеличаване на безработицата и скъпотиата.

А когато на 1 март 1941 г. хитлеристките войски навлязоха в България в резултат на подписания от Богдан Филев във Виена протокол за присъединяването на страната ни към тристранния пакт, положението на масите стана още по-тежко. Черната борса, инфлацията, увеличаването на данъците и терорът взеха небивали размери. С още по-голяма сила тези тенденции се проявяват след вероломното нападение над СССР от фашистка Германия на 22 юни 1941 г. Засилват се антихитлеристките настроения сред масите в Странджанския край.

От полицията в М.Търново в края на септември 1942 г. съобщават, че „лица, иначе благонадеждни и некомунисти, се съмняват в крайната победа и благополучния край на войната“.^{48/} През февруари с.г. в писмо до властта селяните от с.Бродилово пишат, че добитъкът им измира от глад, поради липса на фураж, че земята на отделните селяни не е в състояние да изхрани нито хората, нито добитъка, а наличната царевица била реквизирана.^{49/} През ноември същата 1942 г. от с.Звездец се съобщава, че значителна част от населението не е получило полагаемата му дажба брашно за два месеца.^{50/} Тези настроения и протести са резултат от работата на комунистите сред масите.

Заедно с влошаването на материалното положение на масите, войната бе свързана със засилване на репресиите срещу комунистите и ремсовите. Това обаче не само че не намали тяхната активност, но обратно - партийната и ремсова дейност бе засилена. Партийната организация в с.Граматиново укрепи връзките си със съмишлениците в М.Търново и селата Визица, Капово, Бяла вода,

Кондолово, Българи, Кости, Велика,^{51/} даже с по-отдалечени села като Св.Никола /Черноморец/ и Ясна поляна.^{52/} Партийното ръководство в Царево /Мичурин/ заработи за създаването на партийни организации и групи в Ахтопол, Кости, Велика, Приморско, Лозенец.^{53/}

По указание на Окръжния комитет на РМС студентът-бонсист Господин Желев успя да създаде ремсова организация в Средецка /Грудовска/ околия през лятото на 1940 г. Организацията бе учредена по време на традиционния между-селски събор в с.Бистрец на 28 август 1940 година. За отговорник е определен Пею Симеонов, уточнени са връзките между селата с Окръжния комитет на РМС, организацията разпространява агитационни материали сред младежта, пласира марки на помощната организация. Поради интернирането на околийския отговорник и необходимостта да се затегне организационно работата, на събора в с.Бистрец през 1941 г. се провежда втора ремсова конференция, предшествувана от ремсови сборки по селата.^{54/} Създаването на ремсовата организация в гр.М.Търново става през пролетта на 1940 година. В 1942 г. по указание на Окръжния партийен комитет е създадена партийната група в Грудово, която макар и малобройна, установява връзки с редица села, върши политическа разяснителна работа, събира пари и продукти за подпомагане партийни дейци.^{55/} По препоръка на Окръжния комитет партийното ръководство в с.Ново Паничарево в периода 1939-1941 г. изпълнява функции на районно партийно ръководство за селата Крушевец, Индже войвода, Калово, Конак /Бяла вода/, Ясна поляна, Приморско, Веселие и Равна гора.^{56/} През лятото на 1940 г. са проведени нелегални партийни и ремсови конференции в с.Ново Паничарево с представители от десетина околни селища. Обсъден е въпросът за укрепването на организациите и образуването на нози.^{57/}

Районната ремсова конференция бе проведена в присъствието на представител на Окръжния комитет на РМС и делегати от Ново Паничарево, Ясна поляна, Веселие, Конак, Мичурин, Граматиково и други. Обсъдени са предстоящите задачи на РМС във връзка с международната обстановка и злочналата Втора световна война.

За държавните органи става все по-трудно да събират данъците и нарядите. Селяните укриват храните и вълната, отказват да участвуват в дърводобива. В с.Граматиково са дадени под съд 40 селяни.

Фашистката власт разгонва ръководствата на масовите организации. През 1940 г. е разтурена младежката кооперативна група в с.Граматиково, а в с.Ново Паничарево е отстранено ръководството на читалището.

Интернирани са редица комунисти от Царево /Мичурин/, Ахтопол, Ясна поляна, Средец /Грудово/ и други. Арестуван е в с.Кости Андрей Атанасов за разпространение на позиви. Дейността на другите е под непрестанен полицейски надзор. Но въпреки това, както пише тогавашният секретар на Окръжния комитет на БРП Ал.Обретенков, здрава партийна опора в окръга са и селата в Странджанския край - Ново Паничарево, Крушевец, Ясна поляна, Граматиково и др. В резултат на активната разяснителна работа селяните и горските работници дават решителен отпор на фашистката власт, провалят опитите да се създадат фашистки организации от рода на прословутата „Обществена сила“ събират храни и средства за политзатворниците, концлагеристите и партизаните.^{58/}

Специално внимание заслужава въпроса за работата по военна линия, за

11. ОПА - Бургас, инв. № 614, р.11.
12. ОПА - Бургас, инв. № 7, р.11.
13. ОПА - Бургас, инв. № 146, р.11.
14. ЦДИА, Ф.370, оп.1, а.е.754; а.е.780, л.83.
15. ОИМ - Бургас, инв. № 756, р.1У.
16. Окръжен държавен архив - /ОДА/- Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.3.
17. ЦДИА, Ф.370, оп.4, а.е.41, л.2.
18. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.3.
19. ОИМ - Бургас, инв. № 444, р.1У; ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.3.
20. ОПА - Бургас, инв. № 479, р.11.
21. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.2.
22. Пак там.
23. Пак там, а.е.3.
24. Пак там, Ф.133К, оп.1, а.е.127, л.17.
25. ОИМ, инв. № 771, р.1У.
26. ОИМ, инв. № 756, р.1У.
27. ОПА - Бургас, инв. № 662, р.11.
28. ОДА - Бургас, Ф.77К, оп.1, а.е.40, л.13.
29. ЦДИА, Ф.370, а.е.618, 684.
30. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.3.
31. 50 год. борба против капитализма и фашизма, С., 1964, с.225.
32. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.3.
33. ОПА - Бургас, инв. № 6, р.11.
34. Пак там, инв. № 7, р.11.
35. Пак там, инв. № 146, р.11.
36. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.2.
37. Пак там.
38. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.2.
39. Вж. Г.Томов; За единен, народен и Отечествен фронт в Бургаски окръг 1921-1944, С., 1976, с.212.
40. ОПА - Бургас, инв. № 6, р.11.
41. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.3.
42. Пак там.
43. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.3.
44. Г.Томов. За единен, народен и Отечествен фронт в Бургаски окръг..., с.212.
45. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.2, а.е.3.
46. Вж. Г.Томов. За единен, народен и Отечествен фронт в Бургаски окръг..., с.245 и др.; ОПА - Бургас, инв. № 614, р.11, с.7.
47. История на БКП..., с.436.
48. ОДА - Бургас, Ф.76К, вр.78, с.4091.
49. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.1, а.е.131, л.90.
50. ОДА - Бургас, Ф.80К, оп.1, а.е.133, л.161.
51. ОПА - Бургас, инв. № 2, р.2.
52. ОПА - Бургас, инв. № 4, р.11.
53. ОПА - Бургас, инв. № 6, р.11.
54. 50 години борба против капитализма и фашизма. С., 1964, с.263-264; ОПА - Бургас, инв. № 100, р.11; инв. № 497, р.11.
55. ОПА - Бургас, инв. № 12, р.11.
56. ОПА - Бургас, инв. № 662, р.11.
57. Пак там, инв. № 146, р.11.
58. 50 години борба против капитализма и фашизма..., с.230.
59. ОПА - Бургас, инв. № 2, р.11.
60. ОДА - Бургас, Ф. № 4, оп.1, а.е.2160, л.4.
61. ОПА - Бургас, инв. № 257, р.11.
62. Н. Гориски. Въоръжената борба на българския народ за освобождение от хитлеристка окупация и монархофашистката диктатура /1941-1944 г./, С., 1958, с.42.

63. ОПА - Бургас, инв. № 6, р. 11.
64. ОПА - Бургас, инв. № 260, р. 11.
65. Вж. 50 години борба против капитализма и фашизма..., с. 265-271.
66. ОИМ - Бургас, инв. № 3142, р. 1V.
67. ОИМ - Бургас, инв. № 585, р. 11.
68. ОПА - Бургас, инв. № 614, р. 11.
69. 50 години борба против капитализма и фашизма..., с. 242.
70. Пак там, с. 291.

ЕДИНСТВО НА МИНАЛО И НАСТОЯЩЕ В ТРАДИЦИОННАТА НАРОДНА КУЛТУРА

Любен Ботушаров

Втори ден симпозиумът продължава успешно своята работа. Хората навън се вълнуват - какво ще получат в крайна сметка те от тия заседания? Интересуват ги предимно социално-икономическите придобивки. Към културно-историческото наследство се отнасят с уважение и любознателност, но... не очакват нищо. Такива са беглите впечатления на фолклориста. Хорага навън се надяват в Странджа да се върнат... хората. Колегите, които вчера бяха в Бръшлян, разказват, че на възрастните, изостанали там сами, им е мъчно, че ги няма младите. А те едва ли ще се върнат, ако им разкажем например какви хубави рисунки има по пещерите в Странджа и колко красиви са странджанските народни песни. Но няма да стигнат само и заводите, и усвояването на ресурсите за привличането им. Защото само този едностранчив път на решаване на демографските проблеми довежда до нови. На всички това е известно, иначе нямаше да има интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“. Въпросът е как да се осъществи онова възходжане от отраслово-научното към комплексното, а оттам - отново към конкретното отраслово-приложно, за което пледира вчера Стефан Пейков.

Оня, който почива по Черноморието, често има предпочитание към едно или друго селище, към неговата атмосфера, но се интересува главно от плажа и услугите, чието качествено ниво туристът схваща като частен случай: в Созопол има риба - в Черноморец няма, в с.Бяла, Варненско, също няма много риба, нещо не разбират хазияте от морски курорт, но виж - в Ахтопол... и т.н. И наистина - лодките, които излизат в Созопол, са на глава на население значително повече, отколкото се падат на глава в Черноморец. Песенният фолклор обаче и на Бяла, и на Черноморец принадлежи - както целият им традиционен бит и култура - към тоя на селищата от полски тип. Изводът за всеки е ясен.

Следователно, ние трябва да разкрием оня механизъм на функциониране на една народна култура /включително регионална/, който ще ни позволи да разберем /респективно да се помъчим да насочваме/ процеса на нейното усвояване в съвременността. Там тя неминуемо присъствува в смет вид /дори с деформациите си/ и определя социалната психика. Важно е именно функционирането. Колкото и странно да звучи, една песен с т.нар. „естрадна интонация“ в „общ тон“, която учениците си съчиняват в градинката с китара в ръка по тип на функциониране /устно разпространение, анонимност и т.н. - да не изреждам всички белези/ принадлежи към фолклорната традиция, докато любимата странджанска песен „Калиманко Денко“ в обработката на Красимир Кюркчийски

става - като развита хорова песен - към професионалното творчество, въпреки че можем да чуем такива песни на Бургаския фестивал, който е... фолклорен [?/. При единия случай интонацията е „небългарска“, но типът е фолклорен, при другия - интонацията е наша, фолклорна, но типът - „нефолклорен“. Подобно противоречие се наблюдава още при възникването на българската градска песен, която е с различна интонация от традиционната селска. Но тя е намерила място в песенния фонд на селото - главно сред седемкарските песни. Оная вечер странджанец ми изпя проникновено любимата си песен. Деликатно подхвърлих, че тя е градска и се среща из цяла България. Такива песни в науката често ги наричат „общобългарски“ /градската песен се появява заедно с формирането на нацията/. Подхвърлих... и се усетих, че греша. Защото всъщност тя беше вече странджанска, беше вече усвоена. Беше именно настояща странджанска, без минало, и ако трябваше да има минало, то настоящето ѝ го определяше като странджанско, независимо от анализа и заключенията на музиковедите. Тази песен ми я каза наш съвременник, образован, културен човек, който се занимава с история /може би е сега в залата/, но... като информатор той принадлежеше към една друга, несъвременна култура.

Странно е чувството за време в традиционната народна култура. Обредът е настояще с насоченост към бъдещето. Може би заклинателните възгласи в края на песните крият едно десемантизирано функционално значение в смисъл на „искам, желая, да бъде“ /индоевропейско *жа/. Но, както и да е, известно е, че в развитието на езика, сложното бъдеще време е късна граматическа категория, бъдещето се означава с формата за настояще време. Сложното време е модално, то крие в себе си пожеланието.

По-труден е въпросът с миналото. Например така наречените „исторически песни“ се определят /и според Проп/ от гледна точка на съдържанието. Граматическото време обикновено е сегашно. Но се среща и минало преизказно - времето на приказките /на „имало едно време“/. А то би могло да ни даде ключа, особено ако се обърнем към вълшебната приказка. Разказвачът като че ли се отдалечава съзнателно от събитието, той го разказва чрез друго лице. Информаторите често се обръщат с: „Да ти кажа една лъжа“, т.е. приказка /мит/. Според Лосев за митологическото време е характерно „неразделно сливане на представата за времето и вечността. Времето е разгърната вечност, а вечността е свито в една точка, в един миг време“.¹ Митичното минало /когато става дума именно за минало/ не е просто „предшествуващо време“, - обръща внимание Мелетински - а особена епоха на първотворчество, митическо време, пра-време“.² Епическото е вариант на митологическото. Едва при полисната картина на времето настъпва такова разбиране, което се приближава до „историческото разбиране на взаимоотношенията на хората и страните в истинския смисъл на думата“.³ Аристотел разкрива една временна структура на вселената, в която минало вече няма, бъдеще още няма, а настоящето се проявява като мигновена граница между тях „вече“ и „още“ несъществуващи времена.⁴

За Т. Ив. Живков така посочените по-горе „исторически песни“ /според съдържанието/ „се определят като нещо цяло от нашите, от съвременните възгледи на историята“. Обратно - „фолклорната история /термин на Т.Ив. Живков/ е история на етноса, съхранена чрез фолклорната култура... Характерното в съзнанието на селищните колективи, а и на отделни етнокултурни региони, е

идентификацията с етноса".⁵ Авторът говори за цикличност на времето във фолклорната история. „В тази история миналото, сегашното и бъдещето като че ли са разположени в една плоскост. Народът например разказва, че Марко е жив, че в трудни за народа дни той ще излезе от пещерата, в която някога се е скрил и живее сега. По този път историческото функционира в ежедневноото съзнание и в отделни случаи формира колективната психика.“

Подобно схващане на времето е водело до своеобразна актуализация и е улеснявало комуникацията в културата. За нас стои теоретически открит въпросът за взаимодействието на една народна и една елитарна култура. Може би трябва да обърнем внимание на тезата за потъналото културно наследство, която абсолютизирана, е безспорно реакционна. Но - при запазване на вярата в творческия гений на народа - рационалното може да се получи при преосмислянето й като /метафорично казано/ „приютяване“ на потъващото културно наследство в скута на народната култура /особено в съдбоносни за етноса времена/. Пък и самата елитарна култура е създавала нарочно популярни форми - сещам се за изследването на Гуревич за „популярното богословие и народната религиозност в средните векове“. П. Динев посочва, че фолклорът и литературата, които са „израснали върху различна мирогледна основа, развиват се в различна социална среда“, когато в Средновековието се докосват „те се срещат в низините - там, където живеят апокрифи, разкази, народни жития, легенди“.⁶

В античността робовладелческата цивилизация израства на основата на култура от традиционен тип. Тук възможностите за взаимовръзка са били по-големи. При по-късни „потъвания“ е възможно и едно травестиране, което пък, от друга страна улеснява конспирацията на старата религия /resp. етнос/ при новите условия.

Преходът от античност към средновековие е изключително сложен. Бих напомнил работите на Аверинцев и неговата мисъл /а и не само негова/, че християнството не е могло просто да изкорени целия митичен свят и е било принудено да се справи с него само чрез неговото усвояване. Във връзка с нашата култура бих обърнал внимание на излязлата наскоро статия на Ал. Фол „Историческа приемственост между древността и средновековието“.⁷

За с. Бръшлян се предвижда архитектурен резерват като национален младежки проект. А може би и етнографски? За да се срещнат времената. Там има плоча, на която пише, че един син на Христа /Ликомед/ е издигнал жертвеник в чест на бога Зевс-Дионис.

А след това, ако се експонира - как ще се експонира /тема за нов доклад/, кой ще експонира /т.е. кой ще живее тук/ и за кого /говори се за международен туризъм/? Сигурно ви шокира това „експонира“ след като си мислим, че традиционната народна култура е още „много жива“, както се пише журналистически. Уви. Оказва се, че нашите връзки с тая култура при създалите се обстоятелства могат да бъдат само комуникативни и то по същество във формите на една култура от съвременен тип /със специализирано изкуство, а не - фолклор/.⁸ Защото картината на времето е различна, защото се касае за усвояване на една - исторически по-нисша - култура от следващ етап, и при това - не непосредствено следващ. Християнството е „принудено“ да усвоява. То е типът елитарна култура, чието отрицание е не само диалектичното противопоставяне на две различни фази, което предполага естественото снемане на едната

в другата в хода на историческото развитие. Отричането е осъзната идеологическа конфронтация. „Бесовската“ култура е преследвана. Няма защо да припомням за Беседата на Презвитер Козма. Днес ние също усвояваме тази народна култура, но не по принуда, а осъзнато, програмирано. Но в средновековието с неговата класова структура е възможно /не само - предопределено/ съществуването на две антагонистични култури, всяка една със свой начин на функциониране. При социализма се създава една култура за народа. Естествено, в самия процес на усвояване на културното наследство, при неравномерното развитие на икономика, социални отношения, култура, е възможно временно мозайчното функциониране на коренно различни културни типове. Шом като става дума за усвояване по същество във формите на една култура от съвременен тип, то ние трябва да потърсим оптималния аналог на оня механизъм, по който е съществувала традиционната. Така ние ще можем да я усвоим не само като художествено, но и като културно наследство, в което времето е снето в една плоскост и може да формира колективната психика.

Това означава обаче демографска устойчивост на групите. Милетич е държал за компактно заселване на бежанци, за да се запази целостността на културата им. Това ни навежда на мисълта за използване като работна ръка на сродно население или интензивно консолидариране на разкоролено по пътя на използване на етнообразуващата роля на културата /resp. „микроетнообразуващата“, социализиращата/. Това би премахнало и бъдещо текучество на работна ръка, би върнало много и би създадо други странджанци; за да могат да ни изпеят своята, странджанска песен, както снощи - моят приятел.

Б Е Л Е Ж К И

1. Лосев, А.Ф. Античная философия истории. Москва, 1977, стр.195.
2. Мелетинский, Е.М. Поэтика мифа. Москва, 1976, стр.173.
3. Лосев, цит. съч., стр.50.
4. Вж. Ахундов, М.Д. Проблемы прерывности и непрерывности пространства и времени. Москва, 1974, стр.196. - Появята се вече и принципът на причинността.
5. Живков, Т. Ив. Фолклорната история. Доклад, Ямбол, 1979. Публикуван във: Фолклор и история. София, 1982.
6. Диневков, П. Фолклор и литература. В: Българската литература и народното творчество. София, 1977, стр.19.
7. В: сп. Векове. Кн.3, 1980.
8. Експонирането е средство на общуването ни с наследеното. Като „експонат“ то придобива относителна автономност, която ни позволява някак си да запазим и структурата на същностното му функциониране. Забележете, аз съм достатъчно коректен в изразяването: да запазим не „функционирането“, а неговата структура, която се излага като част от това наследство, като своеобразен контекст. Деформациите, които неминуемо ще се получат, се дължат на неизбежността на влиянието, което начинът на излагане /формите на експониране/ ще окажат на възприетите ни на излаганото явление, на адекватността, нахвърлена от нашата сегашна мига за нещата, с която сме подхождали при самото експониране. Подобно експониране често се свързва с идеята за създаване на резервати, които предпазят много проблеми. Какво би означавало „запазен район“? Явно е, че понятието може да се употребява само фигуративно. В подобно селище трябва да тече пълнокръвен живот. Ние не можем да си представим у нас принудително изолиране на социални групи. То е не само реакционно, но и практически невъзможно. Следователно би било вероятно само едно „разиграване на изолираност“, своеобразно „разиграване на живот“ за нуждите на експонирането. Подобно поведение на изолираност ще бъде тогава осъзнато и доброволно, целенасочена дейност в част от времето на индивида /напр. като туристическа услуга/, която няма да определя цялостното му социално поведение и начин на живот.

ПО НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА СОЦИАЛНО-НОРМАТИВНАТА КУЛТУРА В СТРАНДЖА В КРАЯ НА XIX - СРЕДАТА НА XX ВЕК

Стоян Райчевски

В края на XIX и началото на XX век странджанското население бива подложено на влиянието на сложни исторически и икономически процеси, в резултат на които се разрушава традиционната му социално-нормативна култура. Някои от нейните стари форми продължават да битуват, като се превръщат в норми от по-друг порядък, а други се заменят от структурите на новия обществено-икономически строй.

Руско-турската война през 1877/78 г., която разчиства в освободена България пътя за развитието на буржоазно-демократично общество с по-широка по обхват социално-нормативна култура, не изиграва същата роля и за Странджанския край, тъй като той остава почти изцяло в пределите на полуфеодалната турска държава. В стопанския живот на крайбрежното население от Кюприя до Инеада не настъпват съществени изменения, които да повлияят на социалната сфера на неговия живот.

През 1878 г. прекратява дейността си мината в Малък Самоков. Българското население, което доставя желязна руда и произвежда дървени въглища за металодобива, загубва своя поминък. Част от него се устремява към крайбрежието, където уменията му във въгледобивното производство намират приложение.

Износът в продължение на векове на дървени въглища, строителен материал и дърва за горене за Цариград обособяват в крайбрежна Странджа население с единна поминъчна ориентация, която от своя страна започва да влияе върху неговата материална и социално-нормативна култура.

Производството на тези материали в големи количества оказва влияние и върху другите два поминъчно обособени района: Малкотърновски /скотовъден/ и Лозенградски /лозарски, с по-слабо земеделие и скотовъдство/.

Сезонността и кампанийността на въгледобивното производство изисква временна концентрация на големи количества работна и транспортна сила и създава условия за едно постоянно вътрешно /от М.Търновско и Лозенградско/, така и за едно външно /от Западна Тракия и Македония/ гурбетчичество. То не прекъсва в продължение на векове и става причина за миграционни явления, за някои от които днес съдим само по материалната и духовна култура на странджанското население.

Износът на горски продукти от крайбрежна Странджа създава едно специфично съсловие, т.н. „капитани-гемиджии“, които са не само транспорттори на готовата продукция, но и посредници между странджанските горяни и

париградския пазар. Постепенно посредничеството между пазара и производителите се извежда из ръцете на тези „капитани-гемиджии“ от забогатели местни чорбаджии. Възниква ново съсловие от търговци-предприемачи, които постепенно слагат ръка на целия стопански живот в Странджа. Експлоатацията на наеман труд в сечищата на тези търговци-предприемачи носи белезите на капиталистическите производствени отношения. Странджанецът все още се откъсва само временно от своето малко стопанство, което не е в състояние да го изхрани.

Обособяването на две противоположни една на друга социални групи търговци-предприемачи и горски работници продължава и след Балканската война. В присъединените към България две околии Малкотърновска и Василиковска се установява нова административна власт, но социалната структура на крайбрежното население не се променя. Въглишарството не загубва значението си на водещ отрасъл в стопанския му живот. Напротив, то се оказва почти единственото средство за препитание на разореното и безимотно бежанско население, което в 1920 г. представлява 60,17 % от цялото население на Василиковска и 20,06 % на М.Търновска околия.

По-различни са последиците за поминъка на населението в М.Търновско. Овцевъдството, което от незапомнени времена е било негово главно занятие, бързо запада. Броят на овцете в двете околии през 1930 г. е със 77 % по-малък от този в последните предвоенни години. Замирът и всички занаяти, свързани с овцевъдството. Слабото и примитивно земеделие в Странджа в никакъв случай не може да компенсира загубите от западането на овцевъдството.

Разрушаването на традиционния поминък в Малкотърновско заставя големи групи от населението му да търсят препитание в городелството. Пример за това е с.Граматиново. На всеки негов жител през 20-те години се пада средно по 8,9 дка обработваема земя с доходност 5 крини зърно от декар, много под средната в страната. Зърното едва стига до месец януари. От януари до новата реколта граматиковци купуват зърнени храни, които се оскъпяват и от липсата на удобни пътища до пазарните центрове. Земеделието осигурява на едно граматиковско семейство от 3 до 6 хиляди лева. За да посрещне годишните си нужди, всяко семейство трябва да изкара от работата в гората от 6 до 10 хиляди лева - два пъти повече.

Най-зависими от городелството /resp. въглишарството/ се оказват бежанските семейства. Едно стопанство в бежанското село Варвара обработва в 1927 г. средно от 10 до 15 дка земя и годишният му доход от земеделието се движи между 7 и 10 хиляди лева. Членовете на всяко стопанство произвеждат годишно от 7 до 15 хиляди кг дървени въглища за 15-20 хиляди лева. Почти всяко семейство изразходва средствата си преди края на зимата и городелците се принуждават да продават „на зелено“, т.е. предварително въглищата, които ще произведат през лятото.

Не е по-различно положението и в останалите селища на Василиковска околия. В девет от тях: Изгрев, Мързево, Вургари, Потурнак, Урузово, Писмено-во, Варвара, Ахтопол и Василико на домакинство се пада средно по 15,71 дка земя, засята със зърнени култури. Никое стопанство в двете околии не е в състояние да се изхранва само от земеделие. Но рисковете, с които е свързано производството на дървени въглища не позволява на горското население да остави всяка селскостопанска дейност и да се отдаде само на городелството.

Работата се разпределя според сезоните: през есента обработват земята, зимата и пролетта секат дърва, лятото овъгляват и ги извозват до черноморските пристанища.

Странджанското население участва във въглепроизводството предимно в подготвителната работа като сеч и извозване до мястото за овъгляване и в превоза на готовите въглища до износните пунктове. В самия процес на овъгляването участие вземат и много гурбетчийски тайфи извън Странджа.

По време на работните сезони горските работници живеят в компактни маси. Създават свои норми на общуване и битов порядък, който се различава от взаимоотношенията в старите гурбетчийски тайфи, запазени донякъде в пристигащите в Странджа въглищарски групи „манги“, изградени на принципа на патриархалното подчинение на авторитета на главния майстор. Но дори и в тези групи безпрекословното подчинение на майстора е вече изживяно. Тайфите се формират и разтурят по споразумение между въглищарите. Всички участвуват в производството на равни начала и получават равно възнаграждение. За да не се наруши този принцип, майсторът-мангаджия понякога сам се отказва в полза на тайфата от полагащото му се 3 % допълнително възнаграждение за „майсторлък“. В случай на недоволство работниците напускат майстора или го заменят с друг.

Предлаганата в изобилие свободна работна ръка позволява на предприемачите да намалят до минимум горската надница. Възнаграждението на труда на горяните става толкова ниско, че те едва успяват да прехранят семействата си дори и когато участвуват в производството с работен добитък, купен със заем от БЗК банка. А когато се случи този добитък да загине от тежката работа в гората странджанският горянин остава дължник едновременно към банката и към търговеца предприемач. Задълженията на горското население към земеделската банка растат ежегодно, без изгледи да се покрият.

За да защитават по-добре интересите си пред горските предприемачи и най-вече, за да се освободят от зависимостта, в която изпадат поради получаваните от тях пари на кредит срещу бъдещото си производство, странджанските горяни пристъпят към изграждане на първите кооперативни сдружения.

На 7 април 1921 г. в с.Граматиново се основава Кредитно кооперативно сдружение „Подкрепа“. Членовете му получават необходимите им средства за производство на дървени въглища, за домашни и за други стопански нужди. В тази нова форма на социална взаимопомощ, за разлика от старата пълка /межия/, помощта се оказва не в безвъзмезден труд или в натура, а в пари.

Кредитният кооперативизъм в Странджа скоро прераства в трудов и горско производителен. Кредитната кооперация се превръща в производствена асоциация на малоимотните и безимотните стопани. През месец юли 1922 г. се основава ТГПК „Странджа“ в с.Бродилово, на 20 януари следващата година ТГПК „Резваля“ в с.Резово, на 8 декември - ТГПК „Напредък“ в с.Кости. В 1924 г. кредитната кооперация в с.Граматиново също се превръща в трудова горско-производителна. На следващата година на горските кооперации в селата Кости и Варвара продават производството си от дървени въглища направо на цариградския пазар, като елиминират цялата поредица от посредници. Печалбата от това дава възможност на кооперираните городелци, след като изплатят административните си разходи, да отделият по 20 % фондове обществен капитал в новите си стопански организации и да разпределят помежду си във вид на дивиденди още по

0 лева за всеки куб.м овъглена дървена маса.

Преди появата на горските кооперации търговците-предприемачи печелят от 1 кг дървени въглища по 2 лева, а странджанското население получава за своя труд 17,5 стотинки. Трудно може да се посочи друга стопанска дейност от онова време, която да носи такава голяма печалба за предприемача в сравнение с възнаграждение от труда на работника. Появата на горските кооперации в Странджа облекчава положението и на некооперираното население. Печалбата за предприемача веднага спада от 2 лева на 97 стотинки или за 1 кг дървени въглища той вече печели 97 стотинки, а некооперианият горянин получава за труда си 62,5 стотинки.

В 1926 г. горското кооперативно движение обхваща почти всички по-големи селища в Странджа. Търговците на дървени въглища от Бургаския край, за да могат по-успешно да се борят срещу горския кооперативизъм, се организират в мощен картел, който от своя страна ускорява обединяването в 1929 г. на горските кооперации в Странджански районен горски кооперативен съюз. В 1939 г. 76,18 % от всички горски работници в района на СРГКС или 36,06 % от цялото му население са членове на трудови горско-производителни кооперации.

С появата на горските кооперации в Странджа се обособява категория горски работници от по-нов тип, които имат свои форми на взаимоотношения, отличаващи се от тези в работните групи при търговските сечища. Кооперацията им осигурява организация за колективна трудова дейност и за защита на стопанските им интереси. Това позволява на малоимотни городелци да се освобождават от задълженията си към малките стопанства и частично да се пролетаризират.

Горската кооперация ги задължава да съблюдават определени норми. Тези норми са продиктувани от самата структура на новата им асоциация: подчертан демократизъм, самоуправление и засилен контрол над ръководни органи и членове. Кооперираните горски работници сами избират своите органи на управление и ръководство: общо събрание, управителен съвет, контролен съвет, директор и постоянно присъствие.

На общите събрания те приемат правилник за вътрешния ред и правилник за горското производство, т.е. утвърждават нормите на съвместен живот и трудова дейност. Добили нормативна сила, тези правилници определят поведението и взаимоотношенията между странджанските горяни както в горските обекти, така и в селището. За съблюдаването на тези нови норми на обществен живот горските кооперации създават органи на „другарски съд“ с утвърждаван на общите събрания устав. Институцията „другарски съд“ позволява редом с държавно-правните, сред горското население в Странджа да битуват в еволюираща форма и някои от нормите на обичайното право на старите селски общини и еснафски сдружения.

Горските кооперации в Странджа изпълняват и ролята на асоциации с културно-просветен характер. Освен че съдействуват за съживяването социалната функция на читалищата като ги подпомагат със средства, те самите закупуват книги, вестници, списания и радиоапарати за обществено ползване, организират курсове за ликвидиране неграмотността сред горското население, привличат лектори за изнасяне на беседи, издават свой орган в „Горянин“ и др. Повишава-нето грамотността на населението, издигането на общия му културен урвен и

пропагандирането идеите на кооперативизма създават благоприятни условия за разпространяването всред странджанските горяни на новите социални учения.

Към края на 20-те години горските кооперации в Странджа все още посочват като главно занятие на своите членове „земеделието“, въпреки че основната дейност на сдруженията е производството на дървени въглища. Само кооперация „Резва“ – с.Резово ги записва като „дърводелци-кюмюрджии“. За земеделски се сочат дори стопанства, притежаващи не повече от 5-6 дка обработваема земя. Като „въглищари“ се вписват само майсторите специалисти по овъгляването – „мангаджии“. В ТГПК „Странджа“ с.Бродилово от 276 члена горски работници за „мангаджии“ са признати само 11. В кооперацията на с.Граматиково, което е дало едни от добрите майстори-въглищари в Странджа и притежава съвсем ограничено количество земя всичките членове са записани като „земеделци“. Домакинства в бежанските села Варвара, Синеморец, Лозенец и др. се обявяват като „земеделски“ като едно от условията да бъдат оземлени по закона за селскостопанското настаняване на бежанците.

Някои горски кооперации в Странджа през 30-те години посочват част от своите малоимотни и безимотни членове като „работници“.

Въвеждането на термина „работник“ за горяните в Странджа се явява като навременно заместване на традиционния, но неотговарящ вече на съдържанието си термин „земеделец“.

За да получат по-добра цена на своя труд при новите стопански условия, странджанските горяни въвеждат през 30-те години индустриализация в горското производство. В 1930 г. кооперация „Рошковица“ в с.Ново Паничарево построява гатерна фабрика. През 1939 г. кооперативна горска Странджа разполага с една паркетна фабрика, пет дъскорезни и една бичварска работилница. Военновременната обстановка в Черно море лишава странджанските горделци от морски транспорт. За да изнесат дървените си въглища и другите горски производи СРГКС създава собствен флот, като в 1941 г. поставя началото на странджанското корабостроене.

В 1942 г. в петте индустриални заведения на СРГКС /корабостроителницата и дъскорезните фабрики в Царево, Визица, Кости и „Качул“/ са отработени 18 871 надници. Странджанските горделци усвояват нови професии като: „гатерист“, „диркулярист“, „сортировчик“, „огняр“ и др. Докато в 1937 г. 40% от работниците в дъскорезните фабрики са на възраст до 18 години, то в 1942 г. процентът на тази възрастова група намалява на 13,83, което свидетелства за появата на стабилно състояние промишлено работничество. През същата година близо 2% от изработените надници в странджанските промишлени предприятия са на жени. С индустриализацията на горското производство странджанската жена, която поради „гурбетчийството“ на мъжа си бе извоювала ръководно място в семейното стопанство на горделеца, започна да напуска затворената сфера на вътрешносемейните отношения и да разрушава традиционните норми.

В началото на 40 години на XX в. в Странджа има вече утвърдени нови форми и системи на социален живот, за което допринасят както промените в традиционния поминък на горското население, така и създадените нови производствени асоциации.

КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ТРАДИЦИОННАТА ПРАЗНИЧНО-КАЛЕНДАРНА СИСТЕМА В СТРАНДЖА

Славка Гребенарова

Странджа е една от специфичните етнокултурни области в българската национална култура. Този български планински край има особена историческа съдба, в резултат на която в пределите на нашата страна днес се намират само най-северните разклонения на Странджа. На тази територия живее чисто българско население, което в основната си част е старо, уседнало, но едновременно с него съжителствуват и голям брой преселници от други краища на страната. Сложните демографски процеси, протекли в тази област и особено миграционните движения от началото на XIX до средата на XX век, обуславят една по-разнообразна етнографска структура и влияят върху традиционната обичайна система. Тя се отличава с многообразие, богатство, специфичен начин на развитие и естествено представлява интересен обект за изследване.

Традиционната празнично-календарна система в Странджа се характеризира с някои интересни особености, на които ще се спрем накратко.

В празничния календар на Странджа може да се очертае цикъл обичай, свързани с настъпване на новата календарна година. Основа на новогодишните празници оформят т.нар. „кадени вечери”.¹ Обикновено те се правят три пъти – срещу Никулден, Коледа и Ивановден, а някъде познатват и четвърто „кандило” – срещу Сурвак /при тронките/. На трапезата слагат обреден хляб, който въпреки голямото разнообразие в пластичната украса се среща главно с две основни съчетания от фигури и има съответно две основни наименования – „вечерна” и „боговица”. Първото наименование е известно сред по-голяма част от населението, а второто – сред етнографската група „тронки”. Празничната трапеза на т.нар. „кадени вечери” е съпроводена с множество обредни практики, насочени към осигуряване плодородие на земята, здраве на добитъка, благополучие и щастие на всички членове от семейството.

Централен момент в новогодишния цикъл заема Коледа. Празникът е познат в цяла Странджа и се характеризира с разгърнатата обредност. Могат да се очертаят три основни обичая, практикувани от странджанското население: обхождане на селото от малките коледарчета, обредната трапеза на Бъдни вечер и коледуването. Всеки от обичаите се придружава от редица практики и вярвания, които в отделните селища са най-разнообразни.

За разлика от населението в други части на България, странджанци не винаги свързват обичая „полазване” с Игнажден. При загорците и тронките се среща следене за „полазник” на този ден, което вероятно е по-късно явление в

празничния календар на Странджа. Българското рулско население, което е най-старото в областта, прикрепя обичая към различни зимни празници. Вярва се, че ако на Малка Коледа влезе първо жена в къщата, „ярките“ /кокошките/ през годината ще се видят най-много. В село Белеврен следят какъв човек ще влезе първи сутринта на Варвара и по това определят какво теле ще се роди - мъжко или женско. В Малко Търново вярват, че ако първите сурвакари са „мъжкар“, агнетата на пролет ще са мъжки, а ако имат „трудна“ жена, ще роди мъжко чедо и пр.

Добре известни в цяла Странджа са св.Модест и св.Власт, които населението почита за здраве на едрия и дребен добитък. На тези дни „чуфта“ /биволи или волове/ не се впряга, месят и раздават за здравето му „пиккулки“ /малки хлебчета/, „пещеник“ /голяма пита/, „цсленик“ /квасен хляб/ или „прасничена“ пита.

В зимните празници от новогодишния цикъл са застъпени редица магически практики от инцидален и хомеопатичен тип², придружени обикновено и с вербална магия. Магически действия от тези типове представляват коледните обичаи и обреди, свързани с хвърляне на жито в комина, за да расте то нависоко; оставяне на дъбово дърво в огъня, което не трябва да гасне цяла нощ, за да не изгасва и „берекета“ /плодородието/ през годината; забраната да се разтоварва колата с дърва, докарана от гората, за да е пълна като нея новата година и др. Магически смисъл носят и обредните пити на Власовден и св.Модест. При разнасянето им по къщите всяка жена подтичва и се стреми да раздаде първа, за да бъде чифта ѝ най-бърз; питките мажат с олио, за да са мазни вратовете на добитъка и да не ги болят при впрягане и пр.

Друг своеобразен цикъл в празничния календар на Странджа оформят заговезнишките обичаи. Централен момент в тях заемат кукерските игри. Още М.Арнаудов в „Студии върху българските обреди и легенди“ отбелязва, че „би трябвало да смятаме за класическа земя на кукерите днес само Югоизточна Тракия“³. При това изследванията му се базират главно на изворов материал от Лозенградско, Визенско и селата в Малкотърновско, които днес остават в пределите на Турция.

Нашите изследвания на кукерските игри в селищата от района на днешна българска Странджа се явяват в подкрепа на доказателството за голямото богатство на тези обичаи и връзката на съвременните български и гръцки карнавални игри с древните Дионисиеви тържества.

Личният теренен материал и съдържащият се в източниците от началото на ХХ в. дава възможност да се очертае сравнително пълната и цялостна картина на обичая, широко разпространен сред българското население в района на Странджа планина в нейните естествени географски граници. Тази картина се отличава с разнообразие и пълнота в подробностите на обредните моменти, практики и вярвания, дори на терминологията и костюмирането. Така например за участниците в кукерската дружина, които обикновено изпълняват приблизително еднакви функции, се срещат следните названия: кюфковци /Резово/, тифковци /Синеморец/, кюфкари /Кости/, кефкаре /Велика/, пуфкаре /Мичурик, Граматиково/, еничаре, харачаре /Росен/, речере /Равна гора/, бостанджии /Белеврен/, сеймени /Варвара/, гъчени кукери, синджирлии и т.н. Кукерската мома се нарича още невеста, булка, кукерица или кукеричка.

Редица обредни моменти, които се разглеждат като носители на наследствени елементи от Дионисиевия култ⁴ се срещат повсеместно при кукерските игри в Странджа - обредното убиване и възкръсване на кукера; чернене на лицата и маскиране с обърнати кожи; обредното оране и засяване, при което обикновено участва цар, а някъде и везир /Горно Ябълково/; въоръжените с „калчи“, „палици“ /дървени саби/ и синджирѝ мъже, които играят ролята на охрана; символичното сключване на брак между кукера и кукерицата или бабата /Велика/; фалическите сцени на оплождането; общото веселие с органистичен смисъл и т.н.

Съществен момент в заговезниците обичаи е паленето на огън на Сирий заговезни, който странджанското население нарича „пали-кош“. Разпространени са и названията „пашпалита“ /Росен, Равна гора/, „палич“ /Зидарово/, „осата“ /Граничар/ и др. Интересна и своеобразна обредна практика на заговезниците огънове е наричането около огъня, познато в селищата с уседнало рутско население. „Нарица“ онзи, на когото е опраданото нещо през годината или пък знае за някоя кражба. Когато огънят се разгори, той се провиква: „Койту ми зема балтията, тъй да му гори главата, както гори кошът“. „Койту краде от нивите, да гори като тая кош“ или „Койту открадна биволите на дяда Стойка, и той така да гори“. Вероятно в тази обредна практика е оразена вярата в очистителната и предпазна роля на огъня, който се схваща като враг на болестите, демоните и велниците, които пакостят на хора и посеви. Огънят „се превръща в положително средство за докарване на здраве и плодородие, за увеждање жизнени и стопански блага“.⁵ Смята се, че чрез огъня и вербалната магия ще се прогонят „лошавите работи“ и злосторниците ще получат своето наказание.

В цикъла на заговезниците обичаи са широко застъпени и други обредни действия с магически характер, най-често от имитативен тип: кукерският цар трябва да е бял, за да е бяло житото /Росен/. Затова избират за цар мъж с руси коси, залепват му бели мустаци и брада от вълна, посипват лицето му с брашно, намазват го с бяла черга; царицата държи в скута си мъжко дете, та да е яка годината /Изгрев/; кукерските момѝ теглят ралото, за да има плодородие /Граничар/; кукерите се търкалят в изораното, та „да се търкалят така снопите“ /т.е. да са много/ и типчат браздите, за да „наляга житото“ /Белеврен/.

Важен момент в традиционната празнично-календарна система на странджанското население бележат пролетните младежки игри, наричани най-често Филек. Те се свързват с тази система, доколкото се провеждат в период, ограничен от определени празници в календара. Игрите започват след глухата седмица, на Тодоровден или през следващата неделя. За последен път се играе хоро около огъня на Сирий заговезни. На Връбница момите отново завъртват леко хорце, за да се развият на Великден големите „триката“ хора. Тогава Филекът свършва.

Пролетните младежки игри са известни в Странджа с името Филек главно сред рутците, някои загорци /Зидарово/ и част от преселниците от Одринска Тракия /Кости/. Населението от югозападния край на Странджа /тронките/ им казва „Въжички“. Останалото българско население ги нарича различно по името на някоя от игрите. Така те носят общото наименование „палци“ /в Граничар и Белеврен/, „робито“ /в Росен, Черноморец, Крушевец и др./, „скалпице“ /в Синеморец/, „завъртачки“ /в Мичурино/ и т.н. Главни участници в тях са момѝ,

ергени и деца, а понякога и младоженци. Младежките игри не са съпроводени с обредни практики и вървания, но те са богати на множество забави с и без песен⁶, които във всяко селище са индивидуално решени.

Гадания и обреди с магически характер присъствуват и в пролетните празници. За тях е характерна т.нар. магия на първия ден⁷, широко прилагана на първи март. Повсеместно е върването, че първият ден на март ще покаже какъв ще бъде целия месец. Целта е да се осигури хубаво време през този важен период от подготовката на новата стопанска година. За да е добра Марта, да е весела, всяка къща я посреща преди изгрев слънце с изнесен навън червен плат. Оставят го на прозореца, на дирека, на вратата или под стряхата. На този ден хората не бива да се карат, за да не срещнат Марта с лошо. Ако месецът е студен, смятат, че Марта е влязла първо у семейство, където няма разбирателство: „У-у, Марта е такава люта и лошава, че влязла първом у Тодорини“. В югозападните части на областта, при тронките, на първи март хвърлят гореща вода навън, за да попарят сланиите на Марта. Някъде слагат във водата брашно, да я нагостят, за да е „топла и добра за икина“.

Своеобразни явления в пролетния цикъл на традиционния празничен календар в Странджа са обичаите „Мара и Лишанка“ и „огнената игра“ на нестинарите.

„Мара и Лишанка“ е известна само в ограничен брой селища, разположени в най-северните склонове на планината, заселени със загорци и преселници руци от т.нар. вътрешна Странджа /днес в пределите на Турция/. Обичаят е познат и в някои селища около Русокастро, където е записан за първи път⁸. Той се изпълнява от моми в срядата след Великден. Момите приготвят кукла от три чехъла, с която играят обредно хоро в две редици и пеят специална песен. Куклата преминава в ръцете на всички моми от двете редици, при съпровод на една и съща песен. Обичаят завършва на реката. Там развалят „Мара и Лишанка“ и я хвърлят във водата. Вярват, че обичаят се прави за берекет, за дъжд.

Нестинарската игра също не е разпространена в цялата област. Тя е позната в Българи, Кондолово, Варвара, Кости, Бродилово и още 18 селища, намиращи се днес извън пределите на България. Поради своята уникалност към нея отрано се насочва нашата научна и популярна книжнина, която е оставила значителни изследвания за нестинарите⁹. В някои от тях се изтъква, че корените на нестинарството трябва да се търсят в страните на Изтока, а наличието му в Странджа обясняват с влиянието на гръцкото население там¹⁰.

Кулминационен момент в летния календарен цикъл заема празникът, посветен на летното слънцестоене. Янъвден или Йенъвден е един от най-големите празници в Странджа. Янъвденският празничен комплекс обхваща широк кръг от вървания, обредни действия и гадания, тясно преплетени едни в други.

Основни моменти в празника са събирането на треви и билки в навечерието на Янъвден или сутрин преди изгрев слънце, къпане или измиване на косите с билки, палене и прескачане на огън. Тези обредни практики са свързани с осигуряване здраве и благополучие на всички хора.

Янъвден в Странджа е съпроводен с извършване на два основни обичая – „пеене на китките“ и „янъова буля“. За първия са характерни гаданията за женитба, за здраве и лично щастие, а вторият се изпълнява за осигуряване на плодородие.

При Янъовденските обичаи се извършват магически практики от контагиозен и имитативен тип. Навсякъде е познато превземане плодородието от нивите чрез откъсване на т.нар. „класове-майки“ и поставянето им в собствения хамбар. При обиколката из село слагат „енъовчето“ в скута на „трудна“ жена, за да е пътна годината. При налагане на китките най-отгоре слагат три житни класа, за да е житна, плодородна годината. Вечер оставят желязо или „вечерник“ /няколко житни стръка/ в нивата, за да не я оберат магьосниците и мн.др.

Характерно явление за Странджа са летните и есенни сборове и панаири. Прикрепени към определен храмов празник в календара, панаирите стават повод за срещи на хора от различни селища. В по-голямата част на областта населението ги нарича „панагири“. Те се провеждат в продължение на един или два дни в самото село, на площада около храма или близо до селото, при „язмите“ /свещените извори/, където обикновено има параклис. През лятото и есента панаири в Странджа се правят на Константин и Елена, св.Троица, св.Марина, Илинден, св.Пантелей, Голяма Богородица, св.Атанас, Кръстовден, Петковден, Димитровден. Всяко село има свой „панагир“, на който идват гости от съседните села и така „панагирува“ голяма част от населението в областта.

Наличието в Странджа на българско население, принадлежащо към различни етнографски групи, определя многообразието на традиционната празнична система. В нея се наблюдават известни различия между отделните етнографски групи, за част от които вече се спомена. Обичаят „янъова буля“ е познат само на загорци и тронки, паленето на заговезнишки огън липсва при преселниците от Тракия, на „кадените“ вечери се месят два основни типа погачи и т.н. Съществени са отликите в празничната система на преселниците от Западна Тракия, сравнена с тази на останалото население от областта. Те не празнуват Бабинден, не правят кукери на Сирни заговезни /а джамали на Сурвак/, не берат треви и билки и не „напиват китките“ на Енъовден.

Независимо от тези основни и други по-несъществени различия, традиционната календарна система на българското население в Странджа е единна и се явява съществена част от общобългарския празничен календар. Тази система съдържа редица обредни практики, представи и вярвания със старинен характер, които определят и нейната значимост. Старинни са обредните комплекси коледуване и кукери, т.нар. „тричене“ или „дирене“ /лекуване/ на кучета на Кукеровден, енъовденските обичаи - къпане в реки, търкаляне по роса, прескачане на огън. С древен произход са и култовете към св.Марина и св.Модест¹¹, нестинарството, както и разнообразните магически практики и гадания.

Традиционната празнично-календарна система в Странджа има свои специфични черти, някои от които бяха засегнати в изложението. Особеностите на тази система, сравнена с общобългарската, се проявяват от една страна, в отсъствието на важни за останалата част на страната обичаи, обреди и вярвания. В Странджа не познават кумиченето и буенака. Лазаруването, Игнажден, Трифоновден и Тодоровден, застъпени по-широко в останалите части на България¹², се отличават с бедна обредност. В Странджа не се извършва обредно къпане на децата от бабата, липсва обредна практика при приготвянето на „бъдняка“, в по-голяма част на областта отсъствува общоселска трапеза на Гергьовден.

От друга страна, етнографската специфика се определя от наличието в Странджа на някои типични и своеобразни обичаи и обредни практики. Такива са кукерските и вестинарските игри, обичаите „Мара-и-Дъшанка“ и „Янъова Буля“, почитането на св.Марина главно като лечителка, пролетните младежки игри „на Филек“, чествуванията на храмови празници и превръщането им в общонародни панаири.

Традиционните календарни празници и обичаи на областта се свързват най-ясно с южно- и източнобългарските. Общи моменти с тях бележат редица характерни обичаи и обреди като кукерите на Сирни заговезни „напяване на житките“ на Енъовден, почитането на св.Марина, св.Молест, св.Влас и др. Близостта с празничната система в северозточната част на страната вероятно има обяснение и с произхода на част от населението там - преселници от Югоизточна Тракия. Може да се каже, че най-пълно традиционният празничен календар на Странджа се доближава до този на Източна Тракия, в нейните естествени географски и етнически граници¹³, населявана с българи до 1912-1913 г.

Разглеждайки Странджа като граничен район, разположен до етнически разнородно за българите население, би следвало да се търсят известни влияния в празничната система от съседните народности групи /гърци и турци/. Още повече, че част от тях са съжителствували за определен период с българското население в Странджа. Такива заемки се наблюдават изключително в областта на терминологията. При това те най-често не засягат наименованията на самите празници, но са широко използвани при именуване на обредния реквизит, главните участници в някои обичаи /особено при игрите „на Филек“/, както и в обикновената говорна реч.

В заключение още веднъж ще се подчертае спецификата на традиционната празнично-календарна система в Странджа и оттам същественото място, което тя заема в българската национална култура.

Б Е Л Е Ж К И

1. Д.Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи - СБНУ, 1914, кн. XXVI (1), с.279
2. Виж класификацията на типове магии у Токарев. Сущността и произхождение магии - ТИЗ, М., 1969, т.51, с.22-23
3. М.Арнаулов. Студии върху българските обреди и легенди, 1972, С., т.11, с.70
4. М.Арнаулов. Студии... т.11, с.91-95
5. М.Арнаулов. Студии... т.1, с.83
6. Част от игрите са записани или само споменати в работите на Р.Кацарова. Български танцов фолклор, 1955, С., с.72-74; Детски игри на песен в Тракия - Български народ, 1941, С. 1, кн.2; Народни игри и хора в Странджа - Странджанска експедиция 1955, 1957, С., с.384-391; П.Маджаров. Филек - песни и пролетни игри от източния дял на Странджа - доклад от Първия интердисциплинарен симпозиум, Бургас, 1978 г.
7. Токарев. Сущността. с.22
8. Д.Маринов. Народна вяра.. с.587-589

- М. Арнаудов. Студии... т.1, с.17-152; Р. Ангелова. Игра по огън - нестинарство, 1955, С.,
 Е. Миланков. Нестинарството - същност и прояви, 1947, С., и др.
10. М. Арнаудов. Очерци по български фолклор, С., 1969, т.11, с.504
11. И. Георгиева. Един старинен култ в междуречието на Струма, Места, Родопите и
 Странджа - Родопски сборник, 1972, кн.3; За произхода на култа на св. Модест - Въпроси на
 етнографията и фолклористиката, С., 1980, с.87-91
12. За разпространението на тези празници в България има многобройна литература.
 Обобщаващи са работите на Т. Колева в поредицата Календарные обычаи и обряды в странах
 зарубежной Европой, М., 1973, 1977, 1979
13. Хр. Вакарелски. Бит на тракийските и малоазийски българи - Тракийски сборник, 1935,
 кн.У, с.416-457

ДОМАШНА УРЕДБА НА НАРОДНОТО ЖИЛИЩЕ В СТРАНДЖА

Донка Цанева

Проучването на домашната уредба на традиционното народно жилище в Странджа се налага все по-успешно, тъй като бързо намаляват запазените образци на тази архитектура, в много от които са и привнесени по-късни елементи.

Интересен в това отношение представител е Факия - Грудовско, в което съжителствуват два типа жилищна архитектура. Първият е местен, непознат в другите райони на страната и срещан като странджанска къща, а вторият датира от последните десетилетия на XIX век и в селата по поречието на Факийска река се среща най-масово в с.Факия.

Първият вид е теснолицевата талпена къща - едно или двуетажна, с няколко помещения, поставени едно зад друго. Разпространена е в цяла Странджа, но най-масово се среща в т.нар. рупски села.

Първото помещение, основното, е т.нар. голяма къща. Основните елементи на неговата уредба са: огнище с широк комин, поставен на лицевата стена на къщата с малка пещ, водник, дървени пръчки за окачване на съдове за вода, полици със съдове, обикновено само на едната стена от къщата.

Един вид от постелъчните тъкани на странджанското население - чергата, има особено място в домашната уредба на основното жилищно помещение. И е белег на старинност. От поддържаща покрива гредата тя се спуска до пода като образува второ жилищно помещение, ползвано от новобранци, а впоследствие и като склад.

Второто помещение - вътрешна или задна къща, има широки функции - складови, ползва се като хамбар, склад за зимнината на семейството и за ношуване. Запазени представители на краткоописания вид в с.Факия има два. Те са наричани от населението догурници.

Вторият вид е двуетажна къща с долен каменен и горен талпен етаж с помещения, поставени около вътрешен чардак - аят, хаят, с много варианти. Всички собственици на втория вид до построяването му са живеели в теснолицевите къщи, в дългурните. Така че вторият архитектурен вид заменя местното традиционно жилище, характерно за цяла Странджа и особено за рупските села.

Даните от терена показват, че процесът на замяна на първия с втория вид е най-силен към последните десетилетия на XIX век и първите на XX век и съвпада със сезонното гурбетчийство на народните майстори-зидари от Габрово, строители от Габрово.

Традицията на втория вид продължава по образец на талпените къщи.

Строят се къщи с горен тухлен етаж, със същото разположение, но вече с горен тухлен етаж. Най-често повтарящият се вариант на вътрешно разположение на пространствените единици, в който по всяка вероятност архитектурният вид е пренесен в селото, е следният:

В центъра на жилищния етаж има аят. Отляво или отдясно, заемащо цялата дълбочина на къщата, е разположено помещение, ползвано за хамбар, а срещу него - от другата страна на салона - две жилищни помещения, също заемащи заедно цялата дълбочина на къщата. Зад салона, в тъмно помещение - килер, т.нар. скришно.

В този вид описаната къща има два представителя, запазени много добре, строени през 1889 и 1894 година.

Най-често срещаните варианти са получени чрез преграждане на големия хамбар, с което се създават още жилищни помещения.

Факийската къща има две жилищни помещения, разположени едно зад друго. Отляво или отдясно на централно поставения, открит от едната страна чардак. Понякога и двете са с огнища, но винаги едното е главно и се нарича предна къща, въпреки че може да се намира не в лицевата, а във вътрешната част. Това навежда на мисълта, че тук наименованието е заимствувано от терминологията на теснолицевата къща - местното странджанско жилище, в което основното жилищно помещение се нарича предна къща.

В предната къща са съсредоточени основните функции на дома. Централен по значение елемент в него е огнището. Изключително характерно за него е изграждането му на ъгъл - за разлика от това в теснолицевата къща, в която то заема предната стена. Изградено е от камък и пръст и се поддържа от извита дебела гредка, стигаща до много големи сечения. Въпреки голямата си ширина, то не поема изцяло дима от огъня, затова се обвесва с домашно тъкан плат, който се прави с декоративна цел.

Неизменен елемент на домашната уредба на предната къща е бакърницата - мястото за съдовете за вода. Неговото място в абсолютно всички запазени стари образци е в предната къща. А във всички тухлени е в аята със същата конструкция. Това показва, че дейностите, свързани с разливане на вода, са изнесени вън от предната къща и че предната къща се използва за все по-малко дейности.

Липсата на долапи и места за съхранение на съдовете е пренесла и навика за използване на полиците и тук. Те се състоят от дъска с ширина, с неголяма ширина, почти винаги без всякаква украса.

Полиците във втория архитектурен вид нямат точно определено място, но обикновено са над бакърницата или на стената срещу нея.

Диплата тук - място за завивки и постелки, най-често отсъства от уредбата на предната къща. Тя е вече изнесена в килера, в т.нар. скришно.

Предната къща е значително по-защитена от атмосферни влияния в сравнение със същото помещение в теснолицевата къща, особено ако не заема лицевата част на къщата. Въпреки това и в новата жилищна форма е пренесена традицията да се употребява тази черга, за която се споменава в началото - прямет или клюн. Тук обаче втората функция на този елемент на домашната уредба - да се създава второ жилищно помещение, отпада, тъй като къщата има такова. Тук чергата се спуска от железни куки от тавана като прегражда само

ъгъла с огнището и спира топлината край него.

Второто жилищно помещение е задната къща или одая - не се отличава съществено от уредбата на основното жилищно помещение. Разликата между тях е, че не се използва така интензивно, а само за нощуване и е натоварено с по-представителни функции.

Във факийската къща има помещение, което се използва изключително като склад. Намира се в дъното на къщата, зад салона и образува комплекс с предната къща, така както в теснолицевата къща предната къща образува с вътрешната. Но докато при странджанската къща вътрешното помещение се използва и като хамбар, тук за това има специално помещение. Или отново е налице диференцирано използване на повечето по брой помещения във факийската къща. Складовото помещение се включва към основното жилищно помещение чрез врата към него и много рядко с врата към салона. Първият вариант е налице в по-старите образци и това подчертава основните функции на килера - да обслужва предната къща пряко. В него се съхранява зимнината на семейството, димлата със завивки и постелки. Осветява се или при отваряне на вратата, или от изрязан отвор към задния двор.

Въпреки че аята и хамбарът нямат пряко отношение към домашната уредба на жилището, казала съм няколко думи и за тях. Хамбарът в най-старите образци заема една трета от целия горен етаж. Разделен е на отделения, т.нар. сусяци. Високо над отделенията за храните се изрязват отвори за проветряване на зърното. Връзката с двора се осъществява чрез врата на задната стена, а с обора - чрез капак, изрязан в пода.

Аягът се използва като помещение, свързващо останалите. От него са изнесени бакърницата и мястото за миене. В по-топло време в него се помешава, монтира се тъкачният стан, а през лятото се използва и за нощуване.

Домашната уредба на традиционното народно жилище в с.Факия е пряко свързана с бита и битовата култура на странджанското население. Тя се характеризира с бедност на обзавеждането, съчетана с практичност на функционирането на отделните помещения. Голямо значение в уредбата на факийската къща се оказва устойчивата традиция в битовата култура на населението, което пренася в него всички елементи, в това число и най-старинните от уредбата на местната теснолицева къща, като само ги разсредоточава в новите по брой, разположение и размери помещения.

КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ТРАДИЦИОННИТЕ НАРОДНИ ЗНАНИЯ И ВЯРВАНИЯ В СТРАНДЖА

Рачко Попов

Народните знания и вярвания представляват двата основни компонента, които изграждат съдържанието на традиционния народен мироглед. Те определят цялостната система от възгледи и представи за заобикалящия свят, за обществото и човека.

Народните знания възникват непосредствено в процеса на трудовата селскостопанска дейност на хората. Те са резултат от постоянното взаимодействие на човека с природата и израз на дългогодишния натрупан практически опит, на тънка наблюдателност и стремеж към опознаване и въздействие на околната среда.

Представите на българите в Странджа за космоса, за възникването на земята и останалите небесни тела не се отличават от общобългарските. Космологичните схващания са се формирали под силното влияние на библейските легенди и адаптацията им в народните приказки. Те имат най-общо следното съдържание. Първоначално царя хаосът. Бог създава земята, небето, водата, звездите. Накрая прави човека от кал, вдъхва му душа и последни създава дърветата и животните. Според една странджанска легенда, бог сътворил земята, небето и водата във вид на три кълба. Кълбото на земята се оказало по-голямо от останалите и затова господ го „дръпнал“, „набрал“ го, за да го изравни с тях. По този начин се образували долините, равнините и планините. Подобно обяснение за появата на географските форми чрез „удряне“ или „шибане“ на земята се среща и в други варианти на легендата от различни краища на България.¹

Господ-бог не е единственият творец и съзидател на материалния свят. Всичко полезно и добро се дължи на него, а злото е творение на дявола. Господ и дяволът се намирали в постоянна надпревара за първенство. Една приказка разказва как двете „невидими“ сили се обзаложили, че който пръв сътвори плодове, то той е по-силният. Дяволът си избрал дряна и седнал под него. Господ избрал черештата и двамата зачакали. Когато дрянът цъфнал пръв, дяволът се зарадвал, но когато черештата първа дала своите плодове, той отстъпил първенството на противника си.

Дуализмът в представите, изразяващ се в наличието на две първоначални и противоположни сили, намиращи се във вечен спор и борба за надмощие, е типичен белег за повечето притчи за сътворението на света. На дуалистична основа са изградени древните религиозни вярвания на персийските и индийските народи, които вероятно са повлияли върху формирането на космологичните схващания на цялото славянство.²

Земята според населението в Странджа е плоска и стои върху раменете или рогата на вол, който, когато се размърда, предизвиква земетресение. Небето е „капакът“ на земята, където живеят господ и ангелите. Слънцето е одухотворено същество от мъжки пол, което лесно се сърди, ако майка му не е успяла да приготи вечерята му. Луната, наричана навсякъде „месечина“, и промените на фазите ѝ обуславят поредища от вярвания, свързани със селскостопанската дейност и семейно-празничната система. При „захващането“ на новата луна-„новина“, се предприемат оран, сеитба, „главеж“ и сватба, за да имат те благополучен завършек. И обратно, докато трае пълнолунното-„осипът“ и намаляването на луната не се започва никакво трудово или семейно начинание.

Вярванията, които са възникнали в най-пряка връзка със стопанските задължения на селяните съдържат в себе си най-голяма доза рационализъм. Зависими от природата, овчари и орачи години наред са се стремили да открият закономерности в изменението на времето и да ги използват в своята практика. Наблюдавайки небесните тела и промените, които настъпват с тях, те констатирали, че ако месечината е „в мъгла“ или слънцето в „харман“, времето ще се развали. По звездите те се ориентират и преценяват кога започва трудовият им ден. Щом сутрин изгрее „Зората“ /„Доилнята“, „Овчарската“ или „Чуфчийската“ звезда/ овчарите извеждат овцете на паша, а щом вечер на небосвода се покаже „Вечерницата“, добитъкът се прибира. Появата на „Оралицата“ на есен показва времето за начало на есенната оран.

Понятието за време се свързва единствено с природните изменения и редуващата се стопанска работа. Смяната на сезоните се отчита посредством вегетацията на растителността и пристигането и отлитането на прелетните птици, а народните наименования на някои месеци или периоди от време показват подчинеността на времето на трудовата дейност. Май се е наричал „по копан на гълъбица“, юли - „по жътва време“, октомври - „по грозде време“. Предсказването на промените в метеорологическите условия става предимно по поведението на животните. Това е лесно обяснимо, имайки пред вид скотовъдния характер на поминъка на странджанското население. Така например, когато овцете „бързат да прибират“ храната си и свинете носят сламки, се очаква разваляне на времето.

Поради ограничения опит и познания на хората, атмосферните явления са били обяснявани като дело на свръхестествени и неподвластни на човека сили. Много от тях се явяват и като постоянни атрибути на християнските светци. В цяла Странджа се вярва, че градушката се изпраща от света Елена. Светицата я носи в ръкава си и я пуца в нивите на тия, които не я почитат. Гръмотевиците и светкавиците са спътници на св.Илия. Карайки колата си по небесния друм, той причинява гръм и пламък. Тези представи имат старинен индоевропейски произход. Култът към езическия бог на гърма, който побеждава змея или ламата, за да освободи водите, преминава в християнската религия в култ към някой светец.³ Прави впечатление, че в Странджа обект на този култ са предимно св.Илия и св.Елена.

Освен преобладаващия теологичен нюанс, в народното обяснение на природните явления и процеси се преплитат и по-древни, свързани с периода на езичесвото, представи. Силният вятър-вихрушката се възприема като стихия, изтъкана от зли сили. Той е „нечист дяволски въздух“, развихрил се змей, дошъл

да открадне харесваната от него мома, или бурен вихър от развилнели се юди. В тези представи не е трудно да се открият отново следи от дуализъм. Природните процеси са „деяние“ както на светци, така и на техните противници, змей, хала, ламия.

Наличието на многообразие от народни вярвания за свръхестествени демонични или митологични сили и същества се дължи както на невъзможността да се обяснят атмосферните явления, така и на нарушаването на определени нравствени норми на поведение и забрани, на неспособността да се изясни произходът на някои болести.

Особено разпространени в Странджа са вярванията за вампира. Това демонично същество възниква от прескочен от котка или куче покойник. Вампир става и нескъпаният и неопят от свещеник мъртвец. В източните покрайнини на областта се среща и вярването, че самоубилите се хора-удавени, обесени, след смъртта си се превръщат. Те не се погребват в общоселските гробища, тъй като се считат за „нечисти“. Вампирът е невидимо същество, което излиза нощем от гроба си и плаши близките си. Могат да го виждат и убиват само родените в събота хора и кучета, наричани „съботничеви“.

Прави впечатление, че представите за вампира в Странджа се отличават с особено многообразие. Употребяват се два термина за обозначаване на демона, като същевременно се прави разлика между двата вида. Наименованието „устрел“ е характерно за целия регион. Под „устрел“ се схваща вампирът, който напада главно домашния добитък и изсмуква кръвта му. Прилича на надут с кръв мях, който се придвижва, търкаляйки се. С термина „вампирин“ /„апириин“, „епириин“/ се определя същество, което прилича на човека, превръща се в различни животни и напада хората нощем по пътищата. В подкрепа на по-горе изложената мисъл за богатството на представите за вампира в сравнение с други български земи се оказват и данните на австрийския етнограф от миналия век Адолф Шраус, посетил Странджа и изследвал духовната култура на населението

и. 4

Умрелите, некръстени деца се превръщат в зли демонични същества, приличащи на малки пилета без перушина. Те се събират нощем по покривите и комините на къщите, в които има новородено. Целта им е да откраднат детето или да отнесат млякото на родилката. Тези същества се наричат „еврейчета“. Вярването в тях е много старо и има общославянски характер. Особено разпространено е сред източните славяни, при които в миналото църквата устройвала празник в тяхна чест като помен на мъртвите.⁵

В целия странджански ареал са познати и практикувани магиите за отпичане на чуждо плодородие и мляко. Магическите действия извършват предимно жени, наричани „привземачки“, „приемници“, „мамянци“. Прилагайки контактиозна и вербална магия, магьосницата цели открадване на „берекета“ Магическият акт се е извършвал единствено в ранното утро срещу Еньовден.

От митологичните вярвания най-широко разпространение намират представите за самодивите. Обикновено самодивите или юдите се схващат като божества на вегетацията, на дивата, разцъфваща природа⁶, които идват на пролет и се скриват през есента. В Странджа обаче вярванията за самодиви са твърде по-различни. В представите те не са прелестните горски феи, а грозни стари жени с разчорлени коси и черни одежди. Човек, стъпил на трапезата им, намираща се при

извори, поляни, на бунището, заболява от „самовилска болест“. От същата болест страдат родилките и лехусите. Това показва, че самовилите се възприемат главно като същества от етиологично естество.

Голяма част от митологичните представи са се съхранили в народното творчество. Благодарение на фолклорната традиция днес все още се помнят многобройни приказки, легенди и песни за змейове, орисници, стопани на извори, чешми и закопани пари, за чумата-стара, грозна жена с тейфтер и коса в ръцете. Многократно преработвани и преосмисляни от народния творец, те представляват основен извор, от който черпим сведения за духовния мир, възгледите и идеалите на нашите прадеди.

Народните знания и вярвания не съществуват самоцелно и независимо. Те са пряко свързани с обичайно-празничната система на народа и се проявяват чрез нея и посредством нея се свързват с нуждите на човека. Тази зависимост се разкрива при разглеждане на семейните обичаи и календарната обредност. Страхът от зли същества, например, и желанието на хората да се предпазят от тях, обуславят редица обредни практики при сватба, раждане и погребение. При влизане на булката в дома на свекъра, тя намазва огнището или прага с мед, където според народната вяра е жилището на стопанина-пазител на семейството. Против самовили и еврейчета родилката носи със себе си глава чесън, пара или барут. Мъртвецът не бива да се оставя сам, за да не го прескочи някое животно и той да се превъплъти.

Констатирането на известни различия в отделните народни знания и вярвания и свързаните с тях обреди, откриването на отличия в куптовото почитане на светците се дължи на пъстрия етнографски състав на населението - рупци, тронки, загорци, преселници от вътрешна Странджа и Одринска Тракия. Отчитайки тази особеност, би могло да се обясни почитането на св. Марина като пазителка от отровни змии⁷ и на св. Модест-покровител на домашния добитък⁸, типично за рупската група. И двамата светци носят белези на почитани от тракийските племена гръцки божества - Артемида и Хермес.

Свой отпечатък върху някои вярвания са оставили и специфичните географски особености на района. Така например устрелът, стопанът и таласъмът се явяват често във вид на рис, животно така типично за Странджа планина. Интересни вярвания са съхранени за елена, невестулката, костенурката и някои планински дървета - дрян, липа, трепетлика.

Като разглеждаме народните вярвания в Странджа съобразно тяхното запазено до днес състояние, не може да не направи впечатление процесът на сливане, на обединение на отделните представи у различните етнографски групи. Много трудно ще се постигне точно разграничение между вярванията за вампира, върколака, таласъма. Тези демонични същества наред със самовили, орисници и болести формират една обединена група от злосторни сили, назовавани най-общо „гяволи“, „гадини“. Наистина понякога различията са терминологични, но наличието на интеграционен процес между представите, например, за вампира, самодивите и еврейчетата се дължи както на приликите между тях /употреба на еднакви апотропеи - чесън, червен конец, кръст, тамян; едни и същи отгонителни средства - светлина, огън, песента на първи петли/, така и на започналия през първата половина на XX в. процес на отмиране на обичайната система, вследствие на която различията и специфичните черти постепенно

избледняват в колективната памет.

Интересна особеност в цялостната система от народни знания и вярвания представлява фактът, че най-рано отпадат и се забравят ирационалните представи и схващания за космоса, земята и атмосферните явления. По-дълго в живота и практиката на населението битуват демонологичните и теологичните вярвания и свързаните с тях обреди и обичаи, като тяхната религиозна функция замира за сметка на празнично-развлекателния момент в тях.

Проучването на традиционните народни знания и вярвания на странджанското население ще допринесе за изграждане на една ясна представа за светогледа и цялостната духовна култура на този богат с традиции край.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. Драгоманов - Дуалистично миротворение, СБНУ кн. X, стр. 22/23
2. М. Драгоманов - Забележки върху славянските религиозно-етнически легенди - СБНУ, кн. XI, стр. 286;
Ст. Стоев - Светогледът на българския народ през вековете, С. 1978, стр. 35
3. Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей, М. 1974 г., стр. 166, 185
4. Н. Hrauss. Die Bulgaren. Leipzig, 1898, S. 188
5. Иванов и Топоров - пос. съч. стр. 68/69
6. Иван Венедиков. Самодивите, ИЕИМ, кн. 6, 1863 г., стр. 271
7. Иваничка Георгиева. Един старинен култ в Родопите, Странджа и по поречието на реките Места и Струма, „Родопски сборник“, т. III, 1972, стр. 158-175
8. Иваничка Георгиева - За произхода на култа на св. Модест, „Въпроси на етнографията и фолклористиката“, С. 1980 г., стр. 87-91

ДЕТСКИ ФОЛКЛОР ОТ ИЗТОЧНА СТРАНДЖА

Панайот Маджаров

В селата на Странджа, както и навсякъде из нашата страна, допреди едно-две поколения децата още от раждането си са заживявали с фолклора. Майките, бабите, бащите, по-големите сестрички и братчета са изразявали обичта си към новороденото с песнички, гальовни думи, подредени в стихчета и скороговорки. Римуваните песнички и стихчета развиват у децата още от най-ранна възраст чувство за ритъм и поезия. От песните и приказките децата получават първите уроци по човечност, доброта и взаимност в труда. "Ясната близост на тия произведения с действителността развива мисловната способност на детето, учи го да наблюдава обкръжаващата го среда, да преценява собственото си поведение и постъпките на другите."¹ Детските песни, залъгалки, бросници със своята пестротата ни пренасят в един своеобразен свят, романтичен и безхитростен.

Разгледаните по-долу произведения на детския фолклор са записани по думите на Кера Панайотова Маджарова, изпълнителка на народни песни и разказвачка от Източна Странджа.² В детската си възраст тя е расла в обкръжение на много деца - следа, в която детският фолклор и фолклорът изобщо е бил част от живота ѝ. По-късно като майка на шест деца е имала възможност да си припомни и предава тези творби, а възможно е и децата ѝ да са спомогнали да обогати репертоара си от изминалото детство.

ПРИСПИВНИТЕ ПЕСНИ, ЗАБАВКИ И РЕЧИТАТИВИ ЗА НАЙ-МАЛКИТЕ³
в селата Бръшлян, Звездец и Евренозово са известни като „песни и залъгалки на вагюляня“.⁴

Песните и залъгалките на „вагюляня“ са пропити с голяма обич към децата, изразена както в нежните и гальовни думи на текста, така и в особеността на интонацията при тяхното изпълнение. В някои от тях се прокрадва лек хумор, отправен към родителите, надценили качествата на собствената си рожба.

Приспивните песни-речитативи са характерни със своята успокоителна монотонност, придружени с ритмични движения на люлката, в която е положено готовото за приспиване дете.

Ела, сънчо, от горичка,
фати Керка за ръчичка,
заведи я във горичка,
набери хи меки крушки!

Ох, на мама то,
сирма и златце,

пък за хората,
плява и ланце!

Маминото пиле,
като ми порасте,
татко ще му даде,
сичката мъка,⁵
й енно ланце в ръка!

Събудено, детето се придържа на ръце или ако е поотрасло, на колене се подрусва в такт с речитатива.

Жур, жур, конче,
близо ле е лонче?
Нито е близко,
нито е далечко.
Конче вика „тръц“
Гоню вика „сръб“.
На сичките дяда,
по енна стафитка,
пък на Гоне,
енна гунцилидка!

Мари, бабо Гьоргювише,
де отиде дядо Гьорги?
- Той отиде на София,
да си купи баш чуфия⁶!

Някои от залъгалките са свързани с действия. С една от тях се раздвижват „развитите“ /освободени от пелените/ бебешки крачета. Бебето се държи в скути. Крачетата се разтварят и приближават, вдигат се нагоре и поставят в първоначално положение.

- Поди, нижонко, за ода!
- Поди ти!
- Поди, нижонко, за ода!
- Поди ти!

Скарале се, сбъхтал се, тричкале, тричкале, отишле и двате!

Едно-двегодишните деца се учат на играта „Лай ми, бабо, огънец!“. Вагилицата е съединила ръцете си на „колибка“. Детето пъха пръстче в отворите и пита подред за всеки отвор откъде да влезе в колибката да си вземе огънец. /Всъщност детето още не може да говори и въпросите и отговорите се изричат от вагилицата/.

- Утука ле, бабо?
- Ня!
- Утука ле, бабо?
- Ня!

- Утука ле, бабо?
- Ба /да/! - в големия отвор между палците и показалците вагиолицата дава утвърдителен отговор.

- Мъ да ня ме ухапят кученцето и котенцето?

- Тие са с дядото в гуръта за дърва!

Детето пъха ръчичка в отвора. „Бабата“ хваща ръчичката в шепата си и „плаши“ непредпазливото дете: „бау“, „мяу“.

Когато детето е разплакано или неразположено, се гали по гърдичките и вратлето с успокоителните галювни думички: „Ляза, ляза, буболяза, дето найда, там ще вляга!“

С приказката в стихотворна форма „Сеннал дядо“ децата се запознават със заобикалящата ги среда и бит, със смисъла на труда.

Сеннал дядо на бучка,

да си шие торбичка,

- Що ти е дядо, торбичка?

- Да си собирам жельдец!

- Що ти е дядо жельдец?

- Да си храня прасенце!

- Що ти е дядо прасенце?

- Да си вадя масчица!

- Що ти е дядо масчица?

- Да си мажа колица!

- Що ти е дядо колица?

- Да си нося дръвца!

- Що ти са дядо дръвца?

- Да си стъкам огънец!

- Що ти е дядо огънец?

- Да си гроя бабата!

- Що ти е дядо бабата?

- Да ми кърпи гащето!

- Що ти са дядо гащето?

- Да ня ми е студено!

От песничката за „Мързеливата попадия“ децата научават не само за проявите на мързел се наказват, но и какво е нужно за приготвяне на хляба:

- Стани, попадию, замеси лябът!

- Ня ле гледаш, попе, че нема ода!

Той стана попът, ода донесе.

- Стани, попадию, замеси лябът!

- Ня ле гледаш, попе, че нема дърва!

Отиде попът дърва донесе.

- Стани, попадию, замеси лябът!

- Ня ле гледаш, попе, че нема огънь!

Стана пак попът, огънь запали.

- Стани, попадию, замеси лябът!

- Ня ле гледаш, попе, че нема брашно!

Донесе попът сито и брашно,

че като грамна вътралъ от куминъ,

та си набруса попадията.

Друга една песничка учи децата още от малки да се съобразяват с възможностите на семейството и да не проявяват капризи.

- Олеле мале, сиренце!

- Синко Петко, петък е!

- Заколи, мале, петлето,

да му йзede Пекю гъзлето!

С приказката за „Кашата“ се порицава себичността и лакомията, които в крайна сметка биват наказвани.

Каша вряше,

баба дяда кълняше:

- Да умрът дядата,

да се наяде баба каша!

Дорде каша „клок“;

бабин душа „изкок“

Останале децата,

та се наяде каша.

Една от залъгалките има чисто лиричен характер. Детето се друса на колене и му се пее:

Грайни, грейни, слънчице,

да ти кажа, слънчице,

де е тойта майчица,

тойта майка слънчице,

в орехова шрупчица!

Слънчице се молеше:

- Духни, духни вятерко,

да навратиш шрупчица,

да си видя майчица!

Детските закачки и присмивалки /V група/ - са също весели римувани стихчета, с които децата се дразнят едно друго, измислят си „парамоне“ /прякори - смешни имена/.

Атанасе, диво прасе,

дигни уши, буси круши,

да нахраниш девекъ души!

Никола бубола,

главата му гола,

набръндил по дола,

подир двата ола.

Иван главан, обтриган,

пържи мишки в тиганъ!

Панайоте, йоте,

гореливо коте!

Или с хитрост подвеждат, предизвикват събеседника си да произнесе

отделна дума или изречение, за да го поставят в смешно положение.

„Речи, речи речено!“, „да едеш куче печено!“

- Аз отидах на балкана!

- Как?

- Там заварих капитана.

- Как?

- Той си пушеше шигара.

- Как?

- Аз му ударих два шамара.

- Как?

Увлечено във въпросите, детето, което ги задава, неусетно получава два шамара.

Когато някое от децата е много любопитно и непрекъснато задава въпроса „кой?“, му се отговаря в скороговорка: „Кой, кой, коят¹ от Коюво, брат му от канарата, дет изяде кавармата!“ или „Кой те пита за пита, като има дребен ляп!“.

С малките момиченца, на които не спори къшната работа, се шегува „Дреди Продо, в събота е Велиден!“ или „Шила Мара порила, день ня загубила.“

Броениците /VII група/ са най-застъпени в репертоара на информаторката. С тях са свързани детските игри „криеница“, „мижаница“, „фиркавица“ и почти всички игри, при които децата са разделени на отбори. От изброяването се определя, кое дете ще „миже“, „фирка“, „ще търси“ и т.н. Всички притежават своеобразен ритъм, мелодичност и хумор. В някои от тях се срещат думи от турски и гръцки произход, макар че в тия села не е имало турци и гърци. С това се обяснява фактът, че в побългарен вид тия думи, стигнали до изразителни смисли и са непреводими.

Екте, мекте, дуктме,
фабер, мабер, думале,
нус, пус, филипус, драс!

Срала патка, на лопатка,
кой го изяде, ти!

Цин, шин, патка,
къдя ходи патка,
на баба на госке,
како ти даде баба,
копче сандъче,
накръй с бобче!

Флягнала е гара,
в попона градинка,
попът е изпъди,
гара рече: гули, гули попе!

Ена мена, дудумена,
триером, писаком,

кона пица дилимонь,
крушкеле, бойкеле,
чучуляк, клен пик,
тенжуръта ври,
кой излязе първи ти!

Алама, балама,
бешкиш кулама,
ченгел, пенгел,
лази тузи,
ожук можук,
чокажан чожук!

Смок свиря на върба,
сбирате се жабчета,
сички жабки дойдаха,
енно жабче немаше,
майка му го търсеше,
пък жабчето ревяше,
майка му го миряше:
Трай, трай, жабче,
да углавим кака ти,
ще ти купим чепички,
дето стъпнеш,

там да пукнеш!

Ой кой, дели бой,
гури вино та ме пой,
како прави Каличка,
седи на поличка,
та си шие торбичка!

Тумба, лумба, шикалка,
нема сватба никаква!

Наша Мара, често бара,
в тенжурата за попара!

Енно малко додуле,
на ноги му лопуле,
чичирички, лопанички,
с лоза прави кошнички!

Който лъже на въже,
който ня лъже на дъв.

От небото до земята,

антрай, рай,
рики, рики рай,
окю бокю шандар мокю,
шау, мяу вик,
половина бик.

Дилин, дилин гайда,
де да те найда,
айтам долу в пазлакът,
дет ти фърлих калпакът!

Дан, дан, филимого, дан, дан,
къзъкъс, сипидон, цингос!

При играта „криеница“, децата са разделени на два отбора. Единият отбор е скрил известен предмет, другият го търси. Когато търсещите наближат скрития предмет, другият отбор надава тревожен сигнал: „Изгоря ни чергата, изгоря ни чергата!“, отдалечат ли се и „опасността е минала“, същите скандират: „Наша каша по-блага!“

Хуморът в детските броеници не е отминал и християнските молитви, което говори за възпитание, лишено от религиозни предрасъдъци.

Много е лета,
чушки мехлета,
паки и паки,
за ваште каки!

Отче наш, скокни дважд,
и сина, станаха десетина,
и святаго духа, вятърът хи издуха,
амин, на поповът қоминь!

Пиши попе, нашто коте!

Камбаната бие бум, бам, бум,
попът чете,
гявулт се кръсти,
с кривите си пръсте!

Някои от броениците навярно са от по-ново време, което личи от новите думи за тоя край „капитан“, „дигара“, „параходи“.

Гьорги гьоргелето,
панна от небото,
вчупи си крачето,
отиде да го прави,
там го забрави!

От небото ясно,
панна куче бясно,

и в рякътa мътна,
нашто коте глътна!

Дядо Шишко мръдна,
Дунавът замръзна,
параходите спряха,
хората измряха.

Дофтур Ганчев яде лук,
жената му дроби прас,
утре вечер сме в Бургас,
да си купим малко гас,
да запалим ламбата,
да се видим двамата.

Детските песнички при игри и хора /VIII/ група/ се отличават с краткото си съдържание, което позволява да се усвояват бързо и децата ги изпълняват с радост. В празнични дни на мегдана децата са правели свои детски хора със свои песнички. Весели и тропливи, детските песни са увеличавали малките деца в народните танци и хора.

Горкият дядо,
баба си нема,
да земе стара,
ще му се кара,
да земе млада,
ня му се пада,
хайде дувица,
с дремни дечица,
децата плачат,
дядо се мръщи:
- Шу ми трябваше,
на стари дене,
на стари дене,
дяца да гледам!

Жанъм бате Койчо,
земи наша кака,
че нашата кака,
много руба има,
един съдран чукмань,
в решето го пере,
да не се съдере,
на куминь го суши,
да се не напраши!

Дикола майка ходеше,
по краят нис харманьнята,

дива лобуда да бере,
на Дика зелник да стори,
да яде Дико да расте,
да расте и побързова,
с бухлестите царулки,
с калените навуйки,
таткум си ляп да занесе,
полвина яче рофито,
на керемидка солчица,
и от метлата клечица!

Дундур, дундур малките моми,
кък са благи малките моми,
кък са благи малките моми,
като дрянки прясолени.
Дундур, дундур, малките момци,
кък са благи малките момци,
кък са благи малките момци,
като репа със сирене!
Дай ми Янкя рубчето,
нале ти го дадах,
и Марийкя беше там,
като ти го дадах!

Дядо оре на нивата,
в село му се тъпань слуша,
той разпрегна оловето,
че хи наби в доловето,
и отиде във селото,
във селото на хорото,
та се фати до момите,
хем играе, хем хи пита:
- Хубав ли съм, милни моми?
- Хубав, хубав, стари дядо,
като коте марсоливо,
като прасе, каша яло!

Някои от песните, изоставени от възрастните поради „несериозното“ им съдържание, са преминали към репертоара на децата.

- Мари булко, булко Тръпко,
булка Тръпка хоро игра,
мари булко, булко Тръпко,
ми пусни се от хорото,
че ти плаче мъжка рожба!
- Нека плаче горко му е дошло,
белки нема кой да го вагюли,
баба има дърта магарица,

дядо има стари бивол,
пелъка има бясна крава,
я ще играм, че съм млада!
- Мари булко, булко Тръпко,
ми пусни се от хорото,
мъж ти дойде от нивата!
- Нека дойде двама да играме,
да играме, че сме млади!

Детските празнично обредни песни и наричания /IX група/, съобщени от Кера П.Маджарова представляват един целогодишен завършен кръг. Тя ни дава както песничките и наричанията, така и празниците и действията, с които са придружени.

Детското присъствие на празниците и обредите винаги е създавало по-голямо разнообразие на тържеството. Това е израз на неподправената обич към децата. В Странджа във всяко семейство са отглеждали по пет-шест деца. Семействата на които „госпокъ не дал от сърце рожба“ по традиция отглеждали по две осиротели от епидемиите, войните или от Септемврийското въстание през 1923 година деца.

Следобедна пред Бъдни вечер, на „Малката коледка“ /наименованието говори, че това е чисто детски празник/, децата от три до деветгодишна възраст коледуваха. На малки групички по три-четири посещавали съседските къщи и с песнички и наричания поздравявали домакините. Неукрепналите гласчета, неправилно изговорените или изпети стихчета, възбудата и стеснението на децата събуждат възторзи и умиления у възрастните и ги подготвят за приближавания голям празник. Домакините са приготвили за малките коледари топли кравайчета, заварените в къщи мъже бъркат в кесии, за да им подарят дребни монети.

„Малката коледка“ е едно радостно встъпление към големия празник Коледа със среднощното коледуване на младежите и общоселските хора в следващите дни.

Ой, колада, колада,
дай ми, бабо, колаче,
че глеш ле криваче,
като те ударя по челцето,
ще се събере селцето,
като те ударя по главата,
ще се събере махалата!

Ой, коледо, мой коледо,
роди ми се божия чедо,
кравай скача от полица,
ври в котлето кървавица!

Ой те тебе, коладе ле,
момиченце коладе,
момиченце коладе ле,
кой ти даде коладе ле,

ризицката коладе,
копринена коладе,
копринена коладе ле?
- Даде ми е коладе ле,
божа майка коладе,
божа майка коладе ле,
бавила съм коладе ле,
млада бога коладе,
млада бога коладе ле!

Не по-малко весел празник за децата е сурвакането на Нова година. Сурвакат децата от прохождане до четиринадесет години за момчетата и десет за момичетата. С дрянови пръчки /вайчици/ сурвакарите удрят домакините и „чуфгат“ /впрегатния добитък/ за „здрав“ я и изричат наричанията:

Сурва, здрава, весела година,
догодина още по-весела!

Суравака, вака,
проводи ме кака,
да суровакам калека,
да ми даде парица,
да си купя халвица,
да я туря на полица,
да я йеде мишката,
пък на мене книжката!

От първия сурвакар се предрича какво ще бъде бъдещото дете на младото семейство, какво ще бъде първото агне или теленце от стадото на домакините. В жаравата на комина се хвърлят пъпки от дряновата сурвачка. Разтворената с пукот пъпка предвещава здраве и сила през цялата година за наречения член от семейството.

Сурвакарите се даряват с орехи, рошкови, лешници, сушени плодове, бонбони, фъстъци и дребни монети.

На Кукеровден децата тичат след кукерите и пеят своята детска песен:

Кукерине дърти,
бабата ти вгърти,
поди та я свърти,
отука надолу,
къдя Пападоу,
на четири къщи,
и на пет дугене!

На Сирни заговезни децата участвуват в подготовката на „Паликоша“ и го подпалват след издигането му на високи върлини със запалени стрели.

През великденските пости децата имат свое участие в неделните филеци с детски игри и песни.

Децата се залавят в кръг. Едно от тях с шепа е захлупило лице и клекало сред кръга „плаче“. Детският кръг обикаля „плаещото“ дете и пее:

Енно малко момиче,

седи в едно паниче,
плаче колкото може,
малко мило момиче,
обърни се на изток,
обърни се на запад,
обърни се към тоя,
кого то най-много обичаш!

При последното стихче от песента детето застава пред „тоя когото най-много обича“. Това дете влиза в кръга и играта продължава.

Заловени две по две, по-големите деца пренасят в кръг по поляната малки три-четиригодишни деца „шилименчета“ /охлювчета/.

Тръгнахме си по полянка,
по полянка по зелена,
да си търсим шилименче,
шилименче позлатенче,
найдахме си шилименче,
шилименче позлатенче!

Пред наредената в права редица деца застават други две отделени от общата група. Песенният диалог се води, докато едно по едно децата преминават в на срещната група и в първоначалната останат само две.

- Елате си, момне ле, да си тропнем,
дарма юрдум, дарма юрдум!
- Ми как да дойдем кат сме самички,
дарма юрдум, дарма юрдум!
- Ние си искаме бир, бир Марийка,
дарма юрдум, дарма юрдум!
- Доведите файтон и я вземете,
дарма юрдум, дарма юрдум!
- Файтонът иде, дайте момата,
Дарма юрдум, дарма юрдум!

На Лазаровден лазаруването се извършвало само от деца - от 6 до 10-годишни момиченца, които обикалят къщите и пеят:

Бързай, бързай, бульо ле,
че Велидень наближи,
чукманет ти на руно,
ризата ти на кросно,
папуцето на пазар,
пафтите ти на златар!

Мило лятно пиленце,
мило фърчи за Лазар,
ой Лазаре, Лазаре,
шу пребърза та дойде,
майцим жалба голяма,
че ме рано ожени,
Лазар ня лазаровах,
нови чехли ня обух,

нова руба ня носих!

На Великден и на Георгиевден децата правят „люлки-полюляйки“ и се люлеят за „здрав'я“. Навярно люлеенето на тия празници по-рано се е извършвало от малки и големи /мало й голямо вървяше, за здрав'я да се люлея.../ но след това е останало като забава само за децата. Това проличава и от песните, които

Та кой седи на люлка люлея,
та кой стои пряс пенжур та гледа.

Янка седи на люлка люлея,
Райко стои пряс пенжур та гледа,
и си вика: „Кротко я люляйте,
че ня може пита да омяси,
че ня може ода да наляе!“

Ако на люлката седи момче, се изпълнява вариантът:

...Райко седи на люлка люлея,
Янка стои пряс пенжур та гледа,
и си вика: „Кротко го люляйте,
че ня може конь да оседлае,
че ня може булош да надяне!“

Децата изпълняват и друга една песен, която също не е детска:

Разлюляла се Ерина,
над море на два каика,
кат се люляла и пяла,
косата хи се развяла,
като на паунь пер'ята,
като на пиле крилата!

Своеобразно е „жертвоприношението“ на гергьовското агне. Още в зори домакинята с помощта на децата е помела двора, окичила вратите на дома и обора със зелени орехови клонки. Разпален е огън в пещта или комина. При изгрев слънце бащата пристига с гергьовското агне, най-хубавото в стадото. На рогцата му се закрепват запалени восъчни свещи, а на врата венче от свежи цветя. В кандилница с разпалени въглени се посипва тамян и се „прекада“ агнето и цялото семейство. Кръвта на закланото агне се събира в пръстена паница. С натопен в кръвта показалец домакинята рисува червени кръстчета на детските чела. През тоя ден, както и на Великден, свободните от задължения деца се люлеят на люлки-полюляйки и пеят поменатите песни, а други в изблик на възторг скандират хорово:

Цвяти, цвяти дрян,
малка пита, голям день!

Куковица кука,
на зелена бука,
дай боже лято,
да ядем мялко!

Активно участие вземат момичетата от 8 до 14-годишна възраст в набиране и свиване на януовските китки. На малките момичета е отредено да наливат „мълчана“ вода. За разлика от другите обреди, придружени с показност и песни,

подготовката по набиране на цветята и наливане на водата се извършва с мълчанье. Потопени в „мълчана“ вода в бяло менче покрит с книката /червена с бели кантове/ престилка, цветята остават през нощта на открито/ на роса. Рано преди изгрев слънце възрастна жена ги вади от менчето и нарича всяка отделна китка.

Месеците май и юни в Странджа са дъждовни, но се случват и сушави. Тогава са се правели молебени за дъжд. Всички хора в селото начело със свещеника, с икони и хоругви обикалят крайселските ниви и отправят молитви за дъжд. Религиозното шествие, свещеникът в златни филони, хоругвите и иконите, черковното пеене създават тържествена строгост на извършвания обред. И изведнъж след него започва луда младежка забава „Пеперуга“.

За „пеперуга“ вземат 8-12-годишно дете, обвиват го в зелени дъбови клонки и цветя и го развеждат по къщите. Дребните подаръци, давани от стопанските, са за детето. Молбата за дъжд на възрастните е превърната в своеобразен празник на водата. Девойките пълнят харкоми /менци/ с вода и с възторжени викове и смях се заливат една друга, избябват заетите в работа младежи, измокрят ги и ги увличат във веселата игра. Грижите на възрастните за последиците от сушата са се превърнали в забава за младите. Децата имат свое място в това веселие. На групички следват по-големите, гичат за вода с харкомит и правят свое хоро, на което изпълняват песен за „пеперугата“. Песента навярно има по-далечно начало, някога изпълнявана от възрастните и впоследствие преминала у децата.

Пеперуга ходи,
низ село въз село,
на бога се моли:

- Летни, боже, летни,
дъждец и росица,
да ни стане, боже,
овес и ючумень,
просо и пченица,
и лятна ръждица,
и лятна ръждица,
зимна кутролица!

Детският фолклорен материал, продиктуван от Кера Панайотова Маджарова - зальгалки и песни на вагюлянья, броеници, закачки в основната си част са варианти на разпространените в различните краища на страната, но имат свой облик и характерни черти, запазили са диалектните езикови особености на селата Бръшлян, Звездец и Евренозово. Това показва не само интересът и към всички жанрове на народното творчество, но и голямата ѝ любов и привързаност към децата.

БЕЛЕЖКИ

1. Цастана Романска, Към проучването на българския детски фолклор. Приспивни песни. - В: Ца. Романска, Въпроси на българското народно творчество. С., 1976, с.161.
2. За живота и фолклорния репертоар на Кера Панайотова Маджарова вж. П.Маджаров.

Баяния и заклинания в репертоара на една носителка на фолклор от източния дял на Странджа. - Български фолклор. IV, 1978, кн. I, с. 50-56.

3. При разглеждане на продуктувания от Кера Панайотова Маджарова материал използваме направената от Цветана Романска класификация в цит. съч. с. 171.

4. Ваюля означава бавя, пазя, зальгвам; ваюл, ваюлила е по-голямо братче, сестриче или друго дете, на което е поверено бавенето на бебе или малко дете. Терминът идва навярно от лат. *vigilia* - бдя, бодърствувам, грижа се непрестанно и е във връзка с итал. - *vegliare* вегето - бодърствувам, дежуря; исп. - *vigilar* ; рум. *veghe* - бдене, бодърстване.

5. Мъка - имане, имот, стока.

6. Чуфия - чивия /тур./, клин

КУКЕРСКИЯТ ОБРЕД КАТО ДРАМАТИЧНА ИГРА

Олег Младенов

Народното творчество е преди всичко огледало на художествената дейност на народните маси. Тази художествена дейност включва песента, разказа, наричането, обредния танц, мимиката, жеста, материално-художественото творчество. Тези компоненти на народното творчество се проявяват навсякъде в живота на хората от селото – на жетва, на хорото, на седянка и най-вече във всички обреди, свързани с пожелания за плодородие, щастие и здраве, отразяващи живота и стремежите на селяните. Пряк реализатор на тези компоненти е самият човек, неговият постоянен стремеж към творчество и изява, затова фолклорът се определя преди всичко като изпълнителско изкуство.

Но, по силата на неговата съхранена синкретичност и изпълнителска природа фолклорът показва едно особено и специфично предпочитание към драматичното действие. От една страна, всяко изпълнение на фолклорно произведение носи белезите на играта, на представлението, от друга страна, драмата като специфична форма на художествено творчество е слабо позната на фолклора. И което е най-важното, тя използва, пронизва по необходимост цялата народна обредност. Така че фолклорът има и няма драматично изкуство, драматичното е негова присъща, органична форма и заедно с това е слабо развита като жанров феномен,¹ въпреки че в класификацията на фолклора народната драма съществува като отделен такъв. Това е така, защото народната драма такава, каквато тя съществува в руския фолклор, и такава, каквато ние познаваме днес, в нашия фолклор тя не съществува, не успява да се развие и обособи в отделен, самостоятелен жанр. По-специално можем да говорим само за елементи на народната драма. Тези елементи се проявяват във всички обреди и обичаи, свързани с бита на нашия народ, намират израз в своеобразната театрализация на обредната ни култура.

В този случай, разглеждайки обреда кукери като част от обредната ни система, като обред, дълбоко свързан със земеделския бит на народа, в който в един първичен и елементарен вид се проявява връзката между труда и художественото творчество, представена чрез изпълнителското майсторство на участващите обредни лица, ще разгледам елементите на народната драма, застъпени в обреда. Ще видим до каква степен и в какво се изразява драматичното и дали обредът като цяло представлява драма, драматична игра или днес изпълнява само функции на „театрален“ спектакъл.

С обреда кукери се чувства започването на новата земеделска година. В

гози случай той се явява като отражение на общественно-социалния и земеделски бит на народа. Това показват описанията на обряда. И тук се натъкваме на една изключителна трудност - голямата вариантност на действието при обряда, породена както от силата на местната традиция, така и от изпълнителските качества на участващите обредни лица. Така че при кукерите ние трудно може да имаме или да съставим един постоянен модел на обредното действие. Затова нека вземем за примерен модел описанието на кукерските игри в с.Бояново, Елховска околия,² в което ще потърсим елементите на народната драма, застъпени в обряда:

„Кукеров ден” в с.Бояново започва на Месопостната неделя и продължава 3-4 дни, а понякога и 5-6. За този ден младежите започват да се приготвят много отрано. Приготвят маските, които се наричат „гугли”. За направата на една „гугла” са необходими много материали. Потребна е кожа, и то от коза. Предпочита се цветът на кожата да бъде чисто бял или бял с червеникаво-кафяви петна, или общият тон да е такъв. Разбира се, не липсват гугли и с черен цвят на кожата. Освен кожи за направата е необходима и пластина за лицевата страна, на която се правят отвори за уста, нос и очи. Нагоре от двете страни се издигат успоредно два рога, увити в разни цветни парчета плат. На маската се поставят дълги мустаци от конска опашка. Зашива се и подходяща кожичка за брада, доста дълга. Към предварителните приготовления се отнася и снабдяването със звънци. Приготвя се и „калъч”, изработен във форма на тежка змрочка сабя. Някои, които се смятат от „бащ-кукерите”, си изработват и „токмак” от дърво, досущ като бомба бухалка.

Кукерите се маскират сутринта на Месопостната неделя. Обличат чулман върху своите дрехи. На краката слагат бели навуци с черни върви или ботуши. Около кръста си връзват звъниците. Кукерът навлича маската на главата си, а който има и „токмак” и стремежки се да не бъде забелязан от кой двор излиза, се появява на улицата. На улицата всички кукери буино подкачат като се стремят да вдигат повече шум със звъниците. Наизлизат от дворовете млади, стари, жени и деца и подхвърлят на кукерите весели закачки. В миналото, да а поскоро жени и особено момичета не смееха да излизат на улицата, защото кукерите, „дядките” и „бабичките”, като се блъскаха в зрителите, дори доста силно удриха. „Дядките” пък са по-груби в шегите си. Те носят често кожички от заек, агне и други и понякога се доближават незабелязано до момичета и гъркат кожичките по устата им. Често с тия кожички удрят по събраните момичета, за да ги заделят и заделяйки някоя мома, се шегуват с нея, като дори я прегръщат. „Дядките” и „бабичките” са също маскирани, но не с гугли, а с маски от плат или от кожа. Обличат обикновено много скъсани дрехи или здрави, но обърнати наопаки. Всички особено много се защитават. Ако някой посегне да сваля маската на кукерин или „дядка”, па макар и да е бил той съвсем малко дете, звънци, щом забележат, се спускат и с калъчки и тояги удрят тогава, който ги е закачил. И понеже има доста мъже, които се закачат, почти постоянно има тичане, удране, блъскане и весели викове. Улицата, дето играят кукерите, е запазена само за тях. Кукерите, щом забележат мъж, който не са бръснари, хукват към него и, подкачайки, не го освобождават, докато не го „обръснат”. Бръсненето става с калъча, като наподобява съответни движения. След това подкачат, докато „клиентът” плати за почерпка.

Така продължава през първия, втория и третия ден. Надвечер на последния ден се ходи от къща на къща. Кукерите си хващат гайдарджия и заедно с „булката“ посещават домовете. „Булката“ е маскиран младеж с начервени устни и страни. През това време почти е определен и „хаджията“ - баш кукерина. Отивайки в някой двор, пък и из улицата, гайдарджията свири специално кукерско хоро. Кукерите се нахващат на хорото. През това време булката ще гледа да издебне стопаните на къщата, които гледат хорото, да отиде в къщата, ако не са я заключили предварително, и взема бакър с вода, разлива го из къщата и маже. Като усетят стопаните какво става в къщи, хукват вътре, за да я изгонят, а през това време „дядките“ и някои други ходят по полозите да обират яйцата. След свършване на хорото кукерите седят на калъчите, за да има берекет. Стопаните ги даряват половин крина жито, което се събира в чувал. Същото се повтаря и другаде.

След свършване на това кукерите отиват да орат на мегдана. Докато се пригответи ралото и крината с храната, кукерите играят из мегдана, като се закачат с присъстващите. Цялото село излиза да гледа орането. За този много важен обред „хаджията“ отмерва лехата, като бавно крачи. Щом замахне с ръка и хвърли семе, останалите кукери силно дрънкат звънците, прекрочва друга крачка, пак замахва и пак раздрънкват звънците. При всяко прекрочване „хаджията“ изговаря някакви турски думи. Щом насее „хаджията“, търкулва шинника като колело. Ако той се захлупи през годината няма да има берекет, ако падне отворен нагоре, ще има берекет. След това започва орането. Двама или повече кукери се впрягат в буюндрука с ралото, а „хаджията“ хваща ралото. „Булката“ с пръчка застава пред ралото, та помага да обръща биволзите. Направят две-три бразди за отораване и спират. След това буюндрукът и ралото се изправят нагоре, подпрени едно на друго. През това време „булката“ избягва от „хаджията“ при друг някой кукерин, а „хаджията“ я гони да си я вземе. Щом я настигне, той я натиска на земята. Ако друг успее да му я открадне, също я натиска. Всички дрънкат със звънци. По направената от ралото и буюндрука стълба „хаджията“ се изкачва, като другите кукери крепят отдолу ралото. Като се качи горе, той се провиква: „Хора селяни“. Всичко утихва. При пълна тишина изрича няколко цинични думи, след което кукерите силно раздрънкват звънците, а насъбралите се силно се смеят. Това се повтаря до три пъти. След всичко това кукерите се пръскат по домовете си и така завършва празникът.

Когато „хаджията“ засява, казва на турски: „От един шиник хиляда хора да станат“. Като играят в двора на някоя къща може да ги накарат да налягат на земята, за да наляга и житото. И който остане прав, булката го удря с пръчка, за да ляга и той.”

Описанието на обряда показва едно сложно и продължително действие, което Хр.Вакарелски определя като най-съществен белег на едно драматично произведение в народното творчество.³ Още Аристотел в книгата си „Поетика“ пише: „Действието - ето сърцевината, основната същност на... всяко драматическо творение изобщо. Но това действие трябва да бъде непременно „сериозно“ - да бъде човешки значимо, да засяга решения и постъпки от съдбоносно значение... и още, да бъде „завършено“ да представлява от себе си пълно развитие и изяснена цялост, един цялостен, жизнен действителен случай“.⁴ И ненапразно теорията отделя голямо внимание на действието. Всички драматургични съставки: сюжет, кон-

фликт, образ, композиция, се разглеждат от теорията на драмата само от този ъгъл - от начина, по който ги оформя и реализира действието.

Като важен компонент на драмата, обредното действие, както и действието при класическата драма, има определено времетраене. При обряда обаче то има две измерения. Едното е календарното, което обхваща времето от Честни до Сирни заговезни. Второто обхваща рамките на деня - обикновено от изгрев до залез слънце или докъсно след обед. Това е една страна на обряда, която го доближава до театралната функция на драмата.

В класическата драма движението на действието към финал минава през определени възлови моменти: завръзка, кулминация и развързка. Закон на това движение е неговата напредателност, т.е. веднъж започнало, това действие неминуемо се стреми към своя финал. То обаче трябва да представлява една завършена цялост, един цялостен животен, действителен случай. Какъвто емоток за класическата драма може да отнесем и за действието при обряда. При него движението на действието напред се забелязва при последователно наблюдение на обряда. Извършваните понякога с голяма последователност обредни действия в двора на стопаните, на улицата и на мегдана придобиват за действието сякаш еднообразност, заблуждават, че то няма никакъв финал. Заслужност непрекъснатото действие се развива и се стреми към естественостен финал - обредното заораване, засяване и пожелаване на плодородие през годината. Този финал представлява кулминацията в композицията на това действие. В нея П.Петров определя следните по-главни моменти: стичане, сбор, събор, действия, засяване и разотиване.⁵ Стичането обхваща излизането на кукерите от къщата, събирането им на някоя широка махленска улица и потеглянето към мястото на общия сбор. Съборът обхваща събирането на махленските групи тук-там. Спохождат се представят посещенията на кукерската дружина във всяка една извършването на съответни обредни действия и пожелаване на плодородие. Действията са съпроводени със заежки по улиците и площадите. От една страна кукерите закат предимно девойките, но не подминават и зрители, които са ги наобиколили, а, от друга, зрители също не остават дължи на кукерите. Засяването става обикновено на „кукерската нива“ или на мегдана. Този обичай представлява сентенен производствен цикъл. При разотиването кукери и селяни напускат с весело настроение „кукерската нива“ и се прибират по домовете си.

По-голяма част от фолклористите и етнографите разделят композицията на обряда на две части: от сутрин до обед и от обед до навечер. В първата част се включва появата на кукерите и другите персонажи на улицата, обикалянето на къщите и играта им на улицата. Понякога тази първа част не трае до обед, а продължава два-три дни. Това е едно от различията от класическото действие, което обикновено има определено часово времетраене. Втората част на обряда обхваща играта на кукерите на площада, обредното заораване, засяване, благословиите за плодородие и гадаенето на бъдещата реколта. Чак след това кукери и селяни се прибират по домовете си.

Може да кажем също, че мястото на обредното действие не е точно определено. Негова сцена е цялото село, а за декор служи естествената украса на улиците и къщите. Друго, което прави впечатление в драматичното действие на обряда, е естествената обредна комуникация между изпълнители и зрители. Последните не са пасивни наблюдатели на действието. Тази публика е обект на

внимание от страна на изпълнителите. А, от друга страна, тя вече реагира като пряк участник в това действие, в което поддържа и поддържа да не напуска му. Но все пак спрямо обредните действия и таници на кукерите тя си остава публика. Това е много съществен белег на обряда - участието на зрителите като един вид изпълнители в него.

Няколко души гук трябва да се кажат за елементите, чрез които се реализира действието. Това са таницът и пантомимата. Участникът в таница е участник в едно колективно действие, което се стреми да въздейства на публиката, да постигне едно художествено изпущение. По този начин кората от селото са вървали, че чрез таница и спелото ще въздействуват върху природата. Наблюдавайки обряда, забелязваме, че кукерите извършват танцови движения, придружени с жестове в определени моменти. Когато са в двора на стопанина, на мегдана, когато извършват определен ритуал. От това може да направим извода, че таницът е взет в обряда, за да подсили целен момент от обряда със своето магическо въздействие. Същата роля изпълнява и разиграваната пантомима на полов акт, на обредното заораване, сеене и жътва. Чрез имитацията участниците в обряда се стремят да отразяват реални моменти от живота, да ги претворят чрез пантомимата в един художествен свят, какъвто те желаят, като по този начин, използвайки магическата сила на таници, жеста и пантомимата, са желали да въздействуват върху природата.

Чрез обредното действие, чрез целия комплекс от свързани едно с друго действия и символи, обредът отразява жизнените и обществено битовите интереси на народните маси и техния поминък - земеделието. Заедно с това чрез същността и съдържанието на обряда, магически и символично утвърждаващите персонажи отразяват конфликтите, съществуващи в живота на трудолюбивите земедельци. Источник на тези конфликти в случая са противоречията в самата действителност. Това са представите за някаква зависимост на човека, на неговия живот и поминък от природните сили и явления, из които тогава той не е могъл да въздейства. Всъщност драматичността в обряда се поражда от тази именно зависимост, тъй като земеделието на тогавашния етап на развитие е зависело от природните сили, а желанията на земедельците, показани в обряда чрез играта на персонажите, са продикувани в случая от неговите жизнени интереси, от неговия стремеж към по-щастливо бъдеще, т.е. конфликтът между човешките желания и тяхната реална реализация в действителността поражда необходимостта от драматическо действие. Когато се наблюдава играта на кукерите, може да се каже, че в нея няма конфликт, че те играят за развлечение на цялото село. Действително това на пръв поглед е така. Но всъщност конфликтът е заложен дълбоко в същността на обряда. Може да кажем, че конфликтът в обряда присъства косвено. Той не е изразен чрез ярки, конкретни облъсъци на характери, на ситуации. Участващите персонажи показват чрез играта си идеалния свят, към който те се стремят. Чрез нея те измолват от божеството, което почитат, здраве и плодородие през годината, като в същото време не знаят дали този щастлив свят ще стане реален. И именно по това конфликтът в обряда е различен от конфликта в съвременната драма, където имаме ясно представени конфликтни ситуации на борба между персонажите в драмата, на противопоставяне на характери, цели и интереси.

Всяко едно драматично действие се извършва от определени действащи

лица. В съвременната драма то се извършва от предварително определени, добре подготвени и квалифицирани лица, които ние наричаме артисти. Тази роля в обряда изпълнява кукерската група заедно с останалите немаскирани персонажи. В следващите редове искам да се спира преди всичко на персонажите. Така както и в класическата драма те са строго определени. Предварително обаче трябва да се направи една уговорка, че различните персонажи имат различни варианти в отделните села и райони, като смисълът, съдържанието и ролята, която изпълняват в обряда са обикновено едни и същи. Освен кукерите, сред персонажите присъствуват булката и младоженецът, замесени в някои села от баба и дядо или циганин и циганка. Винаги в обряда присъствува и царят, който извършва най-важната част от обряда - орането и засяването. Неговата функция в други села се изпълнява от „бей“, „баш-кукери“, „кросноджия“ и други, а в по-ново време и от кмета на селото или най-уважавания стопанин. Други персонажи, присъстващи в обряда, са така наречените „харачари“, „пuffedари“, „доктор“, „поп“, някъде „офицер“, пазачите на кукерската булка „арнаутите“ и др. Както и при съвременната драма и при обряда кукери съществува предварително разпределение на персонажите. Това се отнася особено за избирането на цар и булка. За булка обикновено се избира момък с по-милостивно лице или късес. Освен това не всеки се е наемал да бъде „булка“, понеже е трябвало да издържа на грубите шегги и закачки на кукерите и публиката. Определянето на цар е било по-сложно нещо, защото хората са вярвали, че на този ден от царя зависи плодородието по нивите и в семейството. В някои села той се избира чрез жребий. В други избират този, който е бил късметлия, т.е., когато е бил цар е имало добра реколта, или който е изявен стопанин. Това показва, че разпределението на персонажите не е произволно, а се обуславя от известни норми, свързани с обществено-социалното значение на персонажите. Освен това вниманието ни привлича взаимоотношението между персонажите в обряда. Отделната личност се изявява преди всичко в целия колектив, в който има определени закони и правила. Отделно от това всеки един от участниците влага по-голям или по-малък интерпретаторски талант в играта си. Важното в случая е това, че „тук съществува вътрешно деление на изпълнители и на лица, които контролират, насочват, изпълняват правата на институцията в една важна дейност - реализацията на обряда - О.М./ По този начин обредът се изгражда като драматична игра⁶

Диалогът също заема важно място в изпълнителското изкуство на драмата, тъй като е единият от нейните основни елементи. При кукерите развит диалог така както в античната и съвременна драма няма. В обряда обаче може да търсим наченки на диалог. Тези бедни наченки не очертават характери, дори не описват действието като „недоразвития“ диалог в древногръцката драма. Може само да съжаляваме, че записвачите на обряда не са изнесли на бял свят повече подробности за словото в него. Мнозина от тях споменават за песни, които са се пеели на кукерите, за думи, които кукерите изговаряли, за благословии, пожелания и наричания при обредното засяване. С някои от тях ние разполагаме. Ще приведа като пример описанието на Стоилов, което представлява интересен диалог, изпълняван при обредното засяване.⁷

„Когато заорават до три пъти „станеникът“ кучем с единия крак почва да се, а селяните го питат:

- Какво сещ?

- Жито - отговаря стопанинът.
- Колко пари кило то даваш?
- Тридесет пари.
- Какво сееш? - питат пак селяните.
- Ръж - отговаря станеникът.
- Колко пари кило то даваш?
- Десет пари и т.н. докато изредят всички храни."

Но за сметка на това благословиите и наричанията за плодородие са много разпространени и съществуват във всяко село. При тях се наблюдава едно изключително разнообразие, което не може да бъде обхванато в рамките на този доклад. Искам да спомена само това, че диалогът и благословиите се явяват само в някои сцени, и то предимно при обредното засяване и след това. В тези случаи диалогът не играе решаваща роля за развитието на действието, а има преди всичко ритуално-магическа функция. Тук той „не замества просто речта, не е просто начин за предаване на мисли и чувства. Като явление то е плод на вътрешна необходимост, на социално-трудовата дейност да се създаде една втора реалност, една художествена реалност."⁸ Това особено много се отнася за благословиите и наричанията за плодородие в обреда.

Разглеждайки обреда кукери като драматична игра, може да отбележим и наличието на реквизит. В него може да включим маската, костюма и атрибутите необходими за обредното действие. Но преди всичко трябва да отбележим, че реквизитът в обреда има преди всичко символно-магическа функция. Така например маската в обреда се явява изключително необходима, като материален символ, за да може участникът в обреда да изпълни своята роля - магическото въздействие върху природните сили. Посредством нея момъкът има възможност да се превъплъщава, да подражава и имитира. Трябва да отбележим също, че освен многото варианти, които съществуват в отделните региони, маската носи белега на личното творчество на автора, който я е създал, като е обединил в нея съществените и общовалидни черти на образа, на който подражава.

При кукерите обредното облекло допълва маската като създава една по-пълна представа за дадения образ. Но днес преобличането е загубило магическото си значение, което е имало, и затова сега му се придава само естетическа функция. При него по-специално може да кажем, че сега се придържа общо взето към народното облекло в дадения регион. Това проличава особено добре в облеклото на булката и младоженеца. Но трябва да подчертаем и това, че при обреда кукери, костюмът отделя персонажите от зрителите. В този случай имаме условия за проява на театрални елементи при обреда. От това може да направим извод, че костюмът е непосредствено свързан с изпълнителското изкуство на обредните лица.

Атрибутите в съвременната драма допълват костюма на персонажите. Само че докато при тази драма те могат да се заменят, да се изхвърлят, при обреда те са строго фиксирани и свързани със символните функции, които изпълняват и участвуват активно в реализирането на обредното действие. Те са необходими за осъществяване на символно-магическата цел на обреда, а даже и показват характера на драматичното действие - неговата народностна същност.

В заключение може да се каже, че както при съвременната драма, така и

при обряда кукери е налице най-важният компонент на драмата - действието. И друго, също много важно, че и двете действия не са произволни, а целенасочени, завършени в рамките на определени времена. Но при обряда имаме още едно измерение на времето - календарното. И при кукерите действието следва точно определена сюжетна линия, преследва се точно определено художествено внушение и въздействие, което трябва да постигнат, с отразяването на реални жизнени случаи, обредните лица, с помощта на обредния реквизит. И двете действия се реализират чрез мимиката, жеста, танца, пантомимата. Само че при обряда кукери то се реализира изключително чрез тези компоненти за разлика от съвременната драма. Защото тя използва другия важен елемент на драмата, който не е развит при кукерите - диалога. Но в същото време при обряда съществува конфликт, без който едно драматическо произведение не би могло да бъде наречено драма. Наистина конфликтът в действието външно не е изразен, но той съществува, заложен в същността на обряда.

Обредът кукери не се развива в истинска драма, но в него откриваме всички елементи на класическата драма. Поради различни причини те са развити и застъпени в различни степени. За сметка на диалога, който е много слабо развит, много добре са застъпени танцът и пантомимата. Затова от всичко, казано дотук, може да се направи изводът, че обредът кукери представлява преди всичко драматична игра.

ЛИТЕРАТУРА

¹ Т.Ив.Живков. Народ и песен, С., 1977, с.34-35.

² Г.Данев. Кукери и кукеров ден в с.Бояново, Елховска околия, сп.Български народ, кн.1, год.11, с.26-29. Тук описанието е със съкращения.

³ Хр.Вакарелски. Етнография на България: С., БАН, 1914, с.698.

⁴ Аристотел. Поетика, 1947 г., гл.10, с.36.

⁵ П.Петров. Кукери в Пъдарево, Бургаско, СБНУ, т.50, с.355, С., 1963 г.

⁶ Т.Ив.Живков. Цит.съч., с.58.

⁷ А.П.Стоянов. Фолклор във в.„Марица“, Известия на народния етнографски музей в София, кн.1, год.4, 1926 г.

⁸ Т.Ив.Живков. Цит.съч., с.45-46.

ХАРАКТЕР И СПЕЦИФИКА НА НОВОГОДИШНИЯ ЦИКЪЛ ОБИЧАИ В СТРАНДЖА

Румяна Урумова

Новогодишните обичаи на българина са неделима част от празничния традиционен бит на нашия народ. Техният генезис се крие в културата на древните славяни и траки, а по смисъл и съдържание те са свързани с основните поминъци - традиционното земеделие и животновъдство. Тези обичаи са привличали вниманието на много изследователи.¹

Целта на съобщението е да разгледа новогодишния цикъл обичаи в Източна и Западна Странджа. В този цикъл се включват обичаите, изпълнявани на празниците Коледа и Васильовден - коледуване и сурвакане.

Събраните теренни материали отразяват състоянието на обичаите, характерни за двете етнографски групи население в Странджанския край - рупци и нестински загорци-тронки² от края на XIX в. и началото на XX в.

Обичаят коледуване е свързан с празника Коледа. Подготовката за него започва на Игнажден. Наименованието на обичая в цяла Странджа е коледуване, а на участниците в него коледари, коледаре.

В обичая участвуват само представители на мъжкия пол от две възрастови групи - малки момчета и ергени.

Малките коледарчета от 7 до 12 години коледуват през деня срещу Коледа. Организиран са по махали на групи от по 5-6 момченца. До здрачаване трябва да обиколят набелязаните къщи.

При посещение на къщите викат: „Коладей, коладей“ /Зап. Странджа/ или „Ой, коледо, коледо, дай ми, бабо, колаче, че гледаш ли криваче.“ /Изт. Странджа/.

Стопанките ги даряват с малки кравайчета /колачета, колаки/. След получаването им ги нанизват на дрянови тояжки /криващи/. В някои къщи получават и стафиди или ошаф. В Западна Странджа им дават и варено жито. Навсякъде ги изпращат с благодарност.

Големите коледари ходят през нощта срещу Коледа. Те са момци за женене 17,18-годишни. Организиран са в дружинки, наричани групи. Броят им зависи от броя на младежите в селото, достигнали определената възраст, която им дава право да участвуват в обичая. Във всяка група участвуват обикновено 10-15 души. Всеки от участниците има строго определена функция. Групите се разпределят по махали. Въпреки това всеки младеж гледа да попадне в групата,

която ще коледува в къщата на любимата девойка. Във всяка група има по един младеж, който изрича пожеланията над коледарския кравай. За такъв се избира оня, който може да ги запомни и каже бързо и вярно. Нарича се наречник. Той е всъщност и ръководител на групата. Осем или десет момци пеят коледарските песни като се сменят. Освен тези момци, които са изпълновани коледари, има и други изпълновани. Едни от тях са т.н. котки. Те мият през цялото време. Други са т.н. магарета. Те носят дарените колаци и останалите дарове.

Подготовката за обичая започва на Игнажден, когато младежите се събират и започват разучаването на коледарските песни.

Предния ден се приготвя обредният реквизит от момите и стопанките. „китен“ колак, някъде наричан „пещеник“. Това е кравай с дупка в средата. Около нея са преплетени пръчки от тесто. С помощта на масур се правят дупчици върху тестото. В тях се поставят ситни бонбони. Месят се и кравайчетата за малките коледари.

Момците приготвят дряновите криваци, на които ще нанизват краваите.

Обредното облекло е еднакво с празничното традиционно облекло за местното мъжко население, без никаква допълнителна украса на калпак или гърдите.

Към полунощ на празника започва събирането на коледарите и тръгването им по предварително набелязаните къщи, които до разсъмване трябва да бъдат обходени. Докато им отворят, коледарите пеят:

„Стани, стани,

стани, нине,

че ти идат

добри гости коледаре,

че ти носят добър хабер³ /Заберново/.

Като влязат в къщата най-напред пеят песен на домакина.

Ако има мома, пеят: „Сяла мома ран босилек“⁴. Ако има пък срген

„Разсърдил се добър юнак,

на майка си,

на тейко си,

че не го главят.“⁵ /Желязково/

Където има мома, играят хоро, като пеят:

„Тука си има едно девойче,

днеска е вашо, утре е нашо,

хей, хей, коладе ле,

мой коладе ле.“ /Кости/

Коледарите имат подготвени песни за моме, за момчета, за главеникови, за деца, за овчари, за говедари и т.н.

След изпяване на песните биват дарявани с китения колак. Наречникът и едни от коледарите го хващат от двете страни и започва наричането, т.е. благославянето. Чрез него коледарите реализират своята функция като обреден колектив, който е властен да предопредели семейството шастие.⁶

Освен кравай коледарите получават дар от домакинните пари и сланина и в никакъв случай яйца, за да не падне град.⁷

Коледарите не носят със себе си бъклици вино. В посетените къщи ги черпят.

Коледуването се извършва във всяка къща. Забрана за посещение не съществува. Посещават дори и къщите, в които е имало смърт през годината. С тази разлика, че там не пеят, а само благославят. Ако домакините пожелаят песни, може и да изпеят някоя песен.

При излизане от къщата коледарите благославят:

„Господ навътре,
ние навънка,
И тая мома
дето е вътре
и тя е с нас. /Бръшлян/

Или

„Ние навънка,
господ навътре,
колкото лиске по дървето,
толкоз здраве
в таз къща.“/Заберново/

Ако в някоя къща не ги посрещнат с необходимото гостоприемство, при излизане изричат:

„Ние навънка,
чумата навътре “

Обичаят, изпълняван на Нова година, е известен с името Сурва, Сурвак или Васильовден, а участниците - сурвакари, сурвакаре.

Участниците в обичая са тези, които изпълняват ролята на коледари в обичая коледуване.

Момчетата, които попадат в междинната възраст, не участвуват в обичая. Ако някое от тях тръгне да сурвака, за него казват:

„Тоя е голям, затворете го в дама, да изчисти.“

Приготовленията за обичая започват предния ден, когато мъжете секат от гората дрянови пръчки за сурвакници. Жените приготвят пукали, орехи, дребни пари за сурвакарите. Момите правят китки от сух босилек и паричка, вързана с конец. Закачат ги на ушите на момците и главениковците. /Българи/.

Важно място в обряда заема обредният реквизит - най-вече сурвакницата, наричана сурва, сурвачка. Тя е дрянова вейка с поразпукани пъпки, без допълнителна украса. В някои села връзват по 2-3 стари пари и домашно тъкана кърпа. Видът и названието на новогодишния реквизит потвърждават още един път извода за същността и произхода му - сурова клонка с жизнен сок и пъпки.⁸

След завършване на сурвакането в селата на Източна Странджа сурвачката абхждат някъде в къщата, докато изсъхне.

Не без значение е и обредната сурвакарска торбичка, специално шита от домашен вълнен плат. Носи се преметната през рамо и в нея се поставят даровете.

Обредното облекло е същото както при коледарите.

Малките сурвакари ходят сутринта, като съмне. Събират се на групички от по 5-6 деца.

В селата на Западна Странджа, докато им отворят, пеят:

„На ореха Василе,
са кацнали, Василе,
две птиченца, Василе,

почерпи ги, Василе,
Сурва, а, а, а...

Като влязат в къщи сурвакат всеки член от семейството, като започват от най-възрастния, изричайки пожеланията:

„Сурва, сурва година,
весела година,
догодина по-весела.“

След това сурвакат и животните в обора.

Ако в някоя къща има трудна жена, която в момента се мъчи, не отварят.

Пушат сурвакарите по-късно, когато бебето се роди, та сурвакат и него.

Големите сурвакари ходят през нощта у любимите си. Момите им целуват ръка, черпят ги с вино и други. Момчетата им дават орехи. Дадена мома, ако не харесва някое момче, хвърля орехите или нарочно ги изпуска. Това е знак за нейните чувства. Главениковците, закитени с моминските китки, играят на общоселското хоро, организирано сутринта.

От събраните сведения за традиционното провеждане на описаните обичаи, се вижда, че структурата им показва общност с общобългарския цикъл новогодишните обичаи, че следват общите закономерности, на които са подчинени възникването и развитието на българската обичайна система. Това се отнася както за времето на провеждане на обичаите, така и за обредния персонал, а също така и за смисъла на някои обредни действия. Но наред с общите черти разглежданите обичаи имат и свои специфични и характерни за района особености, които обаче не нарушават общобългарската основа на обичая.

Някои от тях се отнасят до различия в терминологията и функцията на обредния персонал. Например ръководителят на обичая „Коледуване“ в някои райони е специално обредно лице, женен мъж, наричан станеник.⁹ Друго обредно лице изрича пожеланията над кравайа.¹⁰ А при населението от Странджа функциите на двете обредни лица се изпълняват от един и същ коледар, наричан наречник.

Обредната украса тук е сведена до минимум. Липсват разноцветните китки на калпаците и мънестените гerdани на гърдите, характерни за населението в Карнобатския район. Липсват и венците от патлаци /пукана царевича/, украсяващи калпаците и гърдите на коледарите от Поморийския район.¹¹

Новогодишният цикъл обичаи изобилствува с обредни действия, повечето от които са насочени към предвиждане на обилно плодородие, здраве и дълголетие за хората и плодovitост при животните.

Обичаите коледуване и сурвакане са аналогични по форма и съдържание. Тържествени посещения по домовете се придружават от най-различни благопожелания във вид на речитации, песни и т.н. Песните на коледарите имат народен характер. Сюжетите им са тясно свързани с живота и труда на земеделца, наситени са с пожелания за здраве, щастие на всички членове на семейството, плодородие и богатство.¹² Изпълнението им е свързано с вярата в магическата сила на словото. Тази магическа сила лежи в основата и на коледарската благословия. Съществувайки като словесна съставка на обряда, тя е неотделима от него. И както всеки елемент на обичая има строго установено от традицията предназначение.¹²

Сурвакането пък е древен обичай, свързан с вярата в магическата сила на свежо отрязаната зелена дрянова пръчка, която предава своите животелни сокове

на докоснатите с нея живи същества.¹³

В структурата на описаните обичаи влизат елементи, които имат определена обществено-обредна функция, например, формирането на групите, техния състав, обхождането на селото. Участието в тези обичаи се смятало като лично, семейно и обществено задължение. Организирането на младежите в обредни групи би могло да се разглежда като реликвит от института на инициациите, където обособяването на отделните членове на колектива е ставало на основата на възрастта.¹⁴

В описаните обичаи обредният персонаж е мъжки. Основните изпълнители са момчета - ергени, необвързани с брачни връзки. Освен тях в обичаите участвуват малки момченца, бъдещи ергени, организирани в самостоятелни и независими групи, чиито функции са коренно различни от тези на големите коледаари.

Обхождането на селото и представянето на младежите /коледаари и сурвакаци/ пред колектива по всяка вероятност е свързано с идеята за предстоящото встъпване в брак между достигналите полово зрелост младежи и девойки.

Коледуването и сурвакането в Странджа се изпълняват от младежите до към средата на XX век, след което започва тяхното бързо отмиране. Но и до днес те са живи в паметта на възрастното население.

ЛИТЕРАТУРА

1. Д. Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. Сб. НУ, кн. XXV, 111, 1914 г. с. 270-353.
- М. Арнаудов. Българските празнични обичаи. С., 1918 г., Студии върху българските обреди и легенди, 1924 г., Българско народно творчество. Обредни песни, с. 1962 г.
- Хр. Вакарелски. Български празнични обичаи, С. 1943 г.
- П. В. Маркова. Некоторые наблюдения над развитием коледарных обрядов у болгар между речиями Прута и Днестра. ИЕИМ, 1968 г., кн. XI, с. 151-169.
- Д. Йорданова. Сурваките в България, ИЕИМ, кн. XI, 1968 г., с. 263-303, сб. Календарные обичаи и обряди в странах зарубежной Европы. /XIX - нач. XX в./ Зимние праздники, М. 1973 г., с. 266-283.
- Т. Д. Златковская. К проблеме взаимодействия древнебалканской и древнеславянской культуры: обряд сурвакания у болгар. - Сов. этнография, 1979 г., кн. 6, с. 59-70.
- М. Василева. Календарни празници и обичаи, сб. Добруджа, 1974, с. 301-345.
- Р. Дражева. Календарни празници и обичаи, сб. Пирински край, С., 1980 г., с. 422-456.
- Г. Горов. Селища и население на Странджа, сб. Странджанска експедиция, С., 1957 г., с. 54-57.
- Д. Милетич. Старото българско население в Северо-източна България, С., 1902 г., с. 29-34.
- Д. Заберново, излязла Петкана Тодорова Горова, р. 1896 г.
- Д. Желязково, излязла Мира Георгиева Чолакова, р. 1912 г.
- Д. Сшо.
- Т. Ив. Живков. Българската коледарска благословия, ИЕИМ, кн. XV, 1974 г., с. 56.
- Д. Заберново, Петкана Тодорова Горова, р. 1896 г.
- Д. Йорданова. Сурваките в България, ИЕИМ, кн. XI, 1968 г., с. 279.
- Хр. Вакарелски. Етнография на България, С., 1974, с. 595.

10. Архив на автора.
11. Сыщо.
12. Сб.Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. - Болгары - Т.Колева, М., 1973 г., с.273.
13. Т.Ив.Живков - Българската коледарска благословия - ИЕИМ, кн.ХV, 1974 г., с.57.
14. Т.Колева. Болгары, сб.Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники., М. 1973 г., с.275.
15. Т.Колева. Весенние девичьи обычаи у некоторых южнославянских народов. Советская этнография, М.1974 г., кн.5, с.82.

КОНОПЪТ В НАРОДНИЯ БИТ НА СТРАНДЖА

Вида Буковинова

Конопът е една от най-древните селскостопански култури, които са расли в диво състояние¹. И до днес в Западна Странджа говорят за ДИВА КОНОП². Култивира се още от траките³, старите гърци, римляните⁴ и китайците⁵.

Първите сведения за конопа в България датират от началото на века. В тях се съобщава, че се сее в Русия, Италия, Унгария, България⁶ и др.

Известен принос в агроетнографията, технологията и оръдията на труда за обработването на конопа в Странджа има Хр. Вакарелски⁷. Цялостно проучване на въпроса за мястото му в бита на населението от Странджа няма.

Целта на настоящото съобщение е - да се разгледа значението на конопа в народния живот на двете етнически групи в Странджа - РУПЦИ И ТРОНКИ. Доколкото като културно-битово явление, присъщо на двата етноса е разпространено както вътре в самата етническа група, така и вън от нейните предели, с оглед етническите специфики. Прави се опит научно да се осветлят някои моменти от народната практика при обработването на конопа.

Като се има пред вид, че определянето на своеобразното и общото винаги представлява единен процес, за да се разкрият етническите свойства и диалектичната взаимна връзка в битуването на конопа при двете етнически групи на Странджа, прилагаме като основен метод на проучване сравнителното изучаване на явлението. В Западна Странджа селата: Синьо Камеие, Вълчиово, Горис, Ибълково, Кирово, Факия. Източна Странджа - Бръшлян, Стоилово, Грешатиково, Българи.

До средата на 20 век конопът е важна суровина за тъкани на населението от Странджа, но след 1944 г. в резултат на ускорената индустриализация, урбанизация и миграция, се идва до постепенно ликвидиране на целия комплекс от условия, поддържащи дотогава битуването на конопа в народния живот на населението от Странджа. Това предопределя преминаването на явлението от реално исторически процес към музейните фондове.

Конопът се отглежда изключително заради влакното му⁸. В Странджанския край конопът се е сял почти от всяко семейство, като допълнителна култура за задоволяване на домашните нужди от него - за тъкани, въжета, колани и др. Конопеното влакно и тъканите изработени от него намират приложение и в обредните практики - при сватба, смърт, басни, младежки забави.

Дълъг и труден е процесът при обработването на конопа. В село Българи и до днес се разказва т.н. ЛЕНЕНА ПРИКАЗКА, в която с подробности са отразени всички етапи от обработката на конопа.

Конопът се сее през пролетта.⁹ Избира се наторено място или с богати наносни почви край реките. Тогава полученото конопено влакно е богато на мазнини, с високи предивни качества. Бере се в края на юли, началото на август. Едрият коноп се скубе, а ситният, наричан в Граматиково - САМАНТУРКА, Бръшлян - СТРУШКА, в Западна Странджа - ДРЕБНА КОНОП, Факия - МУЗУНА, се жъне. Връзва се на снопове, наричани в Източна Странджа - ГРЪШНИЦИ, в Западна - ГРЪСНИЦИ, Факия - ГРЪШЛЯЧКИ, като се отделя едрият от ситния коноп.

За да се очука семето, той се струпва на КАМИЛКИ, нар. в /Западна Странджа/, а КУПНИ /Източна Странджа/. В Стоилово върховете се зариват със слава. Целта е семето да се „зажегне“. Така стои 2-3 дни, след което се разстила, за да се напече по-добре на слънце, та при очукване лесно да пада. Очукването става на конопена черга с вили или с дървени пособия, наричани в Кирозе, Факия, Синьо Камене - ПЕРАЛКИ, Г.Ябълково - ТУКМАК, Източна Странджа - КОПАН.

За да се отдели дървесината от влакното, конопът се топи във вода, обикновено в близката река.

Мястото, където става натаяването, се нарича ТОПИЛО. Същността на биологичния процес се състои в разрушаване на пектиновите вещества, споиващи влакното с обкръжаващата го тъкан. Бактериите, предизвикващи разлагането, са във вид на спори, които при подходящи условия разрушават пектиновите вещества и се хранят от техния разпад¹⁰. Този процес завършва след 7-8 дни. Тогава конопът се измива добре и се вади от водата.

По-нататъшната първична обработка става чрез уред, наречен МЕНИЦА¹¹ в /Източна Странджа/, и МЕЛИЦА в /Западна Странджа/. Дървесината, която пада начупена, се нарича съответно ПЪЗДЕР И КЛЕЧКИ. Меницата в България и Граматиково е поставена на два кола, високи метър, а в Бръшлян и Западна Странджа е без крака, наричат я МАЛКА МЕНИЧКА, в Стоилово - СЕДЕМЛИЧКА МЕНИЧКА. В селата с малка меница стеблата се начупват предварително с вила или копан, а тези с висока стеблата се начупват с крак непосредствено преди

Полученото влакно, наречено ПОХЯСМО, се обработва на положен дарак, наричан в Граматиково ИХТИНЬЕ¹², Стоилово - ЕХТИНЬО, в Западна Странджа - ДРЪГНАЧ ДРЪСКАЧ. Дребното влакно, което остава в зъбите, наричано КОРКИДЬЕ /Източна Странджа/, ДРЕБНА КОНОП /Западна Странджа/, после се влачи на прав дарак.

От повясмото се преди основа за платна, месали, торби, черги, чували, а от кълицилата - вътъкът за тях. Когато е за тънки тъкани, като платно за ризи, месали, повясмото се чеше с четка от свинска четина¹³. Преди се на къже¹⁴.

За да се подобри качеството на основата и вътъка, те се подлагат на допълнителна обработка - изваряване, чукане.

Вътъкът, за тънки тъкани, се вари в ПЕПЕЛЯВА ВОДА. Пепелта се събира от дебели и сурови дъбови дървета. Омекоотяващото действие на пепелта се дължи на съдържащия се в нея КАЛИЕВ КАРБОНАТ / K_2CO_3 /, който действава алкализирално на водната баня¹⁵. Изпира се добре и се суши.

Основата се вари в брашния каша, т.е. КАШИ СЕ. След като поври десетина минути съдът в който става кашенето се сналя от огъня. Престоява десетина часа. Вади се, без да се изпира. Тука се използва свойството на брашното да образува БРАШНЕСТ КЛЕЙ, който слепва власинките на нишките.

Тъкането на конопени тъкани е важен момент от задълженията на странджанката. По качеството на платното се съди за способността на момите и младите жени.

... Тупни дъще, тупни, че овчар минава" ... т.е. платното трябва да е стегнато, **ИЗПЕЧЕНО**. В чеиза на всяка мома задължително трябва да има кърпи, месали, конопена черга, чували.

„Станку ле мъри хубава
изкахте ли си платното
платното, ръченичките,
кърпите, бабченичките.“ Синьо Камене/
Странджанската девойка отказва да стане жена на болярския син, като му казва:

... Пък я съм сиромашка,
сиромашка и сирашка,
немаме конопъль
дари да направим
дари копринени
кърпи бубакерени.

/Българи, Кости/

В Граматиково, когато младоженците влизат в къщата на свекървата, задължително се постила бало бели конопени чували от чеиза на момата, по които минават.

Следващият етап от обработката на конопа е избелването на платната. Няколко дни се киснат в говежди изпражнения, смесени с вода, след което се изпират и се белят на слънце.

Избелващото свойство на изпражненията се дължи на кислорода /O₂/, отделящ се при тяхната ферментация. Той произхожда от целулозата, консумирана от говедата, влизаща в състава на изпражненията¹⁷.

Беленето на слънце става в близката река. Групово моми и булки отиват да белят.

„Когато край Сливен заминеш, там има бележки големи,
моми и булки платна белят, кончето кротко да караш,
да не се конче подплаши платната да сбере
на булки и на моми“ /с.Камене/,
или:

„Иринка платна белеше на тиха бяла Дунава
набели и ги набуха с чамширова пералка“.

В Източна Странджа този момент от обработката на платната е отразен в песента:

„Станка платната белеше на тиха бяла Дунава
от там чумата замина...“

Младата жена и тя бели пелените на новороденото:

„Една ми млада невеста

и къя пляни бялеше, бялеше и простираше“ /с.Бръшлян/

В Странджа широко е застъпена взаимопомощта - викане на МЕДЖИЯ за извършване на спешни или по-трудни домашни работи. За преденето на конопа, както и за очукването на вътъка, за да омекне, също се викат МЕДЖИЯ.

В с.Българи жената, на която ще се чука, застила стаята с конопена черга - **ТРЕПЕЧКА**. Нарезжда няколко плоски камъка, върху които ще се чука. От двете страни на всеки камък има по един ПРОСКЕФАЛ /възглавница/, и по един

СТРУМБЕНСКИ КОНАП. Момите и младите жени са облечени в бели дрехи, изработени от коноп - хустан, престилка, ДЮЛБЕН. Първи почват момите, като запяват любима седенкарска песен:

„Станка е межожа викала от цяло село момите...”

Идват ергените - всеки се насочва към камъка, където чука неговата избраница. Хваща копана - на другата девойка, която е длъжна да му го предаде. Момъкът от време на време спира да чука, крие зад гърба си струмбата. Девойката, за да го накара да продължи му дава 1-2 ореха предварително поставени в пазвата, а другите им пеят закачливи песни. Някои от по-смелите момци прескачат камъните, като се пазят да не ги ударят с копана, тогава пеят:

„Одъ тече по бели каменъе...”, като споменават имената на момъка и неговата избраница. Любима песен на чукане е:

„Марине межожа имаха, Мара с другок чукаше,
чукаше и ме споменаваше, за мене хоратоваше”. /с.Българи/
Накрая правят хоро

...„Чукали шу са чукали, станали хоро сторили...”

По време на межожки седежки се правят интересни младежки забави, като използват кълчища. Играта в различните села се нарича НАДЛАГВАНЕ /Вълчаново/, ПАШПАЛИГА /Кирово/, КЪЩИЧКА /Г.Ябълково/, КОЛЕЛО /Изд.Странджа/. Прави се голям кръг от кълчища. Мястото откъдето се запалва, се нарича в Западна Странджа ОПАШКА, а в Източна - ПАЛЕШ. Срещу него се поставя белег, където стои някоя девойка. От двете страни на еднакви разстояния също застават двама ергени. С много вълнение се следи от коя страна ще изгори по-бързо кръгът, като стигне мястото, където стои девойката. А после казват:

„Хайде, Димитър надбяга Ивана, той ще земе Станка.”

Подобно опалване на кълчища се среща в обредната практика при сватби. Още се помни в Г.Ябълково, че някога булката е заобиколена с кълчища, които се запалват, а пепелта се използва за лекарство. Този обичай на ОБИПОЛВАНЕ бил широко разпространен в българските села на Одринска Тракия - Пишманкьой, Мандър, Манастир¹⁸ и др. В Източна Странджа с кълчища се обикали покойника и после се запалват. В СИНЬО Камене БАСМАРКАТА, която бае за детски паралич, също обикаля детето с кълчища. Баячките за ЦЪРВЕНТУ, т.е. /Erysipal / /Изд. Странджа/ и за ЕКМА / Iarigitis bulosa / /Зап. Странджа/ също ползват кълчищата, които ги запалват върху плат, поставен на болното място.

Опалването на сватби вероятно е свързано с вярата в очистителната сила на огъня¹⁹, почитането му като семейно-родов покровител, патрон на домашното огнище. Опалването пък при покойника и при басни се обяснява със стремението да се изгорят всички нечисти сили. Жените, извършващи този обичай, обясняват, че се прави „умрелият да не стане вампир”. Баячката от Синьо Камене, запалвайки кълчищата, шепне „КАКТО ГОРИ КОНОПА, ТАКА ДА ИЗГОРИ И БОЛЕСТИТА”. В Граматиково обясняват „ПАЛИМЕ КОРКИДКИТЕ, ТА ДА ОПАРИМЕ БОЛЕСТИТА, ДА Я УПЛАШИМЕ”. В Българи например с огън плашат неплодоносното дърво. Запалват кълчищата в корена и казват:

„Де праиш ли ли ще те стопе”.

Може би в миналото НАДЛАГВАНЕТО на межките да е имало митично-религиозна основа, но постепенно действието загубва магическото си значение и се

превръща в младежка игра.

Какви изводи можем да направим за мястото на конопа в бита на двете етнографски групи на Странджа - РУПЦИ И ТРОНКИ?

1. Конопът навлязъл дълбоко и трайно в традиционния бит на странджанци се отличава с вековна устойчивост на своите произведения, технологични способности и оръдия на труда. Така например МЕНИЦАТА, ДЪРВЕНИЯТ КОПАН, ЧЕТКАТА, КЪЖЕЛА, използването естествения цвят на конопа в тъканите са непроменени с хилядолетия.²⁰ За двете етнографски групи те са почти еднотипни, но със своите специфични местни стилови особености. Те представляват регионални варианти на общобългарските народни оръдия на труда и тъкани.

2. Разкриват се форми на допирни точки на двете етнически общности на базата на взаимно проникване. Има процес на постоянно обновяване на народните знания, съпроводено от прякото отричане на значителна част от предишните представи.

3. Мястото на конопа в обредната практика и забави се определя от битовото равнище на религията и стереотипите на поведение на странджанското население. Фолклорът, в който са отразени моменти от битуването на конопа в Странджа, е ИНТЕРПРЕТИРАЩА ЧАСТ на обредите, сватбите, басните, забавите.

4. С настоящото проучване се дава и известен принос за разкриване на социалните и икономическите функции на конопа, като отделен компонент на традиционната материална и духовна култура в Странджа. Един историко-икономически анализ би показал, че при наличните подходящи климатични условия в Странджа може да се помисли за отглеждане на тази стара селскостопанска култура от АПК и техните подразделения.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Конопът, Плевен, 1923 г., с.5
2. Тагарево /Вълчаново/, Грудовско
3. Кацаров Г., Извори за старата история и география на Тракия и Македония, С., 1949, с.22.
4. Шулева. Ив., Важнейшие предильные растения России, Петроград, 1922, с.2.
5. Леонов, А., Южная конопля, М., 1959, с.3. 6. Касабов, А., Конопът у нас и другаде, Пазарджик, 1935, с.5, Леонов, пос. съч.
6. Касабов, А., Конопът у нас и другаде, Пазарджик, 1935, с.5, Леонов, С., с.11.
7. Странджанска експедиция, С., 1955, с.227-229.
8. Кацаров, пак там. Шулева, Ив., пак там. Сб. Пирински край. С., 1980, с.76, ОИМ-Бургас, Необработени теренни материали.
9. Източна Странджа, Кирово и Вълчаново по Гьоргов ден, а в с. Камене месец март „Трябва да фанем от Марта, може един ден да е, ама да има и от марта, за да не го фане ЗОНАТА плевел“.
10. Лесик, Б.В., и В.И.Боянов. Първичная обработка конопли, М., 1954, с.12-13, Леонов, А.И., пос. съч., с.120.
11. Странджанска експедиция, пос. съч. с.229. Вакарелски Хр. Бит и език на тракийските и милоазийски българи, С., 1935, с.129; от същия, Етнография на България, С., 1974, с.386.
12. Вакарелски Хр., Бит и език..., с.120

13. Странджанска експедиция, пак там. Приготвя се от свинска четина, скубана от гърба на прасето. Върховете се натопят във восък и се връзват с конопена кърпа, натопена също във восък, зашива се здраво с гubberка. За тази част четката се държи при чесане на косата, което става с корените, които са по-остри.
 14. От лясково дърво, дебела около 2 см и дълга около метър. Единият край се зарежда в жарава, за да се загрее, след това се цепи по дължината на дървото около 20 см на четири места. Помежду им има разстояние около 1 см. За да дрънчи, като се навие поияемото, се поставя вътре скрипалец или пара.
 15. Непубликувани материали на к.т.н.инж.Хараламби Верани, ст.преподавател ВХТИ, Бургас, ръководител катедра по органична химия.
 16. Пак там.
 17. Пак там.
 18. Вакарелски, Хр., Бит... с.372, 373.
 19. Токарев, С.А. Обичаи и обряди - как обект етнографическото изследованя, Советская етнография, бр.3, 1980 г., с.30. Болданова, Р. Кулът огне у монголоязычных народов и его отражение в ЛАМАИЗМЕ, Советская етнография, пос.соч. с.80.
 20. Пирински край, пос.сч., с.257-258.
- Информатори-Западна Странджа-Милица Стоянова, р.1930 г., Стана Д.Петрова, и Годор Петров, р. 1908 г., Чана Костова Рупчева, р.1913 г., Денка Кръстева Тодорова, р. 1990 г., Сула Стоянова, р. 1912 г.
- Източна Странджа - Злата Милева Райкова, р.1920 г., Кина Димитрова, р.1903 г., Мила Николова, р. 1912 г., Мария Костадинова, р.1890 г., Яна Костадинова, р.1904 г., Кина Костадинова, р.1915 г., Мара Филчева, р.1915 г., Дона Филчева и Яна Терзиска, р.1905 г., Гина Вълчева, р.1918 г., Злата Германова, р.1900 г.

БЕЗПРЕДЛОЖНИ КОНСТРУКЦИИ НА МЯСТОТО НА СТАРИ ПАДЕЖИ В НЯКОИ ТРАКИЙСКИ ГОВОРИ

Недя Павлова

Относително самостоятелни и обособени в рамките на определена територия, отделните говори, макар и диалекти на един език, се развиват доста неравномерно. Така могат да се обяснят архаичните черти в граматичния строй, които някои от тях пазят по-дълго. Сред рупските говори има такива, които и до днес съхраняват падежни форми в именната си система /сравн. родителен: *знемел от страха*; *Заспах пореа соня*; дателен: *И викам моему сыну*; *Муле му дай едо во и твар*; *Каков армаган шге проводиш майци ти*; *до Райчовцех име круша*; *Дудем са ни угада*; *Дай кравете заро*; *Носи хлеба затворникам*; родителен: *Лебе немаше*²; *Къдга уд господ, ъ паниъ*; *Дат Рал, въ колку сме ранили*; *Нъ енна жена д-т със акъхъ син а тогу*; дателен: *Дай баби си*; *Дайте момчето му чумберче*; *Кир, аку се ѳидилу много*; *Мъгарето му дайте ода*.³

Според К. Мирчев „периода от дванадесети до четирнадесети век българският език е изживял най-важните етапи на прехода от синтетизъм към аналитизъм. В края на четирнадесети век в по-големия брой български говори аналитизмът е бил господстваща черта в областта на имената”.⁴

Като разглежда разпадането на падежните форми и тяхното заместване с аналитични конструкции, той обръща внимание на един характерен за развоя на българския език факт, че „не навсякъде партизивният родителен падеж се разлага в предложна конструкция. В много случаи, както след числителни, така и след думи, изразяващи някакво количество, на мястото на забавици от тях партизивен родителен падеж се явява направо обща форма”.⁵ Този етап от развоя на българския език е регистриран в много старобългарски паметници

(срвн. *манегъ народа люде*, Добромирово ев. Лука, XXII, 27, и *пугъ тв* **много** Врачанско ев. Йоан, IV на *мало неджннкы възложъ ржцъ*, Добрейшово ев. Марко VI, *Смножество гугъхъ*, Загребски октоих/⁵ и *множество много* Люде, Кюстендилско ев.; Лука, VI, 17/⁶

Примери за заместване на стария родителен партизивен падеж само с обща форма без предлог и досега могат да се срещнат в южните български говори - тракийски и македонски.

Като падежниостатъци са определени от К. Мирчев⁶ конструкциите с безпредложни допълнения и определения, наследници на стария родителен за мярка,

срещаша се при глагола „пълня“ и прилагателното „пълнен“ в неврокопския и други югозападни говори в Македония /сравн. *Къштатъ ни а пълна бълхи; Што ми бяхъ пари напънети, Лавров и Поливка р.256; Напил са вода; биеше пълнъ пари в.261; та е напълнила ода в. 262. Аналогични примери се откриват и в лозенградския тракийски говор: Ви ну пълнъ беше; вътре ше ѝе пълнъ уда; Та лъжащъ ѝе пълнъ захър; Хоръ пълну къштътъ хи; Имъ ъно буренецъ пълну вину; Пълнъ бише кремен,е; Ф црквътъ пълну чужденци. Наште отовни ги пълне медо и ги турвъ ф техните кули; Дук, анету пълни бихъ хирус; Напих си млаку.*

В Лозенградския говор се откриват конструкции на обща форма като заместници на дателен и творителен падеж в съчетания с глаголи: Утиш ли тезикъ натварили си кулите дърва; Натварихъ керван кулите си дървъ; Тъвъ бабъ Митръ хи измр,ахъ децатъ; /неприглаголен дателен падеж/. Конструкции на обща форма без предлог се срещат на място, където би трябвало редовно да срещнем винителен падеж с предлог: Нету бок в,арвам, нету лекаре в,арвам. В този и подобни случаи обяснението би могло да бъде аналогията. При глаголите приличам /стб. *ΠΡΗΛΙΚΩΒΑΤΙ*/ и думата от гръцки произход *масъм* редовно се употребява обща форма без предлог: *Татку си преличъ; Г,орги масъ майкъ си; Митку преличъ, когу ше преличъ; В конструкции на обща форма без предлог се срещат и при други глаголи: И сутрин кат штаъ стинем зърове ни си,ак; Три петъетажни къшти имъ се дъски нп,райени.* Там, където се очакват пълни местоименни форми в дателен падеж, е налице старата родително-винителна форма, клоняща да се превърне в обща форма.⁸ И в тези случаи съществува употреба на формата без предлог. *Ни казвъ нас къкъ си къчили нъ таткувът си кон; Ги в,арвам т,ах; Той гу казъ,него - гу в,арвали.*

В среднобългарски паметници може да се открие употребата на обща форма без предлог на мястото на дателен падеж /сравн. *пшано е црство нбсно зръно горещнумо*. Врачанско ев., Лука XII, 19; *оуподобит сь црство пбство нбспо+е деса дъвъз* Иван-Александрово ев., Матей, XXV, 1²

Може би в тези случаи не става въпрос за механична замяна, както предполага К.Мирчев,⁹ а за регистриран развой на езика, който предхожда настаняването на обща форма в съчетание с предлог.

Според А.А.Потебня в развитието на българския език формите на предложен, дателен и творителен падеж „се заменят с една неприличаща на тях, която трябва да бъде форма на именителен, родителен или винителен падеж.“¹⁰

В Лозенградския говор се е наложила формата за именителен падеж, в Яна и Бунар Хисар, и за винителен падеж - в Пенекa Урушбеглия. За това свидетелствуват и формите от женски род а-основи, при които са се генерализирали именителните облици.¹¹ /Я.Б.Х./ вин. /П.У./

Южен български говор е запазил по-дълго едно архаично състояние в развой на езика в областта на именната система - едно след падежно състояние, когато се е настанявала обща форма, но още не са се развили предлози, т.е. в развитието на именната система диалектът не е достигнал онази точка, фиксирана като норма в книжовния език - употребата на обща форма с предлог.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ст. Кабасанов, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско, ИИБЕ, кн. 4, С., 1956.
2. Ст. Кабасанов, Един старинен български говор, С., 1963.
- Т. Бояджиев, Говорът на с. Съчанли, Гюмюрджинско, С., 1972.
- К. Мирчев, Историческа граматика на българския език /111 издание/. С., 1978, с. 275.
5. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, С. 1978, С. 283.
6. Ив. Дуриданов, Към проблемата за развоја на българския език от синтетизъм към аналитизъм, Годишник на СУ, Филологически факултет, т. 51, 1955, С. 1956, с. 212.
- Според Дуриданов ограничаването в употребата на родителния падеж вероятно се е извършило за сметка на вторичните му функции, а по-нататък това е засегнало и някои първични като партитивната. Утежняването на дадена падежна форма с нови вторични значения е довело до разлагането и изчезването ѝ /с. 202/. След обезсмисляне на флексията за родителен падеж в прехода към аналитичност, при изразяване на партитивната функция, словоредът е поел ролята на средство за изразяване отношение на цялото към неговата част. По този начин той обяснява съществуващите конструкции: чаша вода, куп деца, множество ученици /с. 214/. При разглеждането на диалектните примери тук не се приема мнението за първостепенната роля на словоредата при изразяване на партитивните отношения, тъй като никога той не става причина за семантични недоразумения.
7. К. Мирчев, Неврокопският говор, Годишник на СУ Историко-филологически факултет. С. 1936, стр. 109.
8. Fr. Miklosich. *Lexicon palaeoslave nico graeco latinum*
9. В повечето български говори няма особени пълни форми за дателен падеж. Вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, второ поправено издание, С. 1968, с. 165/166.
10. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, 111 издание, С., 1978, с. 285.
11. А. А. Потемня, Към въпроса за изчезването на падежните окончания в български език, Български език, 1968, кн. 2-3, с. 205.
12. Г. П. Клепикова, К вопросу о происхождении формы существительных женского рода, ед. числа, а-основы в болгарском языке, Статьи и материалы по болгарской диалектологии, М. 1959, вып. 9.

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ИЗРАВНЯВАНЕ НА ФОРМИТЕ ЗА МЪЖКИ
И СРЕДЕН РОД ПРИ ТРЕТОЛИЧНОТО МЕСТОИМЕННИЕ
/Върху материали от Одринско/

Мария Китанова

В одринския говор, както в повечето рупски говори /странджански, тракийски и западнорупски/ формата на личното местоимение в 3 л. единствено число *той* е изместила формата за среден род *то*. Ареалът на разпространение на явлениято обхваща следните околии: Ивайловградско, Димитровградско, Харманлийско, Свиленградско, Малкотърновско, Грудовско, Елховско, Бургаско, Странджа, Русенско, Свищовско, Павликенско, Белеенско¹ и т.н. Това явление е отбелязано от редица автори,² а опит за обяснение прави Т.Бояджиев.³ Той предполага, че явление е резултат от характерната за източните говори йотация на гласните. Освен фонетичната интерпретация на фактите от този род, може да се даде и друго обяснение, свързано с процесите, които се извършват в самата система на личните местоимения. При това обяснение на фонетичните причини се отдава само спомагателно значение. В разглеждания говор наистина има йотация на гласните: */то ъе лошо момче; то ъе в Татарѣ йоженен; то ъъ пуснало, пъ то ъъ думал; той ъуттивъ; то ъе добро дете; то ъъ оставил там; то ъе варно тѣа и т.н./*, която може да доведе и до крайния резултат, т.е. до замяната на *той* от *то* /както е в родопските говори/. Приеме ли се, обаче, че посоченото явление е само резултат от фонетичен развой, то не може да се намери обяснение на редица въпроси:

1. Защо явлениято се среща, както посочва и сам Т.Бояджиев, в някои северозападни говори в Русенско, Свищовско, Павликенско и в западни диалекти в Ихтиманско, където няма интервокална йотация;

2. Защо в едни говори като някои рупски диалекти се е обобщила формата за мъжки род *той*, а в някои други /например Загражден, Вълчи дол, Давидково, Лъджа, Ахряне Смолянско/ - за среден род *то*.

Както е известно в старобългарски език не съществува третоличното местоимение. Неговата служба се изпълнява от показателното *та* *та*, *те* *те* и анафоричното *н*, *на*, *не*.

Ако се разгледат парадигмите на показателните местоимения и на анафоричното местоимение в старобългарски, пък и по-нататък в историческия им развой, се вижда, че в косвените падежи /родителен, дателен, творителен и местен/ единствено и множествено число, формите за мъжки и среден род са еднакви.

1. анафорично местоимение:

род.пад. едн.ч. *ѣго*; мн.ч. *нхѣ*; дат. пад. ед. ч. *ѣмоу*, мн.ч. *имѣ* за трите рода;

тв. пад. и м. пад. ед. ч. нмъ, мн.ч. нмн за мъжки и среден род.

2. показателно местоимение:

род.пад. ед. ч. того, мн.ч. тѣхъ; дат.пад. ед.ч. тому, мн.ч. тѣмъ за трите рода; тв. и м. пад. ед. ч. тѣмъ, мн.ч. тѣмъ за м. и ср. род.
В двойствено число за именителен и винителен падеж формите за женски и среден род също са еднакви, съответно тѣ, си, онѣ.

Следователно, формите за мъжки и женски род са стабилни, а за среден род съвпадат или с парадигмата на мъжки род, или с тази на женски род.

В среднобългарския период вече като третолично местоимение за мъжки род именителен падеж започва да се употребява *тѣн* под влияние на род п. *того*, а за ср. р. *тѣ*. В Кирилометодиевите преводи като лично местоимение за 3 л. ед. и мн. ч. се е използвало показателното местоимение *онъ, она, оно — онн, оны, она*, което се е запазило в по-голямата част от западните български говори. Тук естествено възниква въпросът, дали в разглежданите диалекти не се е развило само едното от двете лични местоимения *той* или *то*. Отговорът е отрицателен, тъй като *той* е по-късно явление от *то* и в такъв случай би трябвало да се развие навсякъде формата за среден род. При едно синхронно сравняване на системите на личните местоимения в съвременния български език и в посочените диалекти, става ясно следното: в книжовния език при местоименията от мъжки и среден род се различават само формите за 3 л. ед.ч. им. падеж *той/то*, а в разглежданите говори тази единствена разлика липсва. При това информаторите никога не правят грешки. В случая причината е не само в аналогията, вследствие на която се извършват повечето промени в областта на морфологията. В диалектите се наблюдава един естествен стремеж към опростяване на определени системи тогава, когато една форма успешно и напълно замества друга.

Ето защо явлението се среща и в някои северозападни и западни говори, за които не е характерна интервокална йотация. Освен това в повечето случаи в одринския говор личното местоимение *той* обикновено не стои пред дума, започваща с гласен звук:

И той пѣлу, пѣлу и станѣлу йѣлнчи. Пѣ той стувѣлу уddѣлу тѣд мѣчнчи нѣ дѣвѣту. Той утишлу нѣ каминѣ. И той пураснѣлу, бмѣ повашлу малку дѣвѣту. Той сѣ ужѣнѣлу веки тѣд мумичнчи. Куйѣту и малку малку, пѣ куйѣту и сѣлѣму, той сурѣкѣ. Бмѣ той пѣлну ѣскер. Кѣ дѣ му вѣкѣми крѣштѣлнчи, хѣтѣмѣ си и крѣстину.

Малко възможно е тези примери да са вторични, образувани по аналогия на посочените от Т.Бояджиев, тъй като едва ли едно фонетично явление, обхващащо сравнително малък брой случаи, може да се разпространи върху всички останали. Освен това липсата на среден род при личните местоимения е характерна за различни езици /например за френски език/.

Третият въпрос, който възниква, е свързан с обяснението на факта, че в руските говори се е обобщила формата *той*, а в родопските - *то*. Причините за това трудно могат да се открият, още повече, че е естествено на едни места да се генерализира формата за среден род, а на други - за мъжки род. В родопските говори склонността към предпочитане на среден род вероятно е повлияна и от особеностите на минало деятелно причастие, което се среща при всички глаголи от свършен и несвършен вид, изразяващи желание или намерение, а също така и със значение на отглаголни съществителни:⁵ *ело ми са ѣе, пило ми са ѣе, сиде ло*

и особеностите на местоименната система, в която третоличните местоимения възникват сравнително късно, което дава възможност за генерализиране на различни форми *той* или *то* при еднакви косвени падежи за мъжки и среден род. А фонетичният развой, свързан с интервокалната йотация на гласните, е само допълнителен фактор.

ми са ѝе, амерало ми са ѝе, жито ми са ѝе, видело ми са ѝе, ходило ми са ѝе, спало ми са ѝе, плакало ми са ѝе, елодало ми са ѝе, косило ми са ѝе; от нило лалко ми е пралокосал, от спало нема файдо, ште има чесало и т.н.

Съвсем естествено възниква и въпросът: Защо не се е опростила цялата система различните местоимения в западните говори, където те са *он, она, оно*?

Тук вече се налага допълнителната роля на фонетичната причина, която улеснява изчезването на определена форма.

Следователно основната причина за чалешето е морфологична, а не особеностите на местоименната система, в която третоличните местоимения възникват сравнително късно, което дава възможност за генерализиране на различни форми *той* или *то* при еднакви косвени падежи за мъжки и среден род. А фонетичният развой, свързан с интервокалната йотация на гласните, е само допълнителен фактор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вж. ВДА, т.1, к.163, с.1967, т.11, к.178, с.1968, т.111, к.185, с.1975.
2. L. Hjelmsle: Die Rndgenmundarten der bulgarischen Sprache, Wien, 1912. Ср. и Тодорчев, По говора на с.Чинашир, Нова махала, Станимашко. Изв. на сем. по слав. филология, кн.11, 1901, с.432; К.Мирчев, Неврокопският говор, Годишник на СУ, Историко-филологически факултет, кн.XXXII, 1936, с.74; Т.Христов, Говорът на с.Нона Надежда, Хасковско, ИИБЕ, кн.4, 1965, с.199.
3. Т.Бояджиев, Изравняване на формите за мъжки и среден род при третоличното местоимение в българските говори, ИИБЕ, 1962, с.289/292. Примерите са от пос.ст. на Т.Бояджиев, с.291.
4. Вж. ВДА, т.1, к.163.
5. Вж.К.Мирчев, Старобългарски език, С., 1972, с.55/59; К.Мирчев, Историческа граматика на българския език, 111 издание, С., 1978, с.180-184.
6. Вж.Сг.Кабасанов, По-особени причастни и деепричастни форми в родопските говори, ИИБЕ, С., 1962, кн.8, с.286.

СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНЕТО НА ПАМЕТНИЦИТЕ И КУЛТУРАТА В СТРАНДЖАНСКИЯ И САКАРСКИЯ КРАЙ

арх.Иван Вангелов

Паметниците на културата играят огромна роля във възпитанието на младежта, в създаването на силно народностно самосъзнание. Тази огромна роля на паметниците на културата и работата по тях е определена в специалния Закон за паметниците на културата и музеите. Съгласно този закон издирването, декларирането, изучаването, обявяването на паметниците на културата, тяхната консервация и реставрация са дело на НИПЧ.

Ще се спра на проблема на изучаването на паметниците на културата. В това кратко съобщение ще следвам класифицирането на паметниците, така както са дадени в закона: паметници от античността и средновековието, т.е. археологически паметници, архитектурни паметници, паметници на изобразителното и приложното изкуство и накрая исторически паметници.

Преди да се пристъпи към изучаване, трябва всички паметници да са приведени в известност. Загледана на територията и на двата окръга археологически паметници са обявени. Поради естеството на тези паметници, непрекъснато се откриват нови. Това налага да се върнем наново към издирването, първоначалното проучване и обявяване на този вид паметници. Така в края на миналата година се завърши работата по паметниците в Бургаски окръг и продължава разглеждането на предложението за обявяване от Съвета по оградата на паметниците на културата. На съвета се предлага разработка, даваща данни за местоположението на паметника, неговото местонахождение и една кратка хроника, даваща основание да се постави работна категория за знателно проучване. Така проучване е само първично и естествено, то не може да претърпи промяна, още повече, че за него не се правят никакви разкопки. Това състояние намалява неговата значимост. На основата на него могат да се правят дилемни прогнози, а за знателно по-задълбочени проучвания на повечина паметници в края, може да се вземат решения за това, къде и какви разкопки да се правят и т.н. При сегашната практика с тези материали паметниците не могат да бъдат обявени. Занапред съгласно новите структурни паметнични материали даващи данни, те не ще бъдат получавани от окръжните и местните музеи, окръжните музеи ще дават съветите за култура и земеделието да се припратят, на които има данни за проучванията на сътрудниците на НИПЧ не стават достояние на всички държавни архиви, ще се даде по-голяма популярност на всички паметници. Паметниците се получават на проучванията на специалистите от НИПЧ даже и за другите видове паметници.

На територията и на двата окръга - Ямболски и Бургаски - са обявени и историческите паметници от националноосвободителните борби и работническото революционно движение. Новооткритите паметници ще бъдат включени в подготвящите се за печат каталози за тези паметници. Опитът от излезлите вече няколко каталога на археологически паметници показва, че и за историческите паметници двата окръга ще разполагат с интересни издания, съдържащи историческа справка за края и по-специално периода на националноосвободителните борби и периода до 9.IX.1944 г., анотации и илюстративен материал за всеки паметник поотделно, богата библиография и необходимите справочници. И двата каталога са готови за печат. В подготовката независимо от огромната работа на нашите специалисти не може да не отбележим помощта и активното сътрудничество на специалистите от окръжните музеи.

Приведени са в известност и са декларирани и всички паметници на приложното и изобразителното изкуство. Всички паметници са разделени на три групи в зависимост от тяхната значимост. В подробното изучаване на тези паметници се отдава внимание първо на паметниците, които са най-значими - тези от първа група. В Сакарския край няма такива, но Странджа може да ни предложи значителните образци, като църквата в Ахтопол, Бръшлян, Кости, Бродилово. Те са вече обявени. В следващите 4-5 години ще бъдат обявени и онези от паметниците от втора група, които още не са проучени. Така че в близките пет години ще можем да имаме вече сравнително точна представа за художественото наследство на края.

Особено внимание институтът отделя на архитектурните паметници.

През 1955 г. БАН проведе експедиция, която даде много сведения, но проучванията, които НИПК извършва до този момент, са много по-задълбочени, подробни и комплексни и несъмнено ще дадат много по-богат материал за историята на архитектурата на този край. Дейността на НИПС по този вид паметници е насочена главно в две направления:

1. Издирване, деклариране, проучване, реставрация, експониране и адаптация на единични архитектурни паметници.

11. Комплексно деклариране, проучване, експониране и адаптация за нуждите на съвременния живот на запазените архитектурно-исторически ядра на селища - централното ядро на гр. Малко Търново, село Бръшлян и ансамбли от с. Бродилово, Стоилово и Резово.

По точка първа - единични паметници:

В общи линии до този момент почти всичко по-ценно в края е издирено и декларирано.

През 1976 г. институтът представи списък на 169 броя декларирани единични архитектурни паметници: къщи, църкви, работилници, дюкяни от Бръшлян, Стоилово, Малко Търново, Граматиково, Кондолово, Българи, Кости, Мичурино, Ахтопол, Заберново, Визица, Бродилово, Резово, Факия, Богданово, Пагарево, Желязково и Грудово. В края на 1980 г. предстои експедиция, която ще допълни списъка, ще обхване всички паметници. Сега предстои по-нататъшната работа по подробно им изучаване, а именно: графично документиране, фотодокументиране, анализ на отделния паметник с характеристика на архитектурната история на всеки обект.

Успоредно с това, във връзка с проектирането на архитектурно-историчес-

кото селище „Етнографски комплекс“ край Бургас през 1973 г. бе проведена експедиция съвместно с ОСИК - Бургас с цел издигане на най-типичните представители на архитектурата на този край.

В резултат на последвалите неколкогодишни разработки институтът е представил на ОСИК - Бургас 27 напълно готови проектносметни, документални от най-типичните образци на архитектурните паметници - къщи, дюкяни, църкви, работилници.

Тези документални съдържат архитектурно проучване, заснемане, реставрация, консервация и адаптация за съвременни нужди.

По точка втора - запазени архитектурно-исторически ядра и селища.

Вниманието и силите на института се насочват главно към комплексното проучване, документиране и адаптиране за нуждите на съвременния живот на с.Бръшлян и запазеното старинно ядро на гр.Малко Търново. Още през 1976 г. институтът направи научно обосновано предложение с историческа справка за обявяването на с.Бръшлян за архитектурно-исторически резерват.

Село Бръшлян е едно от най-запазените села в Странджанския край. Запазените къщи са типични представители на Странджанската архитектура. Селото е обезлюдено и няма поминък. През периода 1981-1985 г. в проектантския план на института е залегнало изготвяне на териториален план на базата на подробен комплексен анализ на градоустройството на селището, историческо-архитектурното му развитие, от една страна, и участието му в териториално-устройствената разработка, както и адаптирането му за нуждите на отхода в Бургаския край.

Поради това още през 1979 г. институтът направи още веднъж допълнение към представената предварителна комплексна програма „Странджа-Сакар“ да се включи обявяването на с.Бръшлян за архитектурно-исторически резерват и се отдели средства за комплексното му проучване, експониране и адаптиране.

На особеното внимание на института е и централното историческо ядро на гр.М.Търново. Предстои изготвяне на квартално-застроителни планове на това ядро с комплексното проучване, реставриране, експониране и адаптиране на съхраненото архитектурно-историческо наследство.

Извършената досега огромна 15-годишна работа изисква много усилия и време на съгрудниците на НИПК, а за това са необходими и много средства за реализирането на едно комплексно архитектурно-историческо проучване с цел предоставяне на това богато наследство за съвременни нужди.

Макар и съвсем накратко, надяваме се, че съобщението ще бъде от полза на местните власти и на специалистите, работещи по-подробно по изучаването на този край.

ДЕКЛАРИРАНИ И ПРОУЧЕНИ ХУДОЖЕСТВЕНИ ПАМЕНИЦИ
В СТРАНДЖАНСКИЯ КРАЙ

Николан Кенсаров

изисквания на култа - за оформи иносъобщително изображение и икона. За да се прикрие от погледа на другите средата, жилищият външен облик е създаден скромно, с дебели стени и тесни прозорци, разположени в някои случаи високо. Поради тези причини архитектурата на куповите постройки е бедна - с опростени планове и пространствена концепция и без вътрешно и външно архитектурно оформление. Архитектурният вид на сградите се явява само като необходимата конструктивна форма.

Църквите на крайбрежието - „Св. Яни“ и „Възнесение“ в Ахтопол, показват, че строителите им не са имали за задача да създадат художествено украсени пространства във вътрешната и външната архитектура на постройките си.

Църквите от вътрешността на Странджа са строени предимно през втората половина на XIX в. Някои от тях са възобновени към края на века (като „Св. Константин и Елена“ в с. Българи и „Св. Георги“ в с. Кондолово). Част от тях са възстановени след войната от 1877-1878 г., когато турски войски изгарят селищата, а други са възобновени след Преображенското въстание в 1903 г. Повечето сгради са трикорабни. Едни имат външен притвор - „Св. Пантелеймон“ в с. Бродилово, „Св. Кирил и Методий“ в с. Кости, „Св. Илия“ в с. Горно Ябълково, „Св. Богородица“ в с. Долно Ябълково, други са без открит нартекс - „Всех Светих“ в Грнлово, „Св. Георги“ в с. Росен, „Успение Богородично“ в Малко Търново, „Св. Георги“ в с. Кондолово, „Св. Димитър“ в с. Факия и др. С изключение на по-големите си размери църквите от вътрешността на Странджа също нямат особени архитектурни постижения. Срешат се обаче архитектурни решения, които са характерни за райони и райони за страната.

Полуцилиндричната тила на апсидата на църквата в с. Звезден продължава до покрива, където завършва погитно отсечено от двускатния покрив така, че не се явява като доленена, а свързана органично с църквата, внася елемент на монументалност и въздейства естетически с овалната си форма.

В други църкви апсидата е свързана с източната стена чрез тавовиден преход плавно, а подпокривният корниз продължава и вънху нея, обхващайки и с кобиличната си форма църквите в с. Факия, в Горно и Долно Ябълково/. На места за разцвяване на фасадите строителите са поставили профилирани каменни рамки около прозорците, пластични филури (в Горно и Долно Ябълково/ или профилирани хоризонтални ленти, свързващи прозорците (с. Росен/).

Вътрешната архитектура е бедна, покривията над корабите са или с тавани, или със слаб наклон, обшити с дъски. Архитектурният детайл почти липсва, а където го има (колони, бази, капители, парапети на балкони/ е силно опростен.

Камбанарии има малко, построени по-късно. Массивните тела на някои се извисяват съобразно височината на църквата (Факия, Малко Търново, Долно Ябълково/, а дървените кули на други лежат върху масивни основи (Индже войвода, Звезден, Българи/. В този си вид църковната архитектура в Странджанско показва характерни особености, свързани с по-трудните условия на живот по тези места, но същевременно тя се развива и съобразно с развитието на архитектурата като цяло през периода на Възраждането.

Църковният интериор обикновено има богато и сложно оформено пространство, в чиято композиция участвуват не само основните архитектурни елементи, но и всички живописни, пластични и декоративни съставки. Обаче голямото развитие на църковната архитектура и свързаната с нея монументална живопис от

първата половина на XIX в., характерна за по-голямата част от българските земи, не оказва влияние в тази покрайнина. Споменатите обективни условия не са били благоприятни за развитието на този вид изкуство, изискващо не само спокойствие и сигурност, но и значителни средства. Сравнително честата необходимост от възстановяване на църквите също не е позволявала поставяне на скъпо струваща стенописна украса, или честото ѝ подменяне. Поради тези причини стенописи в странджанските църкви от времето на Възраждането няма /изключение правят късносредновековните стенописи в църквата „Р. знесение“ в Ахтопол/. Същите условия вероятно не са дали възможност тук да се създадат местни зографи. Тези, които са работили по тези места, автори на икони, произлизат от селищата покрай Странджа - от Одрин и Лозенград, от Созопол и Ахтопол и от Тополовград. Голяма част от тях са от гръцки произход.

В повечето странджански църкви е запазен голям брой икони с големи стилови различия и със слаби художествени качества.² Те са били донесени от бежанците от Одринска Тракия, които носели не само своите домашни икони, но и взимали със себе си тези, които при бягството си намирали в изоставени християнски къщи. Всички те сега са в лошо състояние.

Дърворезбени произведения в странджанските църкви почти липсват. Ако е имало повече, те са били унищожени по време на войните с Турция /1877-1878 г. и 1912 г./ и през Пресображенското въстание. След възстановяването на църквите средствата не са достигнали за изработката на нови резбовани иконостаси. Новите иконостасни преграти са дърводелски или столарски произведения, с машинно обработвани детайли. Запазени са само два иконостаса с високохудожествена традиционна украса в Созопол от XIX в. Единият е в църквата „Св. Богородица“, сега с музейна експозиция, а другият е от разрушената църква „Св. Яни“, пренесен в църквата „Св. Кирил и Методий“ /строена към 1890 г./ Но те не са работени от странджански резбари.

Иконостасите в с. Бродилово /в църквата „Св. Пантелеймон“ от 1911 г./ и в с. Кости /в църквата „Св. Кирил и Методий“ са работени от местен майстор³. Той е добър резбар, който е успял да се справи добре както с цялата сложна композиция, така и с отделните части и детайли, обработени опитно, със замах и усет към формата. Съставните части на орнаментите са съставени само от растителни мотиви, отразяващи неговия своеобразен начин на стилизация.

В самостоятелна група се отделя украсата на няколко иконостаса. За нея може да се каже, че е типична само за Странджа. Добра предпоставка за нея дава иконостасът в църквата в с. Росен. При него за декорация са използвани различни форми от плоски и гладки дъсчени плочки, които са апликирани към конструкцията. Най-често това са квадратчета, ромбове или правоъгълници, подредени във фризове по цялата дължина или на групи. Плитко рязани розети и зиг-заги от летви завършват тази елементарна декорация, наподобяваща украсата на везаните тъкани. С подобна дъсчена мозайка е украсен и иконостасът на църквата в с. Индже войвода.

В църквата „Св. Троица“ в с. Дебелт иконостасът, проскинитарият /малък целуванел иконостас/ и таванът на сградата са украсени по подобен начин - чрез геометрични фигури, апликирани върху плоскостите. Тук обаче е приложено едно интересно и оригинално композиционно решение. Употребен е един единствен мотив, който се явява като модул, участващ във всички съчетания по

различен начин. Той е тънка летвичка с равномерни диагонални връзвания /под ъгъл около 45° спрямо дължината/, направени с право длето или козиножка. От така обработени и нарязани летви, със съответни дължини, чрез подреждането им във фигури, са получени различни комбинации със силно пластично въздействие - големи концентрични ромбове, квадрати, правоъгълници, шахматни фигури, големи розети, кръстове и зиг-заги, заемащи цялата площ на цокълните табли. Всяка от тях има различна композиция. Самите фигури, с правите си или начупени линии, твърде много напомнят мотивите и въздействието на овчарската резба, защото майсторите са черпели идеи и вдъхновение от народното творчество. Полученото ритмично светлосенъчно редуване създава неповторим ефект, едновременно илюзия за резба и за везана тъкан. Оригиналният замисъл, уметелата стилизация на фигурите и изпълнението на украсата от един конструктивен елемент показват един местен талант с голям опит и умение да създава хубави и чисти декоративни форми, както и да отразява замисъла си с пестеливи изразни средства, на базата на една местна традиция, развита и усъвършенствувана до едно високо художествено ниво.

След като завършили работата си, майсторите изработили от дърво две тесли, които закачили под разпятието над иконостаса. На дръжките им написали имената си - Димитър Стоянов и Ст. Попов - 1881 г.⁴

Във всички църкви из района на Странджа иконостасът е основна съставка на църковния интериор. Но за разлика от останалите области на страната тук липсват богати пластични решения, а традиционната резба се среща рядко, внесена от вън /от Трявна са олтарните двери в църквите „Св.Илия“ в с.Индже войвода и в Грудово, произведения на късни тревненци/. Израсналата на местна почва декорация от апликирани дъсчени плочки станала характерна за Странджа. При липсата на сведения и на повече паметници, особено на по-стари е трудно да се установи произходът ѝ - от изток ли е заимствувана, от юг, или е явление, създадено се на базата на местните художествени занаяти. Бъдещите проучвания може да открият факти, които да изяснят този въпрос.

БЕЛЕЖКИ

1. Г.Стойков, Странджанска експедиция, С.1957 г., с.162
2. По сведения от покойния арх.Г.Данчев по време на експедиция от проучватели от НИПК в Странджа през 1967 г. видял на балкона на църквата в с.Кости натрупани около 2000 икони. Сега от тях са останали около 200 бр., установени по време на проучването на църквата през 1976 г. от Н.Клисаров.
3. Автор на иконостаса в Кости според Ас.Василиев е Пандил Резбар. Български възрожденски майстори, С.,1965, с.651. Според сведения от местни хора и свещеника Стоян Г.Димитров резбарят бил местен човек, Янис, учител в с.Бродилово /б.а./
4. Според спомени двамата майстори, изградили църквата и направили иконостаса, са от с.Дебелт.

ПРИНЦИПИ НА КАТЕГОРИЗАЦИЯ И ЕКСПОНИРАНЕ НА ДОЛМЕНИТЕ В САКАР И СТРАНДЖА

арх. Явор Банков

Мегалитните паметници у нас, най-многобройни представители на които са долмените, са концентрирани предимно в Югоизточна България. Самите долмени са разположени изключително на територията на планините Сакар и Странджа. Предизвикали интереса още на основоположниците на археологическата наука у нас - братята Шкорпил, през последните години те са обект на комплексни научни изследвания, осъществявани под ръководството на Института по тракология при БАН. И ако вследствие на тях се осветлиха сериозно проблемите по генезиса, типологическото развитие, датировката и функционалното предназначение на долмените, то все още открит остава въпросът за активното усвояване на тези ранни паметници на архитектурата по българските земи като паметници на културата.

Въпреки че долмените са поставени под юридическа закрила като паметници на културата, практически до момента съществени грижи за тяхното опазване и популяризиране не са осъществени. Голяма част от засвидетелствуваните от Ив. Бончев и В. Миков долмени в Сакар са унищожени през последните десетилетия вследствие на окрупняването на обработваемите площи и механизираното им обработване, както и на иманярски разрушения, включително и чрез взривяване. Случаят с пренасянето и експонирането на един долмен в градска среда /до Окръжния исторически музей в Бургас/ остава изолиран и не най-верен като решение според нас. Ще се опитаме да предложим система за категоризиране на долмените като паметници на културата, тъй като от дадената категория се предопределя по-нататъшната съдба на паметника и мерките за консервацията и експонирането му.

Според Закона за музеите и паметниците на културата у нас съществуват 4 категории паметници на културата - от световно значение, от национално значение, от местно значение и за сведение. Практиката в отдел „Изучаване“ на Националния институт за паметниците на културата доказва необходимостта от разширяване броя на категориите за паметниците, особено за архитектурните. През 1977 година бяха предложени нови системи от категории за архитектурните паметници на културата от арх. Ив. Вангелов и арх. Явор Банков, както и система за стойностната им оценка с оглед обективизиране процеса на категоризация.

Основа за правилната категоризация на архитектурните паметници е изясненото развитие на дадения тип. Последните проучвания за типологията на

долмените в България от Ив.Венедиков, П.Делев и Яв.Банков дават вярна картина на сегашния етап на знания за тези паметници. Направените изследвания от последния за измененията в конструктивния градеж /еволуция от гредоподпорната система към използването на фалшивия свод - идея, споделяна от Ив.Венедиков/ и за изменения във функционалното предназначение на различните типове и вътре в тях дават следната картина от типове на долмените:

1. протодолмени, изхождащи от готови природни форми, както и включващи такива;

2. еднокамерни долмени;

3. еднокамерни долмени с дромос;

4. двукамерни долмени;

5. двукамерни долмени с дромос;

6. долменоподобни цисти.

Първите два типа не са в могилен покрив и са изградени по гредоподпорната система. Следващите са в могилен насип и при тях се появява употребата на фалшивия свод, породена именно за пресдоляване на натиска от насипа. Развитите типове на долмени с дромос са генетически преход към куполните гробници, а долменоподобните цисти - късна регресивна форма на долмена.

Според предложената система за категории на архитектурните паметници от автора /таблица 1 - със сравнение според съществуващата система/ долмените в България могат да получат следните категории като паметници на културата:

Таблица 1

съществуващи категории	предлагани категории от световно значение
от световно значение	от регионално значение /за Югоизточна Европа/
от национално значение	от национално значение
от местно значение в ансамбъл за сведение	от типологично значение от местно значение в ансамбъл за проучване
х Въведена е практиката на НИПК след излизането на Закона за музеите и паметниците на културата	

- от регионално значение /за Югоизточна Европа/ - образците, характеризиращи развитието на специфичната мегалитна култура по древнотракийските земи. Най-ярките и уникални от тях трябва да получат категорията от световно значение;

- от типологично значение - обектите, характеризиращи спецификата на определения тип и еволюционните изменения в него. Най-ярките от тях ще получат категорията от национално значение;

- от местно значение - обекти, показващи разпространението на даден тип /но не най-ярките, характеризиращи го/ в определен район;

- в ансамбъл - обекти, които са с ниска стойност /масово разпространени

Таблица			
№	Критерий	Степен	Стой- ност
А	Природна среда	напълно запазена	2
		частично запазена	1
		напълно нарушена	0
Б ₁	Планово-функционална структура	уникална	3
		ярък образец на типа	2
		типична	1
		без особена стойност	
		/неизвестна/	0
Б ₂	Конструктивно-тектонична структура	уникална	3
		ярък образец за типа	2
		типична	1
		без особена стойност	
		/неизвестна/	0
Б ₃	Художествено-естетическа организация	уникална	3
		ярък образец за типа	2
		типична	1
		без особена стойност	
		/неизвестна/	0
В	Историческа стойност	от регионално значение	3
		от местно значение	2
		за сведение	1
		няма	0
Г	Етнографска стойност	запазеност на обичаи	2
		легенди, предания	1
		няма	0
Д	Наличие на археологически материали	първично запазени	3
		нарушени	2
		следи	1
		няма	0
Е	Техническо състояние	отлично	3
		добро	2
		задоволително	1
		лошо	0
Ж	Усвояемост и достъпност	централни пътища	3
		странични пътища	2
		пешеходна	1
		невъзможна	0

типове/ или са разрушени, но е възможно възстановяване на външния им образ /могилен насип например/ и са в съобщество с други, с които образуват комплекси в ландшафта. В тази категория могат да влязат и единични обекти, които са в органично единство с ландшафта или особеностите на терена;

- за проучване - непълно разрушени паметници, невлизаци в ансамбъл с други или обекти с ниска стойност, запазването на които не е възможно. Проучването им би донесло историческа и статистическа информация, както и евентуално намирането на археологически материали.

Така предлаганите нови категории ще позволят да се прецизира реалната значимост на всеки долмен и да се концентрират усилията по запазването и експонирането на действително ценните от тях.

Предложената от нас система за критерии за стойностна оценка на архитектурните паметници с извършени модификации за долмените с оглед на тяхната специфика е представена в таблица II. Модифицират се следните критерии:

- градоустройствено значение на паметника - в съхраненост на първичната природна среда;
- синтез с недвижими паметници на изкуството - в наличие на археологически материали;
- използваемост - в туристико-познавателна усвоимост и достъпност.

Изследването за определяне на задължителните минимума на категориите по скалата за количествена оценка /с възможен максимум 25/- с въвеждане на коректив за възстановимост на отделните критерии +1, е представено в таблица III.

Таблица III

Категория	Критерии според таблица II									За- дължи- телен мини- мум
	A	B ₁	B ₂	B ₃	B	Г	Д	Е	Ж	
от световно значение	+1	3	3	3	3	0	+1	1+1	1+1	18
от регионално значение	+1	2	2	2	3	0	+1	1+1	1+1	15
от национално значение	0	2	2	2	2	0	+1	+1	1+1	12
от типологично значение	0	2	1	1	2	0	+1	+1	1	9
от местно значение	0	1	1	1	1	0	0	+1	1	6
в ансамбъл	1	0	0	0	1	0	0	0	1	3
за проучване	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Едно изследване на няколко от проучените през 1973 година долмени в Сакар е представено в таблица IV. Прогодолменът при скалната гробница край Хлябово, двойният долмен край Хлябово, както и двукамерните с дромос в м.Пейов кладенец и м.Бялата трева получават стойности в рамките на категорията от световно значение. Действително те са уникални обекти, както и най-ярки представители на определени типове, така и по своите конструктивни и художествени качества. Еднокамерните долмени с дромос при с.Младиново и в м.Гердемското кули получават стойност от национално значение като ярки представители на типа, а цистата при с.Костур - от местно значение като свидетел на разпространението на ладения тип в района. Разрушеният чрез взривяване долмен в м.Гердемското кули получава стойност на паметник в ансамбъл, явно отражение на значението на могилия му насип спрямо първия долмен там.

Таблица IV

Обект	Критерии										Сума	Категория
	A	B ₁	B ₂	B ₃	B	Г	Д	Е	Ж			
Протодолмен с. Хлябово	1+1	3	3	2	3	0	+1	3	1	18	световно значение	
еднокамерен с дромос с.Младиново	2	1	1	1	2	0	2	2	1	12	национално значение	
еднокамерен с дромос м.Герд.кули	1	1	2	1	2	0	1+1	1	2	12	национално значение	
двоен долмен с. Хлябово	1	2	2	3	3	0	2	2	3	18	световно значение	
двукамерен с дромос м.Пейов клад.	2	2	2	3	3	0	3	2	1	18	световно значение	
двукамерен с дромос м.Бял. трева	2	3	3	3	3	0	1+1	1	1	18	световно значение	
циста с. Костур	1	1	1	0	1	0	+1	2	1	8	местно значение	
разрушен м.Герд.кули	1	0	0	0	1	0	+1	0	2	5	в ансамбъл	

Примерите показват, че според предлаганата нова система от категории за архитектурни паметници на културата и система за стойностна оценка се определя по диференцирано и обективно значението на всеки обект, което е предпоставка за верен подход по отношение на опазването и експонирането му.

Усвояването на долмените като архитектурни паметници на културата, за разлика от другите такива, не е свързано с функционално-утилитарно използване на пространството им. Определящи при тях остават историко-познавателната и естетическата им стойност, с основна форма на усвояване - туризъм. Трябва да посочим пълната липса на туристико-познавателно усвояване на долмените в Сакар и Странджа. Все още в обобщителните трудове за историята на архитектурата по нашите земи тези паметници се споменават мимоходом. Тяхната действителна стойност е ясна на изключително тесен кръг от специалисти. За това състояние има както обективни причини - трудният достъп до мнозинството от обектите, местонахождението им в гранична зона, ограничаваща възможността за туристическо посещение, неизяснените до скоро множество научни проблеми около долмените и мегалитната архитектура въобще, липсата на научнопопулярна литература и целенасоченото им пропагандиране като паметници на културата сред местното население и в национален и интернационален мащаб, така и от субективен характер.

За да се излезе от това състояние преди всичко е нужно да се състави пълен каталог на всички запазени долмени /и въобще на мегалитните паметници/ на територията на Странджа и Сакар. Необходимо са мерки от административно-организационен характер за концентриране на набраната информация от различни научни звена и отделни специалисти, обработката ѝ и даването на точна категория на всеки паметник. Това ще позволи да се определят туристически маршрути с оглед на концентрацията и ценността на отделните паметници и да се пристъпи към бърза консервация и експониране на включените в тях обекти. Паралелно с тези действия трябва да се популяризират обектите и маршрутите в национален и международен мащаб. Туризмът е вид индустрия, при която мегалитната култура е напълно неусвоен ресурс у нас. Неминуемо за включването ѝ в системата на туризма ще се наложат и корекции в определената за момента гранична зона на територията на Бургаски, Ямболски и Хасковски окръг. Корекции, които ще позволят да се усвоят и ценните природни ресурси, както и цялостното богато културно наследство в тази територия.

Основните положения, които трябва да се спазват при експонирането на долмените като архитектурни паметници на културата са:

1. **Неразривност на паметника с природната среда**, в която е изграден той. Евентуалното пренасяне и експониране на долмена в нова среда /природна или градска/ може да се допусне при доказана невъзможност за запазването му на първоначалното му място или за осигуряване на достъп до него. При този случай по-доброто решение ще бъде пренасянето на обекта в природна среда, близка по особености на терена до първоначалната.

2. **Максимално възстановяване на първичната природна среда**, в която са изградени паметниците. В по-голямата част от случаите долмените и по-специално могилините им израсли са в органична връзка с теренните особености и стават неразделна част от ландшафта. В този аспект особено внимателно трябва да бъде

решението на пътната мрежа, непосредствения достъп до паметниците, обслужващите обекти при организацията на туристическите маршрути.

3. Възстановяване на първообраза на паметниците. Почти всички от тях са с нарушен първообраз. Там където има достатъчна информация и запазени материали трябва да се възстановят пространствено и конструктивно долмените, могилините им насипи и крепидите. Могилните насипи са благоприятен фактор за скрито /като кожух/ конструктивно укрепване на камерите и дромоса. Разбира се, подходът трябва да бъде диференциран с оглед на специфичните особености на конкретния обект. Например, пълното възстановяване на двукамерния долмен с дромос в м.Бялата трева /Сакар/ ще бъде в ущърб на пълноценното усвояване на информацията за конструктивното му изграждане /обектът е уникален в световен мащаб като използване на сводовата конструктивна система/.

4. Дискретно вътрешно осветление и поддигане на допълнителна информация с оглед максимално осигуряване на първичното въздействие на паметника.

ЛИТЕРАТУРА

1. Банков Яв. Принципи на категоризация на архитектурните паметници и ансамбли от Възраждането. Сб. Оригиналът в паметника на културата. С., 1982.
2. Банков Яв. Типологическо развитие долменов. Сб. Първи международен симпозиум Тракия Понтика. /под печат/.
3. Венедикт в. Ив. и др. Тракийски паметници I. Мегалитите в Тракия. С., 1976.
4. Делев И. La Thrace Pontique et la culture megalithique thrace. Сб. Първи международен симпозиум Тракия Понтика /под печат/.

СТРАНДЖАНСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА КЪМА

к.а.н. арх.Николай Тулешков

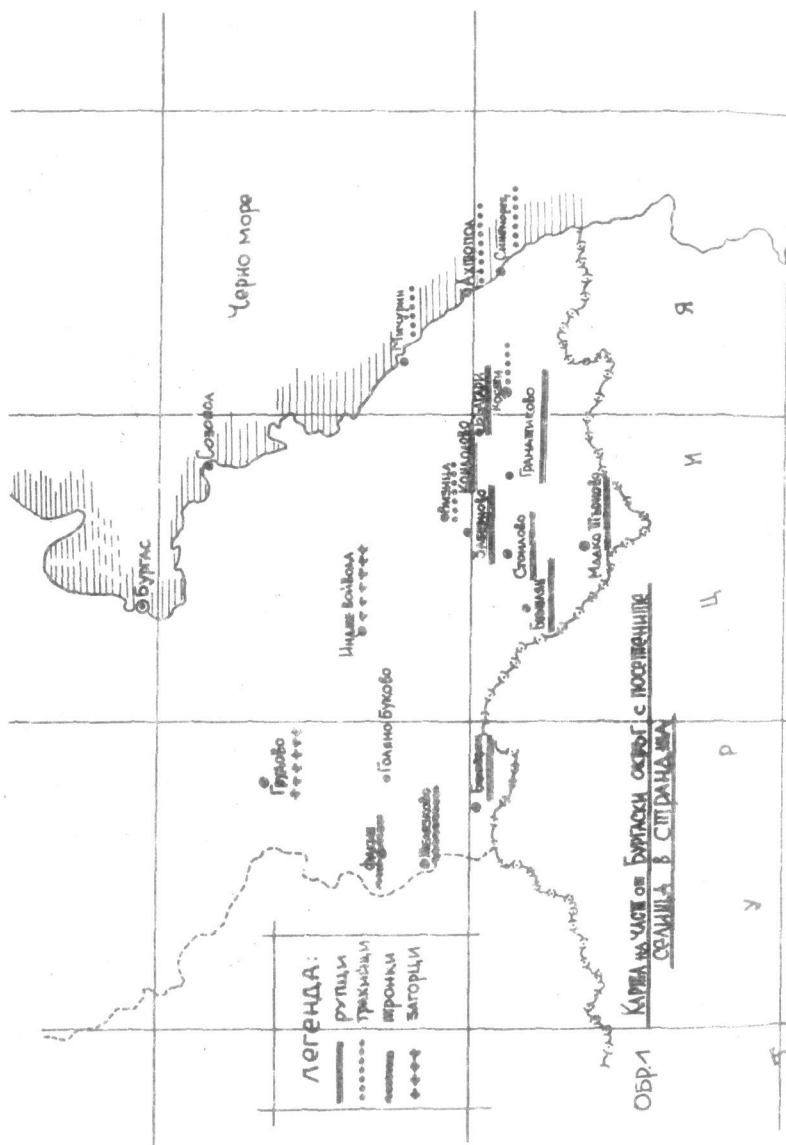
Характерен белег за етническия състав на населението в българската част от Странджанския край е неговата компактна българска структура върху по-голямата част от територията. Тук смесени българо-турски села почти нямало, а мюсюлманското присъствие било фиксирано с наличието на два селищни конгломерата - **крайбрежен /черкезки/**, образуван от селата Ясна поляна, Крушевец, Веселие, Велика, Ченгер, Селихлер¹ и **вътрешностранджански /юрушки/**, с по-старите поселения Евренозово, Моряне, Младежко, Близнак, Белеврен и Бакаджик². При това повечето от тези селища били заселени с юруци и черкези едва след масовите изселвания на българи по време на войните от 1829 и 1878 година.

Гръцко и гръкоманско население имало по крайбрежието в Созопол, Мичурин, Ахтопол и Синеморец³, както и по-навътре в планината, в Кости, Бродилово и Индже войвода.

Освен това към 20-те години на XX век, в границите на Странджанския край вече са оформени и пет различни етнографски групи българско население⁴, които оказват влияние върху по-нататъшното развитие на битовата култура в района. Но до 1878 г., когато започват първите сериозни етнически размествания, породени от новата политическа обстановка, българското население образува две групи - източна, която представлява коренното население /т.нар. „рупици“/ и западна, заселена не по-късно от времето на Османското средновековие с българи от етнографската група „загорци“, известни тук под прозвището „тронки“.

До Освобождението общо взето в Странджанския край съществували пет етнически и народностни групи население: рупици, тронки, гърци, юруци и черкези. /Фиг.1/. Тази многообразна етнографска маса била разпределена в отчетливо очертани зони, намиращи се в доста слаби контакти помежду си. Може би по-съществени са взаимодействията в областта на жилищното строителство, където в повечето случаи пришълците възприемат местните традиционни форми или буквално, или адаптирани към тяхната битова култура.

Съществен елемент в бита на странджанските българи е липсата на големи семейни единици от типа на задругите. Едва през втората половина на XIX век, в отделни случаи основната социална клетка била увеличена до пулсираща двусемейна структура. Причината за моносемейния бит се корени в слабо развитие на земеделието. Нивото на развитие на овцевъдството и дървопреработването в етапа на доосвобожденските производствени отношения предопределяло обосо-

бяването на малки семейства. Само там, където били преселени някои занаяти или по-едното земеделие, имало слаби наченки на по-едри семейни структури, които дават своето отражение върху функционалната организация на жилищата. Такива селища са Кости и Бродилово, където основен поминък бил земеделието и дърводелството, Малко Търново като център на занаятите, Стоилово с развитото си кошничарство, Факия с производството на зърнени храни. Но и в тях трудно може да се открие наличие на повече от две жилища в организацията: на една къща, което още веднъж показва, че основен структурообразуващ фактор е едносемейното домакинство.

Общо взето българското население в Странджа е доста старинно с непрекъснати потомствени връзки още от времето на езичеството - тракийско и славянско. Те проличават не само в обичаите, ритуалите и древните предания, но и от топонимията и хидронимията, особено на вътрешните части от района.⁵ При това всяко едно от селищата пази спомена за няколко свои стари „юртища“, което насочва тяхната история поне към времето на Втората българска държава.

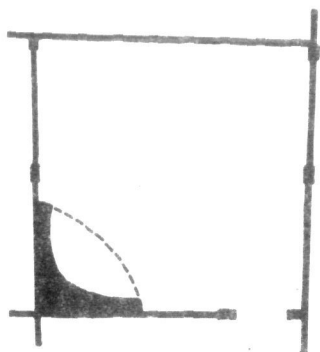
Следователно развитието на странджанската жилищна архитектура трябва да се разглежда като производна на три основни фактора:

1. Бит и култура на бита в процеса на историческото развитие.
2. Традиции и приемственост в структурата и композиционните похвати.
3. Влияния между отделните етнически групи и външни идеи в областта на строителството и битовата култура.

До средата на XIX век общо взето може да се говори за три локални центъра, определящи функционалното устройство на три основни типа жилищни сгради: малкотърновски /рупски/, факийски /тронски/ и созополски /гръцки/. Но анализът на малкотърновския и факийския тип къщи трябва да се извършва паралелно, поради общия им генезис и някои общовалидни принципи на развитие, в рамките на местните битови традиции, чието отражение е породило реализацията на еднакви архитектурни идеи.

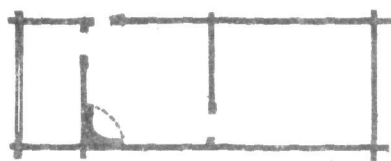
Безспорно в началото на тяхната схема, както и въобще в основите на човешкото жилищно строителство, стои единното пространство с огнище. Но преломът породил обособяването на второ помещение, трябва да се търси далече по-назад във времето, от века, през който са създадени най-старите едноделни сгради в Странджанския край. В този смисъл е безпредметно да се сочат съхранени примери, като показващи прехода от едноделната към двуделната къща, когато в най-добрия случай те са строени по едно и също време⁶. Така например паралелно с едноделни градени с талпи „на венец“ сгради на Атанас Терзиев и Стоян Кирчев от с. Долно Ябълково⁷, масово били създавани и двуделни. /Фиг.2/ Става ясно, че едноделната къща през Османското средновековие и Възраждането е всъщност регрес, породен от икономическата нестабилност на собственика. Колкото до въпроса, кога е извършен преходът към по-сложната двуделна схема, то той ще намери своя отговор едва след извършването на разкопки в средновековните селища. Във всеки случай през XVII-XVIII век тя вече е с добре изяснена структура, доколкото проличава от пътните впечатления на преминали през тези области западноевропейци. По-подробни са сведенията на Руджер Бошкович от 1762 г. и Конт дьо Хотерив от 1785 г.

Според техните описания в средата на XVIII век местният тип къщи се състои от навес /„Айет“/, помещение с огнище /„В'къщи“/ и второ, анфиладно

Фиг. 2

с. Долно Ябълково
Къща на Атанас Терзиев
/XV11 - XV111 век/

Фиг. 3

с. Желязково
Къща на Стоян Радев
/XV11 - XV111 век/

Фиг. 4

с. Сливарово
Къща на Михаил Москов
XVII

разположено пространство /т.нар. „задница“/. Комуникационните връзки били осигурени с врати по една надлъжна ос - от айета, през в'къщи, до задницата и по напречна - от двора директно към задницата.

Тази структура отразява много добре особеностите в бита на българите от Странджанския край по времето на Османското средновековие. „Айета“ е предназначен да обслужва ръчния труд, или пък функционира като сушиленя. Помещението с огнище е място за приготвяване и консумация на храната, за сън, домакинска работа и складиране на домакински вещи. В този първи етап, когато сградите са още уземни /„земълни“/, задницата изглежда функционирала единствено като обор. Това обяснява наличието на страничната врата, която всъщност била основна за домашните животни, докато вътрешната връзка е обслужваща.⁹

Тази планова схема е заложена в строителния замисъл на най-старите запазени къщи, строени, ако се съди по степента на износване и техниката на градеж, не по-късно от XVII-XVIII век. Техни специфични белези са липсата на развит приземен етаж, наличието на трите структурообразуващи части - „айет“, „в'къщи“ и „задница“, както и изключително малката им светла, височина в най-ниските части /под 170 см/. Характерни примери са къщите на Стоян Радев в с.Желязково /Факийско/ и Михаил Москов в с.Сливарово /Малкотърновско/. /Фиг.3, Фиг.4/ Именно в тях проличава и основното различие между тронкския и руския варианти на средновековната странджанска къща. То се корени в устройството и мястото на огнището. В малкотърновското мястото му е надлъжно по тясната страна на сградата, като във всички случаи се комбинира с пеш.

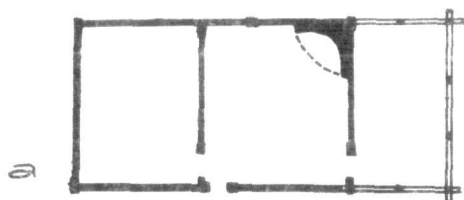
Първичната, по-примитивна форма огнища се запазва във Факийско. Тук пещи няма, но затова пък местоположението на огъня в ъгъла на „къщата“ осигурява по-благоприятна функционална организация на пространството.

Средновековните планировъчни идеи, определящи облика и функционалното устройство на жилищните сгради, продължават да се прилагат чак до средата на XIX век, както в тронкската, така и в руската зони. Такива образци представяват къщите на Георги Чобанов в с.Тагарево, на Стоян Мутафчиев в с.Желязково, на Милка Петкова в с.Калово, на Георги Димов в с.Сливарово и още много други. /Фиг.5, А, Фиг.6/

Но паралелно с всичко това степента, в която се намира развитието на земеделието в двата района, определя още едно различие. Във Факийско, където земеделието представлявало по-значителен дял от поминъка, айета е задължителен елемент на местната къща още през XVII-XVIII век. В същото време за малкотърновския вариант той е нетипичен. Разбира се, някои отделни сгради в Малко Търново, Стоилово, Граматиково и на още няколко места притежават айет, но това са къщи, строени едва през XIX век и вероятно отразяват бита на други, малобройни слоеве от населението - занаятчи, земеделци. /Фиг.7/

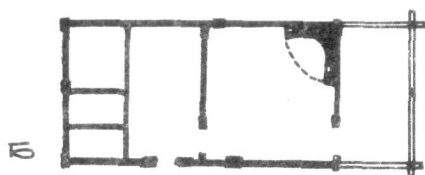
В същото време върху територията на Странджанския край се строят още два типа къщи, които структурно не се отличават от основните видове, понеже жилищното им ядро е едноогнищно. Затова пък приложените композиционни принципи са коренно противоположни, поради други битови традиции и наложението от тях функционални изисквания.

На първо място трябва да се спомене мюсюлманското жилище, което тук се среща в своята най-примитивна двуделна форма. Тя е предопределена от

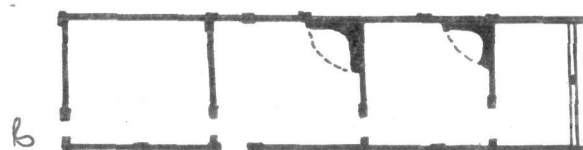
а

а/ с. Желязково. Къща на Стоян Мутафчиев /първата половина на XIX век/

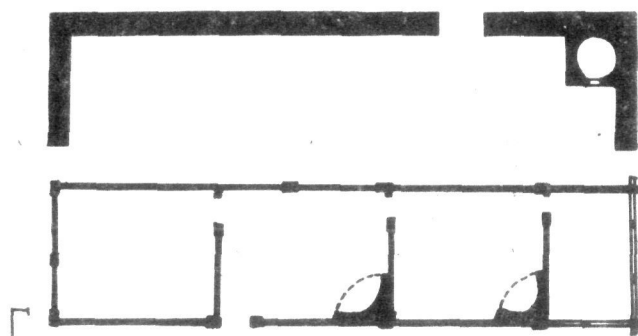
б

б/ с. Тагарево. Къща на Георги Чобанов /посл. четвърт на XIX век/.

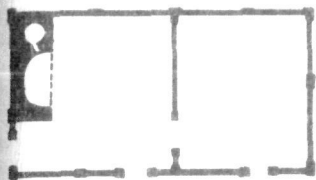

в

в/ с. Факия. Къща на Жела Костадинова /средата на XIX век/

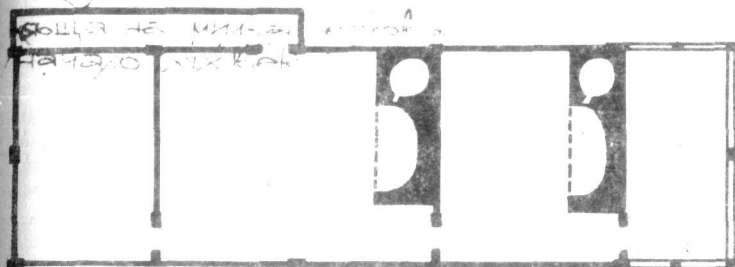
г/ с. Големо Буково. Къща на дядо Бою /ок. 1830 г.; дам от кр. XIX век/

Фиг. 6

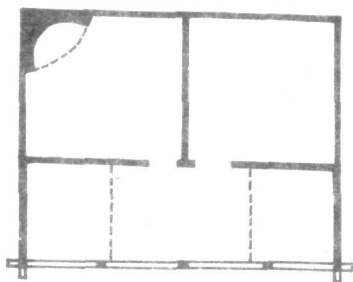
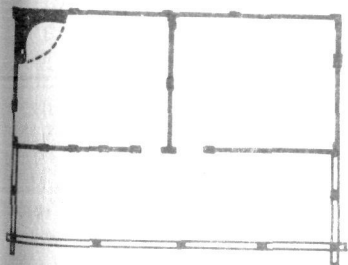
с. Калово. Къща на Милка Петкова /начало на XIX век/

с. Калово

Фиг. 7

с. Стоилово. Къща с ает. /ср. XIX век/

Фиг. 8

с. Оман. Къща на Жельо Калтаков /ср. XIX век/

с. Варвара. Турска къща /по Г.Кожухаров/

естеството на мюсюлманския бит, наложил разделянето на жилището в две звена - мъжко /селямлък/ и женско /харемлък/. В най-синтезиран вид, отговарящ на незначителните икономически възможности на бедните слоеве, жилището представлява две директни помещения с допълнителна вътрешна връзка между тях./Фиг. 8/

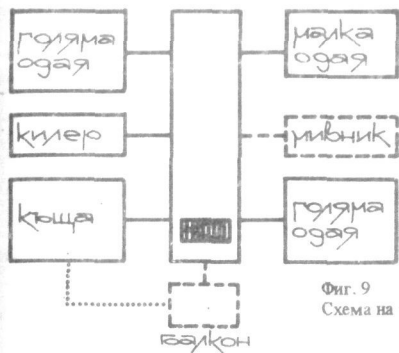
Прави впечатление обаче, че и средновековната странджанска къща се оказала удобна за пришълците. Затова в доста от юрушките села тя била възприета буквално, като само съдържанието на задницата се променило от обор в харемлък. Това е илюстрирано добре с няколко все още съхранени къщи в бившите турски села Белеврен /Факийско/ и Младежко /Малкотърновско/, които са от средновековния странджански тип. Но все пак тяхната схема крие една неудача за масовото й мюсюлманско адаптиране. Това е композиционната подчиненост и обезличаване на втория дял - задницата, при прерастването й в жилищно помещение. Затова масовото бедно турско жилище, не само в Странджа, но и въобще на Балканския полуостров е пак двуделно, но с „апет“ тангиращ дългата страна на сградите, което обаче вече обръща фронта им натам.

Струва ми се, че един от основните въпроси, които следва да реши българската архитектурна история, е дали този тип се възприема на местна почва, или е донесен от изток от новата култура на мюсюлманството. Във всеки случай трябва да се има предвид, че най-старите жилищни сгради у нас в Арбанаси и Банско, за които има сериозни основания да се счита, че са от времето на Втората българска държава, са именно двуделни с чардак или салон по дългия фронт. Напоследък и някои разкопки сочат старобългарския произход на тази двутрактна схема.

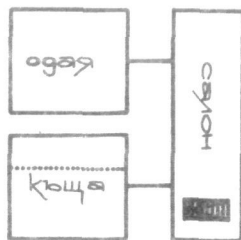
Вторият тип жилищни сгради с отличителен структурообразуващ гръбнак се развива и разпространява по Южното крайбрежие. За Странджанския край негов най-крупен център през XIX век е гр. Созопол, но районът на разпространение обхваща редица населени места по крайбрежната ивица. Във всеки случай спрямо вътрешните части от Странджа, черноморската къща е следствие на коренно отличаващи се битова култура, поминък и климатични условия. Ако се извърши селективен анализ на структурообразуващите й компоненти, лесно може да се стигне до първичното ядро. То е съставено от верижно наредени помещения „в'къщи“, килер и одая, надлъжно тангирани от салон./Фиг. 9./ Следователно и в този случай за първообраз е послужила вероятно старобългарската двутрактна схема. Това проличава в структурата на къщата на Фотинида Христова в Несебър.¹⁰ Впоследствие към този вариант чрез преграждане на част от салона, или чрез механично долеяне към него, била добавена нова одая./Фиг. 10/ В този си вид тези по-стари едноогнищни къщи се строят чак до края на XIX век по цялото крайбрежие./Фиг. 11, А, Б, В., Фиг. 12/ Характерни белези за строителните традиции в Созопол и особено на юг от него са наличието на сгради, в които килерът заема място извън основното ядро в подходящи чупки от салона, както и по-честата реализация на мивници и тоалетни в етажа.

По-нататъшното развитие на черноморската къща е съпроводено с дообогатяването на организма й чрез добавянето на второ помещение с огнище./Фиг. 13, А, Б, В/ Именно двуогнищният й вариант стои в основата на черноморската симетрична къща, която се появява през втората половина на XIX век./Фиг. 14/ Но и при симетричната, както и при несиметричната черноморска къща все пак

IV етап

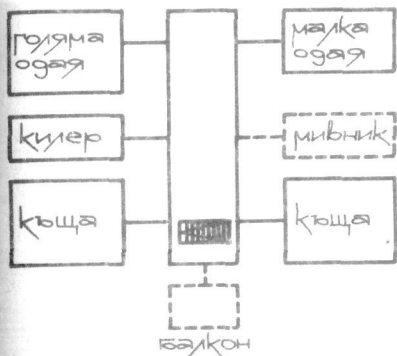

I етап

Фиг. 9
Схема на развитието на черноморската къща

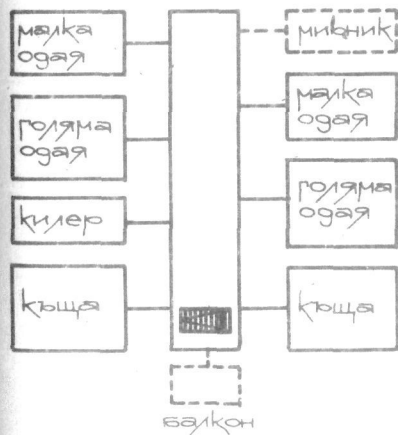
II етап

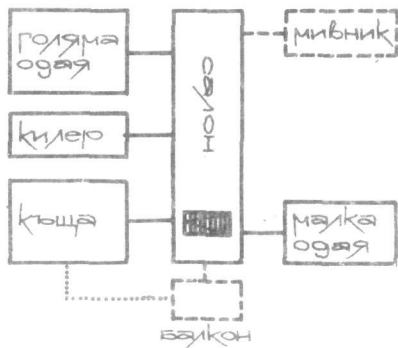
II етап

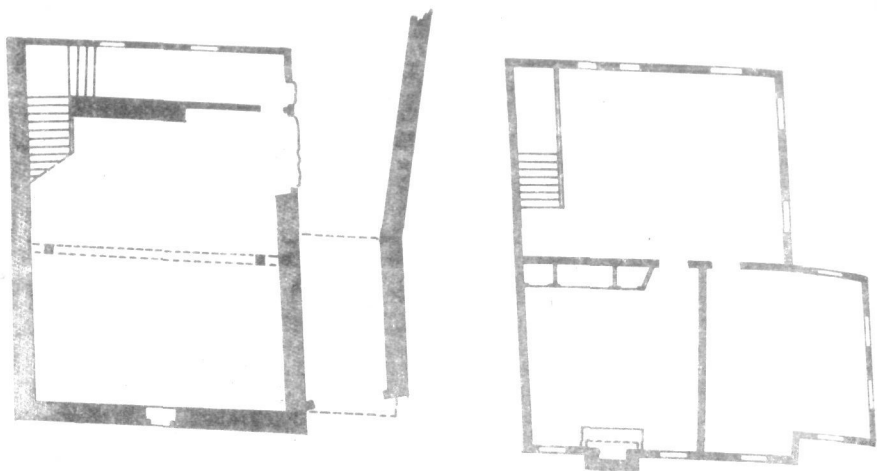

III етап

III етап

Фиг. 10

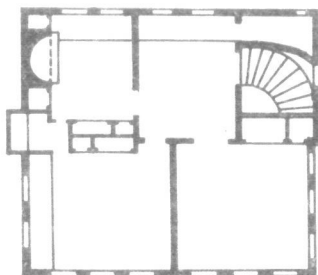
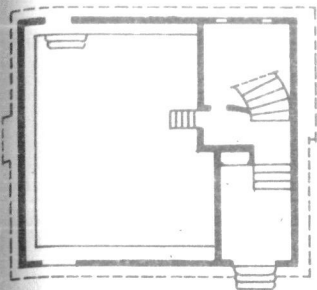
гр. Несебър

Къща на Фотинида Христова /ср. XIX век/, реконструкция

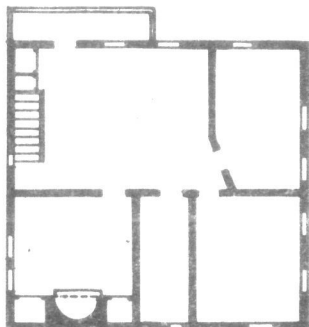
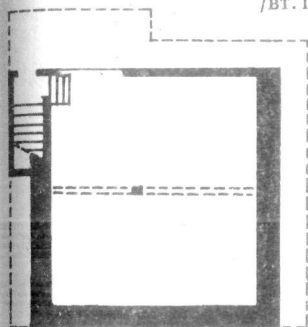
обитаването било моносемейно, което проличава от наличието само на един килер и едно избено пространство. Обитателите на тези сгради били преди всичко рибари, търговци, винари, мореплаватели. Това предопределя необходимостта от големи изби за съхранение на мрежи, стоки и продукти. Поради това светлата им височина на места достига дори до 5 метра. Навярно рибарският занаят е причина за развитие на обширните салони, в които се изпитвали мрежите или обработвала уповената риба. Всъщност пак професионалните нужди предопределили появата на балконите, като места за сушене на риба. Това проличава особено четливо в случаите, когато те имат връзка единствено с помещението „в'къщи“, както е например в къщата на Кириако /Несебър/.¹¹ Впрочем като елемент от жилищната архитектура по крайбрежието, балконът се появява едва в годините около Освобождението и затова на доста места или въобще липсва, или е поставен допълнително. В същото време при някои от образците на черноморската симетрична къща той се превръща от утилитарен в репрезентативен елемент в системата от пространства по основната ос на симетрия.

През втората половина на века започва вторият етап от развитието и на strandжанската средновековна къща, в основата на което стои появата на приземен етаж. При това различията между Малкотърновския и Факийския вариант стават все по-съществени.

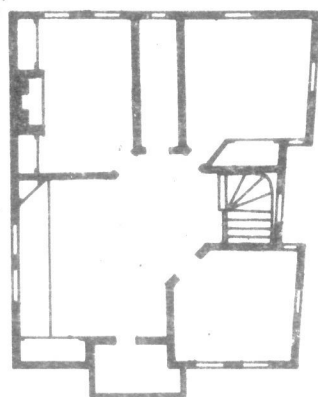
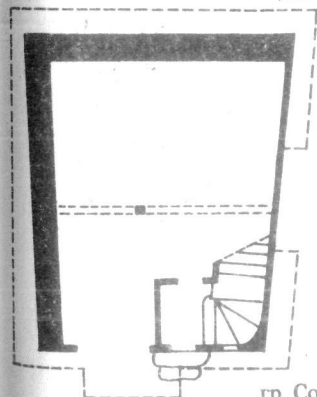
В рулската зона се извършва механично „повдигане“ на „земълния“ тип къщи, върху иззидано с ломен камък приземие, определено да служи за обор /дам/. Но едновременно с това се появява и един нов елемент, който представлява така да се каже частица от двора, издигната заедно с жилището на второ ниво.

гр. Мичурин
Къща на Дичо Мавродиев
/вт. пол. XIX век/

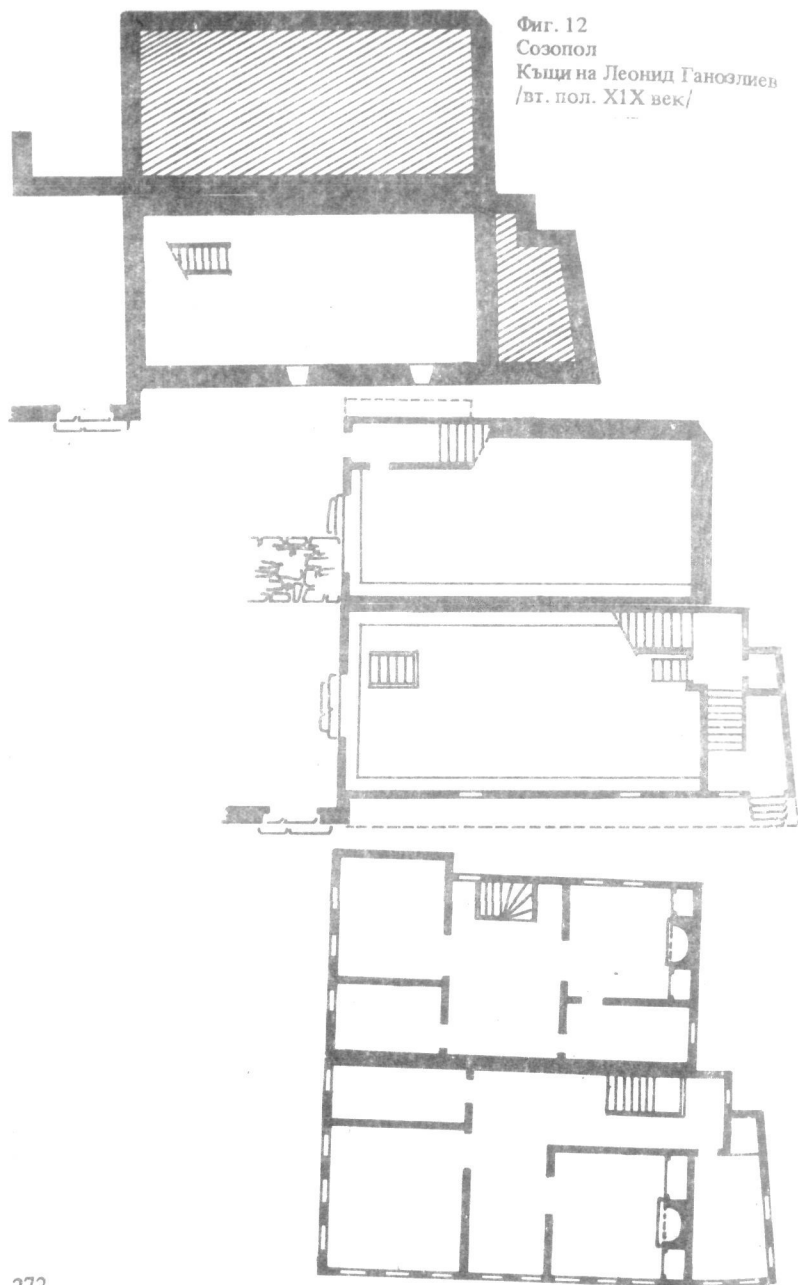

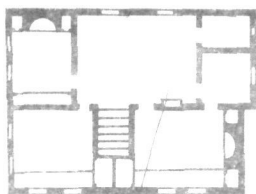
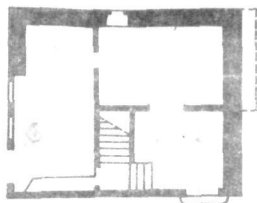
гр. Созопол
Къща на Михаил Казаков
/вт. пол. XIX век/

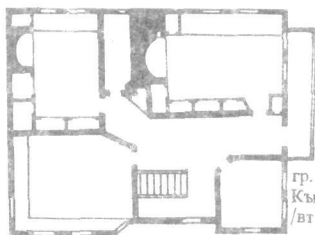
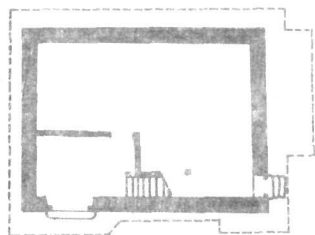
гр. Созопол
Къща на Щилян Варналията
/ср. XIX век/

Фиг. 12
Созопол
Къщи на Леонид Ганозлиев
/вт. пол. XIX век/

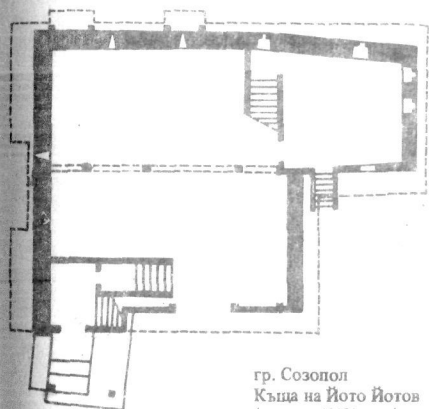

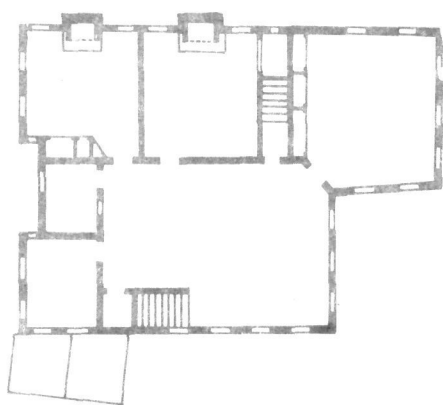
Фиг. 13
гр. Вичурин
Къща на Прокоп Прокопов /1873 г./

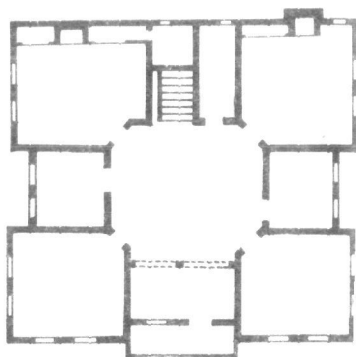
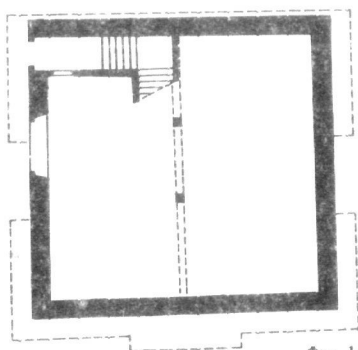

гр. Ахтопол
Къща на Петко Николчев
/вт. пол. XIX век/

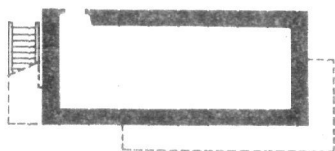

гр. Созопол
Къща на Йото Йотов
/вт. пол. XIX век/

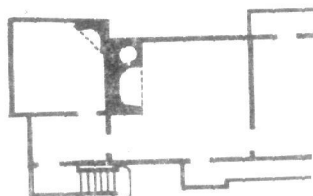
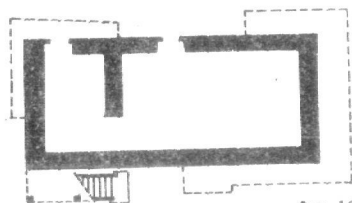
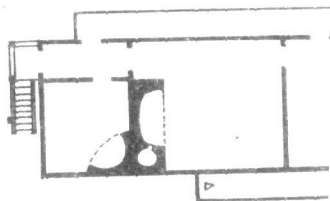
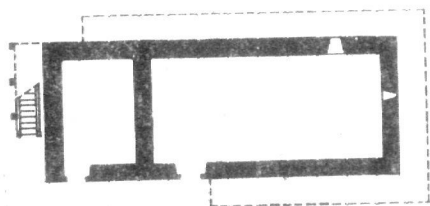

Фиг. 14
гр. Созопол
Къща на Хаджиглидови
/вт. пол. XIX век/

Фиг. 15
с. Бръшлян. Къща на Стойчо Бухлев
/ср. XIX век/

Фиг. 16
1. с. Калово, Къща на Иван Хайдутон
/вт. пол. XIX век/

2. с. Сливарово. Къща на Тодор Буковски
/вт. пол. XIX век/

Може би именно затова получава името „стобор“ /или „ставра“/¹², защото загражда като с ограда едно пространство с функционално предназначение, което преди това е имал дворот - да служи за мивник, клозет и склад.

Стоборите са тесни конзолно издадени коридорообразни помещения, които обграждат сградите от две, или по-рядко от три страни./Фиг.15/ Клозетът заема най-отдалечената им част, а мивникът лежи срещу помещението „в'къщи“, като често пъти за него осигурявали по-голяма светла широчина на тракта, което улеснявало домакинската дейност.

Прави впечатление, че и след повдигането над нивото на терена, типът запазва вътрешно-комуникационните си връзки, но във функционален контакт със стобора. Но докато вратата от жилищното помещение е осмислена, то страничната врата на задницата остава като елемент, чието основно предназначение е да осигурява достъп на светлина в помещението. Тук е мястото да се отбележи, че при новите типове сгради, задницата окончателно се превръща от обор в складово помещение за продукти, сечива и покъщнина. Малко по-късно в нея започват да претраждат сектори за зърнени храни - т.нар. „сосици“ /или „съсьци“/. Дори на места, където се развива по-едро земеделие, размерите на задницата неимоверно нарастват. В това отношение типични примери са къщите на Атанас Хюсев и Иван Шумеров в с.Бръшлян, които имат площ по около 50 кв.метра.

Изглежда към последната четвърт на XIX век, както и в черноморската къща се появява ново помещение с огнище, което във вътрешността на Странджа наричат „соба“./Фиг.16/ Нейното създаване е плод на повишената битова култура, породена от възрожденските процеси, отначало във Факийския район, а по-късно и в Малкотърновския.

Във функционално отношение собата е предназначена да служи за жилище на новосъздадените млади семейства до момента на тяхното отделяне в самостоятелна къща.¹³ При по-старите типове къщи, проблемите свързани с обитаването на двете семейства се решавали чрез мобилна преграда, разчленяваща нощно време помещението „в'къщи“ на две части, задната от които служела за спалня на младите. За целта върху биндерната гредя се провесвала черга - т.нар.„кюлюм“, или „престрило“. Дори впоследствие тази гредя от покривната конструкция получила името „кюлюм“. По-късно към 30-те години на XIX век се обособяват вече като постоянни пространства, т.нар. „предни къщи“, които повтарят формата и устройството на съществуващите. Едва през втората половина на същия век част от „предната къща“ се отделя за входно разпределително антре /„пруст“/, което осигурява автономност на второто помещение с огнище /наричано вече и „соба“/. За Факийско развитието спира след появата на „предна къща“ и следващо деление не се осъществява./Фиг.5,Б/

Заедно с появата на собата в малкотърновския вариант „айета“ изчезва напълно, въпреки че, както вече се изясни, тук неговото присъствие и без това било инцидентно. Влизането в пруста се осъществявало през малка конзолно окачена стълбищна площадка, която местното население също нарича „айет“.¹⁴

С появата на собата допълнително членение получава и приземният етаж. Причината за това има конструктивен произход. Така специфичната форма и място на огнището в основното жилищно помещение изисква наличието на солидни подпори под него, които да поемат и отведат товара му в земята. За

местните строителни традиции такава носеща подпора е каменният зид. Следователно оборът се оказал преграден на две части - „голям“ и „малък дам“. При това те били и функционално осмислени. „Големият дам“ продължил да служи за обор, а „малкият“ използвали за изба, поради което го наричат още и „дам за натурин“ или по-рядко - „натурник“.

В този си чист вид малкотърновският вариант на странджанската традиционна къща продължава да се строи чак до 20-те години на XX век. Но паралелно с това започват безплодни опити за нейното осъвременяване, повечето от които се реализират като преустройства и пристроявания.¹⁵

Общо взето усилията са насочени в две посоки:

1. Подобряване на функционалната схема по пътища, които да осигурят директен достъп към повечето от помещенията.

2. Подобряване условията на обитаване в рамките на исторически създадените съставни части.

По първото направление стремежът бил да се създаде директна връзка през пруста, или от двора, преди всичко със стобора. /Фиг.17/

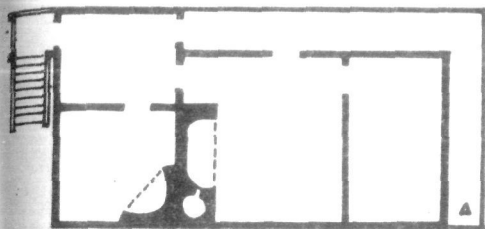
Към края на века под влияние на черноморската къща се появява и втора соба, тангираща пруста откъм незастроената страна. /Фиг.18/ Самият пруст на места прераства в салон, който обаче има по-скоро комуникационно значение, отколкото утилитарно, както е в черноморската къща.

Мероприятията около подобренито на битовите условия в дома имат по-фрагментарен характер. На първо място трябва да се отбележат усилията около решаването на въпроса за съхраняването на тъканите и облеклата. В средновековната странджанска къща те били окачвани около стените, така че зимно време се превръщали в топлоизолационен пласт.¹⁶ По-късно през XIX век все по-често започнали да ги поставят в задния край на „къщата“, зад кюлюма. Именно това място от помещението започват в началото на XX век да преграждат с долапи за съхраняване на тъканите и облеклата. /Фиг.19/

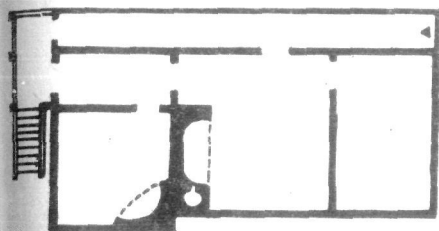
За да се увеличат размерите на собата през последната четвърт на XIX век, под влиянието на черноморската къща се възприема и еркерт. Чрез натдаване помещението получава подобрени параметри, което е от особено значение за пълноценното му функциониране.

Някои майстори обаче предпочитали да получат разширение на собата без еркерт, чрез изнасянето на каменния зид от приземието в чупка.¹⁷

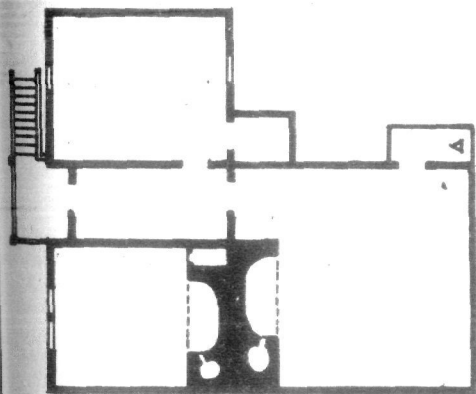
Навярно пак под влияние на черноморската къща във вътрешностранджанските гръцки села Синеморец, Бродилово и Кости се появяват жилищни сгради, които са хибрид от местни и външни идеи. /Фиг.20/ В тях традиционното вътрешностранджанско жилищно ядро присъствува пълноценно, но стремежът да се осигури автономност на всички помещения е довел до появата на дълъг коридор, водещ към задницата. Интересно е, че вратата към нея е премахната, което говори за добър усет към пространството. Срещат се няколко варианта на този тип сгради. В повечето случаи обаче това са едногигищни братски къщи. Единствено къщата от с.Синеморец е двуогигищна и при това двусемейна. Освен това единствено тя има салон, вместо айнет, към който по крайбрежен маниер е добавена и една одая. Следователно тази къща стои по-близо до черноморската, отколкото останалите. В някои от по-зрелите варианти към традиционното вътрешностранджанско ядро е добавено второ складово помещение със силно

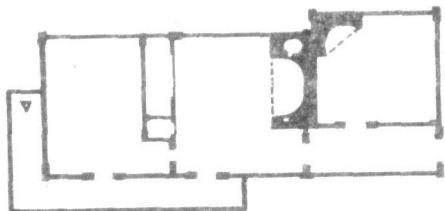
Фиг. 17
с. Звездец
Къща от края на XIX век/
/по Г. Кожухаров/

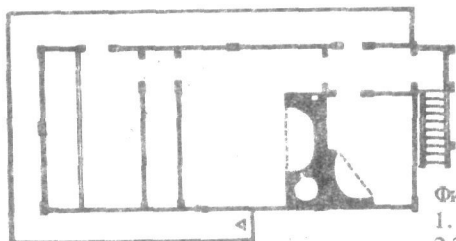
гр. Малко Търново
Къща от края на XIX век
/по Г. Кожухаров/

Фиг. 18
гр. Малко Търново
Къща от края на XIX век
/по Г. Кожухаров/

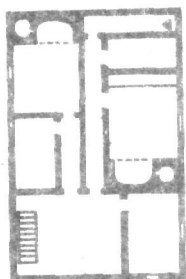
Фиг. 19
с. Калово. Къща на Стоян Тодораков
/I етап - ср. XIX век
II етап - края на XIX век/

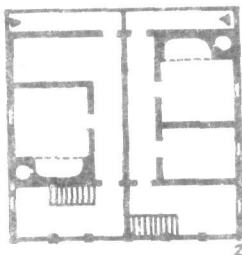
с. Бяла вода
Къща на Димитър Ципоров
/посл. четв. XIX век/

Фиг. 20

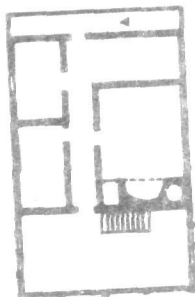
1. Къща от с. Синеморец
2,3,4. Къщи от с. Кости /по Г. Кожухаров/

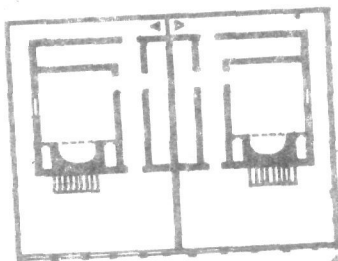
1

2

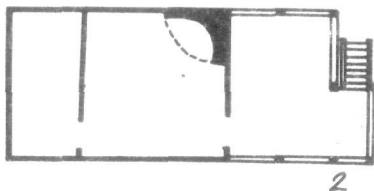
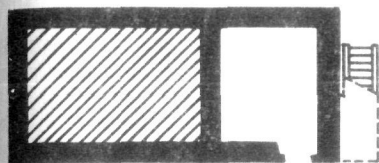
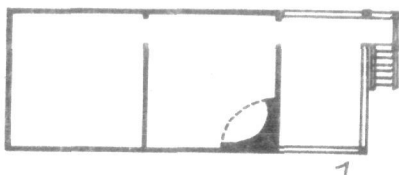
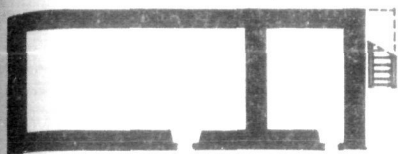

3

4

0 1 2 3 м

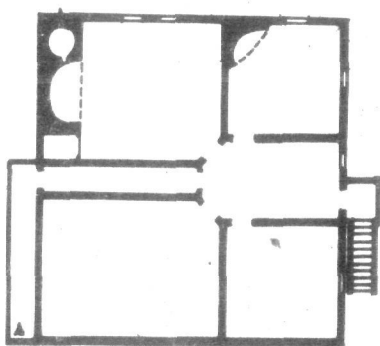
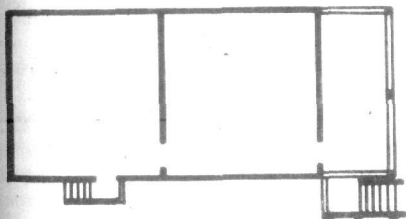
Фиг. 21

1. с. Богданово

Къща на Иван Димитров /вт.пол. XIX в./

2. с. Големо Буково

Къща на Киряз Николов /вт.пол. XIX в./

Фиг. 22

с. Голямо Буково

Къща на Димитър Бождерменов
/ок. 1880 г./

Фиг. 24

с. Индже войвода

Къща от началото на XX век
/по Г. Кожухаров/

издължени пропорции. Може би то е било първоначално замислено като хамбар. Във всеки случай основният поминък на местното население бил земеделието. Това обяснява и наличието на доста просторни „дайти“.

През втората половина на XIX век продължава своето развитие и факийският вариант на странджанската средновековна къща. И при нея нов момент е появата на приземен етаж, функциониращ като обор /дам/.

Общо взето има две основни разновидности от тези сгради, възникнали и разпространили се почти едновременно. Първата от тях, която може би е малко по-ранна, всъщност се явява като представител на средновековния вариант, но с премахнати след повдигането на второ ниво странични врати. Такива са къщите на Киряз Николов в с.Голямо Буково, на Иван Димов в с.Богданово и др. /Фиг.21/

Другата разновидност запазва страничната врата, но тя води вече не към задница, а във второ жилищно помещение. /Фиг.22/ Това всъщност е изродена форма на „земелна“ двуголнична факийска къща.

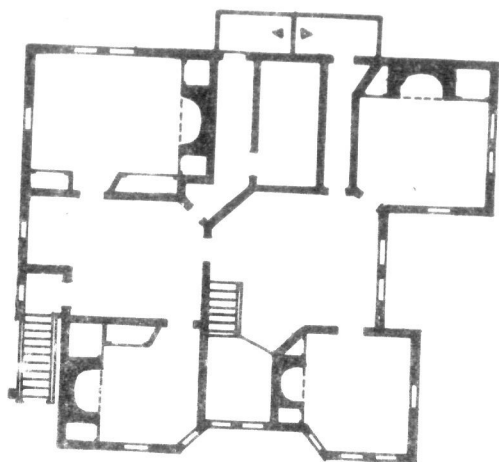
С тези сгради средновековният странджански тип изчерпва своите възможности за развитие, като окончателно разкрива безперспективността на схемата си в условията на новата историческа обстановка. При това прави впечатление, че традициите се съхраняват по-дълго време в Малкотърновско, но това е естествено, не само защото този район остава под властта на Цариград чак до 1912 г., но и защото тук миграцията на население от Беломорска Тракия и страната не засяга етнографската чистота на рупците. Значение има и фактът, че в Малкотърновско съществувала мощна строителна школа, съхранила старите традиции, докато във Факийско при първоначалното разделяне на Странджанския край приоритет успели да спечелят тревненските майстори.¹⁸

Поради ограничените възможности на традиционните типове, отговарящи единствено на нуждите на селското скотовъдоземеделско население, но не и на търговско-еснафските слоеве, в района на Малко Търново започва постепенното проникване и адаптиране на черноморската къща.¹⁹

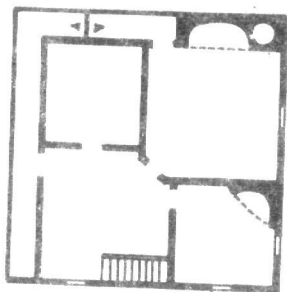
Възприемането на нейните основни обемно-пространствени и художествени принципи се извършва в два етапа.

Първият от тях е по-скоро идейно насочен към разрушаването на старите битови навици в процесите на Възраждането, за укрепването на новото национално и класово самочувствие в зараждащата се местна буржоазия. Сградите, реализирани в този етап, взаимодействат от черноморската къща функционалната организация на пространствата в салонна система, както и принципите на еркерните натдавания. /Фиг.23/ Веднага обаче проличава, че основното ядро на черноморската къща /„в’къщи“, килер и одая/ е заменено с традиционното странджанско /„в’къщи“, „задница“ и „стобор“/. Налице обаче е въвеждането на втори клозет, който в някои случаи се изолира откъм салона с коридор. Следователно би било погрешно да се говори за механично пренасяне на черноморската къща. И независимо че местното население нарича тези къщи „гръцки“, те стоят много по-близо до рупските битови традиции, отколкото до крайбрежните.²⁰ В повечето случаи изградените огнища са от черноморския тип, което показва, че майсторите не са от местната строителна школа.²¹

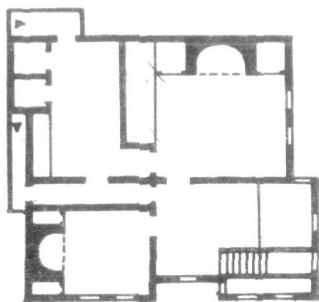
Непосредствено около края на XIX век се появяват и някои сгради, които съчетават принципите на салонната система с местното външно стълбище. /Фиг.24/

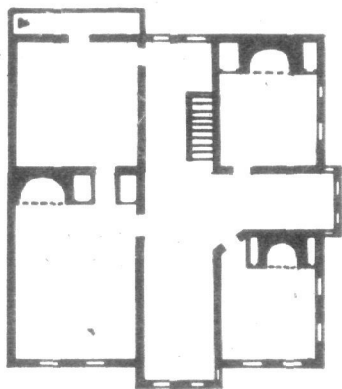
Фиг. 23
с. Стоилово
Къща на Янаки Койунджоолу
/60-те год. XIX век/

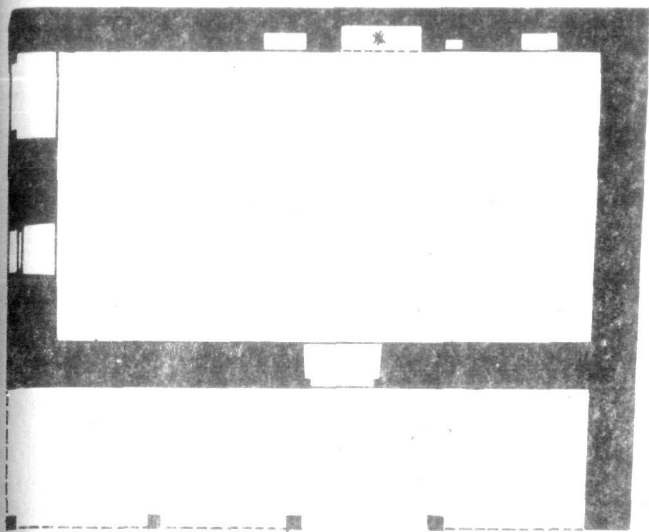
с. Кондолово
Къща от вт. пол. XIX век

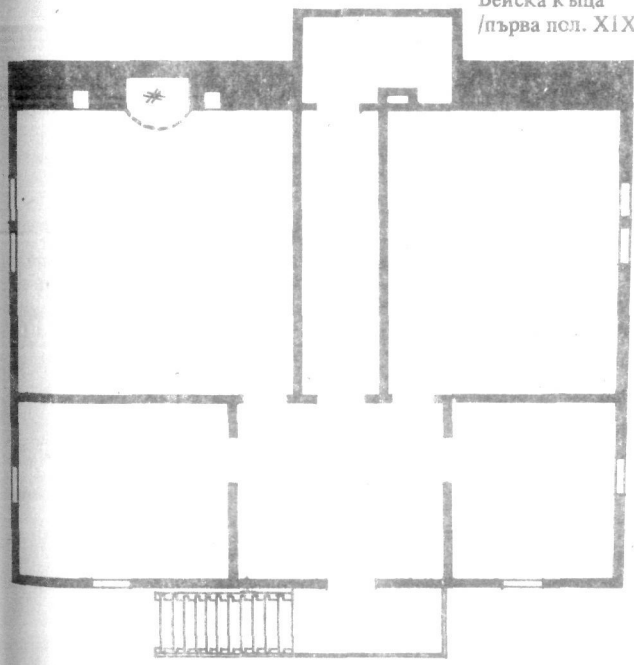
Малко Търново
Етнографският музей /вт. пол. XIX век/

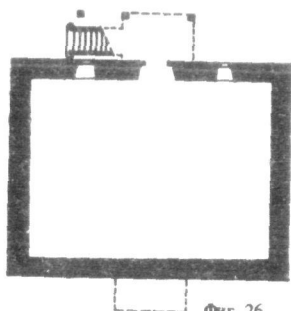

Малко Търново
Къща от вт. пол. XIX век

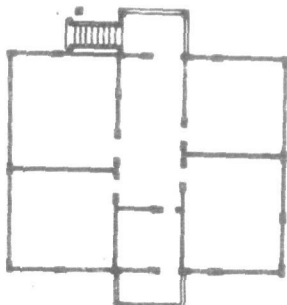

Фиг. 25
с. Варовник
Бейска къща
/първа пол. XIX век, реконструкция/

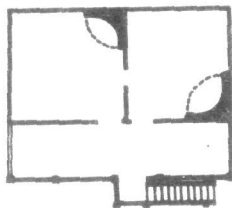

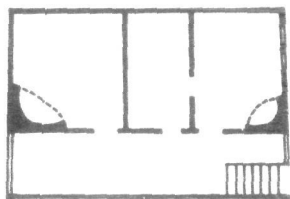
Фиг. 26
с. Долно Ябълково
Къща на Пейо Алабов /ок. 1890 г./

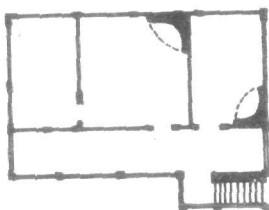
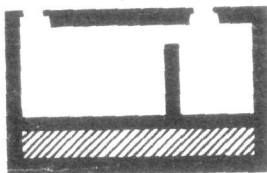
Фиг. 27
с. Големо Буково
Къща на Гуте Николов
/ок. 1880 г./

Фиг. 28
с. Росеново
Къща на Димитър Буцанов
/ок. 1895 г./

с. Варовник
Къща на Койчо Тодоров
/посл. четвр. XIX век/

Едновременно с това е налице и окончателното разбиване на старото ядро. Задницата и тоалетната са отделени в самостоятелен тракт, контактуващ директно със салона. Има всички основания да се смята, че този тип къщи принадлежи по-скоро към късните образци, строени във факийско, отколкото към вътрешностранджанската адаптация на черноморската къща. Засага техният произход остава неизяснен. Интересен паралел може да се направи с една вече разрушена бейска къща /от средата на XIX век/ в бившето турско село Варовник. /Фиг.25/ Но тази идея е провеждана и по-късно от тревненските майстори в сгради, строени около края на XIX век в селата Кирово, Горно и Долно Ябълково и пр. /Фиг.26/ Но началото е поставено малко по-рано към 80-те години, когато същите тези строители започват своята дейност във факийския район с насаждането на един тип сгради, който тотално измества традиционната анфиладна къща.

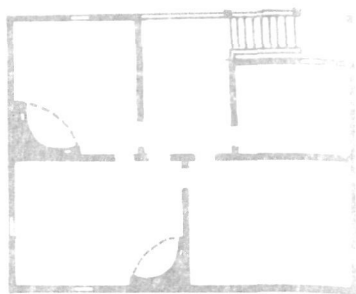
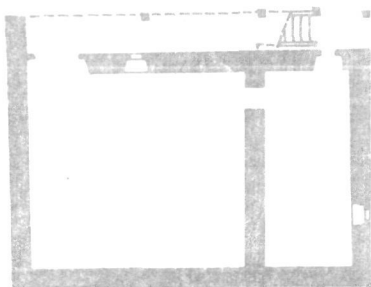
В най-простия си вариант тези сгради представляват двуетажна реализация на първичния двуделен тип с чардак по-дългата страна. Новото е, че в повечето случаи те са двуогнищни. /Фиг.27/ Всъщност с това те се отличават и от сходните им по схема мюсюлмански къщи от тангирските райони.

Този тип търпи по-кататично развитие в две посоки. Първата от тях съчетава новата идея за чардак по-дългия фронт със съдържанието на стария местен странджански вариант. Например в къщите на Койчо Тодоров /с.Варовник/, Димитър Бучанов /с.Росеново/ е съхранено традиционното ядро - „къща“ и „задница“, към което обаче е добавена и една соба. /Фиг.28/ Функционалните връзки са старите, но вече подчинени на новото място, което заема „даята“. Изглежда това е схема, която създават под влиянието на тревненски местни майстори.

Второто направление, в което се развива типът е всъщност логичният път на развитие на среднобългарската къща през XVIII и XIX век. Той изхожда от двуделната схема, като чрез последователното добавяне на нови помещения върху страничните крила от чардака и вътрешно преразпределяне се получават разнообразни варианти. Така възникват Тревненският, Жеравненският, Тетевенският, Копривщенският и др. типове къщи, така се развива и Фикийският късен тип.

По-характерно за него е функционалната чистота на пространствата и връзките, породени от по-ниската битова култура и различията в баланса на отделните видове поминък. Специфичен момент от новата пространствена организация е съхраняването на основното местно жилищно ядро. /Фиг.29/ Едновременно с това обаче се появяват и нови два елемента-хамбар и одая. В някои случаи по-старите традиции обуславят прерастването на одаята във втора „къща“. Следователно налице са и едноогнищни и двуогнищни реализации от типа, което през втората половина на XIX век е типично явление за целия странджански район.

Във всички разглеждани до тук типове сгради винаги е налице една непрекъсната връзка с древните битови традиции, която прозвучава в съдържанието и композицията, в конструкциите и вложените материали, в художествената трактовка на пространствата и фасадите. Всичко това е отражение на един бит, който никога не разкъсва напълно връзките си със земята. С началото на XX век обаче в Малко Търново, започва постепенното проникване откъм освободените

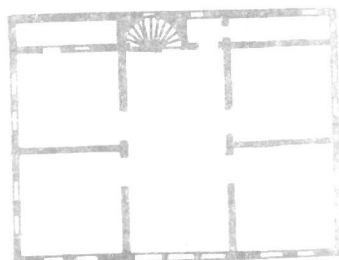
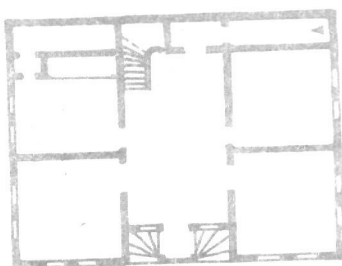
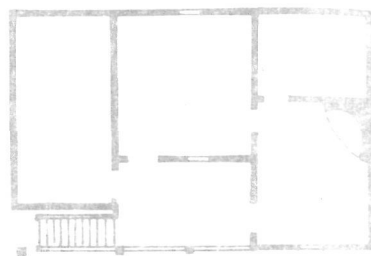

Фиг. 29

с. Факия

1. Къща на Кралю и Вълко Бимбалови
/посл. четв. XIX век/

2. Къща с напречен хамбар
/посл. четв. XIX век/

Фиг. 30

гр. Малко Търново

Къща, строена „мухламъ“

територии на новобуржоазния бит. Създава се прослойка от търговци, заможни еснафи и предприемачи, стремящи се към репрезентативност, с която да демонстрират класовата си принадлежност и отношението си към европейската култура. За тях старите типове къщи вече не били нито удобни, нито достатъчно естетически издържани. Следователно и тук, както в останалите български краища, започват процесите на проникването на симетричната къща. Това най-висше творение на възрожденските ни строители е рожба на зараждащата се буржоазия, появила се в най-зрялата фаза на нейното самоосъзнаване. За Малко Търново тази фаза започва поради ред исторически обусловени причини и дава своето първо отражение върху строителството едва в началото на XX век.

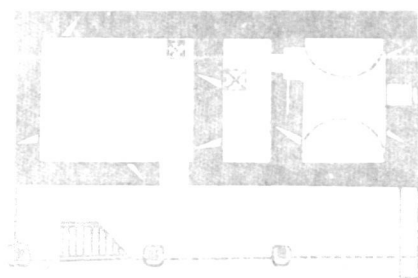
Типът къща, който отговаря на новите нужди, отново е взаимствуван от крайбрежието, като най-близкия по дух и традиции район. Тези къщи представляват една последна, късна изява на черноморската симетрична къща, която този път се възприема в Малко Търново, а и по-навътре в страната без изменения. Това са двуетажни сгради с централно разположен салон, в дъното на който е развита стълбата за втория етаж. /Фиг.30/ Навсякъде е проведена идеята за симетрия и равновесие. Фасадите, особено главната са пълноценни с арки и /обикновено „трибелони“, корниз, големи прозорци и балкони. На места са употребени и цветни стъкла.

Специфичен е и градежът на тези сгради в основата на който лежи Фахтверковата конструкция, но за разлика от по-ранните черноморски къщи, вече не с глинени пълнеж, а с тухлен. Отвън е положена облицовка от рендосани дъски, поставени една над друга в хоризонтални редове /напр. „бичдерме“/. Върху вертикалните fugи при снаждането на дъските, както и в ъглите са поставяни закриващи дъски, оформени като пиластри. Този начин на градеж, който бил известен под името „мухламъ“ е внедрен в Малко Търново от мичуринския майстор Панзи /или Пананги/.²³ Той строи няколко сгради по новия образец, най-ранната от които е бившата болница /около 1900 г./.²⁴ При него се учат някои от местните майстори, като се счита, че първият, който усвоява „мухламата“ е известният строител Стоян Кепенеров. По-добрите от съхранените образци, носители на новата идея, са къщите на Иногносни /Георги Дяков/ /около 1910 г./, Сградата на финансовия отдел /около 1906-1908 г./ и други.

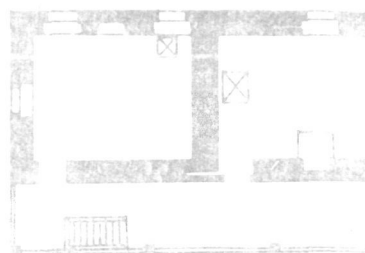
Докъм 10-те години на XX век малкотърновските майстори успяват да построят няколко къщи с новата конструкция в други селища на района - Граматиково, Бръшлян и дори по-отдалеченото Богданово. Но трябва да се отбележи, че в тези сгради освен начина на градеж и някои нотки симетрия, останалите елементи отново имат традиционни форми. И това е естествено, защото техните инвеститори в тези случаи не са представители на новата буржоазия, а носители все още на стария възрожденски бит.

В структурния анализ на развитието на типовете жилищни сгради от Странджанския край, определен интерес представлява генезисът на средновековната местна къща.

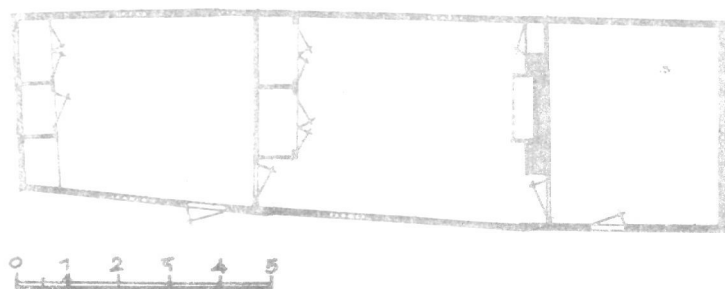
Всъщност средновековната българска къща е слабо проучена, но отделните съхранени сгради, археологическите разкопки и писмените източници като че ли създават впечатление за два основни типа, обслужвали средните и бедни слоеве от населението. Единият от тях - градската къща е двуетажна с чардак или салон по дългата страна. Състои се от „къща“ и одая. От този тип са най-старите български

Фиг. 31
гр. Банско
Къща на Хаджигьоргови
(XIV - XV век)

Фиг. 32
с. Жеравна
Къща на Атанас Манов (XVII век)

къщи в Банско и Арбанаси. (Фиг. 31) Този тип, както вече се посочи, се адаптира в нуждите на мюсюлманското население още при идването му на Балканския полуостров.

Вторият тип, който бил по-масово прилаган, е селската къща, която в по-късните етапи на своето развитие е също двуделна, но с анфиладно разположение помещения, при което и съдържанието е изменено.

От тези, по-малко по-късни сгради има запазени образци. Например Белиовата къща в Самоков (XVI-XVII век), Павликяската в Копрявица (XVII-XVIII век), къщите на Атанас Маров в Жерява (XVI век) и Стоян Радев в с. Желязково (XVI-XVII век) такава е структурата и на севернобългарските „уземници“. (Фиг. 32) Така ги виждат и някои средновековни чужди пътешественици, преминавали през нашите земи. По-конкретно е например описанието на варненското село в пътеписните бележки на Мартин Грюневелт от 1582 година.

Следователно странджанската анфиладна къща не представлява изолирано явление, а е съхранен образец от средновековната българска къща. Поради продължителната изолация на тази част от нашите земи, редом с многото старинни обичаи и легенди тук докъм 1912 г. просъществувал и този тип жилищна сграда, който може би е окончателно оформен още по времето на Първата българска държава.

В останалите етнографски райони тази селска къща загубва своето значение още през XVIII век, когато в процесите на Българския национален ренесанс започва развитието на възрожденските типове. Изглежда в местните строителни школи бързо осъзнават безизходността на старата схема и преминават към сгради с чердак по дългия фронт, които са изходна позиция за възрожденските.

В Странджа тези промени протичат много по-късно - едва в края на XIX век и то като външно влияние.

Затова образците на тази архитектура трябва да се разглеждат като явление, породено от социално-икономическите и политически условия в Странджанския край. И в този смисъл като тяхно ясно отражение те са творби на странджанския български дух.

БЕЛЕЖКИ

1. Последните две села вече не съществуват.
2. Също изчезнало село.
3. Според Г. Енехолм в 1829 г. с. Сниморец и гр. Мичурин са населени с българи, а Ахтопол има смесено гръцко-българско население. (Г. Енехолм „Бележки върху градовете от Атлас Балкана“ АПН Сф. 1938 г., кн. 1, стр. 121-129) С гърцеещи се българи преселници от Елховско било заселено и Индже войвода.
4. Г. Горов „Селища и население на Странджа“, сб. Странджанска експедиция Сф. 1957 г., стр. 17-18.
5. Г. П. Аянов „Странджа - етнографски, географски и исторически проучвания“, Сф. 1938 година.
6. Напр. Хр. Вакарелски „Веществен и народна култура в Странджанската област“, сб. Странджанска експедиция, стр. 239-240.

17.
и началото

18. Изразител на съвременния
ученик на уста Генчо Кънев, Ни
известния уста Велю.

19. Това е отбелязан
неговата покривина." Б.

чуж
/Г.Кожу

21.
строена от църковния

22. Къщи от този тип

23. Тази информация
лев /85-годишен, 1980 г./.

24. Неправилно Г.п.Аянов смята, че
1878 г./ Г.п.Аянов „Малко Търново...“, стр.177. Изве-
жето са настъпили от 60-те години. Например къща
Камбурова /1860 г./ в гр.Бургас. /Ив.Иванчев „Разпре-
на българската къща от Възраждането“, сб.Проблеми
ство". Сф. 1955 г.,стр.56-59/. Но както вече изяснихме, тези
появяват едва в началото.

Джигми-

дват след
крайбре-
ща
се
възстой-
ство се се

ЗА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА МОНУМЕНТАЛНОТО И ДЕКОРАТИВНОТО ИЗКУСТВО В ХАСКОВСКИ ОКРЪГ

/предварително съобщение/

и.с. Виолета Василчина

Комплексната разработка „Национална програма за монументално и декоративно изкуство в НРБ“ бе осъществена в периода 1973-1976 година по решение на Председателството на Комитета за култура. Съдържа пет отделни тома: I том - „Структура на националната програма за монументално и декоративно изкуство“¹; II том - „Факторен модел за системно-структурен анализ на сферата на монументалното и декоративното изкуство в НРБ“²; III том - „Концепция за изграждане на национална банка от данни за сферата на монументалното и декоративното изкуство в НРБ“³; IV том - „Идеен проект за работна карта за изграждане на национална банка от данни за сферата на монументалното и декоративното изкуство“⁴ и V том - „Идеен проект за работна и информационна карта за ръчна картотека на произведенията на монументалното и декоративното изкуство в НРБ“⁵.

Общият обем на разработката е 354 машинописни страници или 27 авторски коли с 11 схеми, 5 таблици, 33 фигури, 2 форми и 3 приложения или общо 24 илюстрации и приложения.

Обединяващ том на цялостния теоретико-приложен труд е том I.

Задачата на комплексната разработка е на основата на прилагането на системен подход, системен анализ и някои други кибернетични и изкуствоведчески методи и принципи чрез програмно-целева технология да се опише, обоснове и реализира структурата на временна програмна организационна система на национално ниво, която в определен срок да достигне следната главна цел:

Превръщане на сферата на монументалното и декоративното изкуство у нас в трайна управляема и ефективна подсистема за: изграждане, утвърждаване и пропагандиране на комунистическите идеи и на социалистическата ни култура; принос във формирането на ново обществено съзнание на народа ни; идейно, естетическо, патриотично и интернационално възпитание на младежта; дълготрайна комуникация с цялото население и със следващите поколения; осъществяване на синтез в жизнената среда на човека; задоволяване на социалната необходимост от национално утвърждаващи и приобщаващи образи.

Главната цел на националната програма е декомпозирана на следните

основни цели, които са осигурени с ресурси, средства и изпълнители: 1.0.0. Събиране на възможно най-пълна дескриптивна информация за сферата на монументалното и декоративното изкуство в НРБ; 2.0.0. Преработка на събраната информация за сферата на монументалното и декоративното изкуство в НРБ; 3.0.0. Съхранение на събраната и преработена информация чрез създаване на национална информационна банка от данни за монументалното и декоративното изкуство в НРБ и създаване на картотека; 4.0.0. Разработка на препоръки и варианти за управленчески решения за превръщане на сферата на монументалното и декоративното изкуство в трайна управляема система; 5.0.0. Вземане и съхранение дългосрочни, средносрочни и краткосрочни решения за превръщане на сферата на монументалното и декоративното изкуство в трайна управляема система; 6.0.0. Предаване на решенията под формата на прескриптивна /нормативна/ управленческа информация; 7.0.0. Изпълнение на предписаните решения чрез разработка, приемане и реализация на национална изпълнителска програма, отрасли и териториални изпълнителски програми.

В първия том са разработени целева част на програмата, ресурсна част, организационна част, еволюция на програмата, програмните органи и кадровия потенциал и заключителна част.

Вторият том е посветен на анализа на основните фактори, от които зависи правилното развитие на монументалното и декоративното изкуство, като една изключително важна в идеологическо и естетическо отношение сфера. Неговата задача е да опише, представи и обхване най-общите граници, обем и предмет на изследването. Информационните функции на факторния модел се свеждат до няколко момента:

1. Да се разкрият и покажат както общите, така и частните фактори, определящи сферата на монументалното и декоративното изкуство /съкратено „МИДИ“/;

2. Да се насочи процесът на събиране на информация за изследваната сфера в такива направления, които имат най-голямо „относително тегло“ в определянето на ефективността от въздействието на „МИДИ“;

3. Тъй като създаването на разглеждания факторен модел по същество е опит за моделиране на система за въздействие върху човека, една от основните функции на модела е възможно най-пълното разкриване на „МИДИ“ като част от окръжаващата жизнена среда.

Националната информационна банка е разработена с оглед на задоволяване на съвременните и бъдещи информационни потребности чрез съхранение на информацията, добита както от Националната програма „МИДИ“, така и от други източници и нейното преработване.

В четвъртия том е разработена работна карта за машинна обработка като основен носител на информация за всеки отделен обект на монументалното и декоративното изкуство.

В последния, пети том от разработката, са дадени идейни проекти за работна и информационна карта за ръчна картотека на произведенията на монументалното и декоративното изкуство.

Предварително съобщение върху цялостната разработка бе направено на Първия симпозиум по системен анализ и прилагането му в комплексни програми, организиран от Международния институт по приложен системен анализ. Били,

състоял се в Биелско Бяла, Полша 1977 година.

Основната ни цел в това изложение, имащо характер също на предварително съобщение, е представянето на някои резултати и наблюдения върху развитието на монументалното и декоративното изкуство в Хасковски окръг. Това изследване е част от научноизследователската дейност на Националната програма за монументално и декоративно изкуство при Комитета за култура. В него бихме искали да споделим и някои перспективни виждания за крайните цели на тези комплексни изследвания валидни и за Странджанско-Сакарския край.

През месец август 1980 година програма „МИДИ“, както получи гражданственост Националната програма за монументално и декоративно изкуство проведе експедиция на цялата територия на Хасковски окръг, включително и Сакарския край. Изследването е включено като тема 2.7. в „Координационната програма за научни изследвания на Странджа-Сакар“⁶. Задачата, която си поставихме е да се издирят, опишат и заснемат всички обекти с възпоменателен и декоративен характер в окръга, имащи трайна връзка с градската среда, изпълнени от трайни материали, създадени за периода от Освобождението до османско робство до наши дни.

Реализацията на Националната научноизследователска програма „МИДИ“ започна през 1973 година. За изминалия период от седем години до 1980 г. бяха издирени, описани и заснети над 12 000 обекта на монументалното и декоративното изкуство в петнадесет окръга на страната, а непосредствено след Хасковски окръг бе извършено заснемане и на Толбухински окръг.

Замисълът на програмата предвижда създаването на национална банка от данни за разглежданата сфера и обработка на информацията с електронноизчислителна техника. Ето защо паспортизацията на всеки един от обектите се извършва върху специален информационен носител, наречен работна карта, в която са отразени всички възможни разновидности на вида, жанра, тематиката, местонахождението, композицията, пластиката, характеристиката и т.н., т.е. около 200 показателя.

Главната цел на националната програма бе декомпозирана в следните териториални цели: 1.0.0. Събиране на възможно най-пълна дескриптивна информация за сферата на монументалното и декоративното изкуство в Странджа-Сакар; 2.0.0. Преработка на събраната информация за сферата на монументалното и декоративното изкуство в Странджа-Сакар; 3.0.0. Съхранение на събраната и преработена информация за района чрез създаване на национална информационна банка от данни за монументалното и декоративното изкуство в НРБ и създаване на картотеки за Бургаски, Хасковски и Ямболски окръг; 4.0.0. Разработка на препоръки и варианти за управленчески решения на окръжните органи за превръщане на сферата на монументалното и декоративното изкуство в трайна управляема система; 5.0.0. Вземане на съхраняеми дългосрочни, средносрочни и краткосрочни решения за превръщане на сферата на монументалното и декоративното изкуство в трайна управляема система; 6.0.0. Предаване на решенията под формата на прескриптивна /нормативна/ управленческа информация; 7.0.0. Изпълнение на предписаните решения чрез разработка, приемане и реализация на национална изпълнителска програма, отраслови и териториални изпълнителски програми до равнището на общинските народни съвети в Странджа-Сакар.

Един твърде рядък за практиката на изкуствознанието у нас случай -

колективът от изкуствовед, математик, науковед и инженер направи възможно единството на две толкова далечни материи като изкуство и математика.⁷ В резултат бяха разработени програмите и бе експериментирано обработването на информацията за два окръга от страната - Габровски и Ямболски.

След това предварително въведение в метода на изследване ще се опитаме да изложим основната цел на тази програма, защото нейният смисъл не се изчерпва само със създаването на национална документация и архив, колкото и ценно да е това.

По наше мнение в изследваната социокултурна сфера не се осъществява пълният управленчески цикъл, включващ социална поръчка - планиране - възлагане - проектиране - изпълнение - ефективно въздействие. Необходимо е систематично да премине от едно ниво на функциониране в друго, по-ефективно и да се постигне затваряне на всички звена от веригата, да се получи цялостен процес.

Необходимо е също така да се създаде информационна база за подпомагане вземането на правилни и съхраняеми във времето управленчески решения, което ще улесни и направлява натрупването на национално художествено богатство с непреходна стойност. Само ще припомним, че един панелен блок се създава с разчет за 30-50 години, една масивна сграда - за 100 години, а един монумент - за векове. И тъй като става дума за изкуство с трайно и повседневно присъствие в обществения живот трябва да се направлява активното участие на монументалното и декоративното изкуство във формирането на качествено нова жизнена среда с отчитане на всички идейно-духовни, предметно-пространствени и природно-екологични фактори. В пълна сила това важи и за Странджанско-Сакарския район.

Изследваната сфера се оказва проблемна поради няколко основни причини:

- Сериозни демографски изменения, необратими промени в традиционната структура на българските селища, бързо възникване и проявили своята острота свързани с тях градоустройствени и селищно-устройствени проблеми.
- Нараснали изисквания към качеството на пространствено-предметната среда, както от страна на отделната личност, така и от страна на обществото като цяло. Актуалност на проблема за естетическо формиране на жизнената среда.
- Наличие на социални потребности, макар не винаги ясно и вярно формулирани.

- Влагане на твърде големи инвестиции. Само за информация ще споменем, че годишно напр. през Специализираната държавна комисия за скулптура се одобряват проекти и се сключват договори на стойност десетки милиони левове, а през Специализираната държавна комисия за декоративно-монументално изкуство половината на споменатата стойност. Отделно от това по места се извършват също проектантски работи върху по-малки по обем задачи, а други минават неотделими от общите проектосметни документации.

- Натрупване на твърде голямо обществено богатство, както споменахме в петнадесет окръга са заснети над 12 000 обекта. В голяма част от случаите то не се използва ефективно. От друга страна по-голямата част от него няма необходимото художествено въздействие. Няма разработена система от критерии за оценяване на въздействието и ефективността му.

Изложените причини определят трудността на научните ни задачи за Хасковски окръг, валидни и за Странджанско-Сакарския край и произтичащи от

едно огромно художествено богатство, разпръснато по територията на цялата страна, за което няма надеждна информация дори по места, останало твърде анонимно, поради липсата на насочени изследвания, и липса на специализирани издания, които да го популяризират. В постановките на V пленум на Комитета за култура, проведен през декември 1979 година е посочен пътът за практическо решаване проблемите на синтеза. Едновременно с това пред науката у нас се поставят сериозни задачи за изследването му. Резултатността на процеса насочен към подобряването на качеството на окръжаващата среда трябва да бъде подсигурана и от сериозни научни разработки на всяко ниво от затворения цикъл, описан от нас по-горе.

Тези общи постановки имат своите измерения и могат да бъдат пречупени, както в рамките на един или друг окръг, така и в сформирания на друг признак единици, какъвто е случая с физикогеографския район Странджа-Сакар.

До 1980 г. експедициите на програма „МИДИ“ обхващаха трите окръга, в чиято територия е Странджанско-Сакарският край.⁹ Издирените общо близо 3000 обекта очертават единния характер на тези изкуства в почти цяла Югоизточна България. Машинната обработка на обектите в Хасковски и Ямболски окръг е завършена. В Бургаски окръг предстои допълнителна работа по актуализация на информацията /експедицията е проведена през 1973 година и притежава слабости като първи „моделен“ етап/. Това не ни позволява да дадем сравнителни данни за трите окръга или за целия район Странджа-Сакар. Надяваме се това да стане в наша бъдеща работа.

Ръководството на Ямболски окръг използва нашите резултати за провеждането на съвместен пленум на Окръжния съвет за култура и Съюза на българските художници¹⁰, съвпаднал с откриването на Втората национална изложба на декоративно-приложните изкуства, който по наше мнение даде перспективна насока за бъдещо развитие.

Подобен пленум е планиран и от Окръжния съвет за култура - Хасково. По наше мнение това е пътът и за Бургаски окръг. Чрез пълната преоценка на съществуващото положение на базата на богатата документация и възможност за информиране в най-различни разрези и от различни потребители, съчетани с класическите методи на изкуствоведска оценка е възможно да се избегнат стари грешки, да не се изминава онова пътът, отречен от самото развитие. Това важи особено силно за новосформирания селищни системи, за бързо развиващите се градове и по-малки селища. В много от случаите присъствието на монументалното и декоративно изкуство или архитектурно-художествено оформление се изчерпва със сърнички и мечета в парковете, без с това да бъде направена крачка напред в изграждането на цялостния архитектурно-художествен облик на селището.

В това отношение град Хасково и Хасковски окръг може да даде редица положителни примери. В него много ярко се проявява стремежът да се запазят съществуващите стари сгради, каквито и трудности да представлява това, в името на запазването на специфичния колорит и традиционен архитектурно-художествен облик на града. Може би пак там най-силно е въздействието на активната цветност за изграждане на психологическия климат на града. Там виждаме и с голяма яснота поставяме проблема за организацията на зони за социални контакти - един наистина подценяван и нерешен проблем за цялата страна. В Хасково се

намират и някои нови архитектурни обекти, в които се проявява единомислие между архитекти и художници, а художественото въздействие се дължи не само на качествата на архитектурната среда или художественото произведение поотделно, но преди всичко на синтетичното виждане и взаимопроникване между архитектура и пластика.

Но сравнението между града Хасково и останалите градове от окръга разкрива чувствително неравновесие, изразяващо се във различната степен на усвоеността на новите художествени принципи на организацията на средата, т.е. видно е, че окръжният град изпълнява роля на катализатор на тези процеси, но реакцията не протича достатъчно бързо и ефективно. Подобно силно централизиране и неблагоприятно съотношение между изпреварилia окръжен град и другите по-изоставащи в сравнение с него градски центрове и центрове на селищни системи характеризира развитието и на други окръзи в страната - Ямболски, Русенски и др. Това положение крие известни негативни последици, като например изтъкнатото по-горе съображение решаването на проблемите да бъде заместено и приключено от сърничката, еленчето и момченцето с рибка или стомничка. В това отношение често задържаща роля играе закъснението в разработването на градоустройствените планове и тяхната несигурност в много случаи като инструмент за действие, поради често налагащи се корекции.

Наблюденията върху развитието на декоративното и монументално-декоративното изкуство и по-специално на някои от жанровете в окръга разкрива ялкои негативни тенденции, които могат да се обобщят като:

1. Неравномерно развитие и недостатъчно активното им участие във формирането на градската среда, изразяващо се в епизодичност на присъствието, липса на цялостни художествено-архитектурни решения и единна концепция.

2. Слабо участие на градския дизайн, който в много случаи е подменян или от остарели форми на малката архитектура или от декоративни решения, които освен че оскъпяват реализацията, не дават възможности за бъдеща намеса, т.е. чрез тях се ликвидира самият смисъл на градския дизайн, който като отворена система може да приобщава нови обемно-пластични и утилитарно-функционални решения или да се видоизменя в зависимост от изменението на функционално-потребителските обществени изисквания.

4. Принизеност на художествените виждания преимуществено в рамките на декоративно-утилитарните решения /Хасковски окръг е един от най-богатите на декоративни решетки/ и липса на възможности за синтез в архитектурата на трайни монументално-декоративни произведения с голяма сила на емоционално-съдържателното въздействие.

5. Недостатъчна дълговечност и красота на материалите и технологиите - това се отнася за всички декоративни жанрове. Много често доминира самодейно проектиране и изпълнение. В това отношение „първенство“ има Димитровград.

Интересно е да се направи сравнение между монументалните паметници и паметни знаци в Хасковски и Ямболски окръг. Като количество и като мащаб в Хасковски окръг те са много по-малък дял от общата съвкупност отколкото това е в Ямболски. Последният може да се похвали с цяла поредица от висококачествени като архитектурно-художествено решение монументи, някои от които като Веселиновски, с национална известност. В Хасковски окръг има само два по-значителни като мащаб монумента, от които паметникът на тримата

ремсисти няма достатъчно добра художествена защита. Но при паметниците в Ямболски окръг сериозни размисли пораждат несъответствието между величината на историческия факт и величината на паметника /а оттам, неговата сложност и в крайна сметка - и стойност/, а така също липсата на доказана естествена комуникативност. Ще си послужи за пример с паметниците в с.Симеоново и тези на Георги Калчев - Ламията. В този аспект Хасковски окръг се оказва опазен от подобни увлечения.

Тревожно е състоянието на паметния знак - не само като физическо състояние и поддържане на околна среда, но най-вече като характер и пластико-художествени качества. Имаме основание да твърдим, че масово поставяните и отчитани като организационно-политически актив паметни знаци и най-вече паметните плочи не изпълняват социално-информационната функция, която им е присъща и би оправдала създаването им. Причините са няколко:

- Пълно амортизиране на пластико-художественото им решение, т.е. то избочи отсъствува.

- Безизразност и шаблонност на текста. Слаба информационна и емоционална натовареност.

- Ниско качество на изпълнението и нетрайност на технологиите.

Само за сравнение ще припомним, че паметните плочи поставени непосредствено след Руско-турската освободителна война не са загубили своето въздействие преди всичко поради това, че са изпълнени от трайни материали, в трайни технологии и със съответна грижа за качеството и вида на текста и шрифта.

В момента не могат да бъдат направени генерални обобщения и изводи за окръга, а както изяснихме и за района на Странджа-Сакар. Това са задачи, които предстоят за решаване в следващите две години, както е предвидено и Координационната научноизследователска програма „Странджа-Сакар“. Една такава разработка трябва да се свърже и с културното наследство на изследвания район, а така също и с някои аспекти на промишлено-стопанската дейност - свързани с производството на елементи и общо обзавеждане на градската среда, дори със съвременното развитие на художествените занаяти и перспективата им в този район, с развитието на самодейността и т.н.

Подобна постановка разширява територията на нашите изследвания и усложнява проблематиката ни, но по наше убеждение това е единственият начин да постигнем нашата цел - да направим реална стъпка към научното обслужване на Странджанско-Сакарския край. От това произтичат и най-неотложните изследователски задачи, които могат да бъдат формулирани по следния начин:

1. Завършване на обработката на информацията за Хасковски окръг и разработка на научен доклад, като подготовка за пленум на окръжните органи.

2. Актуализация на информацията за Бургаски окръг, обработка на информацията с електронноизчислителна техника и разработка на научен доклад.

3. Обобщена машинна обработка, сравнителен анализ и изкуствоведска оценка на данните от трите окръга и сравнение с други окръзи от страната.

4. Извадка от информацията и обобщение на данните за Странджа-Сакар и разработка на концепция и програма за развитие.

Успешното решаване на тези задачи ще позволи по-нататъшното развитие и изграждане на системата на монументалното и декоративното изкуство в Югоизточния район на България, включително и на територията на Хасковски

окръг да се постави на най-съвременна научна основа, което ще гарантира нейната висока идеологическа, социална и естетическа ефективност. Това ще представлява чувствителен принос в общата социално-икономическа и културна програма за развитие на тази част на страната.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Структура на националната програма за монументално и декоративно изкуство при КИК. С., КИК, 1976, 3, 159, 7 с. със сх. и табл. 29,5 см 20 тир. Б.Ц. Авт. отбелязани на с.2. В кн. отбелязано 1. Съдържа и рецензия от К. Симеонова. Офс. изд.

2. Факторен модел за системно-структурен анализ на сферата на монументалното и декоративното изкуство в НРБ. С., КИК, 1976, 2, 41 л. 30 см. 20 тир. Б.Ц.

Авт. отбелязани на 2 л. Изд. на КИК. Нац. програма за монум. и декоративно изкуство. В кн. отбелязано 11. Офс. изд.

3. Концепция за изграждане на национална банка от данни за сферата на монументалното и декоративното изкуство в НРБ. С., КИК, 1976, 50 с. 29,5 см 20 тир. Б.л.

Изд. на КИК. Нац. програма за монум. и декоративно изкуство. В кн. отбелязано 111. Офс. изд. 299.

4. Идеен проект на работна карта за изграждане на национална банка от данни за обектите на монументалното и декоративното изкуство. С., КИК, 1976, 46 с. 30 см, 20 тир. Б.л.

Авт. отбелязани на с. 2. Изд. на КИК. Нац. програма за монум. и декоративно изкуство. В кн. отбелязано IV. Съдържа и рецензия от Валентин Ангелов. Офс. изд.

5. Работна и информационна карта за ръчна картотека на произведенията на монументалното и декоративното изкуство в НРБ. С., КИК, 1976, 2, 357 л. с. табл. 30 см. 20 тир. Б.Ц.

Авт. отбелязани на с.2. Изд. на КИК. Нац. програма на монум. и декоративно изкуство. Кор. Идеен проект за работна и информационна карта за ръчна картотека на произведенията на монументалното и декоративно изкуство в НРБ. В кн. отбелязано У. Съдържа и рецензия от Венета Иванова. Офс. изд.

6. Координационна програма за научни изследвания на Странджанския и Сакарския край през VIII. петилетка /1981-1985 г./, С., 1980 г., изд. на КК, стр. 32.

7. В състав: Виолета Василчина /изкуствовед/, Стефан Бъчваров /математик/, к.ф.н. Стефан Пейков /научковед/ и инж. Д. Георгиев.

8. Вж. Материали на V пленум на Комитета за култура, С., 1979 изд. „Наука и изкуство“.

9. Експедицията в Бургаски окръг бе проведена през 1973 година, в Ямболски окръг през 1976 година и в Хасковски окръг през 1980 г., под научното ръководство на автора по договор с ОСК - Бургас, Ямбол и Хасково.

10. Виолета Василчина, Монументалното и декоративно изкуство в Ямболски окръг - състояние и перспективи на развитие, Ямбол, ноември 1979 г., изд. на ОСК - гр. Ямбол и СБХ - София, 63 стр. с 4 приложения.

ДИНАМИКА НА НАРОДНАТА КУЛТУРА И ЕТНОКУЛТУРНИ ПРОЦЕСИ В СТРАНДЖАНСКИТЕ ЧЕРНОМОРСКИ СЕЛИЩА

Райна Пешева

Селищата по нашето Южно Черноморие образуват своеобразен културно-битов ареал с утвърдени черти на градска традиционна култура, свързана с риболова, търговията и плаването и друга, също традиционна култура, изградена върху основата на земеделието и животновъдството, характерни предимно за селското население. Синтезът между двете съставки на народната култура през определени периоди тук придобива особени форми, които оказват трайно влияние върху етнокултурното развитие на населението и обуславят особената динамика на местната народна култура.

С понятието „народна култура“ се означава онзи особен слой от културата на един народ, който съдържа чейните етнически типологизирани черти.

Битът е именно сферата, в която се изграждат и утвърждават основните, характерниологични белези на всяка етническа общност. Понятието „народна култура“ по същество се покрива с понятието „битова култура“. Последната създава неповторимия облик на народната култура и носи нейните ярки, отличителни белези, които заедно с езика и психиката лежат в основата на етническото самосъзнание на отделните народи.¹

Днес в тясната ивица покрай Южното Черноморие се развива своеобразна и ускорена урбанизация на бита и битовата култура на населението. Тук те са подложени на многостранно влияние, в което заема видно място традиционната местна градска култура. По известни черти тя се различава от градската култура на населението във вътрешността. Това е обяснимо, тъй като странджанските черноморски градове винаги са били оживени пристанища, центрове на търговски връзки със Средиземноморието, с Изтока и Запада.

Особеният, иноетничен пласт на местната народна култура произтича от нейната ускорена урбанизация, развила се настъпателно още в началото на столетието.

На пръв поглед още по това време градовете на Странджанското черноморие и селата около тях и по-далече, във вътрешността на Странджанския край, образуват два противоположни териториални полюса. Единият се развива бързо в културно-битово отношение, другият е в застоино положение. Всъщност тук се формират два типа обществени отношения - на остра класова противоположност и класово разслоение в градовете и забавено икономическо развитие в голяма част от селата, които запазват характерни черти на полунатуралното стопанство.

Карл Маркс изтъква, че динамиката на противоположността между града и селото резюмира икономическата история на обществото.

Особената консервация на черти на старата градска култура по Странджанското Черноморие заслужава внимание, тъй като този процес много често се тълкува погрешно като чисто етнически, без да съществува всъщност етническа микрообщиност, носителка на тези черти.

Още в края на миналото столетие, благодарение на икономическия напредък на градовете, битовата култура на населението се обновява. Утвърждават се нейните чисто градски черти. Техни носители са семействата на заможните слоеве от населението. Тези слоеве са представени от собствениците на талена и на риболовни кораби, от местните търговци и търговски посредници, от хората с големи частни капитали.

В тези среди се развива представителна градска битова култура, която претендира да бъде еталон за социален престиж и културен напредък. Населението, което принадлежи към средните и бедни слоеве на населението, е принудено да се адаптира към новите културно-битови форми в рамките на своите материални възможности. Но то е подложено и на мощно идеологическо влияние от страна на местната буржоазия.

Трябва да се подчертае, че миграцията от селото към града почти до Втората световна война, тук протича под една особена форма. Преселвали са се предимно селски момчета, за да станат зетьове в градски семейства. Тук-таме са се заселвали и цели селски домакинства, но по бит и нрави те дълго време стоят настрана от местната градска дребна буржоазия, еднакво обособени от нея и от градската беднота, подражаваща в своя бит на общоприетите градски нрави. Така в градските селища се оформят два ареала на битова култура - градски и полуградски. Неизбежните контакти между двете групи население - със „селски“ и с „градски“ бит в крайна сметка довеждат до създаването на особена „смесена“ битова култура. Като система тя е отворена спрямо влиянието на традиционната народна странджанска култура дотолкова, доколкото и типичните градски домакинства поддържат традиционни занятия: Това са на първо място риболовът, лозарството, на второ - зърнопроизводството и животновъдството. Докато риболовът е професионално занятие, останалите са предназначени главно за консумативните нужди на домакинството.

Така културата на продоволствието играе роля на канал, който свързва битовите форми на Черноморието със Странджанските народни традиции. Обратно - културата на професионалния труд - риболова - като добив и търговия с риба, образува противоположен канал, който свързва бита на населението с утвърдените културни форми на модерния за времето си градски бит.

Днес хората на средна възраст си спомнят добре как бащите им се занимавали с риболов и търгували с риба и същевременно лятно време вършеели на хармана, есенно време правели гроздобер и наливали вино, как майките им месели големи бели хлябове със собствено брашно и пр. Външно градските жители се придържали към модерните, урбанизирани битови форми на облекло, домашно обзавеждане, официално гостуване, т.е. в представителната сфера на бита. Вътрешно, в интимна домашна обстановка те си оставали местни хора по отношение на храната, празниците, реда в дома, вярванията и обичаите.

Водещо място в динамиката на народната битова култура все пак заема градската битова култура.

Както се изтъкна, последната придобива престижно значение и се превръща в еталон и мярка за социален престиж. Създава се характерна културно-историческа ситуация: Един културно-битов комплекс се противопоставя на друг, въпреки че и двата комплекса - на градската и на селската култура по Южното българско Черноморие принадлежат на системата на българската народна култура и изразяват същностни черти на българската етническа общност.²

Градското население още от началото на столетието се замогва благодарение на риболова и на оживената търговска дейност, развивана от пристанищните градове. То набира работна ръка измежду безземелни селяни от околните села.

Градската буржоазия започва да играе видна роля в икономическия, културния и идеологическия живот на Южното Черноморие. Тя е заинтересована да се разграничи културно-битово от селото, за да подчертае своето господстващо положение.

Още в началото на миналото столетие в черноморските градове преобладава българското население. Около 1829 година, например, град Созопол е населен предимно с българи и с много малко български гърци, отдаващи преселници.³

Градското население по култура е странджанско-българско, следователно, по етнически произход и етническо самосъзнание то е идентично със селското. Общ е културно-битовият пласт, върху който се гради цялостната им култура.

Но, за да се разграничи и легитимира като по-напреднало, градското население именно, начело с местната буржоазия, избира за разграничителни белези формите, които по същество са чужди на българската етническа култура.

Ситуацията е особена, нетипична. За диференциращ белег между бита на града и на селото се избира комплекс от иностнически традиции; те са възникнали, без да имат пряка връзка с културното наследство на античните гръцки колонии по Черноморието.⁴

За диференциращ белег започват да служат например форми от всекидневния и празничен бит, изкуствено осъзнавани като небългарски. В сферата на народната духовна култура, това е музикалният и специално песенният гръцки фолклор. В сферата на езика - това са имена от гръцки произход, предавани от поколение на поколение по линията на родството. Широко се налага и разговорният гръцки език именно като градски език. Създават се специални традиции на семеен бит, присъщи предимно на градското семейство /градската жена не работи земеделие като селянката, тя е предимно домакиня с почетно обществено положение, в дома се поддържат по-изискани, градски обноси и пр./. Уредбата на дома, като се започне от гостната стая и се завърши със спалното бельо, е чисто градска и коренно различна от наредбата в традиционното селско жилище.

Разбира се, поддържането на подобен по-висок културно-битов стандарт изисквало средства, съответно обществено положение. Носители на новите културно-битови стереотипи по това време /става дума за периода от началото на столетието до Първата световна война/ са семействата, които принадлежали към градската буржоазия.

Значителна роля за особената динамика на народната култура тук, в Странджанското Черноморие, изиграват и следните обстоятелства: капиталите по това време са съсредоточени в ръцете на български гърци, корабоприетатели и търговци на едро, а заедно с тях и у заможни българи, които се гърчели, въпреки че коренът им в генетично отношение отдавна е изгубил отликите си от

коренното българско население. Във всяка голяма гърчеица се по език и нрави заможна градска фамилия по мъжка линия присъствува балканджия, преселен в града и по женска-гражданка, която в генетично отношение отдавна е престанала да носи белезите на небългарската популация, тъй като смесените бракове /между граждани и преселници от селата/ са редовно поддържана традиция в течение на повече от половин век.

Издигането на елементи от битовата култура на българските гърци и гърчеици се българя на равнището на диференциращи белези външност протича под знака на противопоставянето на капиталистическия град на селото. Класовата експлоатация на селското население от страна на градските капиталисти неизбежно придобива идеологически форми. В случая те са призвани да издигат престижа на определени слоеве за сметка на принижаваното социално самочувствие на онеправданите класи.

В пристанищните градове по Странджанското Черноморие, в които се развиват не само риболовът, но и оживената търговия с Изтока и Запада, народната култура придобива един възвишен, представителен, по-скоро космополитен, отколкото гръцки културен слой. Моделът на модерната градска космополитна култура се налага неизбежно и в бита на семействата на дребните собственици, препитаваци се с риболов и земеделие, на занаятчиите, на работниците, заети в риболова, с преработката на рибата и в други отрасли на местната икономика.

Културно-битови форми, универсални в рамките на гръцката народна култура, тук, по Черноморието, придобиват нов, особен статут на белези за социален и културен престиж, нова, специална в идеологическо отношение социално-културна значимост.⁵ Народната култура изкуствено се разцепва на две съставки, противопоставяни съзнателно една на друга.

Елементите на гръцка и други чуждоземни култури се включват в нови за тях културно-битови системи. Неизбежно наред с изкуствено родената диференциация върху етно-културна основа, се развива и друг процес. Същността му се състои в следното:

Всяко обикновено трудово градско семейство на рибари съществува икономически благодарение на традициите на трудова взаимопомощ. Риболовът осигурява прехраната на семейството най-често чрез трудовата солидарност на мъжете-риболовци. Върху тази основа, както и чрез роднинските и съседските връзки в градовете се изграждат традиции на задружен бит през време на празниците, на битова съседска взаимопомощ. Гостуванията, събиранията на рибарските семейства, домашните гуляи и големите празници протичат при повишена емоционална атмосфера, с много песни и шумни веселби.

Обикновеното трудово градско семейство дори до Втората световна война поддържа отделни елементи на традиционните занятия. Средствата за съществуване се допълват от земеделие и специално от лозарството. Интимният домашен бит не скъсва връзките си със българската народна култура. Ядрото на домашната кухня, цялата система на празниците, семейните обичаи, голяма част от вярванията и народният мироглед продължават да носят белезите на културата на Странджанския край.

Елементите на инородната народна култура в случая изпълняват не

традиционни функции, те си остават периферни елементи, без да засегнат чувствително ядрото на българската народна култура.

Дотук бе очертана една характерна насока в динамиката на народната култура в разглеждания културен ареал, насока, продължаваща и през предсъвременния период, с по-големи или по-малки запихвания до Втората световна война. Най-общо тази насока може да бъде характеризирана като своеобразен „фолклоризъм“. Неговата същност се състои в следното:

В течение на няколко десетилетия се напаставят иноземни културни форми, които неизбежно се включват в системата на българския бит на населението, без да изпълняват реални, утилитарни културно-битови функции. Тези форми получават оценка от определена социална дистанция, в тях се влагат социални емоции, те съществуват главно за сметка на естетическите си функции и на развлекателната си страна.⁶

Битовата култура винаги играе видна роля за изграждането на особените, неповторими черти на всяка отделна етническа общност и за своеобразието на отделните културни ареали. В странджанските черноморски селища продължава да се развива и усъвършенствува социалистическата система на бита. Тя намира външен израз в новите културно-битови форми на обществения и семеен бит, представени чрез жилището и домашната уредба, чрез облеклото и храненето, хигиената и отдиха, празниците и развлеченията, нравите и обичаите, които характеризират материалната, духовната и социалната култура на населението.

Съвременният бит днес в тези селища е широко поле на разностранни дейности, които протичат главно под знака на усвояването на новите социалистически условия на бит и труд. Гради се социалистическата система на бита, новата битова култура, чиито традиции трябва да утвърждават социалистическия начин на живот.

Народната култура в разглеждания ареал днес е подложена на разностранни влияния. В нея се влива потокът от традиции, свързани със стария, неизживян битов фолклоризъм, друг поток, който неизбежно възпроизвежда културното наследство на Странджанския край, трети поток, носещ мощното влияние на социалистическата битова култура на народа ни. Върху битовата култура неизбежно оказват влияние средствата за масова информация, допирът с чужденците, моделите на бита на буржоазния свят и на самата социална микросреда. Тя вече е формирала своя оценка за битов стандарт, свои еталони за битова култура, свои културни образци.

Населението на странджанските черноморски селища както в градовете, така и в селата, днес преживява особен етап на културна адаптация към новите условия на живот, на труд и на бит. Същността на този процес се състои в усвояването на тези условия в името на всестраниното развитие на човешката личност и материалния и духовен напредък на родината ни.

Усвояването на социалистическите условия за развитие на човека е една от основните насоки в изграждането на развития социализъм в България.

„Именно социализмът, - изтъква др.Т.Живков, - превърна духовната сфера

от привилегия за един елит, в достояние и поле за изява на най-широките народни слоеве, умножавайки по този начин нейните възможности за възпитание на многостранната човешка личност, а също така и за обратно въздействие върху материалната сфера.⁷

Социалистическата система на бита ще играе все по-видна роля за консолидацията на българската социалистическа нация. Понятието „система на бита“ е свързано с представата за последния като стадиялно, културно-историческо явление. С основание може да се говори за системата на бита на капиталистическа България, на феодализма и пр. Като структурна цялостност системата на бита се характеризира от същността на битовите дейности, присъщи за тази система на определен исторически стадий и закономерните връзки между тези дейности, както и от взаимовръзките между всеки от техните елементи⁸/субектите на дейностите, обединени в определен вид социални общности - семейство, град, село и пр., начините и средствата за извършването им или технологията на тези дейности и условията, и съоръженията, необходими за осъществяването им.⁹

Битовите дейности, свързани с индивидуалното потребление, днес нямат производствен характер. Те служат изцяло за задоволяването на разнообразните материални и духовни битови потребности на хората. Трудът, който се влага за поддържането на бита, е насочен към разширеното, сложно възпроизводство на човека като всеотрасно развита личност. Социалистическата система на бита се характеризира с все по-силно нарастващата тенденция към пропорционално развитие на културата на потреблението на благата и културата на възпроизводството на човешките сили, насочени към творческа изява и преобразователна дейност на личността.

Съвременната битова култура на населението от савантанските черноморски селища образува особена подсистема от народната култура. Своеобразна е преди всичко структурата на тази битова култура. В нея не са застъпени и равномерно развити основните и структурни единици: културата на продоволствието е сведена главно до поддържането на лозарството, сведено до задоволяването на ограничен кръг от домашни нужди. Всичко останало, необходимо за ежедневния бит на хората, се набавя от пазара. Битът на курортния град и на курортното село в това отношение са еднакво урбанизирани. Тук вече няма място за поддържането на традициите, свързани със старите традиционни занаяти на населението. Прекъсването на връзката между бит и производство се отразява най-силно върху празничните традиции като средство за общуване, развлечение и културен отдих. Традиционната празнично-обредна система, свързана с риболова, с мореходството, с лозарството и отчасти със земеделието и животновъдството е избледняла в народната памет. В същото време потребностите от социален комфорт и в сферата на духовния бит закономерно се увеличават, тъй като хората живеят заможни, със задоволени материални битови потребности.

Културата на потреблението, друг, твърде съществен компонент в системата на съвременния бит, тук придобива особени, вторични черти.

Жилището, основният елемент, който определя жизненото равнище на всяко семейство, задоволява два вида потребности - индивидуалните битови потребности на самите домакини и тяхната нужда от допълнителни парични средства и печалба. Колкото е по-голямо, по-представително, по-комфортно построено жилището, толкова са по-добри изгледите да се получат повече

средства чрез отдаването на стаи и сервизни помещения на курортистите. Къщата на всяко семейство не е просто само негов дом - тя е и средство за печалба. По тази линия културата на потреблението е придобила статусен характер. С други думи, строи се не само за задоволяването на преките битови потребности и икономически интереси на семейството, но и за увеличаването на неговия социален престиж. Статусен характер има домашното обзавеждане, притежанието на лека кола, възможността за почивка и отпих на семейството в планините, изобщо всяка страна на материалния бит, която играе роля на обществено значим символ за социален престиж.

Статусното потребление не е присъщо само на семействата от разглеждания културен ареал. То съществува като явление в цялата страна, но тук, по Странджанското Черноморие, се развива при особени условия. Хората имат възможност да си набавят редица вносни стоки за битови нужди. Благодарение на работата на мъжете в риболовния флот, на прекия допир с чужденците народната култура неизбежно е подложена на външни влияния, а самото население на особен род акултурация.

При подобни ситуации се поражда обратната реакция - стремеж към идеализация на местните форми на народната култура, на местния бит, на особеното, което ще отличи жителя на Черноморието, ще подчертава принадлежността му към местната култура.

Тук играе роля и самочувствието на самите местни хора, благодарение на доброто им материално положение и сравнително по-големите им материални възможности в сравнение с населението във вътрешността.

Народната култура тук търси свои пътища за обновяване и развитие.

Една от характерните черти в нейната съвременна динамика¹⁰, това е бързото преодоляване на дистанцията между стари битови стереотипи на поведение, дейности и отношение в сферата на потреблението и новите, модерни битови условия. Жителят на Черноморието днес живее при онзи културно-битов стандарт, който му позволява да се чувства напълно изравнен с материалните битови условия на културния столичен жител.

Банята с течаща топла и студена вода, модерно обзаведеният кухненски бокс, тоалетната с всички удобства, столовата към добре подредения и обзаведен хол, отделните спални за родители и деца, добре поддържаният личен гардероб, това са все доказателства за усвоени битови условия от позиция на сравнително висока култура на потреблението.

Би трябвало местната народна кухня да запази своя облик, тъй като в областта на храненето традиционните форми са най-устойчиви. И тук урбанизацията на бита налага форми, свързани с новите условия на живот. Запазен е вкусът към стари местни ястия, приготвени предимно от риба. По традиция продължава нейното консервиране в установените форми /сушене, осоляване, маринование/. Но по-голяма част от останалите ястия не се отличават от онова, което се приготвя и поднася днес във всеки български дом. Рибните ястия днес се приемат като желан деликатес и пикантна добавка към празничната трапеза, те са добавка, а не основна съставка на храната.

Интересът на курортистите и гостите към местната „екзотика“ насочва самите жители към нов вид дейности. Традиционното сладко от смокини се вари за домашни нужди, но то се продава в бурканчета по улиците. Възрастните жени

предлагат ръчно изплетени дантели и покривчици. Стари рибари продават едри и ефектни мидени черупки. По сергиите висят гердани от охлювчета и дребни миди. Местните елементи на народната култура в някои отношения започват да служат за атракция /например събирането на миди и готвенето на ястия от тях е едно от любимите забавления на курортистите./

В съвременната динамика на народната култура тук се наблюдава своеобразен процес на „вътрешно раз местване“ на нейните компоненти. Онези от тях, които са носели локалните културно-битови черти на формирана градска култура, развила се под знака на риболова и търговията, от ядрото на местната народна култура минават в нейната периферия. Изгубили своето функционално място като елементи на бита с реални битови функции в областта на погребението, те приемат нови функции: елементи на местната народна кухня започват да играят роля на добавки към основната храна, за да увеличават чувството за социален комфорт и поддържат „курортното настроение“ на гостите.¹¹

Друг местен елемент, пряко свързан с градската култура, превърнал се също в своеобразно средство за атракция, това са ръчно изплетените предмети за украса на домашното бельо. Сега възрастните жени търгуват с тях в старата част на града, като ги излагат на показ. Отново се наблюдава изгубване на определен вид практически функции и придобиването на нови функции на елементи от стария бит, т.е. новото предметно осмисляне на тези елементи.

В предмети за атракция са се превърнали и старите рибарски мрежи, с които декоративно се украсяват местните механи, изобико всичко онова, което напомня старият рибарски и градски бит по черноморските странджански селища.

Процесът, за който става дума, е неизбежен. Народната култура е динамична категория и в нейното развитие заемат важно място изменящите се човешки потребности, свързани с наситните нужди на хората; първите стъпки на своеобразното народно творчество са несполучливи, защото не се ръководят от цялостна естетическа концепция за възраждането на местните народни традиции.

С нея трябва да се преустанови развитата се профанация на местната народна култура, защото неумелото и безразборно използване на всеки неин символ води до обединяване на същността ѝ и до снижаване на естетическите ѝ функции¹².

Когато преобразяването на културното наследство не се извършва стихийно, а се ръководи от определени позиции, чиято цел е да се запази приемствеността между стари и нови форми и да се постигне творческо решение за характера на заобикалящата градска среда и за нейния архитектурен декор, резултатите са положителни.

В Несебър и Созопол например съвременното жилищно и обществено строителство има безспорни успехи. Създаден е местен архитектурен и художествен стил. Тази творческа дейност принадлежи към професионалното творчество, но в крайна сметка то обогатява местната и национална народна култура /обр.1,2,3,4/.

Културата на социалните връзки върху битова основа образува трета, съществена подсистема на народната култура. В случая са съществени два процеса: 1. На културната приемственост на традициите чрез семейното възпитание и семейно-роднинските връзки. 2. На обновяване на местните културно-бито-

ви форми чрез контактите между местните жители и гостите от вътрешността и от чужбина.

Културата, свързана с организацията на социалните отношения, е особено устойчива, що се отнася до интимния, семеен и семейно-родов кръг на общуване и контакти. Запазва се и поддържа иерархията в семейните отношения /дистанцията родители - деца, възрастни и по-млади/. Съществуват традициите на подчертано уважение към бащата като глава на семейството, като съпруг с по-висок статус от съпругата. Активно се поддържат роднинските връзки. Голяма роля играят роднинската и съседска взаимопомощ при строежите на новите къщи, при решаването на важни лични въпроси /намиране на работа, доставяне на важни предмети за бита и пр./. Обикновено явление е семействата на двама братя общо да работят лозята си, роднински фамилни да си оказват постоянна материална помощ, роднини да поддържат вътрешна морална солидарност и пр.

Семейно-родовите отношения все още се развиват под знака на установените полупатриархални норми и това придава трайност и стабилност на семейния институт, като повишава неговата роля за социализацията на подрастващите поколения. При подобна обстановка възможностите за предаване на старите семейни традиции на отношения и поведение тук са по-благоприятни, отколкото на други места в страната със засилена урбанизация на бита.

Независимо от верността на населението към старите местни традиции, деформацията на някои от тях е започнала навярно още през предсъвременния период.

Обичаите, свързани например със сватбата, представляват едно люшкане между старото и новото, от което се раждат някои гротески форми /булката например маже с мед и масло горния праг на вратите на ресторанта, където ще се състои сватбената трапеза, пред ресторанта тя поема символично мъжка рожба, тук минава по червен килим, посипан с цветя, вместо по традиционното бяло платно, което трябва да я въведе заедно с младоженеца в бъдещия им дом и т.н./.

Създадени са и нови форми: младоженецът пренася на ръце булката по тясната дървена стълба на обредната зала след венчавката, тук наблизо пътят на младоженеца се прегражда с въже, за да откупи булката, и пр./.

В същото време засилено се развиват нови културни традиции, свързани с прекарването на свободното време, на отдиha и почивката. Чете се много повече, отколкото в миналото /защото образованието и културата на населението са по-високи/, спортува се, особено при младите, обикновено нещо за по-младите семейства са пътуванията или почивката в планината, значителен е интересът към киното, към театъра и към музиката. При високия стандарт на материалната култура тук наистина започва да се чувства истински духовен глад за допир със значителни духовни ценности.

Наблюдава се засилена адаптация на местните жители, особено на по-младото поколение към новите условия на труд, на живот и на бит. В същото време ситуацията, при която се развива местната битова култура благоприятства за засилен интерес към особените, отличителни черти на нейните характерни компоненти. Тук играе роля до известна степен опасността от акултурация, разбираана като разваряне на местната култура в новите, космополитни форми на урбанизирания бит.

Динамиката на народната култура в случая се характеризира с особено съотношение между двата потока на информация - диахронния и синхронния. Диахронният поток се възпроизвежда не еднакво във всички сфери на народната култура. В сферата на потреблението новите форми, които идват под влиянието на новия бит на населението на НРБ, като цяло са обвързани изцяло с неговата съвременна организация. Човекът като ценност лежи в центъра на интересите на семейството и на обществото. В сферите на социално-битовите взаимоотношения и духовното възпроизводство диахронният поток се възпроизвежда в името на един стремеж за запазване от застрашаващата акултурация на битовата култура и от там - нарушаване на установените нрави на отношения, на установените обичаи, които поддържат тези отношения.

Организацията, която в случая налага засиленият интерес към традициите, това е семейството. Самата организация на бита и живота на селищата като курортни центрове изисква здрави семейни връзки, запазване на неразделените семейства, докато младите си построят самостоятелни жилища с помощта на родителите си, стабилни семейни отношения /до голяма степен и в интерес на семейната собственост/.

„Вторичните“ форми, които имитират старите градски традиции на култура и взаимоотношения, исторически са неизбежни. Те трасират пътя за утвърждаване на локалните особености на странджанската черноморска народна култура. Какви ще бъдат нейните форми в бъдеще, до каква степен ще е необходима съзнателната намеса за регулирането на стихийното народно културно творчество, това могат да покажат само по-нататъшните внимателни и задълбочени научни изследвания.

Открит стои и проблемът за засилване на културния обмен между вътрешността на Странджа и Черноморието, за обогатяване на диахронния поток на информация със старите, утвърдени странджански културно-битови традиции. Тяхното обновяване е най-надеждното средство срещу акултурацията и стихийната урбанизация на битовата култура по южното Черноморие.

Засега „фолклоризмът“ като една проява в динамиката на съвременната народна култура, може да служи за доказателство, че именно в странджанските черноморски селища съществува обществена потребност за засилено възпроизводство на местните стари културно-битови традиции. Най-близкият и достъпен модел в случая са формите на старата градска култура. Но тяхната стихийна иновация крие и най-големи опасности от насочване към кича и безвкусицата и деформация на ценни народни традиции.

Етническата консолидация на българската социалистическа нация се опира на непрекъснато обогатяване на местните културно-битови традиции. Тяхното развитие протича под знака на единството между социалистическата им идейна същност и националната им форма.

Българската социалистическа народна култура, единна по съдържание и форма в НРБ, формира и ще гради и в бъдеще социалистическите духовни свойства на поколенията. Локалното и многообразие се развива и ще се развива в диалектическо единство с нейната социалистическа същност и интегративните функции.

¹ Виж Бромлей, Ю.В., Чистов, К.В. Основные направления развития советской этнографии. - В: Этнография в странах социализма. М., 1975, с.22. Виж също Бромлей, Ю.В. Этнос и этнография. М., 1973, с.59, 67-70.

² Културно-битовият комплекс обединява начини и средства на битова дейност, подчинени по същност на нейните функции и свойства и осмислени от специфичните ѝ цели.

³ Виж Димитров, Божидар. Етнически състав на странджанските черноморски селища. - В: Странджанско-Сакарски сборник, т.1, с.228.

⁴ Виж Чистов, К.И. Традиционные и „вторичные“ формы культуры. - В: Расы и народы, т.5, 1975, с.35.

⁵ Виж Несторов, Вл. Всекидневното във форми. С., 1980, с.28-29, 246-247.

⁶ Чистов, К. В. пос. съч., с.35-36

⁷ Живков, Т. За мястото и ролята на духовната сфера в изграждането на развито социалистическо общество в България. Четвърта лекция. С., 1983, с.3.

⁸ Срв. Л.Николов. Структурите на човешките дейности. С., 1982, с.14.

⁹ Виж. Михайлов, Ст. Човешката дейност като социологическа категория и проблемът за изработване на социологическа структура на обществото.

¹⁰ Понятието „динамика“ на народната култура се тълкува в конкретния му смисъл като изменение в една или в друга насока. Чрез динамиката на народната култура се разкриват закономерностите на нейното историческо развитие. - Виж Гончаренко, Н.В. Динамика и прогрес в развития култури. - Вопросы философии, 1984, кн.11, с.106.

¹¹ Пак в името на това настроение и на курортния комфорт в местните механи посред лято се пекат свински пържоли и шишчета, т.е. основни елементи на българската народна кухня, свързани с храненето на населението през зимния сезон, тук също приемат посочените по-горе функции.

¹² Срв. Несторов, Вл., Всекидневното във форми, с.282.

ИЗДАНИЯ НА ПРОГРАМАТА ЗА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СТРАНДЖАНСКО-САКАРСКИЯ КРАЙ ПРЕЗ 1984 Г.

АВРАМОВ, Лъчезар. Възможности за развитие на туризма и отдиha на Странджанско-Сакарския край и Ивайловградската селищна система. Малко Търново, Програма за науч. изследвания „Странджа-Сакар“, 1984. 20 с.

Значението на развитието на отдиha и туризма за цялостното социално-икономическо развитие на Странджанско-Сакарския край и Ивайловградската селищна система, за спиране на миграционните процеси, за привличане на нови селища и превръщането на тези райони в едни от най-привлекателните в страната.

ЙОСИФОВ, Асен и Стефан ПЕЙКОВ. Научната общност в интердисциплинарна проява. /Очаквания, оценки и перспективи/. /Резултати от социологическо изследване на Третия интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“ - 1982 г./. Малко Търново, Програма за науч. изследвания „Странджа-Сакар“, 1984. 50 с.

Изследването разкрива различни страни от научните и социалните характеристики, представителството, интереса, въздействието и възможностите за приложение на резултатите от симпозиума в ускореното социално-икономическо и културно развитие на Странджа-Сакар.

СТРАНДЖАНСКО-САКАРСКИ сборник. /Доклади от Първия интердисциплинарен симпозиум „Странджа“, Бургас, 17-19 авг. 1978 г./. Т. I. /Ред. съвет Ал. Фол, Т. Мурджева и др./. /Състав. и науч. ред. Ст. Пейков/. Малко Търново, Програма за науч. изследвания „Странджа-Сакар“, 1984. 373 с.

Съдържа: Бележка на съставителя, ПЪРВО ПЛЕНАРНО ЗАСЕДАНИЕ НА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИЯ СИМПОЗИУМ „СТРАНДЖА“ - 1978, БУРГАС, 17 август 1978 г.: Жишев, Николай. Попътен вятър на Първия интердисциплинарен симпозиум - Фол, Александър. За научните изследвания на Странджанско-Сакарския край - Шарова, Крумка. Странджанският край - минало, настояще и бъдеще. ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ: Христов, Христо. Илинденско-Преображенското въстание - 1903 г. - Деведжиев, Марин. Териториално-устройствени проблеми на Странджанския край - Дечев, Георги. Проблеми по опазване на околната среда в Странджанското черноморско крайбрежие - Пейков, Стефан. Един подход при изграждането на Програмата за научни изследвания на Странджанско-Сакарския

край - Димитров, Желю. Социално-демографски изменения в Странджанския край след победата на социалистическата революция в България - Черкезова, Мария. Характер и специфични особености на материалната култура на Странджа. - ТЕРИТОРИАЛНО-СЕЛИЩНИ И АРХИТЕКТУРНИ ПРОБЛЕМИ: Ярмов, Георги. Минералните суровини на Странджа и развитието на проучвателните и експедиционни работи за тях - Дидова, Мария. Проучване възможностите за увеличаване на производството на месо в Странджа - Томов, Иван. Влияние на овцевъдството върху икономиката, бита и културата на Странджанския край - Атанасов, Атанас. Влиянието на Трета металургична база върху Странджанския край. - Кръстев, Тодор. Проблеми на обитаването в Странджанския край - Гуев, Банчо. Експедиционни проучвания в Странджа - туристическо-географска оценка - Колев, Кольо. Растителни ресурси и ландшафт на Странджанския край - Панов, Огнян. Организация и управление на интердисциплинарни изследвания в социалната сфера. - Желев, Желю. Урбанизацията на Странджа - Колева, Мария. Проблеми на отиха на Странджанския край - Копринаров, Лазар. Масови комуникации в Странджа - Булев, Тодор. Историко-мемориални дадености, художествен синтез - изграждане и развитие на Странджанския край - Серафимова, Ана. Битова култура в Странджа. - Маринов, Георги. Художественият образ на Странджанския край - Стойков, Георги. Проблеми на селищната система Мичурин - Любенова, Ива. Архитектурата в Странджа - Василев, Васил. Селищна система Малко Търново - проблеми и перспективи - Аркова, Росица. Материално-техническа база на културата в Странджа. - Димитрова, Олга. Съвременното самодейно изкуство на Странджанския край - Сиркаров, Атанас. Оковките в Странджа - Барух, Мариана. Странджанската къща - наследство, традиция и съвременни тенденции. КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО: Фол, Александър. Тракийското наследство в Странджа - Карайотов, Иван. Археологическите проучвания в Странджа. - Коледаров, Петър. Българската народност и държава в Странджа-Сакар и принадлежащите ѝ земи - Делов, Петър. Долмените в Странджа - Домарадски, Мечислав. Разкопките на тракийската крепост „Малкото кале“ край Созопол - Теоклиева, Ефтепа. Тракийските пещерни поселения в древния рударски център Странджа планина - Димитров, Божидар. Етнически състав на странджанските черноморски селища. - Коцева, Елена. Една хипотеза за книжовна дейност в Парорийския манастир - Карабахчиев, Митко. Колективна находка на римски късноимператорски монети от първата четвърт на четвърти век - Георгиева, Иваницка. Характер и специфика на традиционната духовна култура на населението на Странджа. - Съселов, Димитър. Архитектурно-исторически проучвания на църквата „Св. Богородица“ на остров Болшевик - Тулешков, Николай. Култова архитектура на Странджа от епохата на османското владичество - Стефанова, Милка. Фолклор за пещерите в Странджа - Чапкънов, Стефан. Метрономични структурни и ладови особености на странджанския фолклор - Джиджев, Тодор. За връзките на съвременното самодейно творчество и фолклорните традиции на Странджанския край. - Урумова, Румяна. Етнографията на Странджа през погледа на Георги Попаинов. - Цанева, Донка. Тъкани за постигане и завиване в Странджа - Стойкова, Валерия. Югоизточна Тракия през погледа на Йохмус - Порожанов, Калин и Венцислав Попов. Пристианицата на Странджанското черноморско крайбрежие през античността - Попов, Атанас. Средновековни крепости в Странджа и Сакар. - Бубалов, Иван. Интересът към странджанския фолклор - Цанева, Мария. Тракий-

ско влияние в некрополите на Аполония Понтика - Маджаров, Панайот. „Филек“ - пролетни игри и песни от източния дял на Странджа - Балабанов, Петър. Малко Търново - важен античен и средновековен поселищен център в Странджа - Ботушаров, Любен. Възможности на интердисциплинарния подход в историческата наука. ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ И РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ: Попова, Здравка. Горското кооперативно движение в Странджанския край - 1921 - 1944 година - Горов, Горо. Отражението на Преображенското въстание в странджанския песенен фолклор - Предложение от участниците в Първия интердисциплинарен симпозиум за Странджанския край.

СТРАНДЖАНСКО-САКАРСКИ сборник. /Доклади от Втория интердисциплинарен симпозиум „Странджа-Сакар“, Малко Търново, 30.IX. - 2.X.1980 г./ Т. 11. Кн. 1. /Ред. съвет Ал. Фол, Сл. Йорданова и др./ /Състав. и науч. ред. Ст. Пейков/. Малко Търново, Програма за науч. изследвания „Странджа-Сакар“, 1984. 249 с.

Съдържа: Бележка на съставителя. - ПЪРВО ПЛЕНАРНО ЗАСЕДАНИЕ НА ВТОРИЯ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРЕН СИМПОЗИУМ „СТРАНДЖА-САКАР“, 1980 Г.: Фол, Александър. За ускорено социално-икономическо развитие на Странджа-Сакар - Жишев, Николай. Българските учени - с проблематиката на този край - ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ: Пейков, Стефан. Характер, цели и задачи на научноизследователската програма „Странджа-Сакар“. - Манолов, Николай. Минерални суровини в Сакаро-Странджанската област и перспективите за използването им - Дечев, Георги и Данка Танкова. Екология, икономика, култура и опазване на околната среда в Странджанско-Сакарския край - Делиева, Ани и Иван Делиев. Проблеми на перспективното социално-икономическо развитие на Странджанско-Сакарския край. - СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА СТРАНДЖАНСКО-САКАРСКИЯ КРАЙ: Михайлов, Михаил и Станчо Цанев. По въпроса за промишленото развитие на Странджанския край - състояние, проблеми, перспективи - Арсов, Божидар. Странджа-Сакар - възможности за индустриално развитие - Станков, Георги и Димитър Лазов. Определяне на икономическите възможности на териториите на Странджа и Сакар за разположение на ресурсоемки производства - Деведжиев, Мария и Атанас Атанасов. Териториалноустройствени проблеми на Странджанско-Сакарския край. - Илиев, Георги. Развитие на обществото в Странджа и Сакар през периода 1944-1990 г. - Метрополитски, Малко. Железко Мятеж и Екатерина Петрова. Социални проблеми на образованието в региона Странджа-Сакар - Петков, Иван. Състояние и проблеми на социално-икономическото развитие на Малко-Търновската селищна система - Чукова, Стоянка. Проблеми на движението на населението в селищна система Малко Търново - Проданов, Тодор. Проблеми на социално-икономическото развитие на Мичуринската селищна система - Ритков, Пейчо. Социално-икономически проблеми на селищна система Грудово. - Морфакиев, Георги. Грета металургична база и влиянието ѝ върху развитието на селищна система Болярово - Цанков, Георги. Проблеми на промишленото развитие на селищна система Елхово през Осмата петилетка - Ламбов, Кирил. Миграцията в селищна система Тополовград и нейните проблеми - Беломорски, Петър. Демографски проблеми на селищна система Любимец - МИНЕРАЛНИ И

БИОЛОГИЧНИ СУРОВИНИ: Ножаров, Петър и Николай Петков. Палеомагнитна корелация на горнокредните магмени скали от Източното Средногорие и Странджа. - Векилска, Бистра и Димитър Топлийски. Оценка на термичните условия на Странджанското крайбрежие с оглед развитието на курортното дело, туризма и селското стопанство - Добревски, Иван. Относно възможностите за използване на химическите и водните ресурси на Черно море - Маринов, Марин, Костадин Костадинов и Дамян Шипковенски. Стопанисване на горските биогеоценози в Странджа в зависимост от съвременните им социално-екологични функции. - Смилова, Димитрина. Реликтни и ендемични растения в странджанската флора - Костов, Никола. Динамиката на първичната дендропродуктивност при антропогенно повлияни екосистеми в Странджа планина - Денчев, Йордан. Аборигенната примитивна порода източно балканска свиня в Странджа - Савов, Петър. Нови сортове пшеница Алтимир 67 и Средец 68. - **ОПАЗВАНЕ НА ОКОЛИНАТА СРЕДА:** Недялков, Симеон. Биосферните резервати като фонова база на екологичния биосферен мониторинг - Спиридонов, Жеко. Опазване на природната екосистема и генетичния фонд в Странджанския край. Коеджинов, Иван. Международноправни проблеми по опазването на морската среда на района на Черно море - Златанов, Стоян. Екология и лесозащита. - Костадинов, Костадин. Рекреационна дигресия на екосистемите в курортните гори на Странджанското черноморско крайбрежие - Гарилов, Чавдар и Димитър Димитров. Лъжниците като природозащитен елемент във флората на Странджа - Петров, Михаил. Екологични основи на интродукцията на корковия дъб в Странджанско-Сакарския район и методи за създаване на култури от него. - Ганев, М., М. Казанджиева и Г. Скумов. До пречистване на отпадъчните води от нефтопреработващата и нефтохимическата промишленост при естествени условия. - Матеева, Елизавета. Проблеми на евтрофикацията на Бургаския залив - Симеонов, Симеон. Динамика на флората и растителността в местността „Пода“ край Бургас - Танкова, Данка. Разходи за мероприятия по опазване и възпроизводство на оръждаващата среда и ефективност на използването им - Баева, Калинка. Принципи на функциониране на водното стопанство в териториално-производствения комплекс - Иванова, Ц. и Ст. Митев. Кулонометричен метод за определяне на хуминови киселини във води - Предложение до Научно-консултативния съвет на програмата „Странджа-Сакар“.

СЪДЪРЖАНИЕ

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ВТОРИЯ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРЕН СИМПОЗИУМ "СТРАНДЖА-САКАР". ОБЗОР НА ЗАМИСЛА, РАБОТАТА И РЕЗУЛТАТИТЕ МУ	3
ЗА ПЪРВОТО ОТБЕЛЯЗВАНЕ НА СТРАНДЖА ВЪРХУ ГЕОГРАФСКАТА КАРТА, ИМЕТО НА СВЕТИЛИЩЕТО ПРИ М. ТЪРНОВО И ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА СТРАТЕГИЯТА СЕЛЕТИКА И ТЕРИТОРИЯТА, НАСЕЛЯВАНА ОТ ПЛЕМЕТО СЕЛЕТИ В РАЙОНА МУ. Петър Коледаров	21
БРОНЗОВАТА ЕПОХА В СТРАНДЖА И САКАР — ПРОБЛЕМИ И ПРОУЧВАНИЯ. Пламен Георгиев	25
ПЪТЯТ КАБИЛЕ — УСКУДАМА ПРЕЗ ПЪРВОТО ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПРЕДИ НОВАТА ЕРА. Божидар Чапъров	28
БИЗИЯ КАТО ЦЕНТЪР НА ТРАКИЙСКАТА КУЛТУРА. Тотко Стоянов	35
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ В РАЙОНА НА МАЛКО ТЪРНОВО. Петър Делев	45
КУПОЛНИТЕ ГРОБНИЦИ В СТРАНДЖА. Малвина Русева	51
ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ В СТРАНДЖА. Дарина Горова	59
СТРАНДЖА И МОРЕТО В КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТ. Иван Карайотов	65
ПОДВОДНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ ПО СТРАНДЖАНСКОТО КРАЙБРЕЖИЕ ПРЕЗ 1980 ГОДИНА. Калин Порожанов	70
СТРАНДЖАНСКО-САКАРСКИЯТ ГРАНИЧЕН РАЙОН ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО. Атанас Попов	73
НЯКОИ МОМЕНТИ ОТ ИСТОРИЯТА НА СТРАНДЖА ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО В СВЕТИЛИЩАТА НА НОВООТКРИТИ ДОКУМЕНТИ. Божидар Димитров	85
ПРОУЧВАНИЯТА В ДЕБЕЛТ — ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ. Стефан Дамянов	91
СГРАФИТО КЕРАМИКА ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ ДЕБЕЛТ. Цоня Дражева	94
СТРАНДЖАНСКИЯТ КРАЙ И РУСКО-ТУРСКИТЕ ВОЙНИ ПРЕЗ XIX ВЕК. Цонко Генев	99
ЕДНО ПЪТУВАНЕ В ТРАКИЯ ОТ ЕСЕНТА НА 1829 ГОДИНА. Илия Тодев	106
ВРЕМЕННОТО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ И ИЗГРАЖДАНЕТО НА МЕСТНИТЕ ОРГАНИ НА УПРАВЛЕНИЕ В СТРАНДЖАНСКО-САКАРСКИЯ КРАЙ — ЯНУАРИ 1878 — МАЙ 1879 ГОДИНА. Христо Иванов	115
БОРБАТА НА ЗЕМЕДЕЛСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО ЗА АВТОНОМИЯ НА ТРАКИЯ (1919—1923 Г.). Тодор Косатев	118

НЕЛЕГАЛНАТА ЧЕТА НА ГЕОРГИ БИКЧИЕВ. Здравка Попова.	131
НЯКОИ АСПЕКТИ ОТНОСНО БОЙНО—ОПЕРАТИВНИТЕ ДЕЙСТВИЯ НА СЕПТЕМВРИЙСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1923 ГОДИНА В СТРАН- ДЖАНСКИЯ КРАЙ. Крали Кралев	137
ВОЕННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА БКП (т.с.) В СТРАНДЖАНСКИЯ КРАЙ (ОКТОМВРИ 1923 — АПРИЛ 1925 ГОДИНА). Йордан Илиев	165
КЛАСОВОТО РАБОТНИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ В СТРАНДЖАНСКИЯ КРАЙ В ГОДИНИТЕ ПРЕДИ И В НАЧАЛОТО НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1936 — 1942). Георги Томов.	170
ЕДИНСТВО НА МИНАЛО И НАСТОЯЩЕ В ТРАДИЦИОННАТА НАРОДНА КУЛТУРА. Любен Ботушаров.	182

**ПО НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА СОЦИАЛНО—НОРМАТИВНАТА КУЛТУРА В
СТРАНДЖА В КРАЯ НА XIX — СРЕДАТА НА XX ВЕК.**

Стоян Райчевски	186
КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ТРАДИЦИОННАТА ПРАЗНИЧНО—КА- ЛЕНДАРНА СИСТЕМА В СТРАНДЖА. Славка Гребенарова	191
ДОМАШНА УРЕДБА НА НАРОДНОТО ЖИЛИЩЕ В СТРАНДЖА. Донка Цанева	198
КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ТРАДИЦИОННИТЕ НАРОДНИ ЗНАНИЯ И ВЯРВАНИЯ В СТРАНДЖА. Рачко Попов	201
ДЕТСКИ ФОЛКЛОР ОТ ИЗТОЧНА СТРАНДЖА. Панайот Маджаров	206
КУКЕРСКИЯТ ОБЯД КАТО ДРАМАТИЧНА ИГРА. Олег Младенов	221
ХАРАКТЕР И СПЕЦИФИКА НА НОВОГОДИШНИЯ ЦИКЪЛ ОБИЧАИ В СТРАНДЖА. Румяна Урумова.	229
КОНОПЪТ В НАРОДНИЯ БИТ НА СТРАНДЖА. Вида Буковинова	235
БЕЗПРЕДЛОЖНИ КОНСТРУКЦИИ НА МЯСТОТО НА СТАРИ ПАДЕЖИ В НЯКОИ ТРАКИЙСКИ ГОВОРИ. Неда Павлова	241
ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ИЗРАВНЯВАНЕТО НА ФОРМИТЕ ЗА МЪЖКИ И СРЕ- ДЕН РОД ПРИ ТРЕТОЛИЧНОТО МЕСТОИМЕННИЕ. Мария Китанова	244
СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНЕТО НА ПАМЕТНИЦИТЕ НА КУЛТУРАТА В СТРАНДЖАНСКИЯ И САКАРСКИЯ КРАЙ. Иван Вангелов.	247
ДЕКЛАРИРАНИ И ПРОУЧЕНИ ХУДОЖЕСТВЕНИ ПАМЕТНИЦИ В СТРАН- ДЖАНСКИЯ КРАЙ. Николай Клисаров	250
ПРИНЦИПИ НА КАТЕГОРИЗАЦИЯ И ЕКСПОНИРАНЕ НА ДОЛМЕНИТЕ В САКАР И СТРАНДЖА. Явор Банков	254
СТРАНДЖАНСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА КЪЩА. Николай Тулешков	261
ЗА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА МОНУМЕНТАЛНОТО И ДЕКОРАТИВНОТО ИЗКУСТВО В ХАСКОВСКИ ОКРЪГ. Виолета Василчина.	291

**ДИНАМИКА НА НАРОДНАТА КУЛТУРА И ЕТНОКУЛТУРНИ ПРОЦЕСИ
В СТРАНДЖАНСКИТЕ ЧЕРНОМОРСКИ СЕЛИЩА. Райна Пешева. . . . 299
ИЗДАНИЯ НА ПРОГРАМАТА ЗА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СТРАН-
ДЖАНСКО-САКАРСКИЯ КРАЙ ПРЕЗ 1984 ГОДИНА 310**

Илюстрация на 2-3 стр. на корицата

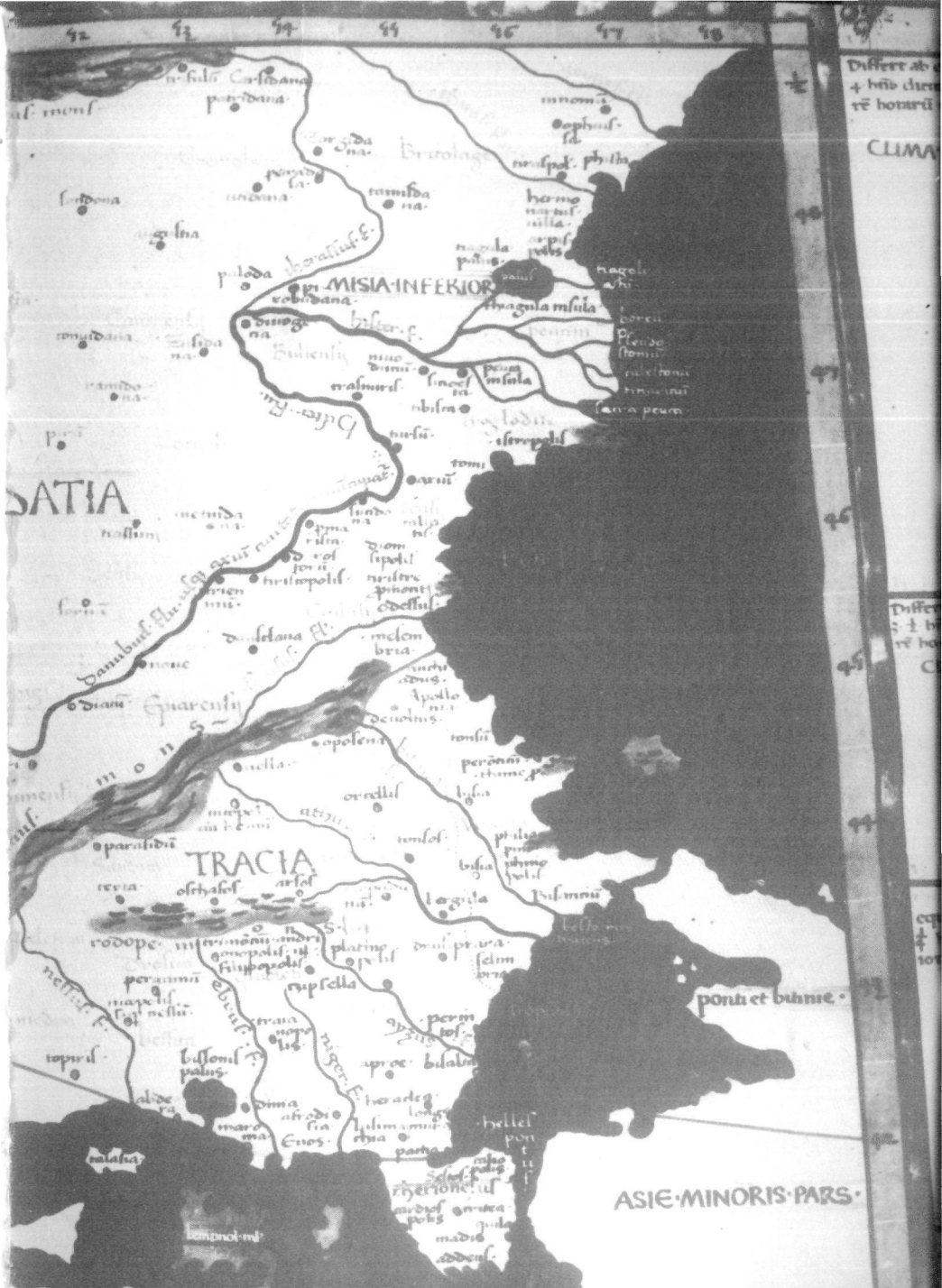
*Карта към ръкописа на „Географията“ на Клавдий Птоломей, датиран към
1602 г. и пазен сега във Варшавската национална библиотека.*

СТРАНДЖАНСКО-САКАРСКИ СБОРНИК ТОМ II, КНИГА ВТОРА

Ведомствено издание
на Комитета за култура, ОНС – Бургас
и Програмно-координационния център
за научни изследвания
на Странджанско-Сакарския край

•
Научен редактор к.ф.н. Стефан Пейков
Редактор Слава Йорданова
Стилов редактор Маргарита Петрова
Художник на корицата Христо Христов
Художествено оформление и технически редактор Ангелина Вълкова
Коректор Радка Вачева

•
Тираж 3000 бр.
ДП "Г. Димитров" - Ямбол
Излязла от печат 5 февруари 1985 г.

92 93 94 95 96 97 98

Differet ab
+ hñs dñe
rē horarū

CLIMA

DATIA

Danubius fluvius
Diana
Guarentia
Dionysia
Apollonia
Dionysia
Apollonia
Dionysia
Apollonia

TRACIA
paradiſus
ostia
artol
rodope
intermontes andri
gongopolis
siropopolis
perama
maxiſ
Eſt nellu
topiril
bustoni
palus
alide
maſſa

TRACIA
paradiſus
ostia
artol
rodope
intermontes andri
gongopolis
siropopolis
perama
maxiſ
Eſt nellu
topiril
bustoni
palus
alide
maſſa

TRACIA
paradiſus
ostia
artol
rodope
intermontes andri
gongopolis
siropopolis
perama
maxiſ
Eſt nellu
topiril
bustoni
palus
alide
maſſa

TRACIA
paradiſus
ostia
artol
rodope
intermontes andri
gongopolis
siropopolis
perama
maxiſ
Eſt nellu
topiril
bustoni
palus
alide
maſſa

TRACIA
paradiſus
ostia
artol
rodope
intermontes andri
gongopolis
siropopolis
perama
maxiſ
Eſt nellu
topiril
bustoni
palus
alide
maſſa

TRACIA
paradiſus
ostia
artol
rodope
intermontes andri
gongopolis
siropopolis
perama
maxiſ
Eſt nellu
topiril
bustoni
palus
alide
maſſa

TRACIA
paradiſus
ostia
artol
rodope
intermontes andri
gongopolis
siropopolis
perama
maxiſ
Eſt nellu
topiril
bustoni
palus
alide
maſſa

ASIE MINORIS PARS

Differet
+ hñs
rē horarū

cap
+ hñs
rē horarū